

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

2/2004 • 11 €

Juutalaisuus ja antisemitismi

■
Talvisota

■
Taistolaisuus

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA

102. vuosikerta

Julkaisijat Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto

Päätoimittaja: Juha Sihvola

Toimitussihteeri: Veikko Kallio

Toimittajat: Tiina Kinnunen, Tuomas M. S. Lehtonen, Maria Lähteenmäki, Kimmo Rentola

Hallitus: Heikki Talvitie (pj.), Pirkko Leino-Kaukiainen (vpj.), Pauli Kettunen,

Marjatta Rahikainen, Harri Rinta-aho, Kyösti Tiainen

Ulkoasu: Heikki Kallioma

SISÄLLYS

Suuntaviivoja

Juha Sihvola, Taistolaisuus ja vallankumouksen pelko 137

Sotavangit

Jukka Lindstedt, Juutalaisten sotavankien luovutukset 144

Kolumni

Pilvi Torsti, Historialliset avainsanat historiapolitiikan palveluksessa 166

Juutalaisuus ja antisemitismi

Tapani Harviainen, Juutalainen historia ja länsimainen juutalaiskuva. Jälkiviisautta Lähi-idän konfliktin äärellä 170

Maaria Oikarinen, Holokaustin hahmoja 177

Eero Kuparinen, Onko antisemitismi ikuista? Juutalaisvihan elementit eilen ja tänään 191

Svante Lundgren, Juutalaiset ja sosialismi 204

Hannu Juusola, Israelin historian tutkimus perimäisten kysymysten äärellä 212

Sirkka Ahonen, Historia – sittenkin tuomari? 227

Katsaus

Anna Kontula, Taistolaisuus puberteettikapinasta takinkääntöön 233

Keskustelua

Heikki Ylikangas, Kysymyksiä ja vastauksia koskien talvisodan rauhaa 244

Obto Manninen, Yhden kortin varaan ei voi heittäytyä 249

Seikko Eskola, Professori Ylikankaalle 256

Heikki Ylikangas, Erään hallitustason linjauksen pitkä varjo 258

Kati Katajisto, Historiantutkimuksen vaivat ja voimat 264

Syväluotaus

Hannu Soikkanen, Osuuspankkiryhmän odottamaton kehitys ja selviäminen lamasta 265

Arvosteluja

Päivi Setälä ja Eva Ahl (toim.), Pyhä Birgitta – Euroopan kansallispyhimys (*Marko Lamberg*) 270

Janken Myrdal, Digerdöden, pestvägor och ödeläggelse (*Eino Jutikkala*) 273

Jari Eilola, Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittelyminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa (*Antero Heikkinen*) 275

Jukka Kokkonen, Rajaseutu liikkeessä. Kainuun ja Pielisen Karjalan asukkaiden kontaktit Venäjän Karjalaan kreivin ajasta sarkasotaan (*Olli Matikainen*) 277

Markku Jokisipilä, Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Ryttin-Ribbentropin sopimus (*Mauno Jokipii*) 279

Mika Kallioinen, Verkostoitu tieto. Informaatio ja ulkomaiset markkinat Dahlströmin kauppahuoneen liiketoiminnassa 1800-luvulla (*Seija Riitta-Laakso*) 284

Tiedemaailma

Eino Jutikkala, Arvo M. Soininen 1920–2004 287

Marja Engman ja *Aura Korppi-Tommola*, Lolo Krusius-Ahrenberg 1909–2003 288

Pekka Suwanto, Erkki Kuujo 1921–2004 289

Harri Siiskonen, Seppo Rytönen 1940–2004 290

Anto Leikola, Baltian oppihistorioitsijat kokoon tuivat Riassa 292

Jukka Partanen, Perhehistoriaa rajan molemmin puolin 293

Päiviö Tommilasta akateemikko 294

Juha Sihvola tutkijakollegiumin johtajaksi 294

Kirjoittajat 232

Notes on the contents 295

Kansi: Israeliin muuttanut juutalaistyttö vartiopaidalla nuorten asuttaman kylän ulkopuolella Haifan lähistöllä toukokuussa 1948. Suomen Kuvapalvelu (Bettmann).

Taistolaisuus ja vallankumouksen pelko

■ Nuortaistolaisuus, opiskelijoiden, koulu-
laisten ja kulttuuriväen radikalismien kana-
voituminen SKP:n stalinistisen vähemmistö-
fraktion kannatuksiksi 1970-luvun alku-
vuosina, kuuluu Suomen lähihistorian eniten
jälkikäteistä ällistelyä aiheuttaneisiin il-
miöihin. Aihetta on tutkittu akateemisesti jo
pitkään, mutta liikkeen taustaa, luonnetta
ja merkitystä ei ole vielä tyydyttävästi ym-
märretty ja selitetty. Taistolaisuuden muis-
telu herättää vahvoja tunteita ja värikästä
polemiikkia.

Kuluneena vuonna taistolaisuus on ollut
esillä lukuisissa kiinnostavissa puheenvuo-
roissa. Aihetta ovat käsitelleet *Taistolaisuus-
den mustaa kirjaa* kirjoittava, *Tiedonanta-
jan* vappuverhehdyksiin aikanaan osallistu-
nut toimittaja Ilkka Kylävaara (*Kanava* 3/
2004), entinen taistolaisopiskelija, tohtori
Heikki Mäki-Kulmala (*Kanava* 3/2004, *Hel-
singin Sanomat* 23.5.2004), Tampereen yli-
opiston historian emeritusprofessori ja ko-
koomusaktiivi Seikko Eskola (*HS* 30.5.
2004), kokoomuksen eduskuntaryhmän pu-
heenjohtaja Ben Zyskowitz (*Ylioppilasleh-
ti* 8/2004, *HS* 30.5.2004) sekä suojelupoliis-
in erikoistutkijana työskentelevä poliittisen
historian dosentti Kimmo Rentola, entinen
Toveri-lehden, nykyinen *Historiallisen Ai-*

kakauskirjan toimittaja (artikkelissa ”Ke-
vään 1968 isänmaan toivot” Sakari Saarit-
san ja Kari Teräksen toimittamassa teokses-
sa *Työväen verkostot*). Tässä lehdessä tais-
tolaisuuden historiasta kirjoittaa Tampereen
yliopiston sosiologian laitoksen tutkija Anna
Kontula.

Paremmen maailman rakentajat?

Keskusteluun on osallistunut myös taisto-
laisuudesta väitöskirjaa valmisteleva Jukka
Relander *Ylioppilaslehden* (7/2004) haastat-
telussa. Hänen mukaansa taistolaisten ta-
voitteena pitäisi ymmärtää olleen parempi
yhteiskunta, jonka saavuttamiseksi he tosin
”olivat valmiita käyttämään keinoja, jotka
eivät jälkikäteen vaikuta hyväksyttäviltä”.
Sen sijaan taistolaisuutta ei ”kannata tarkas-
tella siitä näkökulmasta, että heidän tavoit-
teenaan olisi ollut diktatorinen, omia kan-
salaisia vainoava järjestelmä”.

Taistolaiset kuitenkin julistivat ehdoton-
ta uskollisuutta juuri tuollaiseksi hyvin tie-
detylle järjestelmälle eli Neuvostoliitolle. He
eivät vain vaienneet Neuvostoliiton ihmis-
oikeusrikoksista vaan aktiivisesti puolusti-
vat niitä: yksipuoluediktaturiaa, toisinajat-
telijoiden vainoa, vankiloiden ja mielisairaa-
laiden verkostoa sekä väkivaltaa satelliitti-

maiden itsenäistymispyrkimyksiä vastaan. Suomalaisen kommunismin linjajako repesi ammolleen juuri Tšhekkoslovakian miehitystä koskevasta kiistasta: taistolaiseksi ja stalinistiseksi kutsutun vähemmistön muodostivat miehityksen puolustajat.

Relanderin näkemys taistolaisten tavoitteista voi kuulostaa yhtä omituiselta kuin sosiologi Matti Virtasen teoksen *Fennomanian perilliset* väite, että taistolaisuuden kansallinen päämäärä oli pelastaa Suomi myöntymällä Tšhekkoslovakian miehityksen jälkeisessä tilanteessa täydelliseen lojaalisuuteen Neuvostoliittoa kohtaan. Molempien selitykset kuulostavat samantapaisilta, vaikkakin poliittiselta etumerkiltään päinvastaisilta jälkikäteispuolusteluilta kuin tohtori Jussi Niinistön tuoreessa kirjassa *Lapuan liike* esittämä ajatus, että muilutukset olisivat edistäneet kansallista eheytymistä ja talvisodan hengen syntyä. Ei ihme, että taistolaisten ymmärtämisestä helposti provosoitava Ben Zyskowicz kirjoitti Relanderille laajan vastineen.

Relanderin ja Virtasen tulkinnat taistolaisuuden ytimeistä eivät kuitenkaan ole täysin absurdeja, vaikka nuorstalinistit väittivät Neuvostoliittoa demokraattisemmaksi ja paremmin kansalaisten oikeuksia toteuttavaksi kuin Suomea sekä halveksivat kaikkia itänaapurin mallista etäisyyttä ottaneita. Toisin kuin Zyskowicz olettaa, tästä ei vielä seuraa, että taistolaiset olisivat todella aktiivisesti pyrkineet toteuttamaan samanlaisen järjestelmän myös Suomessa. Heidän puheensa vallankumouksesta ja reseptinsä ihanneyhteiskunnan toteuttamiseksi sosialistisessa Suomessa jäivät epäkonkreettisiksi.

Vastustajat tietenkin epäilivät salahankkeita, mutta mitkään lähdelöydöt eivät ole toistaiseksi näitä epäilyksiä tukeneet.

Nuortaistolaisuus jäi radikaaliksi protestiliikkeeksi, jonka pääasiallisena käyttövoimana olivat Vietnamin sodan ja Chilen sotilasvallankaappauksen kaltaiset kuohuttavat maailmantapahtumat sekä erilaiset suomalaisen yhteiskunnan epäoikeudenmukaisiksi koetut piirteet. Neuvostoliiton uskottiin, naiivisti kylläkin, tukevan epämääräisesti edistykseksi määriteltyä toimintaa sekä kotimaisissa että kansainvälisissä kysymyksissä. Taistolaisliikkeen kannattajien valtaosa voidaan luokitella lähinnä hyödyllisiksi idiooteiksi, Neuvostoliiton myötäjuoksijoiksi. Kommunistisen diktatuurin määrätietoisia suunnittelijoita oli vähän. Diktatoriset otteet taisivat tuntua lähinnä Zyskowiczin kanssa kamppaileiden järjestögangsterien menettelytavoissa.

Silti Relander kaunistelee tosiasioita, kun hän tulkitsee nuorstalinistit paremman maailman rakentajiksi, joiden virhe rajoittui jälkikäteen paheksuttaviksi osoittautuneiden keinojen kannattamiseen. Ensinnäkään neuvostokommunistien käyttämät keinot eivät olleet paheksuttavia vain jälkikäteen. Neuvostoliiton ja muiden kommunistimaiden myös Stalinin kuoleman jälkeen tekemät ihmisoikeusrikokset olivat 1970-luvun alun Suomessa koululaisia myöten hyvin kaikkien valistuneiden ihmisten tiedossa. Niitä eivät julkisuudessa paljon puhuneet muut kuin Kekkosen vastaisen oikeiston edustajat ja vasemmiston toisinajattelijat. On kuitenkin eri asia pidättyä diktatuurin ja väkivallan kritiikistä reaaliolollisista syistä, kuin

julistautua taistolaiskommunistien tapaan aktiivisesti niiden kannattajiksi.

Toiseksi myös 1970-luvulla oli olemassa kaikki edellytykset ymmärtää koko leniniläisen kommunismin moraaliton perusta. Vallankumousoppihan perustui ajatukseen, että tulevan ihanneyhteiskunnan toteuttamiseksi on lupa käyttää häikäilemätöntä väkivaltaa ja uhrata miljoonittain viattomia ihmishenkiä. Leninin usein siteeratun fraasin mukaan ajateltiin, että kun munakasta tehdään, on munia särjettävä.

Kommunistit, natsit ja muut millenaristit

Vertaillessaan kommunismia natsismiin Relander on jo aikaisemmissa kirjoituksissaan vähätellyt jalon päämäärän puolesta tehdyn väkivallan pahuutta. Hän on väittänyt kommunismia vähemmän tuomittavaksi aatteeksi kuin kansallissosialismia, koska kommunismissa on hyvä päämäärä mutta arveluttavia vain sen tavoittelemisen keinot mutta natsismi on jo olemuksellisesti väkivaltainen ja paha aate.

Jos vain kommunismi olisi ollut moraalista päämäärää moraalittomasti tavoitteleva aate mutta natsismi sen vastakohtana sisäisesti johdonmukainen ja sellaisena rehellinen väkivallan evankeliumi, voitaisiinko kommunismia siinä tapauksessa pitää vähemmän moraalittomana? Voitaisiin yhtä hyvin ajatella juuri päinvastoin kuin Relander: väkivaltaan yhdistynyt valehtelu tai itsepetos on pahempaa kuin pelkkä väkivalta. On toki myös hyviä perusteita, joiden mukaan natsien rikoksia voidaan pitää pahempina kuin kommunistien. Silloin on

kuitenkin viitattava holokaustin systemaattisuuteen ja antisemiittiseen rasismiin, joka johti natsit vainoamaan juutalaisia ja monia muita ihmisryhmiä sen perusteella, mitä nämä olivat, eivät vain sen perusteella, mitä nämä olivat tehneet tai mikä oli heidän yhteiskunnallinen asemansa.

Tosiasiassa kommunismi ja natsismi eivät paljonkaan eroa toisistaan päämääriensä ja keinojensa sekä niiden välisen suhteen osalta. Kumpikin jatkaa keskiajalle ja jopa 100-luvun eKr. juutalaisiin seloottikapinallisiin ulottuvaa millenaristista ajattelua, jossa tavoitellaan lopun aikojen tuhatvuotista valtakuntaa väkivaltaisen kumousliikkeen kautta.

Modernit millenaristit eivät rajoitu kommunisteihin ja natsihin. Yhdysvaltojen nykyinen ulkopoliitikka on saman perinteen jatkoa. Pariisin 1968 opiskelijakapinan johtaja, EU-parlamentin vihreiden ryhmänjohtaja Daniel Cohn-Bendit ei Irakin sodan aikana turhaan verrannut Bushin hallinnon uuskonservatiiveja bolshevikkeihin. Jos ilkeillä halutaan, Relander näyttää liittyvän samaan joukkoon sanoessaan taistolaisten kannattamien keinojen tulleen paheksuttaviksi vasta jälkikäteen. Kannasta näet seuraa, että jos kommunismi olisi menestynyt maailmanpolitiikassa, siihen liittyvät rikokset olisivat muuttuneet hyväksyttäviksi: maukas munakas olisi oikeuttanut rikotut munat.

Relander on oikeassa huomauttaessaan, että Suomen nuortaistolaiset eivät koskaan käyttäneet poliittista väkivaltaa. Joku oikeistonuori saattoi korkeintaan menettää yönensä, kun kapakkapöydässä uhkailtiin teloitustuomiolla vallankumouksen jälkeen. Kansainvälisessä vertailussa taistolaisliike oli

tosi kesy: Molotovin cocktaileja ei heitelty eikä autoja kaadettu mielenosoituksissa, puhumattakaan poliitikkojen ja teollisuusjohtajien murhasta Punaisten Prikaatien ja Baader-Meinhofin tapaan.

Taistolaisuuden totalitaarisuus ei ilmenyt konkreettisena väkivaltana, vaan pikemminkin kompromissittomana oikeassa olemisen varmuutena. Oikeauskoisen etujoukon itsytyväinen henki oli liikkeen ehkä eniten ulkopuolisia tympinyt piirre. Utopistisesti asetettuihin päämääriin yhdistynyt ehdottomuus teki taistolaisista myös kyvyttömiä poliittisten reformien ajamiseen. Siksi voidaan kysyä, voidaanko heitä varsinaisesti pitää paremman maailman rakentajina.

Oikeudenmukaisuuden tavoittelu todellisessa maailmassa on ristiriitaisten intressien sovittelua ja kärsivällistä kompromissien tekoa: reformipolitiikkaa. Sellaista eivät ehdottomiin arvoihin uskovat vallankumoukselliset joko lainkaan ymmärrä tai heillä ei ainakaan ole sellaisen vaatimaa kärsivällisyyttä. Siksi vallankumousliikkeen toiminta on kompromissitonta oppositioon jäämistä, jollei se konkretisoidu muiden intresseistä piittaamattomaksi vallan keskittämiseksi omiin käsiin. Ehkä siksi nuortaisolaisuus myös oli liikkeenä lyhytaikainen. Se mureni sitä mukaa kuin sen kannattajakunta huomasi fundamentalismin hedelmättömyyden ja muuttui parempaa maailmaa tai ainakin omaa elämäänsä tosissaan rakentaviksi reformisteiksi.

Miksi taistolaisia pelättiin?

Heikki Mäki-Kulmala ihmettelee puheenvuoroissaan, miksi taistolaisuuteen vieläkin

suhtaudutaan niin vakavasti. Miksi taistolaisen vieläkin väitetään vieneen Suomen vallankumouksen ja neuvostomiehityksen partaalle, vaikka heidän kannatuksensa kaikesta medianäkyvyydestä huolimatta oli suurimmillaan opiskelijoiden ja koululaisien keskuudessa korkeintaan puolet kokouksen luvuista ja vaikka heidät pidettiin syrjässä kaikesta todellisesta vallankäytöstä?

Seikko Eskolan vastineen mukaan taistolaisia pelättiin siksi, että Neuvostoliiton uhka Suomen itsenäisyydelle oli 1970-luvulla todellinen. Tšhekkoslovakia oli miehitetty, kommunistit puuhailivat Suomeen yleislakkoa "vallanoton merkeissä" ja Neuvostoliiton suurlähettiläs Beljakovin koettiin avoimesti tukevan vallankumousta. Neuvostoliittoa avoimesti ihannoiva nuorisoliike organisoitui tehokkaasti ja sai massakannatuksen nopeasti. Se ilmaisi tukensa Tšhekkoslovakian miehitykselle, saavutti vahvan aseman monissa ylioppilaskunnissa ja harjoitti mielipideterroria toisinajattelevia kohtaan. Eskolan näkökulmasta taistolaisnuoret näyttivät ilmoittautuneen vapaaehtoisiksi punabyrokrateiksi neuvostomiehityksen jälkeiseen Suomeen ja siten vähintäänkin rohkaiseen Neuvostoliiton pyrkimystä kommunismin toimeenpanoon maassamme.

Eskolan puheenvuoro antaa totuudenmukaisen todistuksen siitä, millä perusteilla oikeisto-oppositio aikanaan pelkäsi taistolaisia. Se ei kuitenkaan osoita, että kyseiset perusteet olisivat olleet päteviä omana aikanaan, saati sitten nyt. Vaikka neuvostomiehitystä saattoi olla syytäkin pelätä 1970-luvulla, suurin osa aikalaisista lienee ymmärtänyt, ettei Teiniliiton teini-ikäisistä

piirisihteereistä ja televisioteatterin näyttelijöistä kumouksen ydinjoukoksi olisi ollut.

Ei Neuvostoliittokaan nuortaistolaisiin toivoaan pannut vaan lähetti kotiryssänsä ihan muiden pakeille: Ilkka Kanerva, Esko Aho, Ulf Sundqvist ja punaiset vuorineuvokset olivat KGB:lle paljon tärkeämpiä kuin Jaakko Laakso, Juhani Ruotsalo ja Kristiina Halkola. Neuvostoliiton päästrategia Suomessa oli vahvistaa itselleen myönteisiä aineksia koko SKP:ssä, SDP:ssä ja jopa ei-sosialistisissa puolueissa. Nuorison kautta yritettiin epäilemättä vaikuttaa, mutta ainakaan kaikki neuvostovaikuttajat tuskin olivat tyytyväisiä sen karsinoitumiseen SKP:n vähemmistön leiriin.

Nuortaistolaiset jäivät marginaaliseen asemaan jopa SKP:n vähemmistösiivessä. Sini-paidat hyväksyttiin toki vappukulkueisiin, mutta kansanedustajaksi opiskelijaliikkeen edustajiksi laskettavia ei juuri päässyt, Sep-po Toiviaista ja Marjatta Stenius-Kaukosta lukuun ottamatta. SKP:n umpistalinistinen Uudenmaan piiri jopa käytti kaiken juonittelutaitonsa estääkseen Jaakko Laakson nousun eduskuntaan: nuortaistolaisten ikoni valittiin ensi kerran Arkadianmäelle Neuvostoliiton ollessa henkitoreissaan vuonna 1991.

Oikeistolaisille vastaväitteet eivät ehkä riitä. He voivat argumentoida, että taistolaisilla oli mielipideterroria lähentelevä kulttuurinen hegemonia, joka heikensi suomalaisten henkistä vastustuskykyä Neuvostoliiton painostuksen edessä. Oikeisto-opposition näkökulmasta taistolaiset eivät olleet yksin vaan manipuloivat hyväuskoiset myötäjoukossijansa vasemmistososiaalidemokraatit ja K-linjan keskustalaiset käskyjään tottele-

vaksi yleisdemokraattiseksi tai edistykseksi rintamaksi, johon Kokoomuksen remonttimiehet ja nuorten liittokin kovasti pyrkivät.

Vasemmisto taistolaisia vastaan

On kuitenkin perusteetonta olettaa, että Suomen poliittinen eliitti olisi 1970-luvulla ollut vähemmistökommunistien tai varsinkin nuortaistolaisten narutettava. Pääinvastoin taistolaisten eristämiseksi poliittiseen marginaaliin ja todellisen poliittisen vaikutusvallan ulkopuolelle toimi koko reformistisen vasemmiston raskas koneisto: SDP, SKP:n enemmistö, SKDL ja ammattiyhdistysliike estivät tehokkaasti vähemmistökommunistien etenemismahdollisuuksia. Korpi-lammella tehtiin laaja yhteiskuntasopimus jo 1970-luvun puolivälissä. Koska tämä politiikka oli omana aikanaan täysin näkyvää, voidaan epäillä, oliko taistolaisten johtaman vallankumouksen pelko lainkaan realistista.

Myöskään yliopistoilla ei taistolaisilla ollut hegemoniaa kuin korkeintaan paikoitellen ja lyhyen ajan. Kun Seikko Eskola on kuvannut taistolaisliikkeen vahvaa asemaa yliopistoilla muun muassa *Suomen tieteen historia* -teossarjaan kirjoittamassaan artikkelissa, hän jättää huomiotta, että myös opiskelijaliikkeessä ja akateemisessa vasemmistossa käytiin kovaa taistelua taistolaisten kanssa jo varhaiselta 1970-luvulta alkaen. Sitä kävivät sosiaalidemokraatit, enemmistökansanedemokraatit, usein unohdetut yliopistomarxistit ja 1970-luvun lopulta alkaen myös vihreät.

Vasemmistososiaalidemokraatit kävivät 1970-luvun Jo riittää -kampanjansa erottaes-

saan puolueeseen soluttautuneen taistolaisen viidennen kolonnan eli ns. pitkäsläiset. Enemmistökansandemokraatit pitivät yllä Prahan kevään henkeä ja esittelivät suomalaisopiskelijoille Rudolf Bahron kaltaisia Itä-Euroopan toisinajattelijoita – ja maksoivat siitä tietenkin Tehtaankadun epäsuosiona.

Valtaosa ammattitutkijoiksi ryhtyneistä taistolaisopiskelijoista hylkäsi varsin nopeasti sekä dogmaattisen neuvostomarxismiin että siihen perustuvan poliittisen fundamentalismin. Osa yliopistomarxisteista kritisoi avoimesti reaaliosialismia jo silloin, kun poliittinen eliitti ja valtamedia vielä vaikenivat. *Helsingin Sanomien* pitkään taistolaiseksi luokittelemassa Tutkijaliitossa harastettiin 1970-luvun lopulla länsieurooppalaista pääomalogiikkaa ja Frankfurtin koulun kriittistä teoriaa, jotka arvostelivat marxismi-leninismiiä ja näkivät neuvostojärjestelmän vain yhtenä esineellistävän tavara-tuotannon muotona. Kun 1980-luvun alussa kuultiin huhu oululaisten Moskovon ystävien suunnittelemaasta Tutkijaliiton kaappaamisesta, Helsingistä matkusti Tampereelle liittokokoukseen Matti Viikarin ja Arto Noron johdolla niin jyrävä vastadelegaatio, että kaappaushanke unohtui sen tien.

Jopa taistolaisten pitkään hallitsemassa Akateemisessa Sosialistiseurassa muuttui sävel 1980-luvun alussa, kun Tapani Hieta-niemen päätoimittajakaudella *Yliopiston Tiedonantaja* muutti nimensä *Vastavirraksi* ja paneutui reaaliosialismikritiikkiin. Sitä ennen oli Neuvostoliiton epäkohtien usein riennaava arvostelu jo aloitettu helsinkiläisten historianopiskelijoiden *Kronikka*-lehdessä.

Kun taistolaisten mielestä lehdessä olisi pitänyt pilkata myös porvareita, Stalinin vainoista uupumatta kirjoittanut Timo Soukola veti kritiikiltä maton alta todetessaan, että kommunistina hän koki velvollisuudekseen muistuttaa nimenomaan kommunistien hirmutöistä, vaikka radikaalin sivistyneistön tulisikin paljastaa yhtä lailla kaikkien aatesuuntien tekemät rikokset.

Esimerkkini vasemmistolaisesta taistolaisvastaisuudesta voivat vaikuttaa marginaalisilta – ja ovat pääosin omalta opiskeluajal-tani, jolloin sekä taistolaisten että Neuvostoliiton uhka olivat muutenkin hellittäneet. Ne eivät kuitenkaan ole sen huonompia kuin Eskolan muistot taistolaisten tylyydestä ja toisinajattelijoiden uhkailuista. Tosiasiassa taistolaisuudella oli myös vasemmistolaisia vastavoimia läpi koko 1970-luvun; kaikki eivät koskaan suostuneet stalinismin myötäjuoksijoiksi. Nimenomaan vasemmistolainen kritiikki söi kannatuspohjan taistolaisuuden jälkikasvulta. 1980-luvun alussa oli massaliikkeestä jäljellä enää pelkkä änkyröiksi, sarvikuonoiksi ja telaketjulinjaksi pilkattu jäännös. Oikeisto-opposition tuntemaa vallankumouksen pelkoa voidaan tässäkin valossa pitää vahvasti ylimitoitettuna.

Kokoomuslaiset voivat tietenkin arvostella 1970-luvun ei-taistolaista opiskelijavasemmistoa siitä, että sen edustajat mieluummin muodostivat stalinistien kanssa yleisdemokraattisen rintaman kuin puolustivat porvareiden kanssa yhdessä demokratiaa ja moniarvoisuutta. Ehkä yleisdemokraattinen rintama voidaan osittain tulkita tuon ajan reaalipolitiikaksi – jota jälkikäteen on helppoa syyttää liian jyrkästä kumarruskulmas-

ta Neuvostoliiton ja sitä ihannoivien diktatoristen aatteiden suuntaan.

Toisaalta 1960- ja 1970-luvun oikeistolaisuus ei ollut pelkästään demokratian ja moniarvoisuuden puolustusta. Oikeistoa ei vastustettu ensisijaisesti siksi, että se oli Neuvostoliiton vastavoima. Vapaamieliset vasemmistolaiset ja liberaalit kokivat oikeiston yhdenmukaistavan ja komentelevan kurikulttuurin edustajaksi. Yhteistyötä ei koettu luontevana tehdä niiden kanssa, jotka nostivat jumalanpilkkasyytteen Hannu Salamaa vastaan, tekivät eduskuntakyselyn Terho Pursiaisen *Uusimmasta testamentista* tai puolustelivat Vietnamin sota, Persian shaahia ja Etelä-Afrikan apartheidia.

Taistolaisuuden historia tarvitsisi vielä paljon sekä empiiristä että teoreettista tut-

kimusta. Kimmo Rentola voi silti olla oikeassa arvellessaan, että nuortaistolaisuudessa on jotakin, joka ei helposti taivu järjellä käsitettäväksi. Ja vaikka kaikki asiaan kuuluvat lähteet esiteltäisiinkin, tulkintakiistat eivät siihen loppuisi. Ideologisväritteiset erimielisyydet kuitenkin piristävät historiantutkimusta ja pitävät yleisön mielenkiintoa sitä kohtaan vireänä. Tässä hengessä *Historiallinen Aikakauskirja* tarjoaa tässä numerossa kesälukemiseksi taistolaiskeskustelun lisäksi muun muassa uuden, toistaiseksi viimeisen kierroksen talvisotadebatia sekä laajan teemakokonaisuuden juutalaisuuden, antisemitismin ja Israelin historiasta.

Juha Sivvola

JUKKA LINDSTEDT

Juutalaisten sotavankien luovutukset

Suomesta luovutettiin jatkosodan aikana saksalaisille 47 juutalaista sotavankia. Luovutusten ensisijainen syy ei ollut luovutettujen syntyperä vaan heidän asemansa poliittisina sotavankeina. Kuitenkin juutalaisuus saattoi vaikuttaa siihen, että sotavanki tavallista helpommin luokiteltiin poliittiseksi.

■ Elina Sanan viimesykyinen kirja *Luovutetut* on herättänyt laajaa huomiota.¹ Kirjan ilmestyttyä Simon Wiesenthal -keskus lähetti tuota pikaa presidentti Tarja Haloselle pyynnön selvittää sodanaikaiset ihmisluovutukset saksalaisille.² Valtioneuvoston kanslia nimesi välittömästi professori Heikki Ylikankaan tekemään selvityksen tarvittavista jatkotoimista.³ Viime tammikuussa jättämässään selvityksessä Ylikangas ehdotti ainakin yhden, ehkä useammankin tutkimusprojektin käynnistämistä selvittämään paitsi luovutuksia Saksaan, myös heti sodan jälkeen Neuvostoliittoon.⁴

Sanan kirja on saanut tutkijapiireistä osakseen hyvinkin kriittisiä arvioita.⁵ Myös omasta mielestäni kirja ansaitsee monessa suhteessa kritiikkiä, vaikka sitä on pidettävä kunnioitettavana yrityksenä käsitellä tärkeää aihetta. Oman kantani olen laajemmin esittänyt kirja-arvostelussa toisaalla.⁶

Keskeinen huomio Sanan kirjan herättämässä keskustelussa on kohdistunut sotavankien – erityisesti poliittisten ja juutalaisten sotavankien – luovutuksiin. Kirjasta saatava kuva juutalaisten sotavankien luovutuksesta on kuitenkin monessa suhteessa puutteellinen, paikoin virheellinen. Sana ei ole juutalaisten sotavankien luovutuksia koskevaan arkistoaineistoon juuri perehtynyt.⁷ Muutkaan aihetta käsitelleet eivät ole tehneet perusteellista arkistotutkimusta. On tarpeen selvittää kysymystä tarkemmin.

Pyrin vastaamaan kysymyksiin: Ketkä juutalaiset sotavangit luovutettiin ja miksi? Mitä heille tapahtui? Miksi luovutukset lopuivat? Olivatko ne juutalaisvastainen toimenpide? Miten niitä on oikeudellisesti arvioitava?

Aikaisempi tutkimus

Sanan kirjan markkinoinnissa korostettiin sotavankien luovutusta koskevien tietojen

1. Elina Sana (2003) *Luovutetut. Suomen ihmislouvatukset Gestapolle*, Helsinki: WSOY.

2. Simon Wiesenthal Center, lehdistötiedote 18.11.2003.

3. Valtioneuvoston tiedotusyksikkö, tiedote 340/19.11.2003.

4. *Heikki Ylikankaan selvitys valtioneuvoston kanslialle*. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 5/2004. (Ylikangas 2004a)

5. Keskustelua ja arvioiteja on koottu Suomen historiaverkko Agricolaan (<http://www.utu.fi/agricola/tietosanomat/luovutetut>).

6. Jukka Lindstedt (2004) 'Vuoden 2003 kohutuim kirja', *Oikeus* 33, 111–114. – Ylikangas on ennakkoinut Sanan kirjalla olevan merkitystä virikkeen antajana jatkotutkimuksille. Heikki Ylikangas (2004b) 'Muutokset tutkimuksen suuntautumisessa', *Historiallinen Aikakauskirja* 102, 29–32. Oma tutkimushankkeeni käynnistyi jo ennen Sanan kirjan ilmestymistä, mutta kirja on antanut aiheen syventää tarkastelua monissa kohdin.

7. Sana (2003) 339–346.

uutuutta. Tosiasiassa tiedot sotavankien luovutuksista Saksaan eivät ole uusia, eikä Sanaan sitä väitä. Myös suurinta kohua aiheuttanutta yksityiskohtaa eli juutalaisten sotavankien luovutusta on aiemmin jonkin verran käsitelty.

Sotavankien luovutukset saksalaisille on mainittu sekä julkaistuissa tutkimuksissa⁸ että populaarikirjallisuudessa.⁹ Sotavankeja koskevista julkaisemattomista opinnäytteissä kysymystä on myös käsitelty.¹⁰ Onpa luovutukset mainittu lyhyesti jatkosodan historiassakin.¹¹ Myös upseerivankien ja poliittisten sotavankien luovutuksia on käsitelty. Sanan kirjan takakansitekstin väite ”virallisen historian kirjoituksen” vaikenemisestä asiassa on tietenkin liioiteltu. Totta on, että Sanaan kirja sisältää selvästi laajimman esityksen sotavankien luovutuksesta.

Juutalaisten sotavankien luovutus on noussut esiin vasta viime vuosina. Vielä vuonna 1990 ilmestyneestä Raija Hanskin sotavankeja käsittelevästä tutkimuksesta saa käsityksen, että juutalaisia sotavankeja ei todennäköisesti luovutettu. Hanski on kuitenkin oikeassa pitäessään juutalaisten luovuttamista poliittisten sotavankien joukossa mahdollisena.¹² Juha Kujansuu kirjoitti lisensiaattityössään juutalaisvankien luovutuksesta.¹³ Väitöskirjassani mainitsin asiaa aivan lyhyesti.¹⁴

Laajemmin asiaa käsitteli israelilainen (Suomesta vuonna 1974 muuttanut) Serah Beizer vuonna 2001.¹⁵ Beizerin tuloksia referoineita Semy Kahanin kirjoituksia juutalaisten sotavankien luovutuksista julkaistiin syksyllä 2001 varsin näkyvästi.¹⁶ Asiasta kirjoitti myös Rony Smolar viimevuotisessa kirjassaan.¹⁷ Juutalaistenkin sotavankien luovutus oli siis ainakin monien historiantutkijoiden tiedossa. Sanaan kirjan julkaisun yhteydessä esitettyä, jonka mukaan luovutettujen juutalaisten määrä on ollut paljon suurempi kuin ”aikaisemmin on väitetty”, onkin pidettävä lähinnä markkinointikeinona.

Sotavankihallinto

Suomi sai jatkosodan aikana yli 64 000 sotavankia. Heistä kuoli sodan aikana sodanjälkeisten laskelmien mukaan 18 700. Lukui-

hin on suhtauduttava varauksella, mutta suuruusluokka on varmastikin oikea.¹⁸

Sotavankiasioiden hoito keskitettiin sodan aikana vähitellen päämajaan. Aluksi sotavankiasioiden hoito päämajassa kuului järjestelyosaston hallinnollisessa toimistossa vain yhdelle upseerille. Sotavankiasioiden käytännön järjestelyt kotialueella hoidettiin kotijoukkojen esikunnassa, jossa toimi sotavankitoimisto. Sen päällikkönä toimi ensin lyhyen aikaa majuri Eero Rydman, sitten marraskuusta 1941 kesäkuuhun 1942 kapteeni Eljas Erkko ja kesäkuusta 1942 syyskuuhun 1943 everstiluutnantti Woldemar Fabricius.

8. Antti Laine (1982) *Suur-Suomen kabdet kasvot. Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa 1941–1944*, Helsinki: Otava, 146–156; Raija Hanski (1990) *Behandlingen av krigsfångar under vinter- och fortsättningskriget. En folkrättslig studie*, Turku: Åbo Akademi, Institutet för mänskliga rättigheter, 131–139.

9. Aulis Blinnikka (1969) *Valvontakomission aika*, Porvoo: WSOY, 32–37; Eino Pietola (1987) *Sotavangit Suomessa 1941–1944*, Jyväskylä: Gummerus, 81–82, 129, 227, 252.

10. Timo Mikkola (1976) *Sotavankikysymys Suomessa vuosina 1941–1944*, poliittisen historian pro gradu, Helsingin yliopisto, 162–164, 191–193, 208, 218–220; Juha Kujansuu (1995) *Upseerisotavangit. Neuvostoupseerit Köyliön upseerisotavankileirissä 1941–1944*, Suomen historian pro gradu, Jyväskylän yliopisto, 50–53; Juha Kujansuu (1999) *Kenraalikoppi ja sikalarysät. Jatkosodan politrukki- ja upseerisotavangit*, Suomen historian lisensiaattityö, Jyväskylän yliopisto, 61–66, 167–168, 173–174.

11. Ohto Manninen (1994a) 'Sotavangit ja sotavankileirit', teoksessa *Jatkosodan historia 6, Sotatieteen laitoksen julkaisuja XXV:6*, Porvoo: WSOY, 281–284 (282).

12. Hanski (1990) 135–137.

13. Kujansuu (1999) 64–65.

14. Jukka Lindstedt (1999) *Kuolemaan tuomitut. Kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana, Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja, A-sarja N:o 221*, Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys, 284.

15. Serah Beizer (2001a) 'Finland's Transfer of Jewish POWs to Germany During WWII', *Thirteenth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem, August 12–17, 2001 (esitelmä); Serah Beizer (2001b) 'Suomi ja juutalaiset sotavangit', *HaKehila* 5–6/2001, 10–11.

16. Semy Kahan (2001) 'Suomi luovutti enemmän kuin kahdeksan juutalaista', *Uutispäivä Demari* 3.12.2001, 13. Sama artikkeli on julkaistu myös: *Etelä-Suomen Sanomat* 24.11.2001 ja *HaKehila* 5–6/2001, 12–13. Ilmeisesti vastaava on myös *Hufvudstadsbladetissa* 24.11.2001 julkaistu kirjoitus.

17. Rony Smolar (2003) *Setä Stiller. Valpon ja Gestapon välissä*, Helsinki: Tammi, 171–173.

18. T. Mikkola (1976) 208–210.

Päämajan organisaatiota kehitettiin perustamalla sinne toukokuussa 1942 sotavankitoimisto. Sen päällikkönä toimi aluksi lyhyen aikaa eversti Sulo Malm ja kesäkuusta 1942 syyskuuhun 1943 majuri Voitto Vähälä, joka oli aikaisemminkin hoitanut sotavankiasioita hallinnollisessa toimistossa.

Sotavankiasioden rinnakkainen hoito lopetettiin syyskuussa 1943, jolloin päämajaan perustettiin sotavankikomendantin esikunta. Se toimi yleisesikunnan päällikön välittömässä alaisuudessa. Esikuntaan siirtyi sekä päämajan sotavankitoimiston että samalla lakkautetun kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston henkilöstö. Sotavankikomendantina toimi eversti Malm esikuntansa lakkauttamiseen 29.11.1944 asti. Sotavankiasioita hoiti organisaatiomuutoksista huolimatta pitkälti sama henkilöstö koko sodan ajan.¹⁹

Oma tehtävänsä sotavankiasioden hoidossa oli päämajan valvontaosastolla. Tiedustelujaostoon kuulunut osasto toimi puolustusvoimien valvontaelimenä sekä sotatoimi- että kotialueella. Osaston tuli muun muassa johtaa sotilaitten ja siviilien valvontaa maanpuolustusta vahingoittavien tekojen vastustamiseksi ja tällaisten rikosten tutkintaa. Valvontaosastolla oli alatoimistonsa niin rintamalla kuin kotialueellakin. Osastopäällikkönä oli jatkosodassa aluksi everstiluutnantti (sitemmin eversti) Kustaa Rautsuo. Hänen seuraajakseen tuli joulukuussa 1943 aikaisempi toimistopäällikkö, everstiluutnantti, sitemmin eversti Matti Ropponen.²⁰

Sotavankileirit

Juutalaisten sotavankien sijoittamisen ja luovuttamisen kannalta keskeisiä leirejä olivat upseerisotavankileiri 1 ja poliittisten sotavankien leiri 3.

Köyliössä toiminut sotavankileiri 1 oli aluksi tarkoitettu vain upseerisotavangeille ja upseereihin rinnastettaville sotavangeille. Myöhemmin leirille sijoitettiin aliupseeri- ja miehistösotavankejakin, jotka kuitenkin pidettiin erillään upseerivangeista. Sotavankileiri 3 puolestaan oli tarkoitettu niin sanotuille poliittisille sotavangeille. Leiri oli suurimman osan jatkosodasta Ruokolahdella.²¹

Sodan jälkeen eversti Ropponen, joka oli ollut päämajan valvontaosaston toimistopäällikkö, kertoi osastopäällikkö Rautsuon pitäneen ehkä heinä-elokuun 1941 vaihteessa puhuttelun. Rautsuo kertoi, että Suomen ja Saksan välillä tullaan suorittamaan sotavankien vaihtoja. Kotijoukkojen esikunta tulee perustamaan erityisen sotavankileirin, johon kootaan muista leireistä kaikki komissaarit, politrukit ja vastaavat, ja nämä tullaan luovuttamaan saksalaisille.²²

Kotijoukkojen esikunta määräsi lokakuussa Saimaan suojeluskuntapiirin perustamaan sotavankileiri 3:n Ruokolahden Syyspohjaan noin 200 sotavankia varten.²³ Leirin perustamispäiväksi lasketaan 14.10.1941.²⁴ Marraskuun alussa 1941 annetun valvontaosaston kirjelmän mukaan leiri oli vastaanottovalmis, ja sinne tullaan keräämään ”erikoisen tarkassa valvonnassa pidettävät sotavangit ja näihin rinnastettavat valtalulta alueelta tavatut siviilihenkilöt. Näihin luetaan ilman muuta:

- poliittiset komissaarit
- poliittiset ohjaajat (politrukit)
- NKVD:n agentit ja tilapäiset avustajat
- kommunistisen puolueen johtohenkilöt
- konetraktoriasemien ensin. apul. (= poliittiset ohjaajat).

19. T. Mikkola (1976) 20–25.

20. Ks. valvontaosastosta Lindstedt (1999), erityisesti 156–158; Vladimir Panschin (2000) *Kasvottomien miesten sota. Päämajan valvontaosaston toiminta jatkosodassa, Maanpuolustuskorkeakoulun sotahistorian laitoksen julkaisusarja 2* n:o 7, Helsinki.

21. Ks. leirien hallinnollisista vaiheista tarkemmin Kujansuu (1999) 19–41.

22. Rajavartiostojen esikunta, eversti Matti Ropponen, selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille, 4.1.1945, Fb 110:124, UMA. – Vielä syyskuun lopulla vaikuttaa olleen tarkoitus, että kaikki politrukit olisi koottu sotavankileiri 1:een. Päämajan valvontaosaston kirjelmä n:o 3964/Valv.2/sal./25.9.1941, T 7536/48, SA.

23. Kotijoukkojen esikunnan (KotijE) kirjelmä n:o 1559/Järj.1b/sal./10.10.1941, T 19653/5, SA. – Leiriä ei siis perustettu vielä kesällä 1941 Huittisiin, kuten Sana esittää. Sana (2003) 315, 384. Huittisissa heinäkuun alusta syyskuun 1941 loppuun toimi tavallinen sotavankileiri 3, ja Ruokolahden poliittisten sotavankien leiri sai tuon lakkautetun leirin numeron. Kujansuu (1999) 33–34.

24. Kujansuu (1999) 34.

Lisäksi:

- upseerit, aliupseerit ja miehistöön kuuluvat kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihoittajat
- epäilyksenalaiset hallinnolliset johtohenkilöt
- epäilyksenalaiset kolhoosin johtohenkilöt
- epäilyksenalaiset opettajat
- epäilyksenalaiset juutalaiset
- muut kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihoittajat.”

Leiriin saatiin lähettää sellaisiakin sotavankkeja, joiden epäiltiin kuuluvan johonkin mainituista ryhmistä, mutta joiden syyllisyyden selvittäminen vaati pitempää tarkkailua. Valvontaosaston alatoimistot saivat lähettää leirille suoraan ”selviä tapauksia”, mutta epäselvät tapaukset tuli alistaa valvontaosaston harkintaan.²⁵

Jos leirin tai sotavankisairaalan päällikkö epäili heillä olevan vankeja, jotka kuuluivat sotavankileiri 3:een, näistä oli ilmoitettava leireissä säännöllisesti vieraileville valvontaosaston virkailijoille tai lähimmälle osaston alatoimistolle.²⁶ Osasto pyysi leireiltä saamiensa tietojen perusteella kotijoukkojen esikunnalta nimettyjen sotavankien siirtämistä sotavankileiri 3:een.²⁷

Myöhemmin valvontaosasto kiinnitti huomiota niihin vangeiksi joutuneisiin partisaaneihin, jotka olivat tehneet tuhotöitä ja vakoilua mutta joita ei esimerkiksi neuvostoliittolaisen sotilaspukunsa vuoksi voitu tuomita rikoksista, ja eräisiin muihin vastaaviin sotavankeihin. Heillä ei useinkaan ollut taustallaan sellaista poliittista toimintaa, että heitä olisi voitu passittaa sotavankileiri 3:een. Heitä varten perustettiin leiri 3:n yhteyteen uusi leiri 3A.²⁸

Sotavankikomentajan esikunnan tultua perustetuksi se otti myös leiri 3:n hallintaansa. Leirillä pidettiin 12.9.1943 tarkastus. Sotavankikomentaja antoi eräitä leirin toimintaa koskevia määräyksiä. Hänen mielestään sotavankien siirrot leiriin olivat useasti olleet ”epätarkoituksenmukaisia ja huonosti perusteltuja, johtuen tämä päätös asiallisesti PM:n Valv.os:n sotavankileireillä työskentelevien aliupseerien ja sot.virkamiesten ar-

vostelukyvyn puutteesta, jopa todennäköisesti mielivallastakin”.²⁹ Sotavankien passittaminen sotavankileiri 3:een tai sieltä pois siirtyikin pian sotavankikomentajan esikunnan tehtäväksi.³⁰

Kohta tarkastuksen jälkeen pidettiin valvontaosaston ja sotavankikomentajan esikunnan edustajien kokous, jossa he kävivät läpi kutakin leirillä tuolloin säilytettyä sotavankia koskevat asiakirjat. Leiri 3:ssa oli 129 ja leiri 3A:ssa 140 sotavankia. Toimikunnan mielestä suuri osa vangeista, 78, tulisi siirtää leireiltä 3 ja 3A muihin leireihin.³¹

25. Päämajan valvontaosaston kirjelmä n:o 5847/Valv.2/sal./4.11.1941, T 19653/5, SA. – Komissaarit ja poliitrukit olivat neuvostoarmeijassa poliittista päällystystä. Talvisodan huonojen kokemusten perusteella armeijan poliittisen päällystön valtuuksia vähennettiin. Vuonna 1942 kaksoispäällystysjärjestelmä lopetettiin ja joukko-osastoihin jäi vain poliittisia valistusupseereita. Kujansuu (1999) 49–52.

26. Kujansuu (1999) 35.

27. Eversti Matti Roposen selostus 4.1.1945, Fb 110:124, UMA. Tällainen valvontaosaston kotijoukkojen esikunnalle osoittama toimenpidepyyntö ja vastaava kotijoukkojen esikunnan leiri 3:een siirtämistä koskeva kirjelmä on esimerkiksi: päämajan valvontaosaston kirjelmä n:o 13191/Valv.2/sal./24.9.1942 ja KotijE:n kirjelmä n:o 6522/Järj.1b.sal./29.9.1942, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 20, SA. Mutta myös vankien siirtämisestä leiriltä 3 muualle annettiin käsky kotijoukkojen esikunnan kautta: esim. päämajan valvontaosaston kirjelmä n:o 14140/Valv.2/sal./10.10.1942 ja KotijE:n kirjelmä n:o 6900/Järj.1b.sal./14.10.1942, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 20, SA.

28. Päämajan valvontaosaston kirjelmät n:o 16520/Valv.2/sal./24.11.1942 ja 16907/Valv.2/sal./2.12.1942, T 19654/F 1, SA; T. Mikkola (1976) 37–38.

29. Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä n:o 75/Sv.1/sal./17.9.1943, T 19655/D 5, SA.

30. Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirjelmät n:o 103/Sv.1/sal./18.9.1943, T 6862/12, ja 362/Sv.1/sal./2.10.1943, T 19655/E 3, SA.

31. Pöytäkirja, laadittu Yleisesikunnan päällikön määräyksestä asetetun toimikunnan Helsingissä Valvontaosaston virkahuoneistossa 25.–29.9.1943 pitämässä kokouksessa, T 19658/B 10, SA. Kokouksessa ehdotettua 78 sotavangin siirtoa muualle ei jostain syystä ainakaan kaikilta osin toteutettu ehdotuksen mukaisesti. Yli puolet siirrettäväksi ehdotetuista nimittäin löytyy sodan jälkeen laaditusta luettelosta sotavankileiri 3:ssa säilytetyistä Venäjälle luovutettavista sotavangeista (sotavankileiri 3:n kirjelmä n:o 1736/III b./29.9.1944, T 19659/B 26, SA). Jo tämä osoittaa Eino Pietolan väitteen, jonka mukaan kyseiset 78 siirrettiin päämajan valvontaosaston ”eritystehtäviin” ja sodan jälkeen suomalaisten suojelemina ”maan rajojen ulkopuolelle”, mielikuvituksen tuotteeksi. Perätön on myös Pietolan (1987) 229–231. Sana toistaa Pietolan väitteet sellaisinaan. Sana (2003) 338.

Sotavankileiri 3:n erityisluonne korostui sen perustamista koskevissa kirjelmissä: leirin perustamista ja toimintaa koskevien seikkojen todettiin olevan erittäin salaisia ja niiden tuli olla valvontaosaston alatoimistoissa mahdollisimman harvojen tiedossa. Vankikorttiin oli tehtävä merkintä ”Luovutettu PM:n kuulusteltavaksi” huolimatta siitä, että vanki oli lähetetty leiri 3:een.³² Sotavankileiri 3:n vangit olivat eristettyjä, koska heitä ei saatu sijoittaa leirin ulkopuoliseen työhön, toisin kuin sotavankeja yleensä.³³ Leirin vangeille oli järjestetty vain puolen tunnin aika päivittäiseen ulkoiluun. Myöhemmin sotavankikommentaja määräsi ajan pidennettäväksi vähintään kolmeen tuntiin.³⁴ Syksyllä 1943 ilmeni, että ”valvontaosaston harkitsemista syistä” leiristä ei ollut siihen saakka lähetetty kuolintodistuksia. Tuossa vaiheessa valvontaosastolaiset eivät enää nähneet estettä kuolintodistuksien lähettämislle.³⁵

Sotavankien luovutukset saksalaisille ja niiden tausta

Alkuperäisten asiakirjojen puuttuessa arviot sotavankien luovutusten taustasta perustuvat suurelta osin sodanjälkeisiin hyvin suppeisiin selvityksiin. Vaikka niissä kuvatut toiminnan pääpiirteet vaikuttavat luotettavilta, ne tuskin kuitenkaan sisältävät kaikkea tietoa mitä esimerkiksi eversti Ropponen olisi pystynyt antamaan.

Puolustusvoiman pääesikunnan selvityksen mukaan sotavankien luovutus saksalaisille oli saanut alkunsa saksalaisten sotilaviranomaisten aloitteesta. Neuvottelut olivat ilmeisesti olleet suullisia, koska mitään kirjallisia muistiinpanoja ei ollut löydetty. ”Kun sitä tai niitä henkilöitä, jotka ovat olleet suorassa neuvottelukosketuksessa saksalaisten kanssa ei ole tavattu, ei täyttä selvyyttä luovutuksen alkuvaiheista ja perusteista ole saatu.” Oli todennäköistä, että kysymys oli heti alusta alkaen sotavankien vaihdosta. Tätä tuki se, että asia oli ainakin käytännössä kehittynyt vaihdoksi ilman, että olisi käyty mitään uusia periaatteellisia neuvotteluja saksalaisten kanssa.³⁶

Selvitys tuntuu koskevan lähinnä valvon-

taosaston hoitamia luovutuksia, sillä sotavankien vaihto yleensä ei ollut näin epäselvällä perustalla. Päämaja antoi marraskuussa 1941 kotijoukkojen komentajalle käskyn, jonka mukaan saksalaiset lähettävät tehdyn sopimuksen mukaisesti suomensukuisia sotavankeja Suomeen vaihdettavaksi täällä otettuihin sotavankeihin. Vaihdon tuli periaatteessa tapahtua mies miestä vastaan. Saksalaiset olivat ilmoittaneet vastaanottavansa saksalaisia, virolaisia, latvialaisia, liettualaisia, ukrainalaisia ja valkovenäläisiä sotavankeja.³⁷ Luovutuksia oli tosin tapahtunut jo ennen päämajan käskyäkin.³⁸

Puolustusvoimain pääesikunnan selvityksen viittaus henkilöihin, joita ei ”ole tavattu”, viitanee sekin pikemmin valvontaosaston toteuttamiin luovutuksiin kuin laajempaan sotavankien vaihtoon. Tällä tapaamatta jääneellä henkilöllä tarkoitettiin luultavasti lähinnä valvontaosaston eversti Rautsuota, joka oli Ruotsissa. Osaston toimistopäällikkö ja myöhempi päällikkö Ropponen nimittäin totesi, ettei tiennyt, ketkä olivat neuvotelleet poliittisten sotavankien luovutuksesta tai keneltä Rautsuo oli saanut poliittisia sotavankeja koskevan käskyn.³⁹

Sodanjälkeisen selvityksen mukaan saksalaiset ”halusivat ainakin ensimmäisissä ryhmissä sellaisia sotavankeja, jotka voisivat antaa heille täydentäviä tietoja venäl. NKVD:stä ja myöhemmin valtaamiensa alueiden ukrainalaisia, valkovenäläisiä ja vä-

32. KotijE:n kirjelmä n:o 2590/Järj.1b/sal./14.11.1941, T 7536/48, SA.

33. Kujansuu (1999) 162–164.

34. Päämajan sotavankikommentajan esikunnan kirjelmä n:o 75/Sv.1/sal./17.9.1943, T 19655/D 5, SA.

35. Sotavankileiri 3:n kirjelmä n:o 1175/III/4c/sal./6.10.1943 ja päämajan sotavankikommentajan esikunnan kirjelmä n:o 470/Sv.1/sal./11.10.1943, T 19656/F 1, SA.

36. Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston kirjelmä K.D.N:o 380/3a./2.1.1945, T 19663/F 1, SA. Toisessa kirjelmässä mainittiin yksityiskohtaisemmin, että syksyllä 1941 oli päämajaan saapunut Saksan tiedustelu- tai valvontaviranomaisten edustaja, joka oli esittänyt sotavankien vaihtoon ryhtymistä. Sana (2003) 360.

37. Päämajan kirjelmä n:o 2138/Järj.2/sal./21.11.1941, teoksessa Sana (2003) 369.

38. Sana (2003) 350–351.

39. Eversti Matti Ropponen selostus 4.1.1945, Fb 110:124, UMA.

hemmistökansallisuuksiin kuluvia”.⁴⁰ Ropposen mukaan saksalaiset halusivat koota yhteen kaikki Suomen eri rintamilla sotavangiksi saadut poliittiset toimihenkilöt voidakseen yhtenäisesti tutkia heitä ja saadakseen täydellisen kuvan NKVD:n (GPU:n) toimintatavoista. Luovutettujen poliittistenkin sotavankien tilalle Suomen oli tarkoitus saada suomensukuisia sotavankeja. Merkille pantavaa on, että Ropposen mukaan valvontaosasto nimesi luovutettavat poliittiset sotavangit. Suomensukuisista luovutettiin ”vain joitakin sellaisia, jotka näyttivät erityisen sopivilta saksalaisten tutkimustyön kannalta”.⁴¹ Kysymys ei siis olisi ollut saksalaisten toiveista saada juuri tiettyjä sotavankeja. Tieto lienee oikea, sillä luulisi Ropposen pikemmin pyrkineen vähättelemään valvontaosaston osuutta.

Päämajan valvontaosaston arkisto on pääosin hävitetty.⁴² Välttämättä sieltä ei löytäisi lisätietoja sotavankien luovutusta koskevasta yhteydenpidosta saksalaisten ja valvontaosaston välillä; asiat on voitu sopia suullisesti. Myöskään sotavankileiri 1:n tai 3:n arkistoista ei ole löytynyt viitteitä siitä, että valvontaosasto olisi lähettänyt etukäteen leireihin luetteloita siitä, keitä tulee luovuttaa osaston edustajille (ja edelleen saksalaisille).⁴³ Asiat lienee myös tällä tasolla sovittu suullisesti tai diaareihin merkitsemättömillä, sittemmin hävitetyillä asiakirjoilla.

Luovutuksia oli siis kahdentyyppisiä: sellaisia, jotka perustuivat tavoitteeseen vaihtaa sotavankeja, ja toisaalta sellaisia, jotka liittyivät saksalaisten toiveisiin saada poliittisia sotavankeja tutkittavakseen. Tosin sodan jälkeen kerrotun mukaan poliittisten sotavankienkin luovutusta perusteltiin lisäksi vankien vaihdolla.

Kaikkiaan sotavankien luovutusten määrästä on vaihtelevaa tietoa. Vuoden 1945 alussa annetun selvityksen mukaan saksalaisille oli luovutettu 2 661 sotavankia ja heiltä oli vastaanotettu 2 181 sotavankia.⁴⁴ Ulkoasiainministeriölle vuonna 1951 esitetyn laskelman mukaan saksalaisille oli luovutettu 2 048 sotavankia. Laskelman mukaan siinä mainittuja lukuja olisi pidettävä peruslukuina, joihin olisi tehtävä korjauk-

sia vain todistuskelpoisen aineiston perusteella.⁴⁵ Sama luku ilmoitettiin toukokuussa 1953.⁴⁶ Arkistoista löytyy tietoja myös näiden kahden luvun välissä olevista laskelmista.

Sana on päätyntä omissa laskelmissaan esitettyä korkeinta lukumäärääkin varsin selvästi suurempaan luovutettujen määrään 2 829. Sanan mukaan luku on aikaisempia suurempi, koska mukana on myös suoraan leirien arkistoissa säilyneitä tietoja eikä niitä ole sodan jälkeen laadituissa yhteenvetotiedoissa mukana.⁴⁷

Suurempi yksimielisyys vallitsee sotavankileiri 1:stä ja 3:sta valvontaosaston toimesta toteutetuista luovutuksista. Ne nimittäin tapahtuivat enimmäkseen suurissa erissä, joiden ulkopuolisia, hieman tulkinvaraisia yksittäistapauksia on varsin vähän. Valvontaosasto huolehti siis myös osasta sotavankileiri 1:n luovutuksia, ei vain ”oman” leirinsä 3 luovutuksista.⁴⁸ Valvontaosaston toimesta leiri 1:stä luovutetut on syytä rinnastaa leiri 3:n luovutettuihin niin, että kaikkia valvontaosaston toimesta luovutettuja voidaan luonnehtia poliittisiksi sotavangeiksi.⁴⁹

Tällaisia valvontaosaston hoitamia järjestelmällisiä, 50–60 sotavangin luovutuksia oli

40. Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston kirjelmä K.D.N:o 380/3a./2.1.1945, T 19663/F 1, SA.

41. Eversti Matti Ropposen selostus 4.1.1945, Fb 110: 124, UMA. Sellaisia sotavankeja ei Ropposen mukaan luovutettu, joiden toiminta poliittisina työntekijöinä näytti kyseenalaiselta. – NKVD, Neuvostoliiton sisäasiain kansankomissariaatti, oli valtion turvallisuusorganisaatio. GPU oli yksi sen entisistä nimistä.

42. Lindstedt (1999) 580–582.

43. Erityisesti sotavankileiri 1:n salaiset diaarit, T 7536/1 ja 7536/2, sekä sotavankileiri 3:n salaiset diaarit, T 6861/1, 6861/2 ja 6863/1, SA.

44. Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston kirjelmä K.D.N:o 380/3a./2.1.1945, T 19663/F 1, SA.

45. Sotavankikomendantin esikunnan selvityselimen kirjelmä n:o 73/Sv.1/1/5.4.1951, T 19659/B 21, SA.

46. T. Mikkola (1976), 208. Mikkolan mukaan kyseessä oli sotavankikomendantin esikunnan selvityselimen viimeinen tilasto.

47. Sana (2003), 350–354. Väheksymättä Sanan varmasti paljon työtä vaatinutta laskelmaa on todettava, että luovutuksien määrän selvittämiseksi tulisi laatia vankien nimiin perustuva tiedosto, jotta päästäisiin mahdollisimman tarkkaan lopputulokseen.

48. Eversti Matti Ropposen selostus 4.1.1945, Fb 110: 124, UMA. – Toisin kuin viime vuosinakin on eräissä esityksissä väitetty, Valpo ei siis hoitanut poliittisten sotavankien luovutuksia.

kaikkiaan yhdeksän. Lisäksi oli muutama pieni luovutus sotavankileiri 3:sta. Leirin luonteen huomioon ottaen nämäkin pienet luovutuserät on syytä rinnastaa muihin valvontaosaston luovutuksiin.

Luovutukset tapahtuivat Saksan turvallisuuspoliisin edustajille Sallassa ja Rovaniemellä.⁵⁰ Saksalaisille luovuttamisen ajankohdan mukaan päämajan valvontaosaston sotavankileireiltä 1 ja 3 toteuttamat luovutukset olivat seuraavia:⁵¹

1.	29.10.1941	52 sotavankia (sv.)
2.	13.12.1941	60 sv.
3.	17.2.1942	60 sv.
4.	14.3.1942	56 sv.
5.	8.4.1942	60 sv.
6.	27.6.1942	60 sv.
7.	22.7.1942	60 sv.
8.	31.7.1942	2 sv. ⁵²
9.	8.9.1942	60 sv. ⁵³
10.	22.9.1942	50 sv.
11.	26.11.1943	3 sv.
12.	10.5.1944	1 sv.

Yhteensä 524 luovutettua poliittista sotavankia.

49. Lisäksi sotavankileiri 1:stä luovutettiin upseerisotavangeja suoraan saksalaisille. Näitä ei ole syytä pitää poliittisina luovutuksina, koska ne eivät tapahtuneet valvontaosaston tai vankileiri 3:n välityksellä. – Suppeammassa mielessä poliittisia luovutuksia olivat poliittisten upseerien kuten politrukkin luovutukset. Heistä valtaosa luovutettiin. Ks. puolustusvoimain pääesikunta, sotavankikomendantin esikunnan selvityselimen kirjelmä n:o 1444/Sv.1/1.6.1945, T 19663/F 6, SA; Kujansuu (1999) 65. Kritisoidessaan erästä valvontakomissiolle annettua lukumäärätietoa liian pieneksi Sana lienee sekoittanut toisiinsa poliittiset sotavangit laajassa mielessä (joita Sanan laskelmat ja omat laskelmani koskevat) ja poliittiset sotavangit suppeassa mielessä (joita valvontakomissiolle annettu tieto koski). Sana (2003) 364.

50. Luettelot ja kuititukset saksalaisille luovutetuista sotavangeista, T 19659/B 18, SA; Sana (2003) 316–317. Kerran kuittaaja oli suomalainen Arvid Ojasti, joka oli komennettu Saksan turvallisuuspoliisin käytettäväksi (mikä ilmenee kuulustelupöytäkirjasta 25.8.1942 sotaylioikeuden jutussa 1942 n:o 1514, 1515, SA).

51. Puolustusvoimain pääesikunta, sotavankikomendantin esikunnan selvityselin, hakemistokortistot saksalaisille sotilasviranomaisille luovutetuista sotavangeista, T 19659/B 17, luettelot ja kuititukset saksalaisille luovutetuista sotavangeista, T 19659/B 18, SA. Neljän vuosina 1943 ja 1944 luovutetun osalta: sotavankileiri 3:n kirjelmä n:o 876/III a.sal./6.9.1944 (luettelo sotavankileiri 3:sta Saksan sotilasviranomaisille luovutetuista

Sanan mukaan luovutettujen poliittisten sotavankien määrä olisi yhtä suurempi, 525.⁵⁴ Edellä olen perustellut, miksi olen ottanut mukaan neljä vuosina 1943 ja 1944 luovutettua, joita Sana ei sisällyttänyt omaan laskelmaansa. Toisaalta olen jättänyt pois viisi Sanan mainitsemaa luovutettua, joiden osalta tarvittaisiin lisäselvitystä siitä, että he ovat olleet poliittisia sotavangeja.⁵⁵

Luovutetut juutalaiset sotavangit

Sana viittaa Beizerin laskelmaan, jonka mukaan juutalaisia olisi luovutettu saksalaisille ainakin 74. Omia laskelmia juutalaisien määristä Sana ei ole tehnyt.⁵⁶ Myös Ylikangas viittaa samaan lukuun, tosin huomattavasti varauksellisemmin.⁵⁷

Mitä tuon luvun takana on? Beizer on vuonna 2001 pitämässään esitelmässä mai-

ta sotavangeista), T 19658/B 10, SA, ja heitä koskevat kortit, Bb 54–56, Suomen Punaisen Ristin (SPR) sotavankiarkisto, SA.

52. Kaksi sotavankia luovutettiin sotavankileiri 3:sta valvontaosaston edustajalle yhtä aikaa 17.7.1942 60:n muun kanssa, mutta saksalaisille heidät luovutettiin muita myöhemmin.

53. Alkuaan leiri 1:ssä olleet tämän erän vangit siirrettiin muodollisesti sotavankileiri 3:n kirjoihin, vaikka heidät olikin luovutettu valvontaosastolle ja edelleen saksalaisille. Sotavankileiri 3:n viikkoilmoitus 41/11.10.1942, T 6861/8, SA; sotavankileiri 3:n kirjelmä n:o 958/I/sv./sal./21.10.1942, T 7536/50, SA.

54. Sana (2003) 315–318. Sivulla 364 hän jostain syystä käyttää lukua 589.

55. 4.6.1942 luovutetuista neljästä virolaisesta Sana itsekin toteaa, että ei ole tietoa, mitä kautta ja keille saksalaisille heidät luovutettiin. KotijE:n kirjelmä n:o 3908/Järj.1b.sal./3.6.1942 ja päämajan järjestelyosaston kirjelmä n:o 42/Järj.4/8.6.1942, T 19654/F 3, SA; Sana (2003), 317–318. Sana on mahdollisesti tulkinnut luovutuksen poliittiseksi, koska yhden luovutetun on mainittu kuuluneen kommunistipuolueeseen. Hän oli kuitenkin tullut epäluotettavana erotetuksi vuonna 1934. Sen sijaan 16.11.1942 Helsinkiin saksalaisille luovutettavaksi lähetetyn majurin suhteen kysymys saattaa olla poliittisesta luovutuksesta, mutta asia vaatisi lisäselvitystä. Majurin saattajan tuli ilmoittautua Helsingissä valvontaosaston alatoimiston päällikölle. KotijE:n kirjelmä n:o 7476/Järj.1b.sal./12.11.1942, T 19654/F 3, sotavankileiri 1:n päiväkäsky n:o 19/18.11.1942, päiväkäskyt 1942–1944, SA.

56. Sana (2003) 340–341.

57. Ylikangas (2004a) 34. Ylikangas viittaa samassa yhteydessä siihen, että Sanan löytämistä kuudesta juutalaisesta vain yhden nimi on Beizerin luettelossa, perusteena sille, että luku saattaisi olla suurempikin kuin 74. Sana ei kuitenkaan asianomaisessa kohdassa esitä, että kyseiset kuusi olisi luovutettu, vaan kysymys on ollut sotavankileiriin saapuneista.

ninnut, että 70 juutalaista sotavankia luovutettiin. Esitelmästä ilmenee, että se on tehty luovutuksia koskevien luetteloiden perusteella. Lisäksi hän mainitsee käyttäneensä kortistojä. Silti vaikuttaa siltä, että monissa tapauksissa Beizerin arvio juutalaisuudesta perustuu vain luovutetun nimeen. Esitelmä sisältää liitteenä listan 56:sta Beizerin mielestä varmuudella juutalaisesta luovutetusta ja 14:stä Beizerin arvion mukaan juutalaisesta (Jews listed as non-Jews). Yhteensä siis 70 nimeä.⁵⁸ Esitelmä julkaistiin osaksi suomeksi, ja siinä yhteydessä lukumääräksi mainitaan 74. Suomenkielinen versio ei sisällä luovutettujen nimiä.⁵⁹ Sen sijaan Beizerin tietojen perusteella lehtiartikkeleita kirjoittanut Kahan käyttää alkuperäistä lukua 70.⁶⁰

Olen verrannut Beizerin 70 nimen listaa kortistotietoihin, jolloin osoittautuu, että lista on selvästi liian laaja. Beizerin listasta on ilman muuta poistettava yksi kahteen kertaan laskettu (nimillä Eisenberg ja Aisenberg) sekä kahdeksan sotavankia, jotka olivat sodan päättyessä edelleen suomalaisten sotavankeina – heidän osaltaan tieto luovutuksesta saksalaisille on siis virheellinen.⁶¹ Lisäksi listasta on mielestäni poistettava ne, vaikkapa luovutetutkin sotavangit, joiden kansallisuus on kortistojen mukaan toinen eikä mikään löytämäni muukaan virallinen tieto viittaa juutalaisuuteen. Tällaisia nimiä löytyy varsinkin Beizerin listan ”Jews listed as non-Jews” -osasta, mutta myös hänen varmoina pitämistään tapauksista. Kaikkiaan tällä perusteella poistettavia nimiä on 15. On toki mahdollista, että joissain tapauksissa kyseessä voi olla todella juutalainen, joka onnistui salaamaan syntyperänsä. Tuloksiin tulisi kuitenkin liiaka epävarmuutta, jos henkilöt luokiteltaisiin juutalaisiksi vain nimen perusteella ilman kortistomerkitöjen tukea.⁶²

Beizerin luetteloa ei siis voi ottaa tutkimuksen lähtökohdaksi. Seuraavassa esitän kortistotietojen perusteella luettelo luovutetuista juutalaisista sotavangeista.⁶³

58. Beizer (2001a).

59. Beizer (2001b).

60. Kahan (2001).

*Luovutetut juutalaiset sotavangit:*⁶⁴

29.10.1941

Averbe, Pavel
Dumov, Pinhus
Gumnitz, Isaak
Kuznetzov, Zalman
Lev, Haim
Malkis, Aleksandr
Raihman, Aizik

13.12.1941

Goltsan, Viktor
Linaikin, Mihail

17.2.1942

Gartsman, Zjama
Gimpel (Grek), Mihail
Holmetskij, Stanislav
Kljutshik, Jakov
Paikin, Rafail
Poljakov, Lazarj
Rabinovitch, Mark

14.3.1942

Grenberg, Fjodor
Marmershtein, Mihail
Tslav, Rafail
Vinokurov, Semen

61. Juutalaiset sotavangit Bragilevskij, Efros, Fridman, Grinberg, Semjonov, Teplitskij ja Tshernjavskij luovutettiin lokakuussa 1944 Neuvostoliittoon. Sotavankileirien 1 ja 3 luovutusluettelot 1944, Bg 1, ja Venjamin Semjonovin osalta hakukortti, Bc 32, SPR:n sotavankiarkisto, SA. Juutalainen Eduard Haikin siirrettiin syyskuussa 1944 sotavankileiri 3:sta sairaalaan. Sotavankileiri 3, muualle siirrettyjä sotavangeja, T 6863/26, SA. 62. Myönnän, että joissain tapauksissa nimen perusteella syntyy vahva epäily juutalaisuudesta, esimerkiksi Beizerinkin erikseen mainitsemien Vladimir Levinin ja Naum Smolakin kohdalla. Beizer (2001a) 4. Heitäkään ei kuitenkaan ole missään löytämässäni suomalaisessa kortti- tai muussa tiedossa kirjattu juutalaisiksi.

63. Luettelon perusteena ovat seuraavat kortistot: sotavankileiri 1, siirrettyjä upseerisotavangeja, T 7699/62, siirrettyjä stm.sotavangeja, T 7699/63, siirrettyjä mutta epäselviä tapauksia, T 7699/65, sotavankileiri 3, muualle siirrettyjä sotavangeja, T 6863/26, saksalaisille luovutetut, Bb 54–56, SPR:n sotavankiarkisto, SA. Luovutuksia koskevista saksalaisten kuitaamista listoista vain ensimmäisessä on mainittu myös kansallisuus, otsikoton luovutuslista 26.10.1941, T 19659/B 18, SA. Luettelon sisältämät tiedot juutalaisista löytyvät kyllä kortistolistakin. Samoja lähteitä on käytetty Beizerin listan tarkistuksessa.

64. Monessa tapauksessa nimen kirjoitusasu eri lähteissä vaihtelee. Kirjoitustapa vastaa sota-aikana käytettyä eikä välttämättä nykyisiä translitterointiohjeita.

8.4.1942

Berenstein, Lev
 Berestovetskij, Isak
 Berginson, Vladimir
 Fishtein, Boris
 Futerman, Scholev
 Kuperman, Jefim
 Lerer, Israil
 Lesin, Mihail
 Ljahovitskij, Mark
 Mazo, Semjon
 Pasman, Zahar
 Pekerman, Josef
 Radunskij, Ilja
 Slizinger, Grigorij
 Usvjatsev, Isai

27.6.1942

Ofengeim, Aisik
 Shpal, Mihail
 Shub, Mihail

22.7.1942

Sirotov, Josif
 Tsytkin, Mihail

22.9.1942

Berendakova, Ljubov
 Eisenberg, Jakov
 Ratner, Semjon
 Razba, Zahar
 Reituh, Mihail
 Rozenbljum, Hanan
 Tsyrlin, Jakov

Kaikkiaan luovutettuja juutalaisia sotavankkeja oli siis 47.⁶⁵

Joissain tapauksissa kortistoissa on risti-riitaista tietoa sotavangin kansallisuudesta, mutta jos henkilö on kirjattu jossakin kortistossa juutalaiseksi, olen ottanut hänet mukaan luettelooni.⁶⁶ Muutamissa tapauksissahan oli niin, että henkilön juutalainen syntyperä selvisi vasta myöhemmin, jolloin korttitietoja on täydennetty.

Kortistojen perusteella on varmistunut, että kaikki juutalaisten luovutukset tapahtuivat leireiltä 1 tai 3 ja kaikki tapahtuivat valvontaosaston toimesta.⁶⁷ Kaikki juutalaisten luovutukset olivat siten poliittisten sotavankien luovutuksia, joina valvonta-

osaston hoitamia luovutuksia voidaan pitää.

Luovutuksien ei siis voi katsoa perustuneen ainakaan ensisijaisesti syntyperään.⁶⁸ Kuitenkin leiri 3:een sijoittamista koskeva käsky, jossa puhuttiin ”epäilyksenalaisista” juutalaisista, on voinut vaikuttaa siten, että juutalaisia pidettiin tavallista helpommin epäilyttävinä. Muita kansallisuuksia ei mainittu erikseen. Tämä saattoi vaikuttaa valikoitumiseen ensin leirille 3 ja sitten luovutetuksi saksalaisille.

Luovutettujen juutalaisten tausta

Luovutettujen juutalaisten sotilasarvoista tehdyissä merkinnöissä on jonkin verran epävarmuutta, mutta jokseenkin luotettava yhteenveto voidaan esittää. 47 juutalaisesta luovutetusta 33 oli upseerin arvoisia, yksi oli aliupseeri ja 13 sotamiehiä.⁶⁹ Upseereis-

65. Beizerin lista on liian laaja, mutta poistojen jälkeen se sisältää lähes kaikki oikeat nimet. Vain yksi luovutettu juutalainen (Marmershtein) ei sisälly Beizerin luetteloon. – Joukossa oli yksi nainen, 22.9.1942 luovutettu Berendakova. Luovutettujen poliittisten sotavankien joukossa oli muitakin naisia. Vrt. Sana (2003) 320, josta voi syntyä käsitys, että venäläinen Ksenja Molodetskaja olisi ollut ainoa nainen poliittisten sotavankien ryhmässä.

66. Niinpä mukana on esimerkiksi Mihail Reituh, joka oli sotavankileiri 3:n kortiston mukaan ukrainalainen ja SPR:n kortiston mukaan ”ukrainalainen, juutal.” Sen sijaan en ole ottanut mukaan esimerkiksi Aleksej Vihoria, joka oli SPR:n kortin mukaan ukrainalainen. Sotavankileiri 1:n korttiin on ”ukrainalaisen” ohheen lisätty epäily ”juuti?”.

67. Kolmen luovutetun nimeä ei löydy leirien luovutettujen kortistoista, mutta SPR:n korteista ilmenee heidän olleen ainakin leirillä 1. Lopuista 44:stä 12 luovutettiin suoraan leiriltä 1, 18 oli ennen luovutustaan sekä leirillä 1 että 3 ja 14 luovutettiin suoraan leiriltä 3. – Smolar mainitsee Beizerin listaankin verrattuna aivan uusia juutalaisten sotavankien nimiä vihjaten näiden tulleen luovutetuksi Saksaan, koska omaiset eivät heitä sodan jälkeen löytäneet. Smolar (2003) 172. Kuitenkin SPR:n arkiston tietojen mukaan heidät luovutettiin lokakuussa 1944 Neuvostoliittoon. Bc, SPR:n sotavankiarkisto, SA.

68. Samaa tapaan Kujansuu (1999) 65; Pirkka Mikola (2003) 'Sotavangit eivät olleet tasavertaisia', *Helsingin Sanomat* 16.12.2003 A 5; Ylikangas (2004a) 33–34.

69. 33 luovutettua 47:stä luovutetusta juutalaisesta täyttää siten sekä poliittisen että upseerisotavangin kriteerit. Ryhmät ovat muutenkin päällekkäisiä; luovutuksesta riippuen päällekkäisyys voi olla suurtakin (esim. 1. poliittisten luovutus: 44 upseeria 52:sta, 2. poliittisten luovutus: 33 upseeria 60:stä, 10. poliittisten luovutus: 18 upseeria 50:stä). Päällekkäisyyden vuoksi onkin

ta 13 oli varsinaisia upseereita, seitsemän poliittisia upseereita ja 13 erikoisupseereita.⁷⁰ Upseereista oli yksi kapteeni, kuusi luutnanttia ja kuusi nuorempaa luutnanttia. Poliittiset upseerit olivat enimmäkseen poliitrukkeja (tai näiden sijaisia). Arvoltaan korkeampia komissaareja oli vain yksi. Erikoisupseereista kaksi oli insinööriupseereita, kolme sotilasteknikoita, kuusi talousalan erikoisupseereita (intendenttejä), yksi sota-uomari ja yksi lääkäri. Aliupseeri oli arvoltaan vanhempi kersantti.

Upseerien ja odotetusti varsinkin erikoisupseerien koulutustaso oli korkea. Tämä on saattanut vaikuttaa valikoitumiseen luovutetuksi. Upseerien joukossa oli neljä insinööriä, kaksi teknikkoo, osastopäällikkö, opiskelija, varastonhoitaja, harjansitoja, parturi ja kaksi sorvaria. Erikoisupseereissa oli kolme insinööriä, arkkitehti, asianajaja, lääkäri, historian maisteri, kaksi taloudenhoitajaa, kirjanpitäjä, meteorologi, teknikko ja tekstiilitehtaan mestari. Sen sijaan poliittisten upseerien siviilikoulutus oli vähäisempi: komissaarin siviiliammatti oli professori, mutta politrukien ammatit olivat postivirkailija, tukkilajittelija, koneenkäyttäjät, leipuri ja liikemies (tieto yhden siviiliammattista puuttuu). Sotamiesten ammatit olivat yleensä perinteisiä työläisammatteja, mutta oli joukossa kauppiaita ja taiteilijotakin.

Luovutetuista sotamiehistä suuri osa oli ensimmäisessä ja viimeisissä luovutuksissa. Ensimmäisen luovutuksen seitsemästä luovutetusta juutalaisesta viisi oli sotamiehiä. Tuo on myös ainoa luovutus, jonka osalta on yksityiskohtaisempia tietoja luovutuksen syystä. Viisi juutalaista sotamiestä on merkitty ”kiihottajiksi”. Heidän lisäksi 52 luovutetun ryhmässä oli vain kaksi ”kiihottajaa”, muut olivat politrukkeja ja komissaareja.⁷¹ Viimeisen luovutuksen (22.9.1942) seitsemästä juutalaisesta neljä oli sotamiehiä.

On vaikea pitää yhteensattumana sitä, että ”kiihottajan” nimellä ensimmäisessä erässä luovutetuista valtaosa (5/7) oli juutalaisia ja toisaalta, että valtaosa (5/7) luovutetuista juutalaisista tuossa erässä luovutettiin kiihottamisen perusteella – varsinkin,

kun juutalaiset ”kiihottajat” olivat arvoltaan sotamiehiä. Ensimmäinen luovutus viittaa siihen, että juutalaiset ovat ainakin aluksi joutuneet tavallista tarkemman arvioinnin kohteiksi ja ehkä kevyinkin perustein tulkituiksi ”kiihottajiksi”.⁷² Muistettakoon, että sotavankikommentaja piti osaa sijoituksista sotavankileiri 3:lle huonosti perusteltuina ja jopa mielivaltaisina – sama on voinut koskea luovutuksiakin. Tosin arvio liittyi sotavankikommentajan ja valvontaosaston väliseen kilpailuun leiri 3:n hoidosta eikä siten ollut puolueeton.

Merkitseekö sotamiesten paljous viimeisessä luovutuksessa sitä, että sotavankileiri 3:a olisi alettu entistä tarkemmin tyhjentää juutalaisista? Valitettavasti sotavankileiri 3:n vähemmistökansallisuusjaottelu syksyltä 1942 on puutteellinen, joten kysymykseen ei saada varmaa vastausta.⁷³ Luovutusten kokonaisuutta ajatellen tällainen ”tyhjennys” ei kuitenkaan tunnu todennäköiseltä.

harhaanjohtavaa laskea yhteen Kujansuun (1999) laskelma luovutetuista upseereista ja Sanan laskelma luovutetuista poliittisista sotavangeista, kuten Ylikangas on tehnyt, tosin viitaten mahdolliseen päällekkäisyyteen. Ylikangas (2004a) 94.

70. Kujansuu on laskenut luovutettujen juutalaisten upseerien määräksi 31. Kujansuu (1999) 64–65. Pieni ero omaan laskelmaani johtunee joko kansallisuuden tai sotilasarvon erilaisesta tulkinnasta. Kuten todettu, joissain tapauksissa eri kortistojen merkinnät ovat keskenään ristiriitaisia.

71. Otsikoton luovutuslista 26.10.1941, T 19659/B 18. – Luovutus tapahtui valvontaosaston toimesta ja siis ennen edellä viitattua 4.11.1941 annettua käskyä sotavankileiri 3:een sijoittamisesta, mutta todennäköisesti samoja periaatteita noudatettiin jo tuossa ensimmäisessä valvontaosaston luovutuksessa.

72. Samaan tapaan Beizer (2001a) 4. Ylikangas esittää selityksen, että saksalaiset olisivat kenneet esittämään vaatimuksia juutalaisiksi katsomiensa vankien luovuttamisesta. Ylikangas (2004a) 34. Näin tuskin on ollut ainakaan yleisesti. Kuten edellä todettiin, sodan jälkeen eversti Ropponen kertoi valvontaosaston nimenneen luovutettavat poliittiset sotavangit.

73. Ilmoituksissa on 19.7.1942 alkaen juutalaisia koskeva sarake tyhjä, ja tämä jatkuu 31.10.1942 asti. Kuitenkin leirillä on täytynyt olla juutalaisia, koska heitä syyskuun jälkipuolella luovutettiin leiriltä seitsemän. Ensimmäinen tieto tauon jälkeen koskee ajankohtaa 15.11.1942, jolloin leirillä oli 12 juutalaista. Sotavankileiri 3:n viikkoilmoitukset ja vähemmistökansallisuusjaottelut vuodelta 1942, T 6861/8, SA. Ensimmäinen merkintä juutalaisista oli ilmoituksessa 11.7.1942. Tämä sopii yhteen sen tiedon kanssa, että kotijoukkojen esikunta käski 7.7.1942 juutalaisten määrän merkittäväksi vahvuusilmoituksiin. Sana (2003) 355.

Luovutettujen juutalaisten kohtalo

Sodan jälkeen suomalaiset kertoivat valvontakomissiolle, että suomalaisilla ei ollut asiakirja- tai muita tietoja siitä, mitä saksalaiset tekivät vastaanottamilleen sotavangeille. ”Korostetaan, että saksalaisilla oli aivan omat järjestelmänsä, joista ei suomalaisilla ollut mitään tietoa.”⁷⁴

Sana on esittänyt tärkeän johtolangan poliittisten sotavankien kohtalosta. Suomen Punainen Risti tiedusteli kesällä 1943 lisätietoja neljän valvontaosaston Pohjois-Suomessa luovuttaman sotavangin kuolemasta. Saksalaisilta saatujen tietojen mukaan nämä kuolivat samana päivänä, jolloin heidät oli luovutettu saksalaisille.⁷⁵

Luovutettujen juutalaisten sotavankien kohtalona lienee ollut tulla surmatuiksi. Saksan juutalaispolitiikka sen valtaamalla alueilla on yleisesti tunnettu. Saksalaiset surmasivat sotavangeista varsinkin komissaareja, juutalaisia ja kommunisteja.⁷⁶ Kesäkuussa 1941 Saksan armeijalle annettun niin sanotun komissaarikäskyn mukaan komissaareja ei tunnustettu sotavangeiksi, vaan heidät tuli erotella näistä.⁷⁷ Jolleivät komissaarit ja politrukit tulleet heti ammutuksi, heidät tuli lähettää keskitys- ja tuhoamisleireille, ei siis sotavankileireille.⁷⁸ Turvallisuuspoliisin ja turvallisuuspalvelun (SD:n) erityisryhmien tuli erotella saksalaisilta sotavankileireiltä pois epäsuotava aines. Sellaista olivat annettujen käskyjen mukaan erityisesti merkittävät valtion ja puolueen virkailijat (kuten puna-armeijan komissaarit), älymystön edustajat, kaikki juutalaiset ja kaikki kiihottajat ja fanaattiset kommunistit. Tällaiset henkilöt tuli viedä pois leiriltä ja surmata.⁷⁹

Moni seikka viittaa siihen, että aluksi oli tarkoituksena luovuttaa kaikki poliittisiksi arvioidut sotavangit saksalaisille. Tähän viittaa eversti Ropposen selostus, jos hän muisti Rautsuon käskyn syksyiltä 1941 oikein: perustettavaan erityisleiriin tuli koota kaikki komissaarit, politrukit ja vastaavat; nämä tullaan luovuttamaan saksalaisille, jotka kokoavat yhteen kaikki Suomen eri rintamalla sotavangiksi saadut poliittiset toimihenkilöt.⁸⁰ Myös valvontaosaston toteuttamien luovutusten säännöllisyys sekä luovu-

tusaikojen että luovutusmäärien suhteen osoittaa suunnitelmallisuutta. Lisäksi luovutettavat kuuluivat ryhmiin, jotka Saksan omilta sotavankileireiltä eroteltiin surmataviksi. Myöskään luovutusten perusteeksi esitetty tarve saada tietoja NKVD:n toiminnasta ei täysin vakuuta, sillä saksalaisilla lienee ollut omasta takaa riittävästi siitä tietäviä sotavangeja. Toinen asia on, että tämä peruste varmaankin on suomalaisille esitetty.

Luovutushankkeen kattavuutta vastaan puhuu puolestaan epäily, olisiko poliittisten sotavankien erottelu ja surmaaminen ollut saksalaisille niin tärkeä kysymys, että he olisivat halunneet sen toteutettavaksi myös Suomessa.

Olipa alkuperäinen luovutusten tarkoitus mikä tahansa, luovutettujen juutalaisten sotavankien kohtalo on ilmeinen. Vaikka luovutetuissa on ollut runsaasti muitakin kuin varsinaisia poliittisia toimihenkilöitä, he ovat kuitenkin kuuluneet valvontaosaston valikoimaan epäilyttävään ryhmään. Kaikilla tuskin on edes ollut NKVD:stä tietoa, mutta heidät on arvioitu muuten saksalaisia kiinnostaviksi. Monessa tapauksessa siviilikoulutus lienee vaikuttanut: luovutetut olivat usein varsin pitkälle koulutettuja. Avoimeksi jää, kuulustelivatko saksalaiset lainkaan heille luovutettuja juutalaisia.

Ylikangas on kiinnittänyt huomiota siihen, että tiedonsaanti NKVD:stä saattoi olla todellinen peruste ja se saattoi toteutua myös siten, että luovutettu ryhtyi saksalaisen tiedustelun palvelukseen.⁸¹ Näin on asia voinut olla joidenkin poliittisina sotavankina luovutettujen suhteen. Saksan rotupoliitiikan muistaen juutalaisia tuskin on otettu saksalaisten avustajiksi.

Kuten päämajan marraskuussa 1941 antamasta käskystä ja sodanjälkeisestä selvituksesta ilmeni, saksalaiset halusivat saada tiettyjä vähemmistökansallisuuksia. Arkistossa on laskelma Saksan sotilasviranomaisille luovutettujen sotavankien kansallisuudesta. Laskelma koskee 2 640 sotavankia, mutta huomattava osa – 966 – on luokassa ”sekalaisia”. Lopuista 1 674:stä suurin ryhmä kattaa virolaiset (596), sitten kaukasialaiset (533), saksalaiset (175) ja ukrainalaiset

(133). Venäläisten määrä laskelmassa, vain 108, on varmasti liian pieni, koska esimerkiksi valvontaosaston luovuttamista valtaosa oli venäläisiä. Juutalaisia ei ole laskelmassa eritellyt.⁸² Puutteellisenakin laskelma osoittaa huomattavan osan luovutetuista edustaneen kansallisuuksia, jotka saattoivat suhtautua myönteisesti saksalaismiehitäjiin. Saksalaisten omien ohjeidenkin mukaan tietyt Neuvostoliiton kansallisuudet olivat sotavankeina erityisasemassa.⁸³

Aikaisemmissa tutkimuksissa on lähdetty siitä, että suuri osa luovutetuista halusi saksalaisten riveihin ja tuli käytetyksi joko työvoimana tai Saksan armeijassa.⁸⁴ Sana sen sijaan sivuttaa tämän vaihtoehdon lähes kokonaan; hänen kirjastaan syntyy vaikutelma, että kaikki olisivat joutuneet ”Gestapon” käsiin.⁸⁵ Ylikangas arvioi, että luovutetuista suuri osa oli vapaaehtoisia, jotka sijoitettiin saksalaisten työhön tai taisteluyksiköihin ja siten välttyivät ainakin välittömältä surmaamiselta. Tämä vaikuttaakin todennäköiseltä.⁸⁶ Juutalaisia tämäkään vaihtoehto ei varmaankaan koskenut.

Luovutusten päättyminen

Kaikki juutalaiset sotavangit siis luovutettiin päämajan valvontaosaston luovutuksissa. Muutamaa yksittäistapausta lukuun ottamatta valvontaosaston hoitamat luovutukset tapahtuivat säännöllisin kokoisissa ryhmissä melko säännöllisen väliajoin loka-kuusta 1941 syyskuuhun 1942. Sen jälkeen luovutukset loppuivat. Loppumisen syystä ei ole arkistoissa mitään tietoa – kuten ei luovutusten taustastakaan. Muutkin kuin valvontaosaston hoitamat luovutukset kylä harvenivat, mutta vielä syksyyn 1943 asti luovutettiin useamman kymmenen vankien ryhmiä – tältä osin kysymys on siis luultavasti ollut vapaaehtoisesti saksalaisten haluttuun haluavista. Lokakuun 1943 jälkeen nämäkin luovutukset olivat aivan yksittäistapauksia.⁸⁷

Miksi valvontaosaston luovutukset loppuivat vuotta aikaisemmin kuin luovutukset yleensä? Tämäkin on osoitus siitä, että valvontaosaston luovutukset poikkesivat luonteeltaan muista luovutuksista. Jos säännöllinen luovutustahti olisi jatkunut, seuraava

va luovutus olisi ollut vuorossa loka- tai marraskuussa 1942.

Valvontaosaston luovutusten loppumisen syytä on aikaisemminkin pohdittu. Kujansuu on kiinnittänyt huomiota upseerisotavankien (joihin sisältyvät myös poliittiset upseerit) luovutusten loppumiseen vuonna 1942. Hän arvelee, että vuoden 1942 loppuun mennessä oli saksalaisille ehditty luovuttaa kaikki heitä kiinnostaneet neuvosto-upseerit.⁸⁸ On mahdollista, että tällä on ollut vaikutusta, mutta ainoa selitys tämä ei voi olla. Esimerkiksi poliittisten sotavankien leiri 3:n vahvuus ei syksyllä 1942 ja myöhemmin juuri pienene. Joukossa luulisi olleen sellaisia sotavankeja, jotka olivat sak-

74. Muistio ltn. Seron käynnistä Tornissa 21.6.1946, T 19661/B 58, SA.

75. Sana (2003) 318–324, 340. – Ylikankaan maininta, jonka mukaan näiden neljän joukossa olisi ollut kaksi juutalaista, ei pidä paikkaansa. Ylikangas (2004a) 32. – Lietuan juutalaisen upseeri Mihail Bruvsteinin oli tarkoitus tulla siirretyksi suoraan leiri 1:stä Helsingin suojeluskuntapiiriin saksalaisille luovuttamista varten. Mies kuoli samana päivänä kuin hänen oli tarkoitus tulla siirretyksi Helsinkiin. (Sotavankileiri 1:stä siirrettyjä upseerisotavankeja, T 7699/62; sotavankileiri 1:ssä kuolleet sotavangit, T 7699/67, SA.) Kysymys ei kuitenkaan ole – ensiepäilyistä huolimatta – siitä, että saksalaiset olisivat hänet surmanneet: hän ei vaikuta koskaan lähteneen leiriltä, sillä luovutusta koskevaan puhelinsanomaan tehdyn merkinnän mukaan ”Lähtee 29.5.42 klo 17.40 Peipohjasta 3 virolaista 3 liettualaista (4:s niin pahasti sair. niin pahasti [sic], ettei voida lähettää).” (KotijE:n puhelinsanoma n:o 3793/Järj.1b/28.5.1942, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 16, SA.)

76. Hanski (1990) 73.

77. Helge Seppälä (1971) *Neuvostopartisaanit toisessa maailmansodassa*, Porvoo: WSOY, 24; Alfred Streim (1981) *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im "Fall Barbarossa". Eine Dokumentation*, Darmstadt: C.F. Müller Juristischer Verlag, 356–357.

78. Streim (1981) 142.

79. Streim (1981) 69–72, 315–328. Myöhemmin täsmennettiin, että älymystön edustajilla tarkoitettiin lähinnä poliittisen ja kirjallisen työn tekijöitä.

80. Eversti Matti Ropposen selostus 4.1.1945, Fb 110:124, UMA.

81. Ylikangas (2004a) 30–31.

82. Päiväämätön laskelma Saksan sotilasviranomaisille luovutetuista sotavangeista, T 19659/B 18, SA (marginaalissa käsin: ”Huom! Tämä luettelo on epätäydellinen”).

83. Streim (1981) 368–369.

84. T. Mikkola (1976) 193; Laine (1982) 148–153; Hanski (1990) 131–132; Kujansuu (1999) 62, 173–174.

85. Sana (2003) 355–356.

86. Ylikangas (2004a) 31–33.

87. Sana (2003) 350–353.

88. Kujansuu (1999) 65–66.

salaisten kannalta yhtä kiinnostavia kuin aikaisemminkin luovutetut.⁸⁹ Syyskuussa 1943 työskenteli edellä jo mainittu toimikunta, joka kävi läpi sotavankileiri 3:ssa säilytettävien henkilöiden asiakirjat. Pöytäkirjan liitteenä on kaikkien leiriin joutumisen syy. Joukko oli koostumukseltaan sellainen, että se olisi hyvinkin kiinnostanut saksalaisia.⁹⁰

Toisena syynä on kiinnitetty huomiota juutalaissyntyisten siviilipakolaisten luovutuksen aiheuttamaan kohuun. Beizer on katsonut tämän vaikuttaneen siten, että sotavankienkin luovutukset loppuivat.⁹¹ Hän tarkoittaa monissakin kirjoissa käsiteltyä kahdeksan juutalaispakolaisen luovutusta. Nämä lähetettiin 6.11.1942 saksalaisille Tallinnaan. Suunnitteilla oli ollut suuremmankin juutalaisryhmän luovutus. Tapahtumasarja herätti keskustelua hallituksessa ja lehdistössä, myös ulkomaisessa, sekä kansalaistoimintaa luovutushankkeita vastaan.⁹²

Suuremmat siviilien luovutukset kohuvarmaankin esti. Mutta olisiko se vaikuttanut myös valvontaosaston hoitamiin sotavankien luovutuksiin? Ei ole tietoa siitä, oliko valvontaosastolla suunnitelmia luovuttaa seuraava poliittisten sotavankien erä loka- tai marraskuussa. Jos luovutus oli tarkoitus toteuttaa vasta sen jälkeen, kun siviilien luovutus oli tullut julkisuuteen, kohulla on voinut olla vaikutusta. Ratkaisevaa sekään ei liene ollut. Siviiliorganisaation (Valpon) luovutusten synnyttämä häly, jossa keskeisenä kysymyksenä oli luovutettujen syntyperä, on tuskin ratkaisevasti vaikuttanut sotilasorganisaation toteuttamiin luovutuksiin, joissa juutalaisten osuus oli varsinkin kesällä ja syksyllä 1942 suhteellisen pieni.

Kolmas esiin nouseva seikka on sotatapahtumat. Niiden on arveltu vaikuttaneen ainakin pakolaisten luovutusten loppumiseen⁹³ sekä Suomen juutalaisten aseman turvaamiseen.⁹⁴ Suomesta ei enää maaliskuussa 1944 haluttu luovuttaa ukrainalaisia sotavankeja, mitä perusteltiin työvoimatarpeella.⁹⁵ Viimeistään tuossa vaiheessa sotalannekkin on varmasti jo vaikuttanut.

Sotatapahtumat vaikuttivat suomalaisten viranomaisten toimintaan monin tavoin.⁹⁶

Sotavankien kohtelun luultavasti sodan loppu ei sen sijaan ollut ainakaan Pirkka Mikkolan mukaan ratkaisevaa. Hänen mukaansa käänne kohti parempaa sotavankien hoitoa tapahtui jo talvella ja keväällä 1942, sotatapahtumista riippumatta. Esimerkiksi ruoka-annoksia korotettiin ja päämajaan perustettiin sotavankitoimisto. Mikkola näkee asenteiden vankeja kohtaan parantuneen sodan jatkuessa.⁹⁷ Sotavankien kuolleisuus oli suurta talvella 1941–42 ja vielä seuraavan kevään ja kesän, mutta pieneni sitten.⁹⁸ Myös muussa tutkimuksessa on mainittu suomalaisten sotavankiviranomaisten suh-

89. Sotavankileiri 3:n vahvuusilmoitukset 1942–1944, T 6861/8, 6862/3, 6863/5, SA.

90. Kujansuun yhteenvedon mukaan pääleirillä (leiri 3) lähes puolella (48 %) leiriin joutumisen syynä oli poliittisen upseerin asema. "Turvallisuussyistä" leirillä oli 15 %, "kiihottajina" 13 % ja NKVD-miehinä 11 %. "Partisaanileiri" 3 A:ssa oli partisaaneja 31 %, laskuvarjomiehiä 15 %, vakoojijoita 8 % ja "turvallisuussyistä" leirillä 8 %. Leiri 3:ssa oli tuolloin 19 juutalaista ja leiri 3A:ssa yksi juutalainen. Luettelo Sv.leiri 3:ssa ja 3A:ssa säilytettävistä sotavangeista (liittyy pöytäkirjaan 25.–29.9.1943 pidetystä kokouksesta), T 19658/B 10, SA; Kujansuu (1999) 37–38. Luultavasti suurin osa tutkituista sotavangeista oli leirillä jo syksyllä 1942.

91. Beizer (2001a) 5.

92. Tapahtumasarjasta on kirjoitettu paljonkin, laajimmoin: Elina Suominen (1979) *Kuoleman laiva S/S Hohenbörn. Juutalaispakolaisten koptalo Suomessa*, Porvoo: WSOY; Taimi Torvinen (1984) *Pakolaiset Suomessa Hitlerin valtakaudella*, Keuruu: Otava, 186–224; Hannu Rautkallio (1985) *Ne kahdeksan ja Suomen omatunto. Suomesta 1942 luovutetut juutalaispakolaiset*, Espoo: Weilin+Göös; Smolar (2003) 175–311; Svante Lundgren (2003) "En finlandssvensk "rättfärdig bland folken". Atos Wirtanens kamp för de judiska flyktin-garna i Finland", *Historisk Tidskrift för Finland* 88, 300–320.

93. Ylikangas (2004a) 22.

94. Smolar (2003) 280, 310. – Sinänsä on kiistanalais-ta, kuinka vaarallinen Suomen juutalaisten asema oli.

95. Laine (1982) 152.

96. Jatkosodan alkuvuosina, varsinkin syksyllä 1941 viranomaisilla oli halua välienselvittelyyn oppositio-aineksen kanssa. Tämä ilmeni eräin muodollisuuk-sista piittaamattomina toimenpiteinä ja poliittisten vastustajien muutenkin kiristyneenä kohteluna. Sodan edetessä tilanne muuttui. Esimerkiksi rauhanoppositi-oon ei kajottu ja eräiden marginaaliryhmien, kuten vankien ja Itä-Karjalan siirtoleiriläisten kohtelu para-ni. Lindstedt (1999) 95–103.

97. Sodan alkupuolella vartiomiehet myös ampuivat vankeja herkemmin kuin lopussa. Pirkka Mikkola (2000) *Sotavangin elämä ja kuolema. Jatkosodan neu-vostosotavankien suuren kuolleisuuden syyt*, Suomen ja Skandinavian historian pro gradu, Helsingin yliopisto, 113, 141, 176–177.

98. T. Mikkola (1976) 113–115.

tautuminen sotavankiasioiden hoitoon tekijänä, joka vaikutti kuolleisuuteen.⁹⁹

Kuitenkin sotatapahtumat ehkä vaikuttivat syksyllä 1942 niin, että saksalaisiin haluttiin ottaa etäisyyttä lopettamalla valvontaosaston hoitamat, muut kuin vapaaehtoiset luovutukset. On arvioitu Suomen johtomiesten jo alkuvuonna 1942 alkaneen epäillä, että Saksa ei pystyisi lyömään Neuvostoliittoa. Yleisessä mielipiteessä ja lehdistössä käänne oli havaittavissa vasta syksyllä. Lopullisesti kansan enemmistö menetti uskonsa Saksan voittoon saksalaisten antauduttua Stalingradissa helmikuun alussa 1943.¹⁰⁰

Kenties kaikki mainitut seikat vaikuttivat yhdessä: luovutettaviksi sopivia sotavankeja saattoi olla väliaikaisesti niin vähän, että seuraava valvontaosaston hoitama poliittisten sotavankien luovutus olisi ollut vasta marraskuussa 1942; kun siviilipakolaisten luovutus herätti kohua, sotavankien luovutusta lykättiin; ja sitten Saksan voittoon kohdistetut epäilyt alkoivat jo vaikuttaa niin, että yhteistyötä Saksan kanssa haluttiin vähentää.

Juutalaisten kohtelu yleensä

Ennen sotaa juutalaisvastaisuutta oli Suomessa esimerkiksi tietyissä lehdissä ja kirjallisuudessa jonkin verran, mutta ei laajoissa piireissä.¹⁰¹ Varsinkin sodan alkuvaiheessa suomalaisessa lehdistössä esiintyi juutalaisvastaista aineistoa.¹⁰² Valpon toimissa juutalaispakolaisten luovuttamiseksi saksalaisille – joita en tässä tarkemmin käsittele – vaikuttaa olleen antisemitistisiä piirteitä. Suomen juutalaisiin kohdistuneita luovuttamisvaatimuksia koskevien väitteiden tueksi ei puolestaan tunnu olevan varmoja tietoja.¹⁰³

Genèvessä vuonna 1929 laaditun sotavankiyleissopimuksen 4 artiklassa luetellaan edullisemmän kohtelun sallivat ominaisuudet, kuten sukupuoli tai sotilasarvo – kansallisuus ei ollut tällainen seikka. Siten kohtelun olisi Hanskin mukaan tullut olla kansallisuuteen nähden tasapuolista, mikä oli myös tapaoikeuden mukaista.¹⁰⁴

Sotavankien kansallisuus merkittiin korostoihin. Kansallisuuden perusteella erityiskohtelun saivat suomensukuiset sotavangit, joita varten perustettiin oma sotavankileiri ja joita kohdeltiin muutenkin muita parem-

min.¹⁰⁵ Juutalaisten sijoittelusta tai kohtelusta ei aluksi ollut erityismääräyksiä lukuun ottamatta ”epäilyksenalaisten juutalaisten” sijoittamista leiri 3:een koskevaa käskyä. Ensin heistä ei tehty edes kansallisuusjaottelussa omaa ryhmää, vaan heidät laskettiin ”isovenäläisten” kanssa yhteen.¹⁰⁶ Myöhemmin juutalaiset saivat oman ryhmän luokittelussa ”Erilliset kansallisuudet”.¹⁰⁷

Lokakuun 1942 alussa kuitenkin annettiin käsky juutalaisten sotavankien sijoittamisesta ”ensi tilassa” sotavankien järjestyyleiri 2:een. Poikkeuksen tekivät:

1. Upseerit, politrukut ja muut erikoisvangit, kuten Sv.leiri 3:ssa ja Sv.leiri 24:ssä olevat, joita ei siirretä.¹⁰⁸

99. Hanski (1990) 74; Kujansuu (1999) 43, 117–122.

100. Olli Vehviläinen (1990) ”Odotuksen vuosi 1942” teoksessa *Kansakunta sodassa 2. Vyö kireällä*, Helsinki: Valtion painatuskeskus, 10–21 (12–16).

101. Taimi Torvinen (1989) *Kadimab. Suomen juutalaisten historia*, Keuruu: Otava, 104–107, 118; Nils Erik Forsgård (2002) *Alias Finkelstein. Studier i antisemitisk retorik*, Vanda: Schildts; Smolar (2003) 104–107.

102. Heikki Luostarinen (1986) *Perivibollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*, Tampere: Vastapaino, 250–251, 274–276.

103. Jukka Hartikainen on todennut, että mitään todisteita, jotka osoittaisivat Saksan vaatineen Suomen juutalaisten luovutuksia, ei ole löytynyt. Hän huomauttaa myös, että usein toistettu tarina Suomessa vierailleen Himmlerin salkussa olleen juutalaisluettelon valokuvaamisesta on näyttämättä toteen. Jukka Hartikainen (2001) ”Suomi” teoksessa Stéphane Bruchfeld & Paul A. Levine *Kertokaa siitä lapsillenne. Kirja juutalaisten joukkotubosta Euroopassa 1933–1945*, Jyväskylä: Opetushallitus, 52–69 (63). Tällaiset kertomukset ovat kuitenkin elinvoimaisia: ks. esim. Smolar (2003) 146–150.

104. Hanski (1990) 85–89. Vuodelta 1949 olevassa Genèven uudessa sotavankisopimuksessa on kohtelun tasapuolisuudesta nimenomainen määräys (16 artikla). Mitään epäsuopeaa erottelua ei saa tehdä rodun, kansallisuuden, uskonnon, valtiollisten mielipiteiden tai muun niihin verrattavan tunnusmerkin perusteella.

105. T. Mikkola (1976) 40, 213.

106. KotijE:n kirjelmä n:o 418/Järj.1b/sal./21.7.1941 ja siihen liittyvä päämajan tiedusteluosaston kirjelmä n:o 611/Tied.1/sal./17.7.1941 liitteineen sekä KotijE:n kirjelmät n:o 1589/Järj.1b/sal./10.10.1941 ja 1898/Järj.1b/sal./4.11.1941, T 6861/18, SA.

107. Esim. vähemmistökansallisuusilmoitukset syksyltä 1942 sotavankileiriltä 1, T 7536/50 ja leiriltä 3, T 6861/8, SA.

108. Sotavankileiri 24 oli niin sanottu karkurileiri. Aluksi siellä oli myös partisaani- ja vakoilukoulutuksen saaneita, joita myöhemmin sijoitettiin edellä jo mainittuun sotavankileiri 3A:han. T. Mikkola (1976) 37–39.

2. Lääkintätehtävissä toimivat, joita ei voida muilla sotavangeilla korvata.
3. Sellaiset suutarin- ja räätälin-tehtävissä toimivat, jotka ovat välttämättömiä leirin tai sairaalan a.o. verstaalle.
4. Sellaiset sairaat, joita ei ilman terveydellisiä haittoja voida kuljettaa. Nämä on lähetettävä heti kuin heidän terveydentilansa sen sallii.¹⁰⁹

Järjestelyleiri 2:n päällikölle samana päivänä lähetetty käsky koski juutalaisten sotavankien sijoittamista samaan parakkiiin muilta eristettyinä. Heitä tuli käyttää työssä yhtenäisinä ryhminä, eikä heitä saanut sijoittaa yksityisille maanviljelijöille tai muiden kansallisuuksien kanssa samoille työmaille. Leirin oli varauduttava 4.10.1942 jälkeen vastaanottamaan noin 150 juutalaista sotavankia. Myös määrättiin, että juutalaiset sotavangit eivät nauti mitään erikoisvapauksia tai -etuja.¹¹⁰

Arkistoista en ole – ainakaan vielä – löytänyt siirron taustaa valaisevaa. Siirrosta on esitetty erilaisia tulkintoja. Jukka Hartikainen pitää siirtoa osana eri kansallisuuksien erottelupolitiikkaa, mutta pitää mahdollisena sitäkin, että siirto tähtäsi juutalaisten luovuttamiseen.¹¹¹

Sanan tulkinta on vielä pessimistisempi: juutalaisia koottiin yhteen siksi, että heidän mahdollinen siirtonsa saksalaisille olisi helpompaa. Totta on, että käskyn ajankohta voisi viitata luovutuksen valmisteluun. Lisäksi Sana väittää, että järjestelyleiri 2 oli ”juutalaisten uusi kokoamisleiri”.¹¹²

Näin ei ollut, vaan leiri oli perustettu heinäkuussa 1941 eikä suinkaan juutalaisia varten.¹¹³ Leiri oli suuri ja juutalaisten osuus siellä oli vähäinen.¹¹⁴ Sanan väite ”juutalaisvangin” luovuttamisesta leiriltä lokakuussa 1942 on perätön. Tämän myötä putoaa pohja pois siltä Sanan argumentilta, että ”saksalaisyhteys toimi jo uudella juutalaisleirillä”, mikä hänen mukaansa osoittaa, että siirto leirille tapahtui luovutuksia silmällä pitäen.¹¹⁵

Beizerin arvion mukaan siirron tarkoituksena oli parantaa juutalaisten asemaa, jotta Suomen juutalaisyhteisö voisi helpommin avustaa heitä ja he eivät joutuisi muiden

sotavankien huonosti kohtelemiksi.¹¹⁶ Beizer viittaa tämän perusteena vain siihen, että Suomen juutalaisyhteisö, lähinnä Abraham Stiller, olisi ehkä esittänyt tällaisen pyynnön. Mitään näyttöä tämän tueksi hän ei esitä.¹¹⁷

Ylikangas kallistuu pitämään juutalaisten siirtoa järjestelyleiri 2:een heidän suojelemisenaan. Se on hänen mukaansa mahdollisesti esitetty saksalaisille luovutuksen valmisteluna. Suojelumotiivin puolesta puhuu, että ketään juutalaisia ei enää luovutettu.¹¹⁸

Siirtotoimenpiteen tausta jää osittain avoimeksi. Luovutuksen toteuttamiseksi sitä tuskin kuitenkaan tehtiin. Jos siirto olisi tehty luovutusta varten, olisi luultavasti samalle leirille haluttu sijoittaa myös upseerit, poliitrikut ja muut annetun käskyn mukaan siirrosta vapautetut.¹¹⁹ Juutalaisten sijoitus yh-

109. KotijE:n kirjelmä n:o 6618.Järj.1b.sal./1.10.1942, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 20, SA.

110. KotijE:n kirjelmä n:o 6619.Järj.1b.sal./1.10.1942, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 20, SA.

111. Hartikainen (2001) 62–63.

112. Sana (2003) 344–345.

113. T. Mikkola (1976) liite n:o 1.

114. Järjestelyleiri 2:een tuotiin 15.7.1941–12.4.1942 välisenä aikana yli 10 000 sotavankia. Päivittäinen sotavankivahvuus alkuvuodesta 1942 oli 2000–3000:n luokkaa. T. Mikkola (1976) 103–104.

115. Sana viittaa myös käsitykseensä, että sotavankiluovutukset yleensäkin keskeytyivät sodan kulkuaan liittyvästä syystä, joten tämä saattaisi päteä myös siirtoon järjestelyleiri 2:een. Vaikka sodan kulun vaikutus luovutuksiin tuntuukin pitävän paikkansa, se ei mielestäni vielä ratkaise järjestelyleiri 2:een siirtämisen taustaa. Vielä perusteettomampi on vihjaus, että käsky olisi tarkoitannutkin ulkomaisten juutalaispakolaisten sijoittamista leirille. Siviilipakolaisia ei tietenkään olisi sijoitettu sotavankileirille. Sana (2003) 344–346.

116. Serah Beizer (1995) ”The Treatment of Soviet Jewish Prisoners of War in Finland 1941–1944”, teoksessa *Jews in Eastern Europe*, The Hebrew University of Jerusalem, Centre for Research and Documentation of East European Jewry, 11–24 (18–24).

117. Tällaisesta pyynnöstä ei ole myöskään mainintaa Stillerin sodanaikaista toimintaa käsittelevässä kirjassa. Smolar (2003) 163–171. Smolar mainitsee kahden leirille siirretyn vangin pelänneen, että erillisleiriin eristettyinä heidät luovutettaisiin saksalaisille. Vapauduttuaan he tajusivat, että erillään olo suomalaisvartijoiden valvonnassa olikin ollut heidän pelastuksensa. – Lisäksi Beizer viittaa siihen, että siirrolla voitettiin suojata juutalaisia saksalaisten mahdollisilta luovutusvaatimuksilta. Beizer (1995) 20–21. Tuskin juutalaiset yhdessä ollessaan kuitenkaan olivat sen paremmin piilossa.

118. Ylikangas (2004a) 34–35.

119. Näin myös Beizer (1995) 21.

delle leirille ei ollut läheskään kattavaa. Ainakin kesältä 1944 olevan laskelman mukaan juutalaisia sotavankeja oli 333, ja heistä oli sotavankijärjestelyleiri 2:ssa kaksi kolmesta, kaikkiaan 218.¹²⁰ Jos luovutusta olisi suunniteltu, olisi tuskin myöskään annettu tarkkoja ohjeita juutalaisten sotavankien käyttämisestä työssä.¹²¹

Harkittu juutalaisten suojeleminen tuntuu toisaalta sekin epätodennäköiseltä. Ryhmitelyä kansallisuuden mukaan eri leireille ei toteutettu muuten kuin juutalaisten ja suomenheimoisten osalta, joten kansallisuuksien erotteluun ei tunnu ainoalta juutalaisten siirron syytä. On jopa mahdollista, että siirtokäskey ei edes ollut niin loppuun asti mietitty, että sillä voitaisiin sanoa olleen joko luovutus- tai suojelutarkoitusta. Lopputulos joka tapauksessa oli, että järjestelyleiri 2:ta on muisteltu edellisten leirien jälkeen jopa ”taivaana” ja on kerrottu leirin juutalaisten hyvästä yhteishengestä.¹²²

Sotavankiasiakirjoissa on viitteitä ennakkoluuloisesta suhtautumisesta juutalaisiin. Jo useasti mainittu sotavankileiri 3:a koskeva sijoittamiskäskey on sellainen.¹²³ Juutalaisia tunnuttiin pitävän erityistapauksena myös kotijoukkojen esikunnan paheksuessa, että suomensukuisten vankien leirille 21 ”on lähetetty useita venäläisiä, jopa syntyperältään juutalaisiakin sotavankeja”.¹²⁴ Varsin monen juutalaisvankin kortissa on syntyperä korostettu punaisella alleviivauksella; tiedossa ei kuitenkaan ole, milloin ja missä tarkoituksessa alleviivaukset on tehty.

Toisaalta ennakkoluulot eivät estäneet juutalaisvankien käyttöä Suomen armeijan apuna. Kahta juutalaista sotavankia ainakin käytettiin Helsingissä tiedotusosaston radio-propagandassa.¹²⁵ Myös suomalaisten perustamassa Petroskoin tiedustelukoulussa oli ensimmäisellä kurssilla yksi leiriltä värvätty juutalainen sotavanki.¹²⁶

Suomen juutalaisyhteisön ja Tukholman juutalaisen seurakunnan harjoittamaa juutalaisten avustamista ei yritetty estellä. Vuonna 1943 järjestettiin myös juutalaisten sotavankien sielunhoito.¹²⁷

Vaikka juutalaisvankien keskittämisen taustoja ei olekaan vielä pystytty täysin selvittämään, siirto järjestelyleiri 2:een ei vai-

kuta olleen tehty luovutuksia varten. Muutenkaan ei vaikuta siltä, että juutalaisia sotavankeja olisi syntyperänsä vuoksi kohdeltu yleisesti huonosti.¹²⁸ Tämänkin tukee sitä arviota, että juutalaisten sotavankien luovutukset eivät olleet syntyperään perustuva toimi.

Luovutusten laillisuus¹²⁹

Haagin rauhankonferenssissa vuonna 1907 allekirjoitettiin useita sodankäyntiä koskevia kansainvälisiä sopimuksia. Keskeinen oli maasodan lakeja ja tapoja koskeva yleissopimus ja varsinkin sen liitteenä oleva ohjesääntö. Suomi oli liittynyt yleissopimukseen. Maasotaohjesääntöä täydentävää Genevessä vuonna 1929 laadittua sotavankeja koskevaa yleissopimusta Suomi ei ratifioinut, joskin allekirjoitti sen.

120. Muita yli kymmenen juutalaisvankin ryhmiä oli sotavankijärjestelyleiri 1:ssä (31), sotavankileiri 1:ssä eli upseerileirissä (28) ja sotavankileiri 3:ssa eli poliittisten sotavankien leirissä (15). Otsikoimaton ja päivämätön laskelma sotavankien kansallisuuksista, ilmeisesti heinäkuulta 1944, T 19656/F 3, SA.

121. Elokuussa 1943 annetun käskyn mukaan tiettyihin vähemmistökansalluuksiin kuuluvat tuli valmistautua siirtämään saksalaisille, paitsi ne, jotka kirjallisesti ilmoittivat haluttomuutensa tulla luovutetuksi. Kuitenkin juutalaiset jätettiin ilman muuta luovutuksen ulkopuolelle. KotijE:n kirjelmä n:o 2879/Järj.1b.sal./2.8.1943, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 30, SA. Tässä oli siis kyse vapaaehtoisista luovutuksista ja vuodesta 1943, joten käskystä ei voida päätellä, olisiko syksyllä 1942 ollut hankkeita kansallisuuteen perustuvasta juutalaisten luovuttamisesta. Vrt. Hanski (1990) 136–137.

122. Beizer (1995) 22.

123. Näin myös Ylikangas (2004a) 33.

124. KotijE:n kirjelmä n:o 341/Järj.1b/sal./16.1.1942, T 7536/49, SA.

125. Miesten nimien kohdalle asiakirjaan on kirjoitettu käsin ”juutalaisia”; marginaaliin on kirjoitettu – tiedotusosaston ilmoitettua miesten käytön loppuneen – ”Ev.luutn. Ropponen korjaa äijät Sv.leiriin N:o 3”. Päämajan tiedotusosaston kirjelmä K.D. n:o 8990/Ttus.3/25.9.1942, T 19654/F 3, SA.

126. Einar P. Laidinen (2003) ”Suomalaiset tiedustelukoulut 1941–1944”, *Sotahistoriallinen aikakauskirja* 22, 218–236 (226).

127. Hannu Rautkallio (1989) *Suomen juutalaisten aseveljeys*, Helsinki: Tammi, 164–165; Beizer (1995), 22; Smolar (2003) 163–170.

128. Samaan tapaan Beizer (1995) 23; P. Mikkola (2000) 118; Juha Kujansuu (2003) ”Juutalaisia sotavankeja kohdeltiin asiallisesti”, *Helsingin Sanomat* 30.11.2003, A 5.

129. Ks. sopimusten soveltamiseen liittyvistä kysymyksistä tarkemmin Hanski (1990) 10–24; Lindstedt (1999) 126–131.

Sodan aikana Suomi ei katsonut olevansa sinänsä velvollinen noudattamaan sotavankien kohtelussa Haagin tai Geneven sopimusta. Tätä perusteltiin sillä, että Neuvostoliitto ei ollut yhtynyt Haagin sopimukseen ja Suomi, kuten ei Neuvostoliittokaan, ei ollut yhtynyt Geneven sopimukseen.¹³⁰ Lisäksi viitattiin siihen, että Neuvostoliitto ei käytännössä noudattanut Haagin sopimuksen määräyksiä, joten vastavuoroisuusperiaate ei toteutunut. Silti Haagin sopimusta oli käskyjen mukaan soveltuvin osin noudatettava neuvostosotavankien kohtelussa.¹³¹

Toisen maailmansodan aikana oli tavalista, että sotavankeja luovutettiin liittolaisille. Vastuunjako tällaisessa tapauksessa oli tulkinnanvarainen.¹³²

Mitään asiakirjaa, joka osoittaisi, että luovutusten laillisuutta olisi pohdittu niitä syksyllä 1941 käynnistettäessä, ei ole löytynyt. Luultavasti vasta keväällä 1942 laillisuuspuolta mietittiin. Kotijoukkojen esikunnalla oli silloin suunnitelmana luovuttaa ukrainalaisia ja valkovenäläisiä sotavankeja ja sotatoimien yhteydessä internoituja siviilejä. Kotijoukkojen esikunta kysyi ulkoasiainministeriön mielipidettä luovuttamisesta.¹³³

Ulkoasiainministeriön lausunnon oli laatinut neuvotteleva virkamies, tohtori Erik Castrén.¹³⁴ Lausunnossa viitattiin Haagin maasotaohjesäännön 4 artiklaan, jonka mukaan sotavangeista on vastuussa sen valtion hallitus, jonka sotavoimien valtaan nämä ovat joutuneet, sekä 20 artiklaan, jonka mukaan sotavangit on rauhan palattua kotiutettava mahdollisimman pian. Lausunnossa tulkittiin sotavankien joutuneen sotatoimien yhteisyyden vuoksi sekä Suomen että Saksan määräysvallan alaisiksi. Ulkoasiainministeriö ei siksi nähnyt estettä sotavankien siirrolle Suomen ja Saksan välillä, ”vaikkakin tällainen toimenpide saattaa vaikeuttaa sotavankien aikana tapahtuvaa kotiuttamista”.¹³⁵

Sotavankiasioiden hallinto keskitettiin syyskuussa 1943 päämajaan. Marraskuussa yleisesikunnan päällikkö, kenraali Erik Heinrichs pyysi sotavankikomentajaa selvittämään, onko kansainvälisten sopimusten

mukaan sallittua luovuttaa sotavankeja toiselle valtiolle.¹³⁶

Asiasta laati pian muistion luutnantti Reino Ellilä, joka oli palvellut koko sodan ajan sotavankihallinnossa. Myös Ellilä oli lakimies.¹³⁷ Hänkin viittasi Haagin maasotaohjesäännön ja Geneven sotavankisopimuksen määräyksiin, joiden mukaan sotavangit ovat hallituksen vallassa ja heidät on rauhan solmimisen jälkeen palautettava. Lähtökohta oli siis sama kuin Castrénilla, mutta johtopäätös erilainen. Ellilän mukaan ei ole sopimusten perusajatuksen mukaista yleensä luovuttaa sotavankeja toiselle valtiolle, edes samalla puolella sotaa käyväälle. Sotavankeja ei siis ole luvallista antaa saksalaisille ”maksuna työkykyisistä inkeriläisistä”. Asia on toinen, jos sotavanki itse haluaa tulla luovutetuksi saksalaisille, mutta tällöinkin hänen olisi tehtävä kirjallinen anomus, tulkit- si Ellilä.

130. Venäjä oli aikanaan yhtynyt sopimukseen.

131. Sota-aikana ei juuri kiinnitetty huomiota sopimusten sitovuuteen tapaoikeutena, mutta sodan jälkeen tapaoikeuden merkitys korostui. Se sai vahvistusta Nürnbergin sotarikosoikeudenkäynnissä. Tapaoikeudellinen sääntö oli esimerkiksi periaate, jonka mukaan sotavangit ovat hallituksen eivätkä kiinnioittajiensa vallassa, samoin velvoite palauttaa sotavangit vihollisuusien loppuessa. Allan Rosas (1976) *The Legal Status of Prisoners of War. A Study in International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts, Dissertationes Humanarum Litterarum* 9, Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 71–72; Hanski (1990) 23.

132. William E. S. Flory (1942) *Prisoners of War. A Study in the Development of International Law*, Washington D.C.: American Council of Public Affairs, 45; Hanski (1990) 139. Flory tuntuu kallistuvan pitämään luovutuksen vastaanottanutta valtiota päävastuullisena, mutta mielestäni epäselviksi jäävin perustein.

133. KotijE:n kirjelmä n:o 3786/Järj.1b.sal./28.5.1942, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 16, SA.

134. Castrén oli väitellyt vuonna 1938 ilmasotaoikeudesta. Hänestä tuli sodan jälkeen kansainvälisen oikeuden professori.

135. Internoitujen siviilien katsottiin olevan eri asemassa: heidän luovuttamisensa toisen (heidän kannaltaan) vihollisvaltion sotavoimille tuntui kansainvälis-oikeudellisesti arveluttavalta. Heidänkin siirtoonsa voitaisiin ryhtyä, jos he antavat suostumuksensa, mieluiten kirjallisena. Ulkoasiainministeriön kirjelmä n:o 23291/30.5.1942, n:o 36/8 Sal.D. -42, salaisten kirjeiden konseptit 1942, UMA.

136. E. Heinrichsin tiedustelu ev. Malmille 11.11.1943, T 19655/E 3, SA.

137. Hän väitteli vuonna 1949 tohtoriksi rikosoikeudesta ja sai aikanaan alan professuurin.

Ellilä tarkasteli myös jo tapahtunutta:

”Mikäli luovutuksia on vastoin yllä mainittuja määräyksiä tapahtunut, on merkitystä sillä, että vastaanottava valtio luovuttavalle sitoutuu noudattamaan haltuunsa saamiinsa sotavankeihin nähden kansainvälisten sopimusten määräyksiä vankien kohtelun ja rauhan tultua takaisin palauttamisen ym. suhteen, mutta jos se rikkoo tuon sitoumuksensa, jää vastuu kansainvälisoikeudellisessa mielessä kuitenkin sille valtiolle, joka on sotavangit ottanut.”

Lisäksi Ellilä totesi antaneensa lausunnon kansainvälisoikeudellisella pohjalla ”kajomatta asian poliittiseen puoleen, jolla on huomattava merkityksensä”.¹³⁸

Ei ole tiedossa, oliko Ellilä ollut koko sodan ajan näin varauksellinen luovutusten laillisuuden suhteen vai muuttuiko hänen kantansa sodan aikana. Luultavasti sodan kulku vaikutti Ellilän kantaan tai ainakin siihen, että hän toi sen esiin. Ehkä hänellä oli myös tietoa siitä, mikä vankien kohtalo saksalaisten hallussa oli ollut. Toisin kuin Castrén, Ellilä nimittäin pohti sitäkin mahdollisuutta, että vangit vastaanottanut valtio ei noudattaisikaan kansainvälisiä sopimuksia sotavankien kohtelusta.

Ellilän muistion jälkeen saksalaisille luovutettiin Sanan mukaan vain aivan yksittäisiä sotavankeja.¹³⁹ Siten Ellilän muistio lie-nee ollut lisäeste jo muutenkin loppuneelle innolle sotavankien vaihtoon tai muihin-kaan luovutuksiin.¹⁴⁰

Kansainvälisissä sopimuksissa ei siis ollut nimenomaista määräystä sotavankien siirrosta. Sellainen tuli vasta uuteen Geneven vuoden 1949 sopimukseen. Luultavasti toisen maailmansodan kokemusten perusteella oli havaittu tarve tällaiselle sääntelylle. Sopimuksen 12 artiklan mukaan luovutus edellyttää vastaanottajan olevan osallinen sotavankisopimukseen ja luovuttajan vakuuttumista siitä, että vastaanottaja haluaa ja kykenee sopimusta noudattamaan. Näillä edellytyksillä vastuu on vastaanottajavaltiolla. Jos tämä kuitenkin jättää noudattamatta sopimusta, luovuttajan on ryhdyt-

tävä toimiin tilanteen korjaamiseksi tai vankien palauttamiseksi.¹⁴¹

Vuoden 1949 sopimus toi siis esiin Ellilän jo edellisen sopimuksen perusteella hahmottaman jaetun vastuun periaatteen.¹⁴² Ellilän tulkinta luovuttajan vastuusta meni jopa pidemmälle kuin mitä sodan jälkeen kansainvälisesti sovittiin – samoin hänen näkemyksensä, jonka mukaan luovutettavilta tarvitaan kirjallinen suostumus.¹⁴³

Luovutusten selvittelyt

Sodan jälkeen liittoutuneiden valvontakomissio ei juuri vaatinut selvittämään sotavankien luovutuksia Saksaan. Valvontakomissio kylläkin halusi joulukuussa 1944 tietoja 88 upseerisotavangista. Pelkkä sattuma tuskin oli, että näistä peräti 69 oli luovutettu saksalaisille – asia oli varmaankin valvontakomission tiedossa etukäteen. Tässä yhteydessä pääesikunta selvitti vähän laajemminkin luovutuksia ja antoi ulkoasiainministeriölle tiedon paitsi näiden 69:n luovutuksesta, myös luovutuksista yleisemmin.¹⁴⁴

Seuraava selvittely näyttää ajoittuvan loppukevääseen 1945. Sotavankikomendantan

138. Luutnantti R. Ellilän P.M. 15.11.1943, T 19655/E 3, SA.

139. Sana (2003) 353.

140. Antti Laineen mukaan saksalaiset pyysivät vielä maaliskuussa 1944 ukrainalaisia sotavankeja, mutta suomalaiset eivät halunneet heitä luovuttaa työvoimatarpeeseen vedoten. Saksalaiset ilmoittivat vielä seuraavassa kesäkuussa 129 suomenheimoisesta sotavangista, mutta suomalaiset eivät enää halunneet ottaa vastaan heitä. Laine (1982) 152–153.

141. Tämä edellyttää kuitenkin suojelijavaltion ilmoitusta. Käytännössä puolueettomien suojeluvaltioiden järjestelmällä ei kuitenkaan liene enää merkitystä sotavankien aseman kannalta. Rosas (1976) 428, 461.

142. Kysymys vastuunjaosta oli sopimuksen laadinnassa kiistanalaisimpia kohtia. Rosas (1976) 427–428; Howard S. Levie (1986) *The Code of International Armed Conflict*, vol. 1, New York: Oceana Publications, 334–335.

143. Rosaksen mukaan 12 artiklasta ilmenee, että ensisijainen vastuu on sillä valtiolla, jonka hallussa vangit kulloinkin ovat, ja luovutuksen jälkeen luovuttajan vastuu on toissijaista. Rosas (1976) 426–427. Ellilä – joka siis ei perustanut arviotaan vielä tuolloin tiettyyn sopimusmääräykseen vaan yleisempään sopimuksen tulkintaan – tuntuu pitäneen luovuttajaa ensisijaisesti vastuullisena.

144. Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston kirjelmä K.D.N:o 380/3a./2.1.1945, T 19663/F 1, SA; Sana (2003) 359–360.

esikunnan selvityselin lähetti valvontakomissiolle toimitettavaksi luettelon poliittiseen henkilöstöön kuuluneista sotavangeista. Luultavasti tähän selvittelyyn liittyen entinen sotavankikomentaja, eversti Malm ehdotti suoritettavaksi tutkimuksen vastuun jaosta sotavankikomentajan esikunnan ja päämajan valvontaosaston välillä. Aloitteen mukaan tuli määritellä valvontaosaston osuus sotavankileiri 3:n hoidossa ja vankien luokittelussa ja sijoittelussa, sekä ”valvontaosaston perustelut siitä, minkä mukaan määriteltiin ne sotavangit, jotka luovutettiin saksalaisille Pohjois-Suomeen.” Tutkimustehtävään määrättiin kenraaliluutnantti Harald Öhquist.¹⁴⁵

Öhquistin selvitystä en ole vielä onnistunut löytämään.¹⁴⁶ Öhquistin henkilökohdaisista muistiinpanoista kuitenkin näkyy, että tuollainen selvitys valmistui. Se ei lie ollut kovin laaja. Aikaa siihen ei käytetty kovin paljon ja Öhquistillä oli samaan aikaan muitakin selvitystehtäviä ja tapaamisia.¹⁴⁷ Epäselväksi jää myös toistaiseksi, ke-

nelle selvitys luovutettiin. Öhquistin muistiinpanoista se ei ilmene.¹⁴⁸

Sotavankiluovutukset eivät siis herättäneet valvontakomissiossa kovin suurta mielenkiintoa. Paljon enemmän mielenkiintoa sai osakseen se, että Suomen armeijan riveihin siirtyneet sotavangit luovutettaisiin eikä heitä piiloteltaisi. Neuvostoliitto toki halusi välirauhansopimuksen mukaisesti väkensä takaisin, mutta ei vaikuta nostaneen hälyä siitä, että luovutusten vuoksi kaikkia ei ollut palautettavissa. Tähän vaikutti varmaankin Stalinin käsitys, jonka mukaan sotavangit olivat petteureita.¹⁴⁹

Suomalaisillakaan ei tunnu olleen halua selvittää luovutuksia oma-aloitteisesti perusteellisemmin. Siinä olisi ollut käytännön vaikeuksiakin. Päämajan valvontaosaston arkisto, joka mahdollisesti olisi sisältänyt tietoa poliittisten sotavankien luovutuksista, oli pääosin hävitetty syyskuussa 1944. Pisimpään jatkosodan aikana osaston päällikkönä ollut eversti Rautsuo oli poistunut sodan jälkeen Ruotsiin, josta hän palasi vasta valvontakomission poistuttua maasta.¹⁵⁰

Vastuun pohdintaa

Julkistamansa lehdistötiedotteen mukaan Simon Wiesenthal -keskus vaatii, paitsi luovutusten tutkimista, myös niistä vastanneiden tunnistamista ja mikäli mahdollista, heidän saattamistaan vastuuseen.¹⁵¹

148. Öhquist merkitsi muistiin eräistä muista tekemisistään selvityksistä, milloin ja kenelle ne lähetettiin tai luovutettiin. Ks. em. kalenterin merkinnät 3.8.1945 ja 6.8.1945.

149. Esim. Ohto Manninen (1994b) *Molotovin cocktail – Hitlerin sateenvarjo. Toisen maailmansodan historian uudelleenkirjoitusta*, Helsinki: Painatuskeskus, 265–266, 270–273; Dmitri Frolov (2000) ”Talvisodan 1939–40 neuvostoliittolaiset sotavangit”, teoksessa *Sotahistoriallinen Aikakauskirja* 19, Jyväskylä: Sotahistoriallinen Seura ja Sotamuseo, 175–195.

150. Panschin (2000) 95. Myös sotavankileiri 3:n päällikkö, luutnantti Lauri Holopainen poistui maasta, Sanan mukaan syyskuun 1944 lopussa. Marraskuussa hänet julistettiin sotilaskuriksi. Päämajan komento-osaston kirjelmä n:o 6013/Kom.1/a/henk/4.11.1944, T 19656/F 10; Sana (2003) 372–374. Valvontaosaston päällikön esimies, tiedustelujaostoa kevästä 1942 johtanut eversti Aladár Paasonen siirtyi toukokuussa 1945 ulkomaille. Aladár Paasonen (1974) *Marsalkan tiedustelupäällikkönä ja ballituksen asiamiehenä*, Espoo: Weilin+Göös, 10, 158.

151. Simon Wiesenthal Center, lehdistötiedote 18.11.2003.

145. Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston kirjelmä KDN:o 2702/15/31.5.1945 ja puolustusvoimain pääesikunnan komento-osaston sanoma n:o 1441/31.5.1945, T 19663/F 6, SA. – Puolustusministeriö oli jo maaliskuussa 1945 asettanut toimikunnan, jonka tuli tutkia päämajan valvontaosaston ja sen alaisten toimihenkilöiden jatkosodan aikaista toimintaa. Toimikunta ei tarkastellut vankiluovutuksia, vaan pidettyjen kohtelua. Puolustusministeriön 28.3.1945 asettaman tutkintatoimikunnan työn tulokset ja lausunto, komitea-arkistot, 540:436:3, KA; Lindstedt (1999) 596–597. 146. Jos muistio löytyy, nähdään, onko Öhquist arvioinut asiaa myös juridiselta kannalta. Öhquistilla oli myös juristin tutkinto, tosin jo vuodelta 1914, ajalta ennen sotilasuraa.

147. Tätä aihetta koskevia Öhquistin muistiinpanoja hänen taskukalenterissaan:

31.5.1945 ”Får nytt uppdrag av Heinrichs.”

1.6.1945 ”Karhu berättar om mitt nya uppdrag ang. ryska fångars behandling.”

2.6.1945 ”Träffar kl 13.30 Ropponen, Isakson och major Vähälä ang. krigsfängeläget 3. Senare långt samtal med Malm vid Skeppredarg. 6. Saken komplicerad.”

4.6.1945 ”Samtal med Malm och Ropponen vid Skeppred.gatan.”

5.6.1945 [Mikkelissä:] ”Kl. 15.30 hos Heinrichs och redogör för Malmska frågan – ”

6.6.1945 ”Skriver flitigt P.M. om Malmska frågan.”

7.6.1945 ”Skriver på e.m. [eftermiddag] färdig min redogörelse om Malmska frågorna.”

Kenraaliluutnantti Harald Öhquistin muistiinpanokalenteri 1945, Pk 1205/17, SA.

Siviilien luovutuksia on käsitelty oikeudessa sodan jälkeen: Valpon sodanaikainen päällikkö joutui kahdeksan juutalaisen pakolaisen luovutuksesta syytteeseen. Hänelle tuomittiin kuitenkin vain varoitus vähäisestä menettelyvirheestä luovutusten yhteydessä.¹⁵² Tuomiota on pidetty lievänä.¹⁵³ Sen sijaan sotavankien luovutuksia ei ole lainkaan tutkittu oikeudessa.¹⁵⁴

Nürnbergin tuomioistuimen perussäännössä ja tuomiossa tunnustettujen periaatteiden mukaan kansainvälisen oikeuden tarkoittamina rikoksina ovat rangaistavia rikokset rauhaa vastaan, sotarikokset ja rikokset ihmisyyttä vastaan. Sotarikoksia ovat muun muassa sodankäynnin lakien ja tapojen loukkaukset, mukaan lukien esimerkiksi sotavankien murhaaminen tai kielletty kohtelu. Rikoksia ihmisyyttä vastaan ovat paitsi rikokset siviiliväestöä kohtaan, myös poliittinen, rodullinen tai uskonnollinen vaino, joka tehdään yhteydessä sotarikokseen.¹⁵⁵

Suomen rikoslaissa vastaavat säännökset ovat rikoslain 11 luvussa. Vaikka kaikkia tällaisia säännöksiä ei olisi sodan aikana ollutkaan olemassa, Nürnbergin periaatteissa tarkoitettujen rikosten rangaistavuus voi olla myös taannehtivaa. Nürnbergin II periaatteen mukaan nimittäin se seikka, ettei valtiosisäinen lainsäädäntö määrää rangaistusta teosta, joka on kansainvälisen oikeuden mukaan rikos, ei vapauta teon tekijää kansainvälisen oikeuden mukaisesta vastuusta.

Varsinaisissa sotatoimissa tehtyjä sodankäyntirikoksia koskevat rikoslain 11 luvun 1–3 §. Erityistä suojaa tarvitsevia ryhmiä koskee luvun 4 § (ihmisoikeuksien loukkaaminen poikkeuksellisissa oloissa). Sen mukaan rangaistaan muun muassa sitä, joka jättää noudattamatta, mitä on kansainvälisten sopimusten tai vakiintuneen kansainvälisen oikeuden mukaan noudatettava sotavankien kohtelussa. Sodan aikana ei voitane katsoa olleen voimassa ainakaan ehdotonta kieltoa luovuttaa sotavankeja toiselle valtiolle. Luovutuksethan säänneltiin vasta vuonna 1949 tehdyssä sopimuksessa. Tarkempaa pohdintaa siitä, soveltuisiko siitä huolimatta jokin mainituista rangaistussäännöksistä juutalaisten sotavankien luovutuk-

seen, ei kuitenkaan tarvita. Tällaisten rikosten syyteoikeus olisi nimittäin joka tapauksessa vanhentunut.¹⁵⁶

Sen sijaan eräät Suomen lain mukaan vanhentumattomat rikokset voisivat periaatteessa tulla kysymykseen. Rikoslain 11 luvun 6 §:n mukaan rangaistaan joukkotuhonnasta muun muassa sitä, joka jonkin kansallisen, rodullisen, etnisen tai uskonnollisen ryhmän taikka niihin rinnastettavan kansanryhmän hävittämiseksi kokonaan tai osittain esimerkiksi surmaa ryhmän jäseniä tai aiheuttaa ryhmän jäsenille vaikeita ruumiillisia tai henkisiä sairauksia tai vammoja. Säännöksen soveltamiskynnys on varsin korkea, koska tekijän on täytynyt toimia nimenomaan ryhmän hävittämiseksi. Lisäksi voidaan miettiä tavallisten henkirikoksia koskevien säännöksiä soveltumista. Murhankaan syyteoikeus ei vanhennu. Myöskään syyteoikeus avunannosta joukkotuhontaan tai murhaan ei vanhennu.

Ranskassa tuomittiin 1990-luvun lopulla Maurice Papon osallisuudesta rikoksiin ihmisyyttä vastaan. Hän oli Vichyn hallituksen virkamiehenä osallistunut Bordeaux'n alueen juutalaisten kuljetuksiin keskitysleirille. Oikeudenkäynti herätti keskustelua: siihen yhtenä syynä oli se, että Papon ei ollut sota-aikana korkeassa virka-asemassa, vaan hänen oli täytynyt totella käskyjä. Oikeudenkäynnissä Paponia vastaan täytyi osoittaa, että hän tiesi pois kuljetettujen juutalaisten kohtalosta ja että hänellä oli asemassaan harkintavaltaa.¹⁵⁷ Molemmat osoit-

152. Suominen (1979) 262–288.

153. Esim. Hartikainen (2001) 69.

154. Sana mainitsee sotavankileiri 3:ssa tapahtuneita vankien ampumisia koskevan sodanjälkeisen oikeusjutun. Sana (2003) 325–326, 370–372.

155. Nürnbergin tuomioistuimen perussäännössä ja tuomiossa tunnustetut kansainvälisen oikeuden periaatteet, teoksessa *Ihmisoikeudet 2000-luvulla. Sopimuksia ja asiakirjoja*. Helsinki: Ihmisoikeusliitto ja Edita, 264.

156. Ks. vanhentumattomuutta koskevien kansainvälisten sopimusten soveltumisesta Jukka Lindstedt (2003) 'Ihmisluovutusten rikosvastuu'. *Helsingin Sanomat* 11.12.2003, A 5.

157. Nürnbergin IV periaatteen mukaan se seikka, että henkilö toimi hallituksensa tai esimiehensä käskystä, ei vapauta häntä kansainvälisen oikeuden mukaisesta vastuusta, jos hänellä oli moraalisen valinnan tosiasiallinen mahdollisuus.

tautuivat vaikeiksi näyttää.¹⁵⁸

Vastaavia kysymyksiä jouduttaisiin mahdollisessa suomalaisessa oikeudenkäynnissäkin selvittämään. Vaikuttaa siltä, että poliittisten – ja näiden joukossa juutalaisten – sotavankien luovuttamiset hoiti valvontaosaston johto, ehkä jopa osastopäällikkö yksin. Tämän lisäksi näistä luovutuksista on todennäköisesti ollut päämajassa tietoa ainakin muualla tiedustelujaostossa, johon valvontaosasto kuului. Luultavasti tietoa on ollut myös varsinaisessa sotavankihallinnossa, vaikka valvontaosasto toimikin siitä erillään.

Vastuukysymyksiä pohdittaessa mietittäväksi tulisi, mitä poliittisten sotavankien luovutuksista vastuussa olevat tiesivät tällaisten vankien, varsinkin juutalaisten, kohtelusta Saksassa.¹⁵⁹ Juutalaisten surmaamisesta oli tietoa ainakin Valpolla, jonka virkailija Olavi Viherluoto laati lokakuussa 1941 matkakertomuksen Viron-matkaltaan. Taimi Torvinen esittää yhteenvedona, että keskitysleireistä ja myös juutalaisten surmaamisesta tiedettiin Suomessa tiedonvälitystä seuraavissa piireissä, tuhoamisleireistä ei.¹⁶⁰ Hannu Rautkallio mainitsee myös Suomen armeijassa olleen juutalaisten surmaamisesta tietoja, joiden hän arvelee välittyneen päämajaan asti.¹⁶¹ Heinäkuussa 1943 valvontaosasto kertoi Punaiselle Ristille, että neljä valvontaosaston luovuttamista sotavangeista oli saksalaisilta saadun tiedon mukaan kuollut luovuttamispäivänään.¹⁶² Jos vastaavia tietoja on päämajassa ollut aikaisemminkin, sekin luultavasti herätti epäilyjä. Saksassa annettu ”komissarikäskey” on todennäköisesti sekin ollut päämajan tiedossa.

Eri asia on, oliko Suomessa ollut tieto juutalaisten kohtalosta sellaista, että se riittäisi myös oikeudellisessa mielessä täyttämään rikokselta edellytettävän tahallisuusvaatimuksen.¹⁶³ Tällaista tietoa tuskin oli luovutukset käytännössä suorittaneella tasolla, jolla toimineita ehkä vielä on elossa.

Sotavankien vaihtojen yhteydessä Suomesta lähetettiin sotavankien vastaanotto-komissioita Saksaan. Niillä oli tilaisuus myös tarkastella saksalaisia vankileirejä. Marraskuussa 1942 laaditun raportin mukaan ve-

näläisten sotavankien olot kahdessa sotavankileirissä olivat verraten hyvät. Elokuussa 1943 komission johtaja antoi erittäin kiittävän arvion eräästä kolmannelta vankileiristä, jossa oli myös venäläisiä sotavankia. Todellisuutta nämä suomalaisille esitellyt näkymät eivät välttämättä vastanneet.¹⁶⁴ Suomalaisille annetuissa virallisissa tiedoissa ei myöskään tuotu esiin sitä, että ainakin neuvostoliittolaisten sotavankien kohtelussa saksalaiset tosiasiallisesti toimivat kansainvälisen oikeuden vastaisesti.¹⁶⁵

Vastuun kannalta on merkitystä myös sillä, mitkä olivat päämajassa vallinneet käsitykset luovutusten laillisuudesta. Aluksi asialle tuskin uhrattiin ajatuksia; toukokuussa 1942 päämaja sai ulkoasiainministeriöstä myönteisen lausunnon luovutusten laillisuudesta; ja vasta marraskuussa 1943, jolloin luovutukset vaikuttavat muutenkin olleen loppumassa, päämajan oma asiantuntija asettui luovutuksiin nähden kielteiselle kannalle. On mahdollista, että siihen saakka luovutuksissa ei nähty mitään kansainvälisoikeudellisesti ongelmallista.

Mahdollisten syytteiden kohtuullisuutta harkittaessa olisi otettava huomioon, että tiedot luovutuksista eivät ole uusia, vaan ne ovat olleet tunnettuja sodasta lähtien. Helposti heräisi kysymys, miksi syyte nos-

158. Julian Jackson (2003) *France. The Dark Years 1940–1944*, Guildford and Kings Lynn: Oxford University Press, 623–625.

159. Näin myös Timo Vihavainen (2004) 'Tiedot ja luulot kansakunnan muistissa', *Kanava* 32, 78–80.

160. Torvinen (1984) 170–181.

161. Rautkallio (1989) 89–100.

162. Sana (2003) 318–324.

163. Paponin oikeudenkäynnistä esitetyn kuvauksen mukaan osoittautui miltei mahdottomaksi osoittaa, mitä Papon tai kukaan mukaan ”tiesi” juutalaisten joukkotuhosta, ja mitä ”tietämisellä” oikeastaan tällaisessa yhteydessä tarkoitetaan. Jackson (2003) 624. – Länsivaltojen johdossa vakuutettiin liittoutuneiden julistuksessa. Mutta suuren yleisön keskuudessa epäuskoisuus jatkui. Torvinen (1984) 173–174; Debórah Dwork & Robert Jan van Pelt (2003) *Holocaust. A History*, St Ives: John Murray Publishers, 300–302, 352–353.

164. T. Mikkola (1976) 218–220; Hanski (1990) 135.

165. Esim.: päämajan järjestelyosaston kirjelmä n:o 861/Järj.2/sal./4.3.1942 ja päämajan ulkomaosaston kirjelmä n:o 943/Ulk.1. sal./18.4.1942 liitteineen, T 19653/7, SA; Vihavainen (2004) 79.

tettaisiin vasta nyt.¹⁶⁶ Tämä koskee varsinkin nykyistä tilannetta, jolloin luovutuksista todella päättäneitä ei enää ole elossa.

Kaikkiaan vaikuttaa siltä, että vastuukysymyksiä tulisi pohtia pikemmin historian-tutkimuksen kuin oikeudenkäynnin keinoin.

Jatkotutkimukset

Ehdotuksia luovutuksia koskeviksi jatkotutkimuksiksi on tehty varsin paljon. Joitakin esitti jo Sana, joka toivoi lähinnä arkistojen perusteellisempaa tutkimista. Ylikangas viittaa tarpeeseen selvittää luovutettavien valikoitumista ja heidän myöhempiä kohtaloi- taan sekä vastuunjakoa luovutuksia koskevassa päätöksenteossa. Lisäksi Ylikangas pitää vankileirikuolemien selvittämistä hyvin tärkeänä.¹⁶⁷ Ylikankaan ehdotus erillisen tutkimusprojektin perustamisesta sai tukea Suomen Akatemialta.¹⁶⁸ Sittemmin valtioneuvoston kanslia on pyytänyt Kansallisarkistoa laatimaan esityksen luovutusten tutkimisen organisoinnista.¹⁶⁹

Olen keskittynyt yhteen osa-alueeseen sotavankiluovutusten tutkimuksessa ja selvittänyt, keitä juutalaisia sotavankeja luovutettiin. Voidaan arvioida, että heitä ei luovutettu juutalaisuutensa takia, mutta heidän syntyperänsä saattoi johtaa keskimääräistä helpommin sijoitukseen sotavankileiri 3:een ja sieltä edelleen luovutetuksi saksalaisille. Silti luovutusten taustasta tulisi vielä yrittää saada lisätietoa; samoin siitä, mitä luovutetuille juutalaisille tapahtui. Myös luovutusten oikeudellista arviointia voidaan vielä syventää. Luovutuksia koskevat jatkotutkimushankkeet ovat siis edelleen mitä tarpeellisimpia.

166. Kohtuusajattelun yksi ilmentymä on rikoslain 6 luvun 7 §, jonka mukaan tekijän korkea ikä ja rikoksen tekemisestä kulunut huomattavan pitkä aika voivat edellyttää rangaistuksen kohtuullistamista.

167. Ylikangas (2004a) 37–38.

168. Suomen Akatemian lausunto professori Heikki Ylikankaan valtioneuvoston kanslialle tekemän selvityksen toimenpide-ehdotuksista 24.2.2004.

169. Valtioneuvoston tiedotusyksikkö, tiedote 109/31.3.2004.

HISTORIALLISET AVAINSANAT HISTORIAPOLITIIKAN PALVELUKSESSA

PILVI TORSTI

on valtiotieteiden tohtori ja toimii poliittisen historian tutkijana Helsingin yliopiston yhteiskuntahistorian laitoksessa.

■ Länsimainen kollektiivinen muisti toisesta maailmansodasta rakentuu olennaisesti sellaisten avainsanojen kuin *juutalaisten kansanmurha*, *keskitysleirit* ja *holokausti* ympärille. Miljoonien juutalaisen käsittämättömän kohtalo ja sen taustalla ollut suunnitelmallinen inhimillinen julmuus koskettavat yhä uusia sukupolvia niin historianopetuksen kuin julkisen historiakulttuurin kautta.

Mainituille avainsanoille on rakentunut voimakas merkitys. Sanoja ei juuri voi käyttää viittaamatta saman tien koko kollektiiviseen tietoisuuteen toisen maailmansodan kaameuksista. Sanoilla on vahvasti tunnepohjainen ja itsestään selvä sisältö, jota harvemmin keskusteluissa määritellään tai puretaan.

Elina Sanan kirja *Luovutet* ylitti jopa BBC:n uutiskynnyksen. BBC uutisoi, kuinka Sanan kirja paljastaa, että Suomi on luovuttanut tuhansia omia kansalaisiaan natsisaksalle juutalaisvainon yhteydessä toisen maailmansodan aikana. Kuitenkin Sanan kirjassa kerrotaan vajaan kolmesta tuhannesta lähinnä neuvostoliittolaisesta luovutetusta sotavangista, joiden luovutuksen

kriteerinä ei vaikuttanut juutalaisuus. Toki Sana mainitsee jo aiemmin julkistamansa tiedon kahdeksasta Saksaan luovutetusta juutalaispakolaisesta, mutta se ei ole *Luovutet*-teoksen uutta tietoa. Luovutetut eivät olleet Suomen kansalaisia.

BBC:n kohdalla kysymys ei ole tahallista kertomatta jättämisestä tai asioiden vääristelystä. Nähdäkseni jutun taustalla vaikuttaa perusoletus siitä, "mistä toisen maailmansodan aikaisissa luovutuksissa on kysymys". Avainsanat veivät mennessään. Elina Sana itse joutui oikomaan BBC:n uutisointia.

Oma tutkimuskenttäni, sodanaikainen ja -jälkeinen Bosnia ja Hertsegovina, tarjoaa kiinnostavan areenan juutalaisuutta hyödyntävälle historiapolitiikalle ja sen tarkastelulle. Vuorotellen Bosnian eri kansanryhmät, serbit, kroaatit ja bosniakit (Bosnian muslimit) ovat katsoneet tulleensa kohdelluksi "kuin juutalaiset" ja tavoitelleet rinnastuksella ulkomaalaisten sympatioita.

Serbien "juutalaiskohtalo" on noussut esille osana lähihistorian sotien oikeutusta toisen maailmansodan tapahtumilla. Esimerkiksi serbien käyttämät historian oppikirjat kuvaavat laajasti "serbejä, juutalaisia ja mustalaisia" kohtaan tehtyä "kansanmurhaa", jonka syyllisinä esitellään kroaatit ja muslimit. Bosniassa sijainneen Jasenovacin keskitysleirin nimi rinnastetaan Buchenwaldiin ja Auschwitziin.

Historiallisen tiedon perusteella serbit olivat kiistämättä Saksan ja Italian tuella Kroatian ja Bosnian alueella toimineen fasisin NDH-valtion systemaattisen, saksalaismaallia noudattaneen terrorin kohde. Olennaista argumentin kannalta tässä on

tuon kohtalon *vertaaminen* juutalaisiin esimerkiksi nykykeskusteluissa ulkomaalaisten kanssa. Samalla kroaatit ja bosniakit kuin itsestään vertautuvat natseihin.

Bosniakkien "juutalaiskohtalo" liittyy voimakkaimmin 1990-luvun tapahtumiin. Sarajevoon rantautunut vierailija ei voi katu-kuppilakeskusteluissa välttyä juutalaisvertauksesta. Vertausta seuraa kommentti siitä, kuinka "Eurooppa ei taaskaan tehnyt mitään" ja salli näin uuden kansanmurhan vain viisikymmentä vuotta holokaustin jälkeen.

Lisäksi juutalaisuuteen sisältyy Bosniasa rinnastus, joka hyödyntää kollektiivista muistia juutalaiskohtaloista korostamaan Bosnian ja bosnialaisten suvaitsevaa ja monikulttuurista luonnetta. Kolmen kirkon rinnakkaineloa Sarajevossa ihaileva vierailija saa nopeasti kuulla, että "eikun neljä", sillä muutaman sadan metrin kaistaleelle mahtuu paitsi moskeijoita, katolinen ja ortodoksikirkko myös synagoga. Huomiota seuraa tarina Espanjan inkvisiota 1400-luvulla paenneista juutalaisista, jotka hyväksyttiin nimenomaan Bosniaan (jos ihan tarkkoja ollaan, niin nämä juutalaiset asettuivat aluksi nykyisen Dubrovnikin ja Makedonian alueelle; pieni ryhmä siirtyi myöhemmin kauppareittien myötä Sarajevoon). Osana tarinaa kerrotaan juutalaisten Espanjasta tuomasta mittaamattoman arvokkaasta Haggadah-lakikokoelmasta, jonka Bosnian muslimit ja kristityt pelastivat ja piilottivat toisen maailmansodan juutalaisvainojen aikana.

Holokaustin tai juutalaisten kansanmurhan vahvuus historiallisina avainsanoina

perustuu paitsi niiden keskeisyyteen länsimaisessa lähihistoriassa, myös siihen, että ne vetoavat kollektiiviseen länsimaiseen omatuntoon. Syväälle tietoisuuteen on iskostunut ajatus siitä, että juutalaisten kohtalo ei saa koskaan toistua ja että kaikki mahdollinen on tehtävä, jotta jälkipolville jää tarkka käsitys siitä, mitä tapahtui. Siksi kaikki juutalaisiin ja toiseen maailmansotaan liittyvät viittaukset mielletään osaksi kollektiiviseen muistiin rakentunutta perustarinaa. Tällainen ajattelu mahdollistaa paitsi BBC:n uutisen kaltaisen väärinymmärryksen myös aggressiivisemmän historiapolitiikan, jossa esimerkiksi kollektiivisyöllisyyttä tietoisesti hyödynnetään kyseenalaisten tekojen oikeutuksena. Mieleen tulee Israelin hallituksen retoriikka esimerkiksi taannoisissa kommentteissa ulkoministeri Tuomiojan Israelin Palestiina-politiikkaa kritisoineista lausunnoista.

Aivan lähimenneisyys on tuottanut uuden kollektiiviseen muistiin piirtyneen tapahtuman, avainsanan, joka antaa historiapolitiikkaan jatkuvia rinnastusmahdollisuuksia. Syyskuun 11. ja sen jälkeen lanseerattu *terrorismin vastainen sota* on viime vuosina oikeuttanut mitä moninaisinta toimintaa ja retoriikkaa eri puolilla maailmaa. Onneksi Yhdysvaltojen ja sen liittolaisten jatkuvat epäonnistumiset Irakissa näyttävät kyseenalaistavan *terrorismin vastaisen sodan* kaikkivoipuuden, ja Euroopassa käsitettä voidaan enää käyttää lähinnä lainausmerkeissä.

Nuoria Suomen juutalaisia lähdössä Ruotsin kautta Palestiinaan 19.3.1948. Lehtikuva (Hede-Foto).

TAPANI HARVIAINEN

Juutalainen historia ja länsimainen juutalaiskuva

Jälkiviisautta Lähi-idän konfliktin äärellä

Juutalaisia on maailmassa vain 15 miljoonaa. Heidän näkyvyytensä on kuitenkin paljon tätä lukua suurempi. Yksi ilmeinen syy on juutalaisuuden historiassa, jolle ei löydy vastinetta muiden kansojen joukosta. Kompleksinen historia ja sen luomat mielikuvat on usein muistettu vain yhteyksistään irrotettuina outoina detaljeina, mutta ne säteilevät myös tähän päivään kokonaisuuksina, joille tuskin löytyy rinnakkaisilmiöitä.

■ Maalla sanotaan olevan paljon viisaita, kun merellä tapahtuu haveri. Ja jälkiviisauden on arvioitu olevan ylivoimainen kaikkiin viisauden lajeihin verrattuna. Lähi-idän konfliktin äärellä nämä kaksi suurenmoista viisauden lajia ovat päässeet huomattavaan kukkaan.

Ensimmäinen aiheeni on *juutalainen historia* ja erityisesti siitä syntynyt *juutalainen historiakuva* – siis juutalaisten parissa elävä visio. Mielestäni se sekä tietoisesti että alitajuisesti ohjailee laajalti myös Israelin valtion käyttäytymistä Lähi-idän konfliktissa.

Toinen on *länsimainen juutalaiskuva*, joka on kokenut radikaalin muutoksen tai

ehkä parikin sellaista viimeisten 50–60 vuoden kuluessa. Mutta länsimaiden ulkopuolella, arabialaisessa Lähi-idässä, Aasiassa ja Afrikassa tämä kuva on kuitenkin sangen toinen.

Kirjoitan siis yleisistä *mielikuvista*. Useimmat niistä *eivät* ole minun *mielipiteitäni*. Ei siis ole syytä luulla, että itse seison niiden käsitysten takana, joita kuvaan. Ei myöskään ole syytä yleistää ns. juutalaisia näkemyksiä tai mielipiteitä niin, että ne olisivat kaikkien juutalaisten yhteisesti jakamia ja hyväksymiä. Sanoohan jo klassinen aito juutalaiskaskukin, että siellä, missä on paikalla kaksi juutalaista, läsnä on kolme eri mielipidettä.

Raamattu ja Luvattu maa

Juutalainen varhaishistoria ja oman erikoislaadun selitys nojaavat juutalaisten omaan Pyhään kirjaan, heprealaiseseen Raamattuun, jota tavallisimmin kutsutaan nimellä Vanha testamentti. Muistin virkistykseksi pikaisesti toistettuna kertomus lähtee liikkeelle Abrahamista,¹ joka Jumalan käskystä muuttaa hänelle luvattuun maahan, Kanaaninmaahan, Palestiinaan, Israelin maahan. Hänen jälkeläisensä pelastautuvat nälänhädältä Egyptiin Joosefin avulla ja vapautuvat sieltä orjuudesta Mooseksen johdolla. Kaislameren ylityksen ihme kuuluu juutalaisen historian pysyviin huippukokemuksiin.

Matkalla kohti Jumalan lupaamaa maata Mooses Siinainvuorella välittää kansalleen, Jumalan valitsemalle kansalle, Jumalan antaman opetuksen eli Tooran ja vahvistaa uudelleen Jumalan tarjoaman liiton kansansa ja Jumalan välille: Jumala on ilmoittanut tahtonsa kansalle, jonka hän on yksipuolisesti valinnut, ja liitossa pysyäkseen tämän kansan on toteutettava Jumalan tahto; täl-

löin he saavat pysyä liittosuhteessa Jumalan kanssa ja ottaa jälleen haltuunsa maan, Kanaaninmaan, jonka Jumala oli luvannut jo Abrahamille.

Joosef johdolla he valloittavat Kanaaninmaan ja perustavat myöhemmin sinne kuningaskunnan Saulin, Daavidin ja Salomon johdolla. Pääkaupunkiin Jerusalemiin rakennetaan temppeli, jonne uskonnon harjoitus keskitetään. Tässä kohtaa tullaan myös muista lähteistä tunnettujen tapahtumien pariin: Tel Danista löydettyssä piirto-*kirjoituksessa* mainitaan noin 850 eKr. Daavidin kuningashuone. Valtakunta hajoo kahtia, ja ensin assyrialaiset ja sitten babylonialaiset tekevät kummastakin lopun 721 ja 587 eKr. Pakkosiirtolaisuutta seuraa persialaisaikainen vasallivaltio ja ns. toisen temppelin rakentaminen Jerusalemiin 515 eKr. Sittemmin kreikkalaiset ja roomalaiset (alkaen 63 eKr.) hallitsevat Palestiinaa. Jerusalemin temppeli tuhoutuu lopullisesti juutalaissodan lopulla 70 jKr.²

Jumalan tahdon eli heprealaisen Raamatun (Vanhan testamentin) yksityiskohtien, käskyjen ja kieltojen pohtiminen sekä niiden toteuttaminen arjen ja juhlan joka hetkessä on kuulunut juutalaisen uskonnon ytimeen ja yleissivistykseen runsaasti yli kahden vuosituhannen ajan. Samasta syystä juutalaiset miehet ovat olleet lukutaitoisia 2000 vuoden ajan.

Sukupolvesta toiseen raamatullinen historia ja raamatulliset lupaukset Luvatusmaasta ovat olleet jokaiselle juutalaiselle tuttuja jo lapsuudesta lähtien. Niiden tenhoavuus on varmasti ollut *Koivun ja tähden* luokkaa ja paljon siitä yli, sillä Koivu ja tähti on vain Topeliuksen kirjoitus, mutta Luvatun maan on Israelin Jumala itse luvannut valitulle kansalleen Raamatussa. Klassisena kohtana siteeraan:

Sinä päivänä Herra teki Abramin kanssa liiton ja lupasi hänelle ”Sinun jälkeläisillesi minä annan tämän maan Egyptin rajapurosta Eufratin suureen virtaan saakka, tämän maan, jossa asuvat keniläiset, kenasiläiset ja kadmoniläiset, heettiläiset, perissiläiset ja refaläiset, amoriläiset, kanaaniläiset, girgasiläiset ja jebusiläiset.” (1 Moos. 15:18–21)

On syytä huomata, että tässä kohtaa tuon maan mainitaan olevan monien nimeltä lueteltujen kansojen hallussa, mutta se ei estä Israelin Jumalaa lupaamasta saman maan Abra(ha)min ja hänen jälkeläistensä omaksi. Vastaavan lupauksen sisältäviä kohtia löytyy Raamatusta runsaasti lisää.

Kaikkina seuraavina vuosisatoina, myös maanpaon eli hajaannuksen eli diasporan aikoina ja maissa, nämä *lupaukset* ovat olleet jokaisen juutalaisen muistissa. Samaten synagogajumalanpalveluksen monet rukoukset ovat pitäneet tauotta yllä Luvatun maan muistoa ja niin myös juutalaiset juhlat, joita kaikkialla maailmassa vietetään aina Israelin maan vuodenaikoja seuraten.

Uskonnollisten juutalaisten mielestä Jumalan antamat lupaukset ovat pysyviä, ja niihin kätkeytyy katkeamaton oikeus ottaa omaksi ja pitää hallussa Luvattu maa.

Lupausten ohella Raamatusta on kuitenkin luettavissa *ehdot* Jumalan lupauksen toteutumiseksi. Myös lupaus Maasta ja sen hallussa pidosta sidotaan Raamatussa yksiselitteisesti kuuliaisuuteen eli Jumalan tahdon toteuttamiseen. Tämä riippuvuus on erityisen leimallisesti esillä 5 Mooseksen kirjan luvuissa 28–30:

”Jos ette tarkoin noudata tähän kirjaan kirjoitetun lain määräyksiä ettekä kunnioita Herran, Jumalanne, suurta ja pelottavaa nimeä ..., Herra hajottaa teidät kaikkien kansojen sekaan kautta koko maanpiirin ...”

Myös tällaisia *ehtolauseita* Raamatusta löytyy runsaasti lisää. Ehdot ovat harvemmin esillä yleisessä tietoisuudessa – mutta tämä

1. Monet keskeiset juutalaiset raamatunselittäjät, erityisesti Rashi (k. 1105), näkevät kuitenkin jo maailman luomisen tähtävän juutalaisen kansan ja sille kuuluvan maan historiaan.

2. Raamatullisena kautena ja myös kauan sen jälkeen juutalaiset ja juutalaisuus olivat kuitenkin melkoisen merkityksetön ilmiö sekä aikansa Lähi-idän että koko sivistyneen maailman mitassa. Paradoksaalisesti tärkeys nousee esiin vasta (1) kristinuskon ja *sen levittämisen* Vanhan testamentin muodossa sekä (2) juutalaisten muodostaessa osan länsimaista kulttuuria *vasta* 1800-luvulta alkaen. Juutalaisen Raamatun eli Vanhan testamentin epäsuora vaikutus on siis ollut paljon pidempiaikainen, laajempi ja syvempi kuin juutalaisuuden *suora* vaikutus.

raamatullisten lupauksen raamatullinen ehdollisuus tulisi muistaa varsinkin niiden, jotka haluavat käyttää Raamattua aikamme Lähi-idän politiikan ohjekirjana.³

Heprealainen Raamattu muodostaa juutalaisen historian ja erityisesti historiakuvan vankan pohjan. Raamatun antamassa historiakuvassa israelilaiset–juutalaiset ovat pienessä maassaan ympäristön valtakuntien ahdistamia. Vain lyhyinä kausina hyvien hallitsijoiden aikaan he saavat nauttia rauhan vuosista kukin viiniköynnöksensä ja oliivipuunsa alla. Mutta useimmiten julmat naapurit ahdistavat valittua kansaa sen luvatussa maassa, valloittavat maan ja vievät asukkaita vangeiksi ja pakkosiirtolaisuuteen, Babelin virtain varsille ja myös muhin suuntiin.

Ahdistettujen historia

Raamatullinen historiakuva ahdistetusta kansasta muodostaa suoran taustan sille historialle, joka tuli juutalaisten osaksi myös Raamatun jälkeisinä aikoina.

Juutalaisten todellinen hajaannus, diaspora, ei alkanut tempelin hävityksestä vuonna 70 – kuten usein väitetään – eikä vielä epäonnistuneesta Bar-Kokhban kapinasta-kaan (132–135) muuta kuin Juudean osalta. Sitä seuraavina vuosisatoina juutalainen väestö muutti taloudellisista syistä lähes kokonaisuudessaan pois Luvatausta maasta. Keskiajalla Israelin maa oli useaan otteeseen vailla juutalaista asutusta. Silloinkin kun sinne muutettiin, sinne muutettiin kuolemaan pyhien paikkojen läheisyydessä eikä suinkaan elämään ja tekemään työtä ”isien maassa”. Oleellinen muutos tässä suhteessa tapahtui vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla.

Jo raamatullisesta taustasta nouden *historia lacrimosa* on usein käytetty termi, joka viittaa juutalaisen historiakäsityksen luonteeseen: alusta alkaen se on pääosiltaan kärsimysten, kyynelten historiaa.

Antisemitismiä ja sen syitä ja seurauksia voisi seuraavaksi käsitellä pitkältikin. Juutalaisvastaisuutta on ollut runsaana olemassa jo ainakin pakanallisen antiikin ajoista alkaen – kristinusko tai islam eivät siis ole juutalaisvastaisuuden lähtökohta tai perussyö,⁴ vaikka uskonnolliset vastakohtat ovat kiistatta antisemitismiä sittemmin terävöittäneet.

Antisemitismin keskeisimpiä syitä on vaikeus sietää erilaisuutta. Sekä islamin että erityisesti kristittyjen maissa, Euroopassa, juutalaiset olivat vuosisatojen ajan ainoa suurehko maahanmuuttajaryhmä, joka oli selvästi erilainen monien seikkojen osalta. Juutalaiset poikkesivat valtaväestöstä uskontonsa ja tapojensa puolesta, samoin sapatinsa ja juhliensa osalta, ruokasääntöjen, ympärileikkauksen ja aviosuhteidensa muodossa. On mahdotonta osoittaa noilta aikakausilta jokin muu vähemmistö, joka samalla tapaa olisi ollut erilainen. Ja vielä yksi tärkeä ero: juutalaisilla ei ollut tukenaan mitään maata, valtakuntaa, joka olisi kantanut huolta juutalaisten oloista.

Koko keskiajan ja pitkälle 1700-luvulle saakka ihmisen *uskonto* oli hänen identiteettinsä ja identifiointinsa kannalta kaikkia kansallisuusaspekteja tärkeämpi. Uskonto säteili lähes kaikkiin yhteiskuntaelämän suuntiin. Eräänä esimerkkinä ammattikuntalaitos, joka rakentui pyhimyskiltojen muotoon ja esti siten juutalaisten toimimisen lukuisissa niin sanotusti kunniallisissa ammateissa. Oudoiksi jääneistä ihmisistä ja ihmisryhmistä on kaiken muun lisäksi osattu aina kertoa kammottavia tarinoita. Kukapa meistäkään ”valistuneista” olisi välttynyt kuulemasta väitettä, että mustalaiset varastavat lapsia – vain yhden rinnakkaisilmion mainitakseni.⁵

Raamatullisesta taustasta lähtien ja antisemitismin ja vaino-kokemuksien inspiroimina juutalaisten omat – varsin lukuisat – historiateokset ovat vuosisatojen ajan kuvanneet juutalaisen kansan kohtaloita vaeluksena vainosta, karkotuksesta ja tuhosta toiseen – maansa menettäneinä ja vailla kaikkea poliittista tukea.

Historian toinen puoli on se, että diasporassa, hajaannuksessa, asuessaan juutalaiset ovat kokeneet oman joukkonsa vanhana kulttuurikansana. Heillä on ainakin eloon jääneiden kansojen joukossa ensimmäinen monoteistinen uskonto, kuvaton Jumala, sapatti-lepopäivä, kaiken luodun kunnioittaminen mutta samalla herruus luomakunnan yli. Muita erityispiirteitä ovat kymmenen käskyä, ympärileikkaus, ruokasäännöt, sosiaalinen oikeus, eläinsuojelu, pysyvä ja yksilöllinen keskustelu ja pohdin-

ta (monet psalmit, Job, Saarnaaja) ja siitä juurensa juontava yksilöllisyys yleensä. Juutalaiset ovat kansa, jolla on pitkän pitkän kirjallinen historia ja oma ikuinen uskontonsa. He ovat kansa, joka on pakotettu elämään hyvinkin barbaarisen väen ehdoilla, lukutaitoisena sivistyneiden joukkona analfabeettien keskellä, kansainvälisinä ja kielitaitoisina ihmisinä paikoillaan pysyvän enemmistörahvaan seassa, aina uusien ideoiden ja hankkeiden luojina. Kaikille näille *omakuvan* piirteille juutalainen kulttuuri, muun muassa parin vuosituhatta vanhan yleisen lukutaidon ja opiskeluperinteen muodossa, on taannut vankat perusteet, sillä ei kansankulttuuri Euroopan tai islamin maissa todellakaan kovin korkealle kohonnut ennen 1900-lukua.

Kaikista näistä, omiksi koetuista avuista ja eduista huolimatta juutalaiset ovat historiassaan kokeneet kerran toisensa jälkeen joutuvansa *syttömän uhrin* asemaan. Tosin juutalaiset taidot loivat välillä hyviä aikoja ainakin joillekin yritteliäille ja onnekkaille suvuille – joista monet samalla mm. hallinnon käsikassaroina hairautuivat etujensa ulosmittaamiseen aina pohjaan saakka. Silti: kaikista avuista ja niiden tuottamista eduista huolimatta hyvää aikaa on aina seurannut uusi vainon, karkotuksen ja tuhon kausi. Ja vallanpitäjät ja enemmistöväestö ovat yksipuolisesti panneet toimeen nämä vainot, ilman aihetta juutalaisten taholta. Monimuotoiset juutalaiset Daavid ja Goljat -kuvat ovat kasvaneet hyvin lukuisista lähteistä, ja toisinaan vallinneet hyvät ajat ovat jääneet pahojen varjoon.

Juutalainen historiantkirjoitus on perinteisesti keskittynyt juuri tuhon ja kyynelten aikoihin, jotka toistuvasti ovat ilmaantuneet juutalaisten osaksi. Vaikka tuorempi historiantkirjoitus suhtautuu juutalaisten historiaan harvemmin näin yksioikoisella tavalla, arvioin että juuri tuo kuvaamani perinteinen historiantkäsitys on erittäin syvälle juurtunut juutalaisiin mieliin. Sen mukaan historia opettaa, että *juutalainen joutuu aina uudelleen julman ympäristönsä ubriksi ilman omaa syytään, eivätkä ”hyvän ajan” sopimukset päde, kun paha päivä jälleen ja väistämättä saapuu.*

Uusi sionismi

Poliittinen sionismi, kansallisuusaatetta ja omaa maata ajava juutalaisliike, sai alkunsa 1800-luvun lopulla. Tuolloin oli käynyt ilmi, että juutalaisuuden uskonnolliset uudistusliikkeet yhtäältä ja yleinen yhteiskunnallinen tasa-arvoistuminen toisaalta eivät kuitenkaan suoneet juutalaisille normaaleja elinmahdollisuuksia Euroopan maissa. Länsi-Euroopassa ns. rotutieteisiin nojautuva uusi antisemitismi pyrki työntämään juutalaiset jälleen pois kansallisvaltioiden taloudellis-kulttuurisen toiminnan keskeisiltä vaikutusalueilta ”omien” kansalaisten hyväksi. Juutalaisia kansallisuusaatteen nimissä poistoyöntävä antisemitismi saavutti laajan kannatuksen niin Saksassa, Unkarissa kuin Ranskassakin, eivätkä Pohjoismaat tai Yhdysvallat olleet siitä suinkaan vapaat.

Sionismi oli alkuaan jyrkästi juutalaisen uskonnon vastainen, sosialistinen liike. Siksi raamatulliset kertomukset Abrahamista ja Luvutusta maasta eivät suurestikaan liikuttaneet varhaisia sionisteja. Niinpä lähtökohtaisesti heidän omaksi maakseen olisi kelvannut Palestiinan ohella myös joku muu seutu – pääasia että se maa tulisi olemaan oma.

Käytännössä sionistinen muutto suuntautui Palestiinaan. Siellä, itse asiassa vasta 1930-luvulla, sosialistinen sionismi ja tradi-

3. Vielä ongelmallisempi on kysymys oikeudesta Maahan, jos ajatellaan niitä, jotka eivät pidä arvossa Raamattua eivätkä juutalaista uskontoa. Varhainen sionismi oli nimenomaan juutalaisen uskonnon vastainen nationalistinen liike, ja myös nykyään juutalaisen uskonnon kannatus Israelissa ja samoin diasporan juutalaisten parissa on hyvin paljon vähäisempää kuin mitä yleisesti ajatellaan. Jos uskonnolla ja pyhillä kirjoilla ei enää ole merkitystä, mistä silloin on löydettävissä oikeutus ja perusteet ”paluulle” ottamaan Israelin maa ”jälleen” haltuun? Parin tuhannen vuoden takaisesta historiastako – johon nojautuen koko maailman omistussuhteet tulisi panna uusiksi?

4. Vanhan testamentin Esterin kirja on selkeä kuvaus jo muinaisista juutalaisyvainoista, ja se sisältää useimmat antisemitismin perusväitteet, ja 1. Makkabailaiskirja sisältää muunnettavat muuntaen kaikki Lähi-idän nykykonfliktin ainekset.

5. Perinteistä antisemitismia edustavat väitteet juutalaisten suorittamista rituaalimurhista ja ehtoollisleivän häpäisemisestä, joita leviteltiin 1800-luvun lopulle saakka.

Antisemitismistä ja sen monista ulottuvuuksista on kirjoitettu massoitain. Vuonna 1999 ilmestyi aiheesta varsin hyvä suomenkielinen esitys, Turun yliopiston dosentti Eero Kuparisen teos *Aleksandriasta Auschwitziin – Antisemitismin pitkä historia*.

tionaalisen juutalaisen uskonnollisuuden oikeistolaiset suunnat löysivät toisensa. Tässä asiassa suuri vaikuttaja oli Palestiinan ashkenasijuutalaisten ylipäällinen Abraham Itzhak Kook (1868–1935), jonka ajatus Israelista ”lunastuksen alkuna” hyväksyi sisälleen sekä tapahtuman jumalallisen siemenen että sen vajavaiset inhimilliset ilmaisuodot. Nationalistinen kamppailu ”juutalaisen kansan” puolesta oli uskonnollisia ja uskonnottomia sittenkin riittävästi yhdistävä aate, ja juuri tältä linjalta löytyvät sittemmin israelilaiset oikeistopuolueet – ja erityisesti fundamentalistiset siirtokuntien rakentajat, joiden vakioasuun kuuluvat poskikiharat, kipa-lakki ja konepistooli. Tällaiselle nykysionismille jokainen sentti esi-isille Raamatussa luvattua maata on kiistaton uskonnollinen ja siis historiallinen fakta. Niukasti uskonnollisille israelilaisille ja samankaltaisille diasporan juutalaisille Israelin oikeutus puolestaan useimmiten rakentuu – muinaisen historian ohella – kasvavasta juurtumisesta syntymämaahan, maahan jossa valtaosa israelilaisista on jo syntynyt ja kasvanut.

Holokausti historian sinettinä

Toisen maailmansodan juutalaistuho, huonolla nimellä holokaustiksi kutsuttu, oli ikään kuin viimeisin varmistus edellä kuvatulle historiakuvalle, jonka mukaan juutalainen joutuu aina uudelleen julman ympäristönsä uhriksi ilman omaa syytään, eivätkä sopimukset päde, kun paha päivä jälleen väistämättä saapuu. Euroopassa juurtunut syyttömän uhrin Daavid ja Goljat -kuva ei lainkaan menettänyt ajankohtaisuuttaan Lähi-idässä ja ”omassa Israelin maassa”, ja arvioinkin sen motivoivan israelilaista ajattelua edelleenkin sekä syvästi että laajalti.

Kun historia näyttää opettaneen, että pahat ajat väistämättä tulevat uudelleen ja uudelleen eivätkä sopimukset päde, mikä siis on vastaus, miten tämä aspekti heijastuu Lähi-idän politiikkaan?

Etenkin siten, että vaaran enteisiin täytyy reagoida heti. Niinpä suoranainen hättävärjelyn liioittelu ei todellakaan ole vieras piirre Israelin politiikassa. Tätä epävarmuuden ja pelon ilmapiiiriä vahvistaa maan-

tiede, sillä Israel ei alueellisesti voi kestää useita sotilaallisia tappioita, tuskin edes yhtä. Maantieteellinen turvattomuus vaikuttaa yhdessä historiallisen turvattomuuden tunteen kanssa. Ristiritarien tarina on varoittava esimerkki juuri samasta maasta: lähes 200 vuoden ajan Euroopasta tulleet ristiritarit asuivat tuossa maassa, juurtuivat sen ”aidoiksi, syntyperäisiksi” asukkaiksi, rakensivat siellä valtavasti, mutta sittenkin ympäristön paine kasvaessaan puristi heidät ulos heidän ”omasta ainoasta maastaan”.

Edelleen: historian kokemus tuntuu kerտovan, että paperit ovat pelkkää paperia, ja niiden takuiksi tarvitaan entisen uhri-ase-man sijasta *voimaa*; melkoisen yleinen israelilainen asenne niitä juutalaisia kohtaan, jotka ”suostuivat kuin lampaat” tuhottaviksi natsien käsissä, on ollut jopa halveksunta.

Tähän saakka jokainen sukupolvi Israelissa on osoittanut sotilaallisen kuntoisuutensa. Näin ehkä pikemminkin vastapuolen heikkouden takia, sillä pitkä ja uuvuttava sota on toistaiseksi siellä tuntematon asia – siksi Israelin niin sanottu suuri sotakokemus on aika tavalla kuvitteellista. Silti jokainen uusi sukupolvi on ”velvoitettu” näyttämään, että se on ainakin yhtä suuri turva kansalleen kuin edellisten sankarien joukko.

Mutta nuoria sankareita kasvaa koko ajan kovaa vauhtia myös vastapuolella, eivätkä ajatukset syyttömästä uhrista ole todellakaan vieraita myöskään palestiinalaisille.

Päinvastoin, sillä yksi ilmeinen pikakuva Lähi-idän konfliktista on juuri se, että *kaksi* itseään *viattomana* pitävää kansaa taistelee *oikeutettua sotaansa julmaa sortajaa* vastaan *henkensä edestä* mistään myötätuntoa saamatta. Mutta tämän teeman laajempi pohdinta kuuluisi jo jonkun muun kirjoituksen piiriin.

Juutalaisia ja israelilaisia

Siirryn toiseen ajatusketjuun: millaisina *juutalaiset näyttäytyvät* ei-juutalaisissa mielikuvissa ja mitä poliittisia seuraamuksia näillä kuvilla on.

Luulen, että meistä kukaan ei pysty aidosti palaamaan niihin ajatusmalleihin, jotka juutalaisista vallitsivat valtaväestöjen parissa vuosisatojen ajan, aina toiseen maail-

mansotaan saakka. Meidän kuvamme on niin tyystin toinen.

Suomessa väitetään mielellään, ettei täällä ole koskaan esiintynyt juutalaisvastaisuutta. Virallisen toiminnan osalta tämä väite pitääkin laajalti paikkansa, mutta asenteet ja mielikuvat ovat toinen tarina. Esimerkiksi muutamat varhemmat matkakirjat ovat varsin paljastavia. Monien ulkomaisten teosten ohella mieleeni ovat jääneet Ilmari Kiannon sangen ylenkatseelliset tuumiskelut hänen kävellessään 1926 "Varsovan gheftossa" teoksessaan *Mies on luotu liikkuvaksi* (Helsinki-Keuruu 1957, s. 243–247):

"Vanhat juutalaisämmät saattavat olla inhoittavia, ja suu heillä käy kuin mylly. Pihat, porttikäytävät ja kadut ovat täynnä kuljeksivia lapsia, pojanvekaroita ja tytönkarakoita. Likaisia, retuisia, villejä!"

Samaan lajiin kuuluu Aino Kallaksen esteettinen pahoinvointi Lontoossa juutalaistorilla käynnin jälkeen, se tapahtui Petticoat Lanella 11.2.1924:

"Ruumiillinen inhon tunne oli syvin ja valtavin tämän näyn herättämistä tunteista, sitten vasta – kaukana jäljessä – inhimillinen sääli. Minun olisi tehnyt mieli syyttää tuleen koko tämä kaupunginosa asujaimineen päivineen, tehdä puhdasta maan pintaa myöten".⁶

Ja silti Aino Kallas ei todellakaan ollut mikään natsi, päinvastoin hän oli yksi aikansa kansainvälistyneimpiä suomalaisia. Samalla on syytä huomata, että nämä näytteet eivät suinkaan ole propagandistisia juutalais-stereotyyppioita, joita eri maista löytyy yllin kyllin ja jotka antavat juutalaisista todella mustan kuvan. Pelkään pahoin, että joitakin maahanmuuttajaryhmiämme koskevat nykyiset "kansanomaiset ennakkoluulot" auttavat meitä tehokkaimmin eläytymään toisen maailmansodan edellisiin ajatuksiin juutalaisista yleensä.

Holokausti, juutalaisten kansanmurha natsien hallitsemisessa maissa toisen maailmansodan aikana muutti radikaalisti tämän luontoisen juutalaiskuvan. Sen katastrofin jälkeen oli äkkiä jokseenkin mahdotonta

lausua ääneen jotakin negatiivista katastrofin uhreista.

Sitten, heti kansanmurhan jälkeen, vähäinen jäännös ennen halveksittua juutalaiskansaa onnistui tekemään teon, johon mikään muu kansa ei ollut kyennyt – lähes 2000 vuoden kodittomuuden jälkeen nämä henkiin jääneet loivat oman *länsimaisen* valtion, Israelin, jossa henkiin herätetystä heprean kielestä alkaen näytti kaikki toimivan – jopa kibbutseissa kukoistava sosialismi, joka ei missään muualla toiminut.

Ihmeen sai aikaan uusi juutalainen sukupolvi. Sionismin ideologiaa seuraten se oli karistanut yltään maanpaon heikkouden, nöyristelyn ja teoretisoinnin ja kasvanut käytännölliseksi ja päämäärätietoiseksi toimijoiksi, parhaan pioneerihengen mukaisesti. Israelin maa oli asukkaattensa viimeinen toivo, ja arabit uhkasivat koko ajan tuota ihmettä tuholla. Sekä järkeä että tunnetta seuraten Israelin arvostelu tuntui länsimaissa kohtuuttomalta.

Meistä aika monet muistavat varmaankin, millaiset tunnelmat vallitsivat maailmalla myös ei-juutalaisten parissa 1967 ennen ns. kuuden päivän sodan alkua ja sodan "onnellisen" päättymisen jälkeen. Myös Suomessa Israel-myönteinen innostus oli voimallisimmillaan. Tuon sodan jälkeen juutalaiset näyttivät lännessä vähintäänkin yhtä hyviltä ja taitavilta ihmisiltä kuin "oikeat länsimaalaiset", ja kuva juutalaisesta sankaris- ta toistui niin filmeissä kuin kirjoissakin.

Kuitenkin juuri kuuden päivän sota teki Israelista valloittajan ja kovakouraisen miehittäjän. Tämä uusi tilanne sekoitti omituisesti länsimaittenkin melko tuoreita, positiivisia juutalaiskuvia Daavidista ja Goljatista.

Uskallan väittää, että juutalaisten joukkotuhosta ja Israelin valtion herooisesta synnystä juurensa juontava peruspositiivisuus aiheuttavat sen, että Israelin on sallittu toimia vastustajiaan kohtaan tavalla, joka muuten koko lännessä herättää jyrkkää kritiikkiä.

Viime ajoilta voi viitata siihen suureen huoleen, joka lännessä kohdistuu Irakin vankiskandaaliin; samalla on jälleen muis-

6. Aino Kallas (1955) *Päiväkirja vuosilta 1922–1926*, Helsinki.

tettu Kuuban Guantánamoon vangitut afganistanilaiset al-Qaida-taistelijat. Sen sijaan Israelin pidättämien palestiinalaisten kohdelusta ei paljoa ole kysely millään taholla. Kuitenkin on vain muutama vuosi sitä, kun Israel ilmoitti luopuvansa vankien ”ruumiillisesta painostamisesta” – länsimaissa kidutus on juridisesti hylätty ja tuomittu viimeistäänkin sata vuotta sitten.

Lännen ymmärtävyydestä on tullut Israelissa tottumus, ja niinpä näemme toistuvasti Israelin reagoivan vahvasti – ja jälleen hätävarjelun liioittelua muistuttavalla tavalla – lieväänkin läntiseen kritiikkiin toimiaan kohtaan.

Ylimieliseltä näyttävä ”right or wrong, my country” -käytös suuntautuu yhtäläisesti EU:ta, YK:ta, Moskovaa, Tukholmaa, Punaista Ristiä, Vatikaania ja toisinaan jopa Washingtonia vastaan, ja se aiheuttaa runsaasti myös tunnepohjaista vastenmielisyyttä, mikä Israelin tulevaisuuden kannalta tuntuu erityisen lyhytnäköiseltä (vrt. EU:n teettämä gallup rauhanuhkista, jonka Israel ”voitti”). Samaten Euroopan maiden tiedotusvälineet saavat jatkuvasti Israelista äreää kritiikkiä ns. yksipuolisen tiedonvälityksen vuoksi. Israelin kannalta katsoen kyse on tietenkin ”saavutetun edun” puolustamisesta.

Kansanmurhasta ja Israelin valtion synnystä juontuva uusi myönteinen juutalaiskuva ei kuitenkaan ole tavoittanut lännen ulkopuolisia maita ja kansoja. Pelkästään Itä-Eurooppa on tässä suhteessa ollut hidaskäanteinen, lähes kokonaan kääntymätön. Vanha juutalaisvastaisuus istuu hämmentävän lujasti noissa maissa jopa muissa suhteissa valistuneimmissakin piireissä.

Islamin maissa Israelin valtion synty on koettu loukkauksena *dar al-islamia*, islamin huonetta, islamin kotikenttää vastaan. Näistä poliittis-uskonnollisista asenteista johtuen juutalaisten joukkotuho natsien käsissä ei ole islamin maissa päätynyt syvään yleiseen tietoisuuteen – pikemminkin sitä vähätellään tai se nähdään tapahtumana, jonka ”hyvittämisen” länsi on sysännyt kylmästi arabien tehtäväksi. Israelin valtion rakentajien saavutukset eivät liioin ole lisänneet ihailua juutalaisia kohtaan, pikemminkin juuri päinvastoin. Tässä mielessä

islamilainen juutalaiskuva ei suinkaan ole kokenut länsimaisia muutoksia. Sen sijasta kuvaan on tarttunut tunkeilijan, miehittäjän ja sortajan leima. Tässä muutoksessa propagandan osuutta ei liioin tule unohtaa.

Kauempina Aasian ja Afrikan maissa juutalaiset ovat olleet kautta historian melko marginaalinen ilmiö, jolla ei ole ollut läheistä kiinnostavuutta. Holokaustikaan ei ole syvän kokemuksen asia muun muassa monien omien jättiläiskatastrofien varjossa. Sen sijaan kolonialismin vastustaminen on vienyt useimmat Aasian ja Afrikan maat useimmiten palestiinalaisten puolelle. Tämä on useaan otteeseen näkynyt YK:n äänestyksissä (”muu maailma vs. Israel, USA ja Mikronesia”) – mikä puolestaan on johtanut siihen, että Israelissa YK on väheksytty ja halveksittu järjestö.

Niinpä lännen ulkopuolisissa maissa kysytään, miksi länsimaat ja erityisesti Yhdysvallat kiinnittävät niin tavattoman paljon huomiota juutalaisten ja Israelin asioista huolehtimiseen. Millä tavalla tuo kansa on ansainnut moisen aseman, kun ”me” ja ”meidän” ongelmamme ja ”meidän” vainajiemme lukumäärät ovat aivan eri luokkaa? Aasian ja Afrikan maissa hyvin yleinen asenne Israelia kohtaan on – jos ei aivan vihamielisyys – niin kuitenkin vastenmielisyyys ja ilmeinen kateus. Malesian entisen pääministerin paljon pahennusta herättäneet puheet vuodelta 2003 heijastivat selvästikin juuri tätä suhtautumisen lajia.

Tässä tilanteessa, mistä löytyvät vastaukset selittämään lännen käytöstä? Pahasti näyttää siltä, että vanhat juutalaisvastaiset väitteet juutalaisten rahavallasta ja salaliitoista tarjoavat edelleen halvimman ja helpoimmin myytävissä olevan selityksen.

Osama bin Ladenin ja hänen hengenheimolaistensa ajattelussa taistelu Yhdysvaltoja vastaan kääntyy juuri näin: loppujen lopuksi juutalaisia ja Israelia vastaan. Toistaiseksi tämä sotahuuto on kuitenkin käynyt yllättävän huonosti kaupaksi maailman basaareissa, jopa Yhdysvaltain onnettomasta Irak-politiikasta huolimatta. Mutta jatkon ennustaminen on vaikeaa, enkä aio siihen ryhtyä, vaikka juuri profetiat näyttävät ajassamme kiinnostavan tiedotusvälineitämme eniten.

MAARIA OIKARINEN

Holokaustin hahmoja

Israelilainen kuvataide alkoi käsitellä juutalaisten joukkotuhoa eli holokaustia eksplisiittisesti vasta 1980-luvulla. Nykytaide kommentoi yhteiskuntaa, poliittista retoriikkaa ja holokaustin kaupallistamista. Artikkelini käsittelee holokaustin kuvaamisen eettisiä ongelmia sekä postmodernin ja konservatiivisen lähestymistavan eroja.

■ Lapsen kasvoille on maalattu Hitlerin viikset. Peruukkipäiset naiset hymyilevät ja pelleilevät Hitler-tekoviiksissä pop-taustaa vasten. Karvainen mies pullistelee hauksiinsa kasvoillaan karrikoitu Hitler-maski. Harkisteja yhdistettynä leluihin, komeita natsisotilaita ja mainosmaisen kirkkaita värejä. SS-merkki ja Zyklon-B-lieriö ihoon tautoituna. Kyse on israelilaisesta nykytaiteesta, nuorten juutalaisten taiteilijoiden suostamasta uudesta genrestä, postmodernista holokausti-taiteesta, joka sai alkunsa Israelissa 1990-luvulla.¹ Genren tyypillisiä piirteitä ovat ironia, huumori, liioittelu, nuorisokulttuurin kuvakieli, naiivit ja lapsenomaiset elementit.

Natsi-teeman alle on viime vuosina koottu myös kaksi kansainvälistä yhteisnäyttelyä, *Mirroring Evil* New Yorkin Juutalaisessa museossa (2002) ja *Wonderyears* Berliinin Neue Gesellschaft für Bildende Kunst -museossa (2003).²

Äkkiseltään teokset tuntuvat suomalaisesta katsojasta käsittämättömiltä, ahdistavilta ja inhottavilta. Visuaalinen asu ei ole nykytaiteen kentässä mitenkään poikkeuksellinen, mutta natsitematiikan yhdistäminen popin ja kitschin näennäiseen pinnallisuuteen hätkähdyttää. Suomalaisesta taiteesta on vaikea löytää vertailukohtaa, ylipäättään holokausti on ollut kulttuurissamme marginaalinen asia.³

Hämmennys kutsuu etsimään tietoa, ja epämieluisa tunne antaa katsojalle mahdol-

lisuuden pohtia oman reaktionsa syitä. Koska kyse on kokonaisesta ilmiöstä eikä pienen ryhmän yksittäisestä kokeilusta, taustalla täytyy olla laajempia merkityksiä, jotka eivät ensikatsomalla avaudu. Teokset liittyvät kiinteästi Israelin historialliseen, poliittiseen ja kulttuuriseen kontekstiin. Joukossa on varmasti provokatiivisia ylilyönnejä, joiden taiteellinen sisältö jää vähäiseksi, mutta muutamat työt ovat jo saaneet keskeisen paikan taideteoreettisessa ja yhteiskuntakriittisessä keskustelussa. Hedelmällisin lähestymistapa toimii dialogisesti: konteksteihin perehtyminen auttaa taideosten ymmärtämisessä, taideosten ja niiden aiheuttamien reaktioiden tarkastelu paljastaa kulttuurin ominaispiirteitä ja kirjoittamattomia sääntöjä.

Teosten vastaanotto on ollut ristiriitainen, etenkin juutalaisvainoista selvinneet ovat kokeneet teokset järkyttävinä ja loukkaavina.⁴ Taiteilijoita on syytetty uhrien muiston häpäisemisestä, pahuuden ihannoinnista, historian vääristämisestä, jopa holokaustin kieltämisestä. Natsikuvasto on aiheuttanut skandaaleita, museoiden budjetteja on uhattu lakkauttaa ja teoksia on vaadittu poistettaviksi näyttelyistä, toisinaan todella poistettukin.⁵ Saksalaiset lehdet kysyivät *Won-*

1. Dana Gilerman (2003) 'Declaring post-Zionism in Berlin', *Haaretz* 29.4.2003.

2. New Yorkin *Mirroring Evil* -näyttelyyn osallistui 13 taiteilijaa eri maista, heistä neljä juutalaista. Berliinin näyttelyssä *Wonderyears: Über die Rolle der Shoah und des Nationalsozialismus in der heutigen israelischen Gesellschaft/ New Reflections on the Shoah and Nazism in Israel* oli 23 israelinjuutalaista taiteilijaa.

3. Rax Rinnekangas esitti käsittelyistä valokuvista koottu näyttely *Auschwitz* galleria Uusitalolla 2000. Kuvat olivat surumielisen kauniita ja maalauksellisia. Suomen juutalaisyhteisö paheksui aiheen estetisointia.

4. "Olisit edes odottanut, että me olemme kuolleet", joukko eloonjääneitä sanoi taiteilija Dina Shenhaville, joka esitti Tel Avivin taidemuseossa glamour-kuvia SS-upseereista. Tali Tamir (2003) 'The Shadow of Evil: To the Third and Fourth Generation', teoksessa *Wonderyears. New Reflections on the Shoah and Nazism in Israel*, näyttelyluettelo, Berlin: Neue Gesellschaft für Bildende Kunst e.V., 77.

5. David Wachsteinin töitä poistettiin Tel Avivin taidemuseosta syyskuussa 2003 "hienotunteisuudesta eloonjääneitä kohtaan". Yitzak Laor, *Haaretz* 19.1.2004; New Yorkissa International Network of Children of Jewish Holocaust Survivors -järjestö vastusti *Mirroring Evil* -näyttelyä ennakkoon ja vaati, että jos näyttely avataan, ainakin kolme pahimpana pidettyä teos-

Boaz Arad: *Immense Inner Peace* (2001), still-kuva videosta.

deryears-näyttelyn yhteydessä: ”Saako näin tehdä?” ja ”Onko mitään provokatiivisempaa kuin tämä?”⁶ Toisaalta teoksia on Israelissa pidetty kaivattuna edistyksenä kansallisen trauman käsittelyssä. Konventionaalisten muistamisen tapojen rikkominen ja historian tarkastelu uudesta näkökulmasta on koettu tärkeänä keskustelunavauksena.⁷

Käsittelen tässä artikkelissa ensin holokaustin asemaa israelinjuutalaisessa siviiliuskonnossa. Siviiliuskonnolla (*Civil Religion*) tarkoitetaan symbolijärjestelmää, joka

ta on poistettava. Kompromissiratkaisuna musconjohto laati varoituskyltin: ”Jotkut elonjääneet ovat loukkaantuneet seuraavista töistä” ja järjesti erillisen uloskäynnin niille, jotka halusivat ohittaa kyseiset teokset. Melissa Radler: ’Evil imagery?’, *Jerusalem Post* 4.5.2002.

6. Sabine Vogel: ”Trauma als Pop. Jünge Künstler aus Israel verarbeiten die Erinnerung an die Shoah”, *Berliner Zeitung* 26.4.2003; *Der Tagesspiegel* ’Lass mich ein Hitler sein’, 28.4.2002; molemmat jutut alkoivat kysymyksellä.

7. Tami Katz-Freiman (2003) ’Don’t Touch My Holocaust’, teoksessa Shelley Hornstein, Laura Levitt, Laurence J. Silberstein (toim.) *Impossible Images. Contemporary Art after the Holocaust*, New York University Press, 132; Ariella Azoulay (2003) ’The Return of the Repressed’, teoksessa Shelley Hornstein, Laura Levitt, Laurence J. Silberstein (toim.) 85–117, artikkelin lyhyempi versio teoksessa *Wonderyears*, 60–75.

Israelilaisista ja palestiinalaisista traumoista ks. Avi Rybnicki (2003) ’Trauma, the Return of the Repressed and Neverending War – Is There Any Way Out?’, teoksessa Thomas Edlinger, Maria Falkinger, Geneveva Rückert (toim.) *Remapping the Region. Culture and Politics in Israel/ Palestine*, Wien: O.K. Centrum für Gegenwartskunst Oberösterreich, 108–119.

palvelee kansallista yhtenäisyyttä ja legitiimoi poliittista valtaa. Sen ilmentymiä ovat esim. kansalliset muistomerkit, juhlapäivät, seremoniat ja poliittinen retoriikka.⁸ Monoliittiselle siviiliuskonnolle on ominaista historian mytologisoiminen voimakkaita kielikuvia sisältäviksi narratiiveiksi.⁹

Heroinen ja välineellistetty holokausti

Israelissa holokaustin kansallisessa muistamisessa on vuosikymmenten ajan painotettu enemmän sankaruutta kuin kärsimystä. Sana ”holokausti ja heroismi” kiteytyivät käsitepariksi.¹⁰ Sankaruuden korostaminen liittyy valtiollisen vahvuuden ideologiaan, jossa Israel nähdään diasporan negaationa ja kansalainen on uusi vahva juutalainen, jota ei enää koskaan viedä lampaan lailla teuraaksi. Keskityksleireiltä selvinneet maahanmuuttajat eivät saaneet juurikaan empatiaa osakseen. Heidän tarinansa ei sopinut vahvuuden ideologiaan.¹¹

Historia on esitetty tarinoina ”tuhosta kukoistukseen” ja ”holokaustista pelastukseen”. Jälkimmäinen uskonnollista kieltä käyttävä muotoilu antaa vainoissa kuolleille paikan marttyyreina ja selittää tapahtuneen kauheaksi välttämättömyydeksi.¹² Nar-

8. Ks. Charles S. Liebman & Eliezer Don-Yehia (1983) *Civil Religion in Israel. Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, University of California Press.

9. Ks. myös Hannu Juusola (2003) ’Israelin synty (1948) uudessa tutkimuksessa’, *Ennen ja Nyt. Historian tietosanomat* 1/03 <http://www.ennenjanyt.net/1-03/juusola.htm>

10. Mooli Brog (2003) ’Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory’, *Israel Studies, Volume 8, Number 3*, 65, 69; Tami Katz-Freiman (2003) 132.

11. Iris Milner (2003) ’A Testimony to “The war After”: Remembrance and its Discontent in Second Generation Literature’ *Israel Studies, Volume 8, Number 3*, 195; Tsafrif Cohen & Mirjam Wenzel (2003) ’On the Dangers of Monumentalization and the Attempt of an Intimate Encounter’, teoksessa *Wonderyears*, 11–12.

12. Tulkintojen jyrkkyyks vaihtelee suuresti, mutta Israelin synty on usein liitetty messiaanisiin ajatuksiin lopun ajan ”synnytystuskista”. Esim. Tapani Harviainen (1998) ’Israel’, teoksessa Tapani Harviainen ja Karl-Johan Illman (toim.) *Juutalainen kulttuuri*, 259; Moshe Zimmermann (2003) ’The Collective Memory of the Victimhood. Comments on the Israeli Recep-

ratiivi ”Lähes tuhottu kansa puolusti itseään, voitti vihollisensa ja rakensi oman maan” on luettavissa esimerkiksi kansallisten muistopäivien järjestyksestä. Samalla viikolla vietetään holokaustin muistopäivää (*Yom HaShoah VeHaGevurah*, holokaustin ja urheuden päivä),¹³ Israelin sodissa kaatuneiden muistopäivää ja itsenäisyyspäivää.¹⁴ Holokaustin sankareita olivat Varsovan vastarintaa tehneet gettotaistelijat. Varsovan getton kapina nostettiin paljon keskeisemmäksi kuin sen osuus holokaustin koko historiassa antaisi aiheita.¹⁵ Kapinasta tuli myytti paljon vanhemman kansallisen sankarimyytin rinnalle, puhuttiin Euroopan Masadasta.¹⁶ 1953 perustettu Yad Vashem -organisaatio kantaa nimeä *the Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority*. Israelin lakiin on kirjattu Yad Vashemin tehtävä kerätä, tutkia ja julkaista kaikki todistusaineisto koskien holokaustia ja sen sankarillisia ulottuvuuksia ja ”teroittaa holokaustin opetus kansamme mieleen”.¹⁷ Tami

tion of the Shoah and its Role in Current Policy’, teoksessa *Wonderyear.*, 34;

Holokaustin, maailmanpolitiikan ja Israelin perustamisen suhteista ks. Yehuda Bauer (2002) *Rethinking the Holocaust*. Yale University Press, 242–269.

13. Muistopäivä vahvistettiin Knessetissä 1951 nimellä Yom Hashoah U'Mered HaGetaot, holokaustin ja gettokapinoiden muistopäivä, myöhemmin nimi muuttui holokaustin ja urheuden päiväksi, jota käytetään edelleen (ks. esim. <http://www.ou.org/chagim/sefira/index.htm>), vaikka tavallisempi nimi nykyään on pelkkä Yom Hashoah. <http://history1900s.about.com/cs/holocaust/a/yomhashoah.htm>

14. Tami Katz-Freiman (2003) 132.

15. Dalia Ofer (2000) 'The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade in Israel', *Jewish Social Studies* 6.2, Winter 2000, 34.

16. Charles S. Liebman & Eliezer Don-Yehia (1983) 102. Masadan taistelijat valitsivat joukkoitsemurhan roomalaisille antautumisen sijaan toisen tempelin tuhon jälkeen 74 jKr. (ks. esim. Dan Cohn-Sherbok (2003) *Judaism. History, Belief and Practice*, London: Routledge, 111–112).

17. http://www.yadvashem.org/search/index_search.html

Kysymykseen siitä, voiko holokaustista oppia mitään, on vastattu monin eri tavoin. Jotkut tulkitsevat, että holokausti on mystinen tapahtuma, jota ei voi selittää, saati ymmärtää. Tämän tulkinnan mukaan holokaustia ei voi eikä saa verrata mihinkään muuhun historialliseen tapahtumaan, käsittämättömydessään se jää ikään kuin historian ulkopuolelle. Yehuda Bauer (2002) ajattelee, että holokausti kertoo jotain hyvin tärkeää ihmisyydestä ja koska kyseessä on inhimilli-

Roe Rosen (1995), teoksesta *Live and Die as Eva Braun*.

Katz-Freiman esittää, että holokaustin muistot rituaalistettiin kansallisen yhtenäisyyden tarpeisiin eikä aitoon historialliseen ymmärtämiseen pyritty.¹⁸

Samaan aikaan kun Israelin yhteiskunta marginalisoi holokaustista selvinneiden henkilökohtaiset tarinat, se kuitenkin omaksui kollektiivisen uhuriuden ja antisemitismin uhkan opinkappaleeksi, jolla tähän päivään asti on oikeutettu voimatoimia. Holokausti välineellistettiin poliittisiin tarkoituksiin.¹⁹ Tärkeintä oli varmistaa, ettei sama koskaan enää tapahtuisi ”meille”.²⁰ Idith Zertal kirjoittaa, että ”Auschwitzista”, joka käsittee-

nen tapahtuma, sitä täytyy verrata muihin inhimillisiin tapahtumiin.

18. Tami Katz-Freiman (2003) 132.

19. Moshe Zimmermann (2003) 30–41; myös 'Die kollektive Erinnerung der Opfer', *Rheinischer Mercur* 17/2003,

20. Tsafrif Cohen & Mirjam Wenzel (2003) 12.

nä edustaa paitsi historiallista holokaustia, myös ja etenkin mystifioitua jatkuvaa uhkaa, tuli Israelin tehokkain ase suhteessa muuhun maailmaan. Auschwitz teki Israelin immuuniksi kritiikille ja sen avulla välttää rationaalinen keskustelu.²¹

Zertal osoittaa useita esimerkkejä poliittisesta holokausti-retoriikasta. Pääministeri David Ben Gurion kuuli Egyptin presidentin puhuvan "Hitlerin suulla" 1960. Voittosan kuuden päivän sodan jälkeen 1967 Israelin suosituin sanomalehti kirjoitti: "Meidän iloksemme ja arabikansojen suruksi Israelin valtiota ei tuhottu eikä sen kansalaisia teurastettu eikä lähetetty kaasukammioihin ja uuneihin". Poliittinen oikeisto alkoi kutsua sotaa edeltäviä rajoja "Auschwitz-rajoiksi". Vuonna 1982 pääministeri Menahem Begin perusteli Israelin hyökkäystä Libanoniin: "Uskokaa minua, vaihtoehto on Treblinka ja me olemme päättäneet, että Treblinkaa ei enää tule". Begin myös puhui Arafatista Beirutissa piileskelevänä Hitlerinä.²² Oslon rauhanneuvottelujen yhteydessä pääministeri Yitzhak Rabinin sanottiin työntävän kansaansa Auschwitz-rajoille, krematorioihin viitattiin.²³ Näitä esimerkkejä vasten alussa kuvaamani taideteokset eivät enää tunnukaan niin rankoilta, eräs tulkinta on, että poliittisen puheen kuvasto on niissä tehty visuaaliseksi.

Kuvataiteen holokausti

Holokausti oli Israelin kuvataiteessa pitkään näkymätön teema.²⁴ Katz-Freiman esittää mahdollisina syinä edellä käsitellyn virallisen muistamisen tavan ja toisaalta dokumenttikuvien hallitsevuuden.²⁵ Aiheen esiintulo näyttäisi liittyvän yhteiskunnallisen ilmapiirin muutokseen.²⁶ Mooli Brogin mukaan holokaustin muiston yksityistyminen ja sympatia uhreja kohtaan alkoi 1970-luvun lopulla. Tällöin vasta kouluopetuksessa alettiin puhua enemmän juutalaisten kärsimyksistä, kun aiemmin oli keskitytty vastarinnan ja gettotaisteluiden kuvaamiseen. Akateeminen tutkimus alkoi arvioida kriittisesti sodanaikaisen sionistijohdon toimintaa. Liki miljoonan entisen Neuvostoliiton siirtolaisten saapuminen myös moniarvoisti monoliittista yhteiskuntaa.²⁷

Katz-Freimanin mukaan kulttuurinen käänne tapahtui 1980-luvulla. Itäblokin romahtamisen jälkeen monet israelilaiset alkoivat tehdä matkoja juurilleen Itä-Eurooppaan. Eloönjääneet alkoivat kertoa tarinoitaan; oli herännyt halu kuunnella. Autobiografioita julkaistiin sarjoina. Tieteellistä tutkimusta aiheesta tehtiin aiempaa enemmän ja se nousi myös teatterin, elokuvan, television ja popmusiikin alueille.

Katz-Freiman mainitsee Haim Maorin (1951) ensimmäisenä holokaustiin eksplisiittisesti viitanneena kuvataiteilijana. Vuonna 1983 Maor rakensi Tel Hain pommisuojaan

21. Ks. myös Norman G. Finkelstein (2001) *The Holocaust Industry*, London, New York: Verso, 41–55.

22. Ks. myös Mooli Brog (2003) 84.

23. Idith Zertal (2003) 'Auschwitz is here', teoksessa *Teoksessa Wonderyears*, 43–57.

Yehuda Bauer (2003, xii) mainitsee vastaavia holokaustia hyödyntäviä kielenkäyttötapoja politiikasta, teologiasta ja arkipuheesta; ks. myös Ronen Eidelman (2003) 'The Significance of Swastika within the Context of Israeli and Palestinian Policy', teoksessa *Wonderyears*, 122–126.

Auschwitz-retoriikka israelilaisessa kielenkäytössä tuli hyvin esiin tammikuussa 2004, kun Israelin Ruotsin suurlähettiläs vahingoitti antisemitistisenä pitämäänsä taideteosta Tukholman historiallisessa museossa. Teoksessa oli käytetty palestiinalaisen itsemurhapomittajan kuvaa. Useat israelilaiset poliitikot, toimittajat ja tavalliset kansalaiset liittyivät teoksen natsismiin, Hitleriin ja holokaustiin. Maaria Oikarinen (2004) 'Terroritaidetta, taideterroria', *Taide 3/2004*; Göran Rosenberg kirjoitti samassa yhteydessä antisemitismin käsitteen latteuttamisesta ja kovertamisesta: "Israelin nykyinen hallitus vahvistaa ja käyttää systemaattisesti antisemitismin kammoja omiin poliittisiin tarkoituksiinsa", 'Ambassadören utnyttjar antisemitismens fobier' *Dagens Nyheter* 23.1.2004, 'Suurlähettiläs ja antisemitismi' *Helsingin Sanomat* 25.1.2004.

24. Tässä kuvataide ja aiheen näkyvyys määritellään sen kautta, millaisia näyttelyitä taidemuseoissa ja tärkeimmissä gallerioissa on esitetty. Katz-Freiman (2003, 150–151) esittää, että Israelin taidekentässä vallitsee tiukka hierarkia: suuria taidemuseoita on kaksi, professionaalisia taidelehtiä yksi ja taidekeskustelun rajat määritteleviä teoreetikkoja kourallinen.

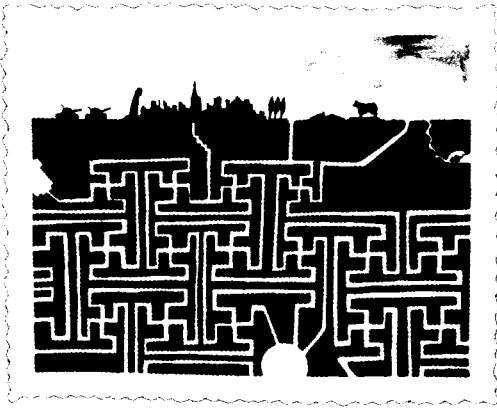
Eloönjääneiden tekemä taide on Katz-Freimanin (2003, 131) mukaan jäänyt kentän ulkopuolelle toisaalta torjunnan, toisaalta hienontunteisuuden vuoksi: ei ole pidetty sopivana kritisoida töitä, jotka suoraan kuvaavat henkilökohtaista tuskaa.

Katz-Freiman (2003, 151) viittaa myös toisenlaiseen näkemykseen kuvataiteen ja holokaustin suhteesta: tulkintaan, jonka mukaan holokaustin henki ja tunnelma on aina ollut läsnä Israelin taiteessa, vaikkei suoria kuvallisia viitteitä ole ollut.

25. Katz-Freiman (2003) 132, 133.

26. Ks. myös Iris Milner (2003) 195.

27. Mooli Brog (2003) 84–89.

Roe Rosen (1995), teoksesta *"Live and Die as Eva Braun"*.

installaation *Message from Auschwitz-Birkenau to Tel Hai*.²⁸ Maor, eloonjääneiden poika, käsitteli aihetta hyvin henkilökohtaisesti käyttäen mm. perhekuviaan ja isänsä tatuoitua vankinumeroa teostensa lähtökohtina.²⁹

Moshe Gershuni (1936) lähestyi holokaustia 1980-luvulla juutalaista identiteettiä käsittelevissä töissään, joissa hän rinnasti juutalaisia uskonnollisia tekstejä natsismin retoriikkaan ja hakaristikuvioihin.³⁰ Gershunin lähestymistapa oli älyllinen ja käsitteellinen. Kuvataiteilija ja kriitikko Roee Rosen vertaa hänen teoksiaan saksalaisen Anselm Kieferin (s. 1945) maalauksiin.³¹ Kiefer aloitti uransa 1960-luvun lopulla ilmapiiriissä, jossa saksalainen älymystö käsitteli maan natsimenneisyyttä. Kiefer, jota on kutsuttu "historiamaalariksi"³² on nähty menneisyyden kohtaamisen projektin airueena, joka nostaa pintaan natsikulttuurin tahrmaan germaanisen kuvaston.³³

Kieferin työt ovat keskeisiä holokaustin esittämisestä puhuttaessa. *Sulamith* ja *Margarete* -teokset ovat saaneet nimensä Paul Celanin (1920–70) runosta *Todesfuge*. Joihinkin töihin Kiefer on myös kirjoittanut Celanin säeparin *dein goldenes Haar Margarete/dein aschenes Haar Sulamith*. Yhteys holokaustiin luodaan maalauksissa nimien, metaforan ja metonymian kautta. Muuan *Sulamith* vuodelta 1983 kuvaa tyhjää tilaa, jossa palaa seitsemän liekkiä, kuin juutalaisessa kynttilänjalassa, *menorassa*. Vähäisin kuvallisin viittein ja maalauksen

nimen avulla Kiefer tekee tummanpuhuvasta tilasta juutalaisten uhrien muistomerkin, joka muistuttaa Wilhelm Kreisin mausoleumia saksalaisille sotasankareille.³⁴ Kiefer on myös käyttänyt aitoja hiuksia joidenkin käsitteellisten töidensä materiaalina, näissäkin on nähty yhteys keskitysleireille.³⁵

Kuten Celanin runon, Kieferin teosten on nähty noudattavan hiljaisuuden ja kuvaamatta kuvaamisen estetiikkaa, jonka hengen filosori Theodor Adorno vuonna 1949 muotoili: "Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben ist barbarisch". Adornon itsessään runonomaista lausetta on tulkittu monin tavoin, pessimistisimmän näkemyksen mukaan se heijastaa taiteen ja inhimillisyyden kuolemaa ja lukitsee holokaustin kaikkea ilmaisua pakenevaksi ja ilmaisuyritykset epäeettisiksi. Lausumaan viitataan jatkuvasti edelleen holokaustin esittämistä käsittelevissä teksteissä ja keskusteluissa.³⁶ Katz-Freiman väittää Adorno-sitaatin toimineen imperatiivisena pretekstinä, jolla aiheen käsittelemättömyys Israelin visuaalisissa taiteissa perusteltiin.³⁷ Adorno itse päätyi myöhemmin siihen, että hiljaakaan ei voi olla, on kirjoitettava, että kärsimys saisi äänen taiteen kautta ja pohti teksteissään eettisen

28. Tel Hain sionistisesta sankarimyytistä ks. Charles S. Liebman & Eliezer Don-Yehia (1983) 44–47.

29. Tami Katz-Freiman (2003) 137–139.

30. Roee Rosen (1998) 'The Visibility and Invisibility of Trauma. Traces of the Holocaust in the Work of Moshe Gershuni in Israeli Art', *Jerusalem Review*, Tel Aviv, 98–118; Tami Katz-Freiman (2003) 141–143.

31. Roee Rosen (1998) 105, 107–108.

32. Hugh Honour & John Fleming (1992) *Maailman taiteen historia*. Helsinki: Otava, 722.

33. Nan Rosenthal (1998) *Anselm Kiefer. Works on Paper in the Metropolitan Museum of Art*. New York: Metropolitan Museum of Art, 8.

34. Liza Saltzman (1999) 73–76 'To Figure, or Not to Figure. The Iconoclastic Proscription and Its Theoretical Legacy', teoksessa Catherine M. Soussloff (toim.) *Jewish Identity in Modern Art History*. University of California Press, Berkeley, 67–84.

35. Armin Zweite (1989) *Anselm Kiefer. The High Priestess*, London: Thames and Hudson, XII Book 97.

36. Esim. James E. Young viittaa Adornoon mainitessaan ajatuksen esteettisen mielihyvän vääranlaisesta vapauttavuudesta, James E. Young (2000) *At Memory's Edge. Afterimages of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. Yale University Press, 6.

Ks. myös esim. Lisa Saltzman (1999); Cohen & Wenzel (2003) 10.

37. Tami Katz-Freiman (2003) 132.

ilmaisun rajoja.³⁸ Roe Rosen varioi alkuperäistä lausumaa: "It is impossible to create contemporary Israeli art about the Holocaust".³⁹ Jos holokaustin kokenut sukupolvi saattoikin tehdä taidetta holokaustista, myöhemmille sukupolville se ei ole mahdollista. Rosen ei tulkitse Gershunin töitä taiteeksi holokaustista, vaan varovasti ehdottaa niissä näkyvän heijastuksia, jälkiä tai aavistuksia holokaustista.

Rosen, joka siis itsekin on kuvataiteilija, aloitti Gershunia käsittelevän esseensä esittämällä oletuksen, että kunnianhimoinen taide peilaa kontekstinsa historiaa, kulttuuria ja julkisia ja yksityisiä identiteettejä. Israelinjuutalainen identiteetti taas kantaa ytimessään holokaustin traumaa. Tätä ajatella vasten holokaustin näkymättömyys israelilaisessa taiteessa vaikuttaa hämmästyttävältä, hän kirjoitti.⁴⁰ Kirjoittaessaan esseeään Rosen samaan aikaan valmisteli laajaa näyttelyä, josta tuli käännekohta Israelin taidehistoriassa.⁴¹ Projekti oli ilmeisen tietoinen reaktio ja yritys tehdä näkymätöntä näkyväksi. Holokaustia lähestytään yllättävästä näkökulmasta: teoksessa ei ole juutalaista subjektia, katse käännetään pois uhrista. Keskityslaireihin ei viitata. Monin tavoin kuitenkin viitataan historialliseen aikaan, jossa holokausti tapahtui. Varsinainen subjekti on teoksen katsoja, joka viedään Berliinin bunkkerista alkavalle matkalle. Näyttelyn nimi oli *Live and Die as Eva Braun* ja se oli esillä Jerusalemissa (The Israel Museum) 1997–98. Rosen kuvaa ajatusprosessiaan näin:

"Vuosia ajattelin, ettei näitä asioita voi käsitellä taiteen kautta. Holokausti-teokset tapaavat olla hyvin vulgäärejä, tragediaa on käytetty välineenä poliittisiin, kaupallisiin ja muihin tarkoituksiin. Minusta tuntuu, että etiikka ja estetiikka liittyvät yhteen. Mutta miten nostaa moraaliset kysymykset taiteen tapetille? Ajattelin, että on löydettävä näkökulma, jossa vastaukset eivät ole ennalta annettuja, tällöin taiteilijan täytyy kyseenalaistaa itsensäkin. Toisin sanoen uhrin asemaan asettuminen on paitsi omahyväistä ja kysymyksen ytimen ohittavaa, myös moraalisesti väärin: uhrin puoles-

tapuhuja ei ole itse uhri, siksi aseman omiminen on hyväksikäyttöä. Eva tuntui täydelliseltä, koska hän on hyvin lähellä "pahaa", mutta samaan aikaan hän on kuin avoin kanava: hän ei ollut ikinä edes natsipuoleen jäsen. Hän vaikutti oivalta agentilta viemään hämärän rajamaille, samastumisprosessiin, jossa piti korostua se fakta, että teos EI käsittele todellista historiallista tapahtumaa vaan pikemmin sen jälkikaikua tämän hetken yhteiskunnassa, kulttuurissa ja tietoisuudessa. Minulle oli myös tärkeää, että projekti implisiittisesti liittyi omaan lapsuuteeni ja seksuaalisuuteen (halu, kauneus ja viettelys ovat minulle tärkeitä aspekteja taiteessa, halusin liittää nämä toisiinsa uhkarohkealla ja ongelmallisella tavalla). Halusin myös huumorin olevan työssä mukana (suhtaudun huumoriin aika vakavasti ...)."⁴²

Elä ja kuole Eva Braunina

Roe Rosenin (1963) *Live and die as Eva Braun* on tekstistä ja maalauksista koostuva installaatio. Teos esittelee itsensä alaot-sikolla: *Hitler's Mistress, in the Berlin Bunker and Beyond*. Tätä seuraa määritelmä *An Illustrated Proposal for a Virtual-Reality Scenario* ja ohje *Not to Be Realized*.

Otsikon erisnimet luovat mielikuvan historiallisista henkilöistä, historiallisesta ajasta ja paikasta. Imperatiivinen ehdotus lähestyy katsojaa/lukijaa/kokijaa nyt-hetken välittömässä ajassa. Ehdotus vaatii aktiivisen reaktion, hyväksymisen, torjumisen tai vastaehtotuksen. Imperatiivin kokonaisvaltainen merkityssisältö, elää ja kuolla, tunkeutuu katsojan aikaan röyhkeällä, kaiken vaativalla tavalla. Virtuaalidellisuus taas viittaa fantasiaan, spatiaaliseen ja temporaaliseen konstruktion, jossa reaaliajan lainalaisuudet eivät päde. "Ei toteutettavaksi" on varoitus, joka tekee kutsun ambivalentiksi, häilyttää kutsujan luotettavuutta. Se on ristiriidassa "elä ja kuole" -imperatiivin kanssa, se kieltää tottelemasta annettua kehoitusta. Ehkei kyseessä olekaan kutsujan fantasiamaailman ääni, vaan toinen, reaali maailman ääni, joka rajaa maailmanhistorian, henkilöhistoriat ja virtuaalihistorian erilliseksi alueiksi ja näin tehdessään myös ky-

Roe Rosen (1995), teoksesta *Live and Die as Eva Braun*.

seenalaistaa todellisuuden määriteltävyyden.

Teos koostuu kuudestakymmenestä mustavalkoisesta maalauksesta ja proosatekstistä, jossa on kymmenen numeroitua näytöstä. Teksti puhuttelee lukijaa sinä-muodossa antaen tälle identiteetin 'Eva Braun'. Näyttelytilassa teos muodostaa reitin, jossa suurikokoinen mustalle valkoisella painettu teksti ja kuvat on ryhmitelty kymmeneksi asemaksi. Installaatio esitettiin ensimmäisen kerran Jerusalemissa 1997, myöhemmin se on ollut mukana mainitsemisani holokausti-yhteisnäyttelyissä New Yorkissa ja Berliinissä. Teoksesta on julkaistu myös kirja,⁴³ joka käsittelee englannin- ja hepreankielisen tekstin rinnakkain ja 40 teoskuvaa. Oma analyysini perustuu kirjaan, taiteilijalta saamiini teoskuviin (36 kappaletta, osa sellaisia, joita ei ole kirjassa) ja valokuviin näyttelyistä.

Kirjan ensimmäisessä kuvassa kaksi apinaa pitelee soikeaa peiliä.⁴⁴ Apinoiden ilmeet ovat apeat, mutta siittimet sojottavat pystyssä. Pöydällä on miehen ja naisen läs-

näoloon viittaavia esineitä: partasuti, hammasharja, kynsilakka ja kaksi kosmetiikkapulloa.

Teksti alkaa puhuttelulla:

"Dear Customer: As soon as you put on the state-of-the-art headgear, body suit, and electronic sensors, you find yourself in the bunker's living room."

Vaikka teoksen nimessä verbin modus on imperatiivi, itse teksti on kirjoitettu pääosin indikatiivissa. Asiakasta ei käsketä eikä pyydetä pukeutumaan virtuaalivarusteisiin, tämä valmistautuminen on kirjoitettu itsettään selväksi, kuin ennalta sovituksi: asiakas tietää, että näin tulee toimia. 'Asiakas' on hepreassa maskuliininen substantiivi ja persoonapronomini sen mukaisesti maskuliininen 'sinä'. (Heprean kielessä sukupuoli merkitään toisen persoonan pronomineissa: sinä mask. *ata* – fem. *at*).

Kertoja ilmoittaa, että on myöhäinen huhkikuu vuonna 1945. Hän kuvaa maanalaisen asunnon olevan mukava ja ylellinen, joskin hieman karu. Seinät vaimentavat pommituksen ääniä, mutta keho tuntee värähtelyn. "Rakastettusi on tulossa. Menet kylpyhuoneeseen siistiytymään. Katsot peiliin ja näet kuvasi ensimmäisen kerran."

38. Liza Saltzman (1999) 'To Figure, or Not to Figure: The Iconoclastic Proscription and Its Theoretical Legacy', teoksessa Catherine M. Soussloff (toim.) *Jewish Identity in Modern Art History*, University of California Press, Berkeley, 67–84.

Adornon teorianmuodostuksesta ks. Ilona Reiners (2001) *Taiteen muisti. Tutkielma Adornosta ja Shoabista*. Helsinki: Tutkijaliitto.

39. Roe Rosen (1998) 100.

40. Roe Rosen (1998) 98; Moshe Zuckermann [1996] on kirjoittanut: "Adornon sanoista nousee paradoksi: kuinka voisi olla kulttuurinen representaatio jostakin, jonka syntyyyn kulttuuri itse on myötävaikuttanut tai jonka estämisessä se ainakin epäonnistui? Puhumattakaan siitä että tällaiseen representaatioon liittyisi mielihyvää?" Tami Katz-Freiman (2003) 132.

41. Ariella Azoulay (2003) 85.

42. Roe Rosen, sähköpostiahaastattelu 8.2.2004.

43. Roe Rosen (1997) *Live and Die as Eva Braun, an Illustrated Proposal for a Virtual Reality Scenario, Not to Be Realized*, Bilingual edition in Hebrew and English. Jerusalem: The Israel Museum.

44. Ks. myös Roe Rosenin esittely tel avivilaisessa Galleria Rosenfeldissä <http://www.rg.co.il/>, jossa sama apinoiden pitelemä peili johdattelee koko taiteilijan tuotantoon.

Peili näyttää sinän uuden ulkomuodon: "you are blond/ ata blondinit". Heprean subjektipronomini on maskuliini, mutta attribuutissa on feminiinin päätte. Miespuolinen asiakas on muuttumassa nuoreksi vaa-leaihoiseksi ja -tukkaiseksi naiseksi. Seuraavassa lauseessa sinä-subjekti on feminiininen, mutta vielä nimetön.

Hitlerin läsnäolo hiipii tekstiin katseen ja hajuaistin kautta ja eksplikoituna viittauksena maskuliiniseen hän-subjektiin. Feminiinisen sinä-subjektin odottamaa rakastettua kuvataan naisen ruumiiseen liittyvien mieltymysten kautta:

"He doesn't care for make-up.
No perfumes."

Intiimiys tuntuu häiritsevältä, vastenmieliseltäkin. Nainen siirtyy olohuoneeseen mustaan nahkanajatuoliin. Katse kulkee sylissä olevassa lehdessä, jossa on kuvia komeista haavoittuneista sotilaista ja onnellisista maalaistytöistä, välillä käväisee rau-taovessa.

"Why, you read German! In fact you read it even if you don't understand a word, after all, it's your mother tongue – since you are Eva Braun".

Taas lukijan identiteettiä ravistetaan: nimi Eva Braun annetaan tässä ensimmäisen ker-ran, mutta hepreankielinen 'sinä' on jälleen maskuliininen. Identiteetin itsestäänselvyys vuorottelee hätkähdyttämisen ja muistutta-misen kanssa läpi koko tekstin. Rakastetun saapuessa sinä näkee ensimmäisenä tämän viikset. Kertoja kuvaa havainnon aiheutta-man tunteen kaksijakoisuutta: "koska sinä et ole vain Eva", hän selittää, "näky on pelottava, lähes hirviömäinen". Mutta mies tulee sisään hymyillen, ojentaa kätensä sy-leilyyn. Nyt kertoja käskee: "Muista – sinä olet Eva".

Teksti kuvaa läheisyyttä kaikkien aistien kautta hyvin ruumiillisesti. Lämpö ja nau-tinto sekoittuu kivun ja tukahtumisen tun-teen kanssa. Keho herkistyy äärimmilleen, kosketus muuttuu hammassäryn kaltaiseksi. Taitava kuvaus toimii kuin viettely, fyy-

sisyys saa lukijan vähitellen antautumaan Evaksi. Teksti on ylenpalttisen visuaalista. Ensin näytetään tarkkoja kuvia: sohva, ovi, univormu, hymy; sitten mennään lähemmäs ja lähemmäs kuvattua kohdetta, ja havain-not paisuvat surrealistisiksi: Hitlerin kaula-suonet muuttuvat käärmeiksi, ihokarvoista kasvaa puita, näppylöistä sieniä.

Viidennen näytöksen nimi on *Uni*. Nyt ollaan entistä monimutkaisemmassa fiktii-visessä rakenteessa. "Eva nukkuu ja sinä uneksit hänen untaan". Lukijan uni kohtaa Evan unen ja jonkinlaisen arkkityyppisen unitilan, tunteen siitä, että on nähnyt sam-an unen aiemminkin. Seuraa kaksi kuva-usta seksikohtauksesta, toista kertoja kut-suu aidoksi Eva-muistoksi ja se sisältää hä-peän elementin, toinen, vapautuneempi, tapahtuu unessa. Narration monisyinen rakenne, fiktiivinen uni fiktiivisen tekstin sisällä ja näitä vielä leikkaava vaihtohtoisten fiktioiden ristiriita, antaa lukijalle tilan eläytyä etäisyyden turvin.

Kuudes näytös, *Kyyneleet*, käsittelee kuolevaisuutta. Siinä kuvataan itsemurhaan val-mistautumista. Eva, joka on elänyt rakas-tajansa luomassa immortaalisuuden kuplas-sa, itkee surusta, pettymyksestä ja pelosta. Taas lukijan identiteetti ei-Evana nousee esiin. Samalla teksti korostaa omaa komp-leksisuuttaan, rakentamansa todellisuuden mahdottomuutta:

"The side of you that is not Eva is even less prepared to die. How can death be simulated? And what of you is supposed to die in the name of such pretense? Would life really be the same once Eva in you died? What would life after death, life after life after death be like?"

Rakastaja ampuu Evan. Tarina jatkuu silti, sinä-Eva jatkaa havainnointiaan. Identiteetti jakautuu ja kyseenalaistuu, kertoja kuvaa sinän tietoisuuden muuttuneen irvikuvaksi, mekaaniseksi mielen karikatyyriksi. Eva, joka on kuollut, ei tiedä, mitä bunkkerissa laukauksen jälkeen tapahtuu. Lukija-Evalla on historiallista tietoa, johon kertoja nyt suoraan viittaa.

"Did he shoot himself? History says he did – but history suffocates in places like this, whereas betrayal and suspicion seem adept."

Historia on voimaton joidenkin kysymysten äärellä, kuoleman taakse se ei ulotu. Historia kertoo Evan kuolleen syanidiin eikä ampumalla,⁴⁵ mutta kertoja on vienyt lukijan henkilökohtaiselle alueelle, jossa historiallinen faktatieto ei auta. Jos Eva onkin kuollut, ja vaikka Hitler on kuollut, lukija joutuu vastatusten oman kuolevaisuutensa kanssa. Eva lentää ilman ruumista, mutta tunne ei ole miellyttävä, vaan ahdistava, pelottava ja kivulias. "Haluat enkeleiden lohduttavan sinua, puhuvan sinulle, esittelevän itsensä – loppujen lopuksi sinä olet vain lapsi, aivan yksin, ei äitiä, ei ystävää, ei rakastajaa." Tämä kahdeksas kohta on tekstin luoman samastumiskokemuksen huippukohta, jonka jälkeen kertoja alkaa kuljettaa lukijaa toisaalle.

Tekstiin tulee yllättävä käänne: emootiosta ja ruumiittomuudesta tupsahdetaan konkreettisten objektien maailmaan: Milanon rautatieasemalle ja vahamuseoon. Tyy-lilaji muuttuu mustaksi huumoriksi. Äsken viitattiin historiankirjoituksen rajoihin, nyt ironisoidaan taiteen ja viihteen esitystapoja. Museon näyteikkunat muistuttavat sek-

Roe Rosen (1995), teoksesta "Live and Die as Eva Braun".

sikaupan ikkunoita, "jotkin superlatiiveista on kuin luotu pilkkaamaan sinua". Sisältä museo on pölyinen ja likainen. "Käsityöläisten on täytynyt olla kyynisiä!" Katse kiinnittyy Amerikan presidenttien nukkeryhmään. Jimmy Carter on "laiha kuin uhri, ja hänen kalpea hymynsä näyttää tuberkuloosiselta huolimatta paksusta huulipunakerroksesta". Ronald Reagan muistuttaa kuolevaa Rock Hudsonia. Staliniin tunnistaa punaisesta tähdestä. Nuhjuisen Neil Armstrongin vieressä on suuri joukko paaveja ja piispoja. "Ja sitten kohtaat kuvaelman, jonka vuoksi sinut on tänne tuotu. Se esittää sinua ja Adolfa tekemässä itsemurhaa." Nuket on tehty huolimattomasti, näköisyysongelma on ratkaistu siten, että molempien kasvot ovat peitossa, vain Hitlerin viikset ja nenänpää näkyvät. Näkymää koristaa akryylinen hakaristilippu ja muovipuhelimen vilkkuva, punainen valo. Eva närkästyttää ensin kuvauksen kehnoudesta ja mauttomuudesta, sitten kuvatun kohteen valinnasta: miksi majesteettisen miehen elämästä kuvataan juuri tämä nöyryyttävä hetki?

Kymmenennellä näytöksellä on sama nimi kuin ensimmäisellä: *Odotus*. Eva joutuu viimeiseen päämääräänsä, helvettiin. Helvetti näyttää kuuluisalta maalaukselta. Syntiset ovat kaksiulotteisia hahmoja. Nyt taide on riittämätön: kuva on toisen kuvan kuva, jonka takana taas saattaa olla jotain muuta. Eva jää helvettiin odottamaan tuomiotaan, lukija palautetaan pois Evan tarinasta. Alussa Hitler tuli ovesta tarinaan, nytkin aukeaa ovi, ja sisään astuu korealainen hieroja Hirrohisho, jonka käsittelyyn lukijan käsketään antautua:

"Lie back, close your eyes, enjoy his wonderful fingers on your back, empty your mind, feel the pleasant sensations, relax. Hell is fake, Hirrohisho is real. No harm was meant. You are you. Please come again."

45. David J. Hogan, David Aretha (toim.) (1999) *The Holocaust Chronicle. A History in Words and Pictures*, Illinois: Publications International, 610, 611.

Roe Rosen (1995), teoksesta *Live and Die as Eva Braun*.

Lukija on taas asiakas, joka epämieluisan matkan jälkeen saa rentoutuskäsittelyn – että tulisi toistekin asioimaan.

Vaikka maalaukset esitetään rinnan tekstin kanssa, ne eivät kuvita kirjoitettua, vaan muodostavat pikemminkin oman fantasiansa, joka, toisin kuin teksti, ei noudata kronologista järjestystä vaan pikemminkin assosiaatioiden virtaa. Kuvallisella ja tekstuaalisella tarinalla on yhtymäkohtia, mutta ne eivät kaikki ole ilmeisiä. Tekotodellisuuden idea näkyy joissakin maalauksissa alalaitaan kuvattuina pause-, stop-, play-, forward- ja rewind-nappuloina, käsinä, joihin on kiinnitetty anturit sekä tietokoneen kursorinuoletena kuvan päällä. Rosen lainaa tyylejä keskiaikaisista uskonnollista kuvista, romantiikan ajan maisemamaalauksesta, kalligrafiasista, lasten kuvakirjoista, sarjakuvasta, vanhahtavista mainoksista, tietokonepeleistä ja saksalaisesta ekspressionismista. Kuvissa esiintyy tunnistettavia satuhahmoja kuten Punahilkka ja Jöröjukka, mutta nämä on sijoitettu epäsovinnaisiin yhteyksiin. Labyrintit, musteläiskämäiset kuviot ja piilokuvat viittaavat alitajuntaan ja arvoitukseen. Lähes kaikissa kuvissa vallitsee häiritsevä ”nämä eivät kuulu yhteen” -tunnelma. Ilta-satuun hiipii uhka: nallet paistavat torttuoja, jotka muuttuvat hakaristeiksi. Äkkiseltään harmonisessa kuvassa paljastuu ”virhe”, kun maisemasiluuetissa kirkontornin vieressä sojottaa jättimäinen penis.

Eroitiikalla on suuri, liki pakkomielleteenomainen osuus kuvamaailmassa. Eläimillä

ja leluilla on erektio, Hannu ja Kerttu harastavat seksiä, susi nuuhkii Punahilkkan paljasta takapuolta. Sukupuolielinten kuvia on käytetty myös ornamenttien tai tapettikuvioiden tapaan.

Eva Braunin nimi esiintyy työssä, johon on lapsenomaisesti piirretty kaksi ponihäntäpäistä tyttöä. Ylälaidassa lukee: ”You are Eva Braun”, alhaalla ”Every Tuesday & Thur-” (sana katkeaa kuvapinnan reunaan). Kokonaisuus vaikuttaa lastennäytelmän mainokselta. Taustalla on epäsäännöllinen kuviointi, jossa tarkemmin katsottuna erotuu neniä, suita, viiksiä, hyrriä, hakaristejä ja munanjohtimia. Muissakin kuvissa on mainoksiin ja ilmoituksiin viittaavia oudohkoja tekstejä, esim. ”British Groove, French Corsets, Nazi Love, Perfect Hygiene, American Express \$39.99”.

Rosen on käyttänyt myös omia lapsuudenkuviaan maalausten lähtökohtina. Ainoa selvä viite Hitleriin on pienen pojan kasvokuvassa: taiteilija on maalannut lapsenkasvoilleen Hitlerin viikset. Pojan pään yllä on kahdet saksat, jotka saattaisivat viitata keskitysleirin hiustenleikkuuseen, mutta leuan alta näyttäisi alkavan pilkullinen parturin viitta. Joka tapauksessa kuva yhdistää ristiriitaisia elementtejä: terien uhka ja pilkkukuosin kepeys, äärimmäisen pahan symboli viattomilla kasvoilla.

Hakaristi ja toinen natsisymboli, kotka, esiintyvät lukuisissa kuvissa hahmoaan vaihtaen ja toisista kuvista ja muodoista yllättäen ilmestyen. Kotka leijaillee taivaalla,

istuu oksalla ja lastenhuoneen naulakon päällä. Se muuttaa muotoaan ja väriään kolmannen valtakunnan symbolista konstruktiviseen ääriivivahamoon ja sarjakuvallisuuteen. Väri vaihtelee mustasta valkoiseen. Yhdessä kuvassa nähdään kolmivaiheinen metamorfoosi: jähmeä symbolikotka levittää siipensä ja rengas, jonka päällä lintu istuu, avautuu käärmeksi, sitten lintu muuttuu kyyhkyksi ja käärme oikenee hammasharjaksi.

Ainoa paikka, jossa teksti ja kuva kenties kohtaavat, on vahamuseo. Astronautti, piispat ja aseiden viereen lyyhistynyt mies ja lattialla makaava nainen on kuvattu yhteen maalaukseen. Näkymät on sijoitettu pyöreisiin kehyksiin kuin ikkuna-aukkoihin. Tekstissä vahanuket kuvaavat historiallisia henkilöitä ja tapahtumia, ja Milanossa todella on vahamuseo. Kuvissa mikään ei kuitenkaan osoita, että kuvat esittäisivät Evan näkemää vahanukkeja tai oikean Milanon museon vahanukkeja, tai edes vahanukkeja ylipäätään.

Se, että teksti ja kuvat ovat keskenään niin erilaisia, tekee kokonaisuudesta entistä mielenkiintoisemman. Installaatio on varsin taidokas ja monipuolinen teos, josta on mahdotonta osoittaa yhtä selkeää sanomaa tai esittää oikeaa, tyhjentyvää tulkintaa. Ajatuksia se herättää ainakin rakkaudesta, kuolemasta, uskonnosta, seksuaalisuudesta, kauneudesta, hyvästä ja pahasta, historiasta, kaupallisuudesta, manipulaatiosta sekä etenkin ihmismielestä ja sen konstruoiman todellisuuden kerroksellisuudesta ja ristiriitaisuudesta.

”Aito” holokausti

Roe Rosen oli tavallaan rakentanut vahamuseokohtaukseen ennakoivan, käänteisen kuvan oman teoksensa vastaanotosta. Evan närkästys muistuttaa katsojan närkästystä. Kohtauksesta voi laajemmin ottaen lukea kommentin ”holokausti-taiteen” kanonisoi-tuihin sääntöihin. Eva hakee oikeutta, hän tuntee joutuneensa pilkan ja häväistyksen kohteeksi. Holokausti-aiheisen taiteen tavoitteeksi on usein määritelty uhrien kunnian ja ihmisarvon palauttaminen, moraalisen velvollisuus vainajia kohtaan.⁴⁶

Teosten on pitänyt olla kunnioittavia historiallisia monumentteja, ja näkökulman uhrien kärsimykseseen samastuva ja sitä hartaasti muisteleva. Toisaalta taideteoksilta, etenkin kirjallisuudelta, on vaadittu autenttisuutta, dokumentaarisuutta ja todistusvoimaa. Juutalaisille uhreille on haettu oikeutta, saksalaisten syyllisyyttä ja epäinhimillisyyttä on näytetty yksityiskohtaisesti.⁴⁷ Kysymys siitä, kenellä on oikeus puhua holokaustista, on myös usein noussut esiin.⁴⁸ Tiukimman tulkinnan mukaan oikeus on vain eloonjääneillä, muilla taas on velvollisuus kuunnella.⁴⁹ Eloongjääneiden sukupolven on ollut vaikea ymmärtää, että toisella ja kolmannella sukupolvella on erilainen, mutta silti voimakas tarve käsitellä ai-

46. Daniel R. Schwarz (1999) *Imagining the Holocaust*, St. Martin's Griffin, New York, 3; Keskitysleirikirjallisuudesta ks. esim. Herman Sachnowitzin (1979) [1976] romaani *Se koskee myös sinua* (muistiin merkinty ja kertonut Arnold Jacoby), Espoo: Weilin+Göös, jonka prologissa kertomisen syyksi eksplikoidaan velvollisuus: ”Kuitenkin minun on kerrottava minkä muistan parhaiten. Olen sen velkaa kaikille vainajilleni”.

Vrt. Primo Levi, joka puhuu ”pyrkimyksestä saada lakaista vapauttavasti oma sisäinen minäni” ja määrittelee: ”Tätä ei ole kirjoitettu uusien syytteiden esittämiseksi; se voi korkeintaan tarjota lähdeaineistoa ihmisen mielen rauhallista tutkimusta varten.” Primo Levi (1982) [1947] *Tällainen on ihminen* Jyväskylä: Gummerus, 5–6.

47. Tsafirif Cohen & Mirjam Wenzel (2003) 10.

48. New Yorkin Juutalaisessa museossa järjestettiin *Mirroring Evil* -näyttelyn yhteydessä paneelikeskustelu aiheesta ”Kuka saa puhua holokaustista?” Etenkin ei-juutalaisten nuorten taiteilijoiden töitä oli pidetty loukkaavina. Kuraattori Norman Kleeblatt painotti lehdistölle, että näyttelyn taiteilijat eivät käsittele itse holokaustia, vaan käyttävät sen kuvastoa oman aikansa analysoimiseen ja että heidän tarkoituksensa ei ole trivialisoida tai loukata. Melissa Radler: 'Evil imagery?', *Jerusalem Post* 4.5.2002.

49. Art Spiegelman yhdistää kuuntelun ja kertomisen kiinnostavalla tavalla sarjakuvassaan *Maus. A Survivor's Tale*. Spiegelman on haastatellut Auschwitzista selvinnyttä isäänsä kymmeniä tunteja teosta varten. Kirjassa liikutaan haastattelutilanteista isän tarinaan ja pojan nykypäivän elämään ja yhteisiin arkitilanteisiin. Juutalaiset on piirretty hiiriksi, saksalaiset kissoiksi ja puolalaiset sioiksi, mutta tästä huolimatta teos on omaelämäkerrallinen. Kun *Maus* oli New York Timesin bestseller-listalla luokiteltu fiktioksi, Spiegelman vaati, että teos sijoitetaan otsikon 'nonfiction' alle. (<http://www.northern.edu/hastingw/maus.htm>) .

Art Spiegelman (2003) [*Maus*, Volume 1, 1986] [*Maus* Volume 2, 1991] *The Complete Maus*. London: Penguin Books.

Boaz Arad: *Marcel Marcel* (2000), still-kuva videosta.

hetta.⁵⁰ Autenttisuutta korostavaan näkemykseen liittyy usein lajityypin tiukka rajaus: fiktiivinen lähestymistapa ei tule kyseeseen eikä taiteellisten keinojen käyttö ole suotavaa.⁵¹

Pyrkimys koko totuuden paljastamiseen voidaan kuitenkin nähdä ristiriitaisena ihmisarvon palauttamisen kanssa, kun yksityiskohtaisesti kuvataan uhrien häpäisemistä. Jotkut taiteilijat ovatkin valinneet muistamisen tavakseen holokaustia edeltävän ajan kuvaamisen.⁵² Israelilainen Amit Epstein (1977) lähestyy kadonnutta Eurooppaa isoäitinsä vaatekaapin kautta ja kuvaa yhteisiä hetkiä valokuvien ja tekstein.⁵³

Yad Vashemilla on myös kokoelma holokausti-aiheista taidetta.⁵⁴ Kokoelma noudattaa konservatiivista, autenttisuuteen pyrkivää linjaa. Internet-sivuilla esitellään kahdeksan taiteilijaa, näiden lyhyet biografiat

ja muutama teos, jotka on analysoitu selittävään tapaan selkeän sanoman kantajiksi. Taiteilijoiden ja teosten valinta palvelee organisaation lakisääteisiä tavoitteita: informatiivista, juridista ja didaktista päämäärää ja pyrkimystä kansalliseen yhteyteen. Taiteilijoiden tarkoituksena määrittellään muun muassa tuhoutuneiden muiston kunnioittava ylläpitäminen, myös uskonnollinen pyhittäminen ja keskitysleirien todellisuuden näyttäminen. Kokoelman taiteilijoista viisi on natsivainot kokeneita eloonjääneitä, kaksi kuoli keskitysleirillä. Teokset on tyylin, tematiikan ja tulkitsevien tekstien perusteella mahdollista jakaa kahteen ryhmään: dokumentteihin ja monumentteihin.

Zoran Musicin (1909) 70-luvun työt perustuvat hänen Dachau keskitysleirillä tekemiinsä piirustuksiin, joista vain pieni osa säilyi. Taiteilija palasi holokausti-teemaan

työskennelytään parikymmentä vuotta muiden aiheiden parissa. Yehuda Bacon (1929) ja Pavel Fantl (1903–44) piirsivät Theresienstadtissa, joka toimi läpikulkuleirinä Auschwitziin.⁵⁵ Kaikkien kolmen taiteilijan töissä keskitysleirin kärsimystä kuvataan uhrin kasvojen kautta. Taiteilijat itse nostetaan työnsä vuoksi sankareiksi. Taiteen arvo on sen todistusvoimassa ja todistajana taiteilija on urhea sankari, joka vaaraa uhmaten toteuttaa kutsumustaan ja velvollisuuttaan kertoa totuus.

Felix Nussbaumin (1904–44) maalaus *Pakolainen* (1939) tulkitaan dokumentaarisesti sitomalla se taiteilijan elämäkertaan. Tyylillisesti maalauksessa on surrealistisia ja symbolisia aineksia: kuvapinnan painokkaimmaksi elementiksi on asetettu karttapallo, joka heittää varjonsa pitkälle pöydälle. Pöydän ja koko huonetilan perspektiivi on vääristynyt. Taka-alalla on tuoliin kyyristynyt mies, jonka selitetään olevan taiteilijan omakuva. Kuvassa on samankaltaista uhkaa kuin italialaisen surrealistin Giorgio de Chiricon (1888–1978) maalauksissa, mutta mikään ei yksioikoisesti viittaa holokaustiin.

Monumentteihin lukeutuvat neljän taiteilijan työt. Aharon Gluska (s. 1951) on kokoelman ainoa toisen sukupolven edustaja, ja juuri hänen kohdallaan korostetaan erityisesti kunnioitusta ja uhrien ihmisarvon palauttamista, tekniset valinnat perustellaan näiden päämäärien kautta. Isaac Celnikerin (1923) ja Samuel Bakin (1933) uskonnollisissa töissä holokausti nähdään osana jumalallista spekaakkelia. Bakin diptyykin *Thou shall not kill* yhdistää patriarkkojen ajan ja lähihistorian, Celnikerin työssä *Ghetto With an Angel* valitun kansan historia ulotetaan ensimmäiseen ihmiseen asti. Elsa Pollakin keraamisten kenkien kasan, *All That Remained*, selitetään luovan ”voimallisen dialogin kollektiivin anonymiteetin ja yksilön ainutkertaisuuden välille, holokaustin varjossa”.

Kokoelmassa ei juuri ole tilaa fiktiolle, fantasialle, etäännyttämiselle, moniäänisyydelle, ristiriitaisuudelle tai ironialle (tosin Fantlin sarjakuvamaisessa ilmaisussa on satiiirisia piirteitä), jotka kuitenkin kuuluvat taiteen olemukseen ja inhimillisyyden mo-

ninaiseen kokonaisuuteen. Nykytaiteelle tyypillinen ristiriitaisuus ja vaikeus on suljettu pois. Sivuilla ilmoitetaan, että kokoelmaa on tarkoitus laajentaa nykytaiteen suuntaan, mutta suunnitelmasta ei anneta enempää tietoa.

Hitler minussa

Wonderyears-näyttelyluettelon teksteissä korostuu uhrin näkökulmasta luopuminen ja uhri-syylinen -dikotomian rikkominen.⁵⁶ Tätä kautta käsitellään kriittisesti Israelin nykytilannetta. Palestiinalaisalueiden miehitystä ei voi perustella antisemitismin ja Auschwitzin uhkalla. Arafat ei ole Hitler, Ronen Eidelmann kirjoittaa.⁵⁷ Avi Rybnicki on esittänyt, että holokaustin trauman käsitelyssä Israelin täytyy kohdata myös natsi subjektina, jolla on oma historiansa, oma henkilökohtainen narratiivinsa.⁵⁸

50. Iris Milner (2003) erittelee, kuinka ulkojääneiden lapset käsittelevät vanhempiensa trauman ja hiljaisuuden aiheuttamaa tyhjyyden ja orpouden tunnetta, ”ontologista poissaoloa”, Israelin nykykirjallisuudessa.

51. Autenttisuuteen liittyvä kiinnostava tapaus on Benjamin Wilkomirskin omaelämäkerrallisena kirjoittama ja klassikoksi noussut keskitysleiriromaani, *Fragments*, joka paljastui fiktioksi. Kirjailijaa syytettiin valehtelijaksi, mutta jotkut omaksuivat kannan, jonka mukaan kirja sittenkin on autenttinen, koska sen kuvaama tuska on autenttista. Norman G. Finkelstein (2001) 57–62.

52. Esim. Isaac Bashevis Singer (1904–91), joka itse pääsi pakenemaan vainoja Amerikkaan, omistaa lapsuusmuistoihinsa pohjautuvan *Isäni seurakuntaa* (2002) [1966] keskitysleireillä kuolleille. Hän ei kuitenkaan tee tätä esipuheessa vaan erään tarinan lopussa ”– hänen kaltaisiaan juutalaisia joutui Treblinkaan. Olkoot nämä muistelmat jonkinlainen muummenti hänelle ja hänen kaltaisilleen, jotka elivät pyhimyksinä ja kuolivat marttyyreina.” 180.

53. *Wonderyears* (2003)

54. http://www.yadvashem.org/exhibitions/index_exhibitions.html

55. Theresienstadtin poikkeuksellisista kulttuurioloista ks. Elena Makarova, Lena Keshman, Leo Haas, Göran Rosenberg (toim.) (1995) *Theresienstadt: kultur och barbari*. Carlsson Bokförlag, Stockholm. Taiteilijat pakotettiin tekemään natsipropagandaa, mutta materiaalin saatavuus mahdollisti myös salassa tapahtuvan oman työskentelyn.

56. Stéphane Bauer, Tsafir Cohen, Hila Peleg-Lavi, Adi Nachman, Avi Pitchon, Mirjam Wenzel, Antje Weitzel (2003) ”Vorwort”, teoksessa *Wonderyears*, 7, 8.

57. Ronen Eidelmann (2003) 123–126.

58. Avi Rybnicki (2003) 108.

Siinä missä Roe Rosen otti käyttöönsä Eva Braunin fiktiivisen hahmon, videotaitelija Boaz Arad (1956) lähestyy historiallista Hitleriä. Hän käyttää töissään alkupeittäisiä nauhoja Hitlerin puheista ja käsittelee niitä eri tavoin. Videossa *Safam* (Viikset, 1999) hän on poistanut *viikset* Hitlerin kasvoilta. *Marcel Marcel* (2000) perustuu sekini viiksiin (s. 188). Nauha on käännetty väärin päin niin että puhe on käsittämätöntä jyllää. Kuvaan ilmestyy nopeasti muotoaan muuttavat temppeilevat mustat sarjakuvaviikset, joista kasvaa parta, parrasta taas tulee kieli tai savukiekura. Nimi viittaa Marcel Duchampiin, joka piirsi Mona Lisalle viikset. Ariella Azoulay näkee parrakkaan hahmon sionismin isänä Theodor Herzlinä ja temppeilevat viikset kasvojen ilmeiden ja tunnetilojen ilmaisimina. Viiksien, Hitlerin symbolin poistamisen ja manipuloiminen häivyttää etäisyyden, joka katsojan ja jäähmettyneen kuvan välillä on. Saksalaisen ja juutalaisen, murhaajan ja uhrin, kategoriat myös kyseenalaistuvat. "Hitlerin kasvot asettavat katsojalle eettisen vaatimuksen", hän kirjoittaa.⁵⁹

Kysyin Aradilta, kuinka ja miksi hän rupesi käsittelemään Hitleriä taiteessaan. Vastauksessaan Arad kertoo kiinnostuksesta tuntemattomaan ja pelottavaan ja viittaa antisemitismin paranoiaan:

Muistan olleeni kiinnostunut Hitlerin hahmosta jo lapsena. Hän oli aina pahuuden symboli. Totaalisen pahuuden. Aloin kerätä hänen kuviaan ja lukea hänestä kauan ennen kuin aavistin että asialla voisi olla jotain tekemistä taiteen kanssa. Hitler on musta aukko Israelin kulttuurissa. Minua pelotti ja ehkä pelottaa vieläkin se, että

joku, jota en tunne, saattaa haluta tuhota minut syistä, joita en täysin ymmärrä. Tiedän että tämä kuulostaa naiivilta, mutta asialla ei ole mitään tekemistä nationalismin kanssa. Juutalaiset uskovat, että jokaisessa sukupolvessa on joku, joka haluaa tuhota heidät (meidät). Tavallaan tutkin tätä paranoiaa.⁶⁰

Videossa *Hebrew lesson* (2000) Arad käyttänyt foneettista tietokoneohjelmaa eristäen äänneyksiköitä Hitlerin autenttisesti saksankielisestä puheesta. Hän on yhdistänyt äänneet uudelleen ja saanut näin Hitlerin puhumaan omalla äänellään hepreaa. "*Sbalom Yerusbalayim, Ani mitnatzel*", Tervehdys, Jerusalem, pyydän anteeksi, Hitler sanoo. Konstruoidusta puheesta on kuitenkin vaikea saada selvää, jos ei tiedä, mitä pitäisi kuulla. Azoulay kuvaa Aradin kuukausia kestänyttä "heprean opetusta" pikkutarkkana ja piinallisena prosessina.⁶¹ "Prosessi näyttää epäonnistuneen", kirjoittaa Gene Ray ja pohtii tätä kautta anteeksiannon rajoja. Hän tulkitsee teoksen suorassa suhteessa nykypäivään. Aiemmat uhrit ovat sokeita omalle syyllisyydelleen. "Trivialisoi-matta kansanmurhan tai sen anteeksiantamisen kauheutta *Hebrew lesson* kieltäytyy hyväksymästä helppoja, rituaalistettuja ratkaisuja, joille Israelin siviiliuskonto rakentuu", Ray kirjoittaa.⁶²

59. Ariella Azoulay (2003) 103.

60. Boaz Arad, sähköpostihaastattelu 2.5.2004

61. Ariella Azoulay (2003) 107–110.

62. Gene Ray (2003) 'The *Trauerspiel* in the Age of Its Technical Reproducibility: Boaz Arad's Hitler Videos', *Afterimage* Sept-Oct 2003, http://articles.findarticles.com/p/articles/mi_m2479/is_2_31/ai_113650848

EERO KUPARINEN

Onko antisemitismi ikuista?

Juutalaisvihan elementit eilen ja tänään

Mistä juutalaisviha on historian kuluessa koostunut? Eero Kuparinen tarkastelee juutalaisvihan eri elementtejä sekä sitä, miten antisemitismiä on näiden pohjalta tulkittu ja miten esitetyt tulkintamallit soveltuvat selittämään myös tämän päivän antisemitismiä.

■ *"Juutalaiset hallitsevat maailmaa muiden kautta. He saavat muut taistelemaan ja kuolemaan puolestaan."*

Väitteen esittäjä ei ollut Adolf Hitler eikä Joseph Goebbels. Se ei ole myöskään vuodelta 1933 tai 1943. Ote on Malesian pääministeri Mahathir Mohamadin puheesta Islamilaisten maiden järjestön huippukokouksessa lokakuussa 2003.¹ Sanat ovat meidän omaa aikaamme ja todistavat osuvasti, että antisemitismi on osa arkipäivää myös 2000-luvun maailmassa. Väitteen takaa voi havaita pilkistävän antisemitismin ikaikaisen legendan juutalaisten salaliitosta maailman hallitsemiseksi, fiktion juutalaisesta internationaalista, kaikkialle maailmaan lonkeronsa työntävästä maailmanjuutalaisuudesta.

Maailmanjuutalaisuus ei ole antisemiittisenä käsitteenä vielä vuosisadankaan ikäinen, sillä saksankielisessä muodossaan *Weltjudentum* termiä on tiettävästi käyttänyt ensi kerran teologi Adolf Deissmann 1908.² Väite erityisesti "juutalaisesta internationaalista", maailmanlaajuisesta salaliitosta juutalaisen maailmanherruuden edistämiseksi, on hieman vanhempaa perua, mutta sekin on peräisin vasta ns. modernin antisemitismin varhaisvuosilta. Termiä on käyttänyt ensi kerran orientalisti Paul de Lagarde 1881.³ Juutalaisten väitetyllä salaliitolla valtaväestöä vastaan sekä syytöksillä siitä, että juutalaiset ohjailevat muita hal-

lussaan olevalla taloudellisella vallalla, on jo vuosisataiset perinteet. Aivan vanhimpaan kerrostumaan antisemitismin historiassa ne eivät kuitenkaan kuulu.

Ulkopuolisuus – avain antisemitismiin

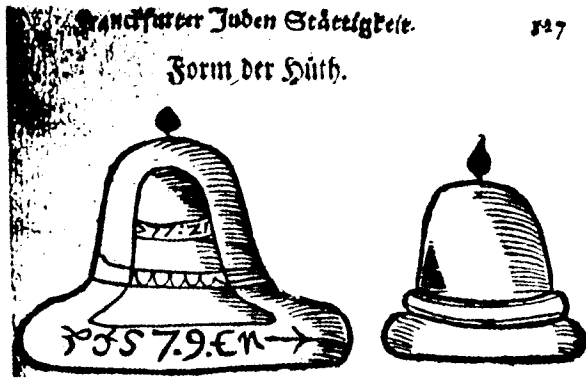
Antisemitismillä, seemiläisvastaisuudella, oli termiä 1800-luvulla synnytettyä rodullinen dimensio; käsitteellä viitattiin haluun taistella 'seemiläisen rodun' vaikutusta vastaan. Seemiläisen rodun 1800-luvun rotutiede oli keksinyt juutalaisten määritteeksi. Juutalaiset pyrittiin todistelemaan omaksi muuta huonommaksi rodukseksi. Olennaisinta oli myös, että juutalaisuudella väitettiin olevan yhteiskuntaa vahingoittava vaikutus. Modernissa antisemitismissä on siten tietty kvasitieteellinen pintasilous. Rotusävytteisestä alkuperästään huolimatta 'antisemitismi'-termin käyttö on laajentunut jo varhain tarkoittamaan juutalaisvihaa myös muussa kuin seemiläisen rodun turmiollisuutta korostaneessa yhteydessään, ja sillä viitataan 1800-luvun loppua varhaisemman ajan juutalaisvihaan. Toisen maailmansodan jälkeinen antisemitismintutkimus on luonut sen rinnalle myös varsin absurdin käsitteen 'moderni antisemitismi'. Tällä halutaan korostaa ilmiön uudenaikaisuutta verrattuna aiempaan juutalaisvihaan. Yleisimmin antisemitismin juuret ajoitetaan hellenistisen kauden Lähi-itään, 100-luvulle eKr. Eräät tutkijat liputtavat kuitenkin vielä aikaisemman alun puolesta sijoittaen alkupisteen jopa 5. esikristillisen vuosisadan loppuun. Tämä mukaan antisemitismin varhaisin esiintymisalue olisi ollut Egypti.⁴

1. Ks. esim. "Malaysia: PM Wasn't Slurring Jews", October 17, 2003 – Cbsnews.com [http://www.cbsnews.com/stories/2003/10/16/world/main578350.shtml]. Haettu 23.5.2004.

2. Termin esiintymisestä, ks. Cornelia Schmitz-Berning (1998) *Vokabular des Nationalsozialismus*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 689–693.

3. *Ibid.*, 322–325.

4. Antisemitismin varhaisimman esiintymisen määrittelemisen on osoittautunut ongelmalliseksi niin lähdeaineistoon kuin ilmiöönkin liittyvien monien tulkinnanvaraisuuksien johdosta. Antisemitismin synnystä lähemmin, ks. Eero Kuparinen (1999) *Aleksandriasta Auschwitziin. Antisemitismin pitkä historia*, Jyväskylä: Atena Kustannus Oy, 13–26.

Juutalaisten ulkopuolisuutta ilmensi myös kato-
lisen kirkon Neljännessä lateraanikonsiilissa
1215 tehty päätös siitä, että juutalaiset oli voi-
tava jatkossa erottaa kristityistä vaatetuksensa
perusteella. Käytännössä paikalliset viranomai-
set vastasivat säädöksen toteutuksesta. Kuvassa
juutalaishatun muoto 1400-luvun frankfurtilai-
sen lakikirjan esittämänä.

Antisemitismiä on pyritty selittämään,
määrittelemään ja rajaamaan vuosikymme-
nien mittaan hyvin monin eri tavoin. So-
siologi Helen Feinin varsin kattavan määri-
telmän mukaan antisemitismillä ymmärre-
tään juutalaisia kohtaan kollektiivisesti tun-
nettujen latenttien ja kestävien vihamielisten
käsitysten rakennetta, joka ilmenee yksilöissä
asenteina ja kulttuureissa myyttinä, ideologia-
na, kansanperinteenä ja kuvittelu-
na. Eri toiminnoissa antisemitismi voi nä-
kyä sosiaalisena tai oikeudellisena syrjintä-
nä, juutalaisia vastaan suunnattuna poliitti-
sena toimintana, sekä kollektiivisena tai
valtion harjoittamana väkivaltana, mikä il-
menee juutalaisten hylkimisenä, pakkosiir-
tämisenä tai tuhoamisena, tai siihen tähtää-
vänä toimintana.⁵

Antisemitismiä on kuitenkin helpompi
kuvata kuin selittää. Ilmiötä selitettäessä syytä
on etsitty kaikesta mahdollisesta, myös vai-
notuista itsestään. Juutalaisten syyllistämises-
sä on vedottu mm. siihen, että he ovat pitä-
neet liian tiukasti kiinni omasta uskonnos-
taan ja eristäytyneet asuinalueensa valtaväes-
töstä.⁶ Helppo selitysmalli on myös juuta-
laisten erikoinen asema muiden kansojen
keskuudessa. Juutalaiset ovat aina eläneet
vähemmistönä valtaväestön keskuudessa –
ja vuoteen 1948 asti myös ilman kotimaata.

Nämä kaksi tekijää, eristäytyminen val-
taväestöstä ja erikoinen asema valtaväestön
keskuudessa, ovat luoneet perustan kahdel-
le varhaiselle antisemitismin selitysmallille,
kontaktiteorialle ja ryhmäennakkoluuloteo-
rialle. Kontaktiteoria selittää antisemitismin
kontaktien puutteella. Useimmat tutkijat
ovat todenneet, että juutalaisten ja ei-juu-
talaisten väliset suhteet tuottavat enemmän
positiivisia kuin negatiivisia tunteuksia.⁷
Ryhmäennakkoluuloteoriassa lähdetään sii-
tä, että antisemitismin syynä olisi valtavä-
estön epäluulo siitä poikkeavia ja eristäy-
tyviä juutalaisia kohtaan. Kysymyksessä olisi
tällöin *ksenofobia* eli muukalaiskammo.
Juutalaisten erilaisuus ja eristäytyminen syn-
nyttää vihaa näitä kohtaan. Tämä puoles-
taan vaikuttaa siihen, että juutalaiset eris-
täytyvät yhä enemmän ja enemmän. Tästä
syntyy sitten loputon kehä. Selitysapua ryh-
mäennakkoluuloteorian rakentamisessa
ovat tarjonneet sekä sosiologit että psyko-
logit erilaisten ryhmä-, ja yksilötason mallien
avulla. Sosiologien mukaan jokainen
ryhmä suhtautuu aina jossain määrin ag-
gressiivisesti vieraisiin. Psykologit ovat ol-
leet puolestaan valmiit selittämään antisemi-
tismiä erilaisilla traumailla tai antisosiaali-
silla asenteilla.⁸

Juutalaisten ulkopuolisuus, heidän muu-
kalaisuutensa on nähty eräänä antisemitis-
min keskeisimmistä selitystekijöistä kautta
vuosisatojen. Sillä on selitetty mm. jo anti-
ikin juutalaisvihaa. Juutalainen oli vieras
poliittisesti ja kulttuurisesti. Uskontoon pe-
rustuvana poliittisena ja valtiollisena insti-
tuutiona juutalaiset jäivät valtion ulkopuo-

5. Helen Fein (1987) "Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations and Actions", teoksessa Helen Fein (toim.) *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Context of Modern Antisemitism*, Current Research on Antisemitism 1, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 67.

6. Ks. esim. Hannah Arendt (1951) *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Bruce.

7. Kontaktiteoriasta lähemmin, ks. Robert Wuthnow (1987) "Anti-Semitism and Stereotyping", teoksessa Helen Fein (toim.) *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Context of Modern Antisemitism*, Current Research on Antisemitism 1, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 151–153.

8. Ks. esim. Theodor W. Adorno et al. (1950) *The Authoritarian Personality*, New York: Harper & Row.

lelle. Hallitsijoiden antamista erikoisoikeuksista johtuen he olivat tällöinkin erilaisia kuin muut vieraat, heillä oli valtiossa oikeuksia, mutta ei kuitenkaan samoja velvollisuuksia kuin muilla. Tämä kaksikasvoisuus oli vaikuttamassa juutalaisvihaan alusta alkaen. Victor Tcherikover on luonnehtinut hellenistisen kauden antisemitismiä ilmaukseksi ymmärtämättömyydestä juutalaisten uskontoa kohtaan. Ei juutalainen vihannut muita ihmisiä, vaikkei palvellutkaan näiden jumalia.⁹

Sama pätee antiikkiin laajemminkin. J. N. Sevenster on korostanut vierauden yliverstaista merkitystä antiikin antisemitismin ilmenemiselle. Antiikin antisemitismi ei imenyt elinvoimaansa juutalaisten rodusta tai sosiaalisesta statuksesta, vaan heidän vieraudestaan. Se oli avain kaikkeen.¹⁰ Vierauden aiheuttaman vihan ohella antiikin antisemitismissä – kuten kaikessa antisemitismissä – oli mukana myös pelkoa. Sevensterin tulkintaa täydentäyt Peter Schäfer hyväksyisi antisemitismi-termin käytön varhaisen Egyptin, hellenistisen Egyptin ja kreikkalaisen idän juutalaisvainojen yhteydessä. Rooman kohdalla hän korvaisi tämän kuitenkin mieluummin termillä *judeofobia* – juutalaispelko, niin merkittävänä hän pitää tässä yhteydessä vihan ja pelon kombinaatiota. Schäferin mukaan syvä pelko siitä, että ”juutalainen taikausko” tuhoaisi roomalaisen yhteiskunnan kulttuuriset ja uskonnolliset arvot, oli roomalaisten juutalaisvihaassa olennaisinta.¹¹

Ulkopuolisuuden, muukalaisuuden on katsottu vaikuttaneen monellakin tapaa myös keskiajan antisemitismiin. Paitsi uskonnollista ulkopuolisuutta juutalaisten ulkopuolisuus oli keskiajalla myös ammatillista. Vielä keskiajan ensimmäisten vuosisatojen aikana Euroopan juutalaiset tuskin erosivat ammatillisesti paljontaan asuinalueittensa valtaväestöstä. He toimivat maanviljelijöinä, käsityöläisinä sekä ylemmässä yhteiskuntahierarkiassa myös kauppiaina ja lääkäreinä. Keskiajalla tilanne muuttui kuitenkin useamminkin tekijän yhteisvaikutuksesta, ja juutalaiset tulivat saamaan oman ammatillisen erikoisasemansa. Kristittyjen maailmassa heidän toimintansa suuntautui

**n ach dem vñ iüdisch listete
yr furstet gar on all arbeyt
mit garzer faulkeit sich zu nem**

Juutalaiset olivat keskiajan yhteiskunnassa ulkopuolisia myös ammattiensa puolesta. Kuvassa talonpoika ja kaupunkilainen juutalaisen rahanlainaajan luona. Nürnbergiläinen puupiirros vuodelta 1491.

1000-luvulta lähtien entistä voimakkaammin rahakaupan pariin, jossa juutalaisille voisanoa olleen suorastaan sosiaalinen tilaus.¹²

9. Victor Tcherikover (1982) *Hellenistic Civilization and the Jews*. New York: Ateneum, 375–376.

10. J.N. Sevenster (1975) *The Roots of Pagan Antisemitism in the Ancient World*, Leiden: E.J.Brill, 56, 88, 143–44, 179.

11. Peter Schäfer (1997) *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 209–211.

12. Juutalaisten asemasta keskiajan talouselämässä ja siihen liittyvistä näkemyseroista ks. esim. Raphael Strauss (1964) *Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft – Untersuchungen zur Geschichte einer Minorität*, Frankfurt a. M.: Europäische Verlag-Anstalt; Hans Liebschütz (1967) *Das Judentum im deutschen Ge-*

Juutalaisten ulkopuolisuus tuli esille myös keskiajan katolisen kirkon juutalaispolitiikassa, jossa säilyi jo varhaiskeskiajalla omaksuttu augustinolais-gregoriaaninen linja.¹³ Tämän mukaan juutalaista ei saanut surmata, koska Jumalakaan ei surmannut juutalaisia. Juutalaisten koditon harhailu ja hajaannus muodosti pelastushistoriallisen välttämättömyyden, koska se ilmensi uuden jumalankansan valintaa. Juutalaiset olivat elävä todiste siitä, että Jumala oli antanut kristityille, mitä nämä ansaitsivat, mutta oli hylännyt juutalaiset.

Juutalaisten ulkopuolisuus soveltuu hyvin myös modernin antisemitismin selittäjäksi. Avainsana tässä yhteydessä on nationalismi. Modernin antisemitismin nousu ja nationalismihan kulkivat 1800-luvun jälkipuolella hyvin usein käsi kädessä. Juutalaiset olivat valtiossa ulkopuolisia ja siten nationalisesti ajatellen ylimääräinen pyörä kansakunnan rattaissa. Se sopii hyvin selitystekijäksi myös maailmansotien välisen ajan eurooppalaiselle antisemitismille. Venäjän vallankumouksen synnyttämä kommunismin pelko lietsoi nationalismia, mikä puolestaan edisti antisemitismia

Myöskään kristinuskoa ei voi syrjäyttää antisemitismin selittäjänä. Hitlerin Saksan juutalaispolitiikan tuhoisien seurausten paljastuminen loi uuden jännitteen myös juutalaisten ja kristittyjen keskinäisten suhteiden historian tutkimukseen. Kysymys kristikunnan historiassa tuhoisasti vaikuttaneen antisemitismin juurista on noussut sen myötä uudella tavalla ajankohtaiseksi. Syystä on kysytty, voidaanko antisemitismin juuret juontaa jo Uuteen testamenttiin ja alkukirkon aikaan. Voidaanko ajanlaskumme ensimmäisellä vuosisadalla syntyneelle kristinuskolle langettaa osasyylisyys lähes kaksi vuosituhatta myöhemmin koettuihin tapauxtiin?

Kristinuskoko loi muotoaan oppositioasemastaan juutalaisuuteen, näin etenkin alkukirkon varhaisvaiheessa. Uuden testamentin varhaisimmat osat, noin vuosina 70–90 syntyneet evankeliumit, tuovat hyvin esille kristinuskon puolustajien poleemisen suhteen juutalaisuuteen. Evankelistat vetivät kristinuskon ja juutalaisuuden väliin rajaa

niin perusteellisesti, että paikka paikoin juutalaisuuden ohella tuomittiin myös juutalaisten kansa. Tutkimuksessa juutalaisuusvastaisuudesta on käytetty yleisesti termiä *antijudaismi*, juutalaisuusvastaisuus, mutta eräin paikoin Uutta testamenttia voidaan kuitenkin puhua kannanotoista, jotka on mahdollista luokitella jopa juutalaisvastaisuuden, kristillisen antisemitismin, piiriin. Vaikka kristinuskolla ei voikaan selittää pakanallisen antisemitismin syntyä, se on silti ollut vankasti vaikuttamassa lähes koko antisemitismin ilmenemisajan. Kristinuskon merkitystä ei ole syytä vähätellä, sillä erityisen merkittäväksi antijudaismiksi teki lukuisten kirkon teologioiden pyrkimys demonisoida juutalaiset, tehdä heistä kirottu kansa, Paholaisen lapsia, joiden kärsimys oli Herran tahto. Tämä muutti antijudaismiksi kristilliseksi antisemitismiksi, joka yhdessä pakanallisen antisemitismin perinnön kanssa jätti jälkensä syvälle keskiajan eurooppalaiseen yhteiskuntaan.¹⁴

Juutalaisten yhteys rahatalouteen

Erilaisuuden ja vierauden ohella myös juutalaisten hallussa olleen vallan on tulkittu olleen osallisena antisemitismin syntyyn ja esiintymiseen. Jo viimeistään 1800-luvun kuluessa antisemitismiin vakiintui stereotypia rikkaasta juutalaista pankkiirista, joka piti käsissään yhteiskunnan lankoja. Tavallaan stereotypia oli jatkoa keskiajan koronkiskuriin liitetyille käsityksille. Molemmissa tapauksissa juutalainen rahamies nähtiin valtaväestön elinvoimasta ravintonsa riistäjänä verenimijänä.

Juutalaisten yhteys rahaan ja rahamaailmaan on perua vasta keskiajalta, kuten edellä on todettu. Mikään ei osoita, että juutalaisilla olisi ollut vielä antiikin aikana valtaväestöstä poikkeavaa erityissuhdetta rahanlainaukseen. Juutalaisia toimi kyllä rahanlainaajina, mutta he eivät hallinneet rahamarkkinoita eikä ole myöskään näyttöä siitä, että heitä olisi syytetty tähän pyrkimyksestä. Kaikesta päätellen antiikin ajan juutalainen rahanlainaaja toimi varsin matalalla profiililla, sillä antiikin kirjallisuudesta ei löydy yhtään ainoaa viittausta siitä, että juutalaisia olisi syytetty koronkiskonnasta. Juu-

talaisen rahan ei väitetty ohjaavan yhteiskuntaa. Pikemminkin päinvastoin, sillä esimerkiksi roomalaisten autoreiden tekstien perusteella kaikki juutalaiset olisi leimattava surkuteltaviksi kerjäläisiksi. Vaikka roomalaisten satiirikkojen kirjoitukset antavatkin liioitellun yksipuolisen kuvan juutalaisten taloudellisesta asemasta, niin huomattavaa kuitenkin on, että heidän satiirinsa kohteena ei esiinny koskaan rikasta juutalaista. Muista lähteistä saatavat tiedot kertovat myös sen puolesta, että varakkaat juutalaiset muodostivat tuolloin vain juutalaisyhteisöjen pienen vähemmistön valtaosan juutalaisista joutuessa elämään lähinnä kädestä suuhun. Näin on osoitettavissa niin Ptolemaiosten kuin roomalaisajankin Egyptistä sekä Rooman valtakunnasta laajemminkin.¹⁵

Juutalaiset rahatalouteen keskiajalla liittänyt kytkös vahvistui uudella ajalla ns. hovijuutalaisten, hallitsijoiden hoveissa tai niiden liepeillä vaikuttaneiden, laajoja taloudellisia suhteita hyödyntäneiden juutalaisten toiminnalla. Antisemitismin historian kuuluisin hovijuutalainen on eittämättä Würtembergin valtiovarainministerinä toiminut Joseph Süß-Oppenheim (1692–1738), Veit Harlanin kuulun antisemiittisen propagandaelokuvan *Jud Süß* (1940) nimihenkilö.¹⁶ Antisemiittisessä kirjallisuudessa esiintyneen stereotypian mukaan hovijuutalainen oli monarkkiaan hyödyntänyt talouselämän velho, joka kaivoi samalla viekkaasti maata yhteiskunnan alta omaksi ja oman väkensä eduksi.

Uudella ajalla vakiintuneen stereotypian mukaan juutalainen oli tunnoton koronkiskuri ja petollinen rahanvaihtaja sekä tämän ohella myös omahyväinen saituri. Juutalainen oli häikäilemätön liikemies, kapitalismin airut. Varmasti vaikuttavammin tämä hahmo on kristallisoitunut maailmankirjallisuuden tunnetuimmassa juutalaishahmossa, William Shakespearen *Venetsian kauppiaan* Shylockissa. Kristityltä kauppiaalta velkansa pantiksi naulan kauppiaan omaa lihaa vaatinut ahne Shylock antoi uuden ajan tunnottomalle juutalaiselle rahamiehelle ihmisen kasvot. Raha oli juutalaisten jumala. Tälle perustalle rakentui myös uusim-

Juutalaisten ja rabavallan yhteys nähtiin 1800-luvulla konkreettisimpana Rothschildin pankkiriisuvuussa. Kuvassa maailmaa tiukassa otteessaan pitävä paroni Alphonse James de Rothschild (1827–1905). C. L. Léandren piirros vuodelta 1898.

man ajan kuva perinteisestä juutalaisten ja rahan yhteydestä. Kuva juutalaisesta koronkiskurista tosin muuttui 1800-luvun kuluessa valtaosin yhteiskunnan lankoja käsissään pitäneeksi pankkiiriksi, pörssimieheksi tai

schichtsbild von Hegel bis Max Weber. Tübingen: Mohr. Aihepiirin klassikko on Georg Caron keskenjäänyt tutkimus, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit*, Band I–II, Leipzig 1908, 1920.

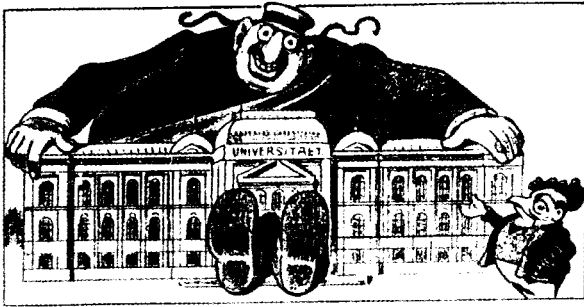
13. Katolisen kirkon suhtautumisesta juutalaisuuteen ja juutalaisiin keskiajalla, ks. esim. Edward Synan (1965) *The Popes and Jews in the Middle Ages*, New York: Macmillan; *Judaism on Trial. The Jewish-Christian Disputations in Middle Ages* (1982). Toim. ja käänt. Hyam Maccoby, London and Toronto: Associated University Presses.

14. Kristillisen antiikin antisemiittisestä perinnöstä, ks. Kuparinen (1999), 41–50.

15. Antiikin juutalaisten sosiaalisesta asemasta, ks. Sevenster (1975), 33–35, 57–88, Tcherikover (1982), 333–343.

16. Jud Süß-Oppenheim oli näyttävästi esillä oman aikansa aikalaiskirjallisuudessa, lentolehtisissä ja pilapiirroksissa. Häneen liittyvästä tutkimuskirjallisuudesta mainittakoon ennen kaikkea Selma Sternin teos *Jud Süß. Ein Beitrag zur deutschen und zur jüdischen Geschichte*. Akademie-Verlag, Berlin 1929. Kaunokirjallisuuden kuuluisin tulkinta on Lion Feuchtwangerin romaani *Jud Süß* vuodelta 1925. Harlanin elokuva perustuu Feuchtwangerin romaaniin hyvin vapaaseen ja jopa vääristeltyyn tulkintaan.

Hlakmangel an der Wiener Universität —

"Pulaa paikoista Wienin yliopistossa – mutta vain arjalaisilla." Wienilaisen antisemiittilehti Kikerikin käsitys Wienin yliopistoa kansoittavista juutalaisista 1800-luvun lopulla.

kapitalistiksi. Tuon ajan Euroopan rahamaailmaa hallinneessa Rothschildin pankkiiriusuvussa nähtiinkin malliesimerkki juutalaisten ja rahan välisestä yhteydestä.¹⁷

Antisemitismiä on pyritty perinteisesti selittämän myös erilaisilla sosioekonomisilla selitysmalleilla. Antisemitismin syy on pyritty tällöin löytämän esimerkiksi kilpailusta ja konflikteista tai intresseistä. Kun yhteiskunnassa kilpaillaan rajallisista resursseista, niin kilpailun kiristyessä tulee helposti tarve rajoittaa kilpailua valtaapitävän ryhmän etujen turvaamiseksi. Esimerkkejä kilpailun pelon vaikutuksista antisemitismin syntyyn löytyy antiikin antisemitismin ajoista alkaen. Kilpailu ja taloudellisten intressien vaikutukset ovat hyvin keskeinen tekijä selitettäessä myös 1800-luvun lopulla syntynyttä modernia antisemitismiä. Keskeinen vaikutin tässä yhteydessä oli juutalaisten emansipaatio. Monissa maissahan juutalaisilla oli ollut tahan asti tiukkoja ammatinharjoittamiseen liittyneitä rajoituksia. Nämä kumottiin nyt, ja juutalaiset pasivt kilpailemaan samoista työpaikoista valtaväestön edustajien kanssa. Sama vapautuminen päti suurelta osin myös juutalaisten opiskelumahdollisuuksiin. Näiden uusien vapauksien myöntäminen juutalaisille aiheutti valtaväestössä monin paikoin närkästystä, vihaa ja kateutta. Maailemansotien välisen ajan antisemitismiin kuuluikin olennaisena piirteenä pyrkimykset juutalaisten emansipaation purkamiseen. Tätä toteutettiin erilaisilla juutalaisten ammatinharjoitta-

miseen liittyvillä lailla ja asetuksilla, joiden suhteen Hitlerin Saksa oli tunnetusti johtava valtio.¹⁸

Sosioekonomisiin selitysmalleihin kuuluu myös antisemitismin selittäminen juutalaisten muodostaman ns. valittjvhemmistn kautta. Valittjvhemmist on selitetty taloin massan ja eliitin välissä olevaksi yhteiskuntaluokaksi, jota eliitti hyödynsi sekä taloudellisesti että poliittisesti. Taloudellista hyödyntämistä edusti rahan ja kauppatavaroiden saanti. Poliittisesti eliitti hyödynsi valittjvhemmist kanavoimalla massojen eliittiä kohtaan tuntemaan vastenmielisyyden valittjvhemmistn, eli tässä tapauksessa juutalaisiin. Keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa varakkaiden rahaliikennettä hoitaneiden juutalaisten suhde maallisiin ruhtinaiisiin ja tavalliseen kansaan oli edellä kuvatun tapainen. Juutalaiset olivat ruhtinaiden henkilökohtaisia alamaisia. Jotta he voisivat saada turvan ruhtinailta, heidän tuli olla hyviä veronmaksajia tai heidän toimistaan täytyi olla isännille muuten taloudellista hyötyä. Kansan kannalta katsottuna tilanne oli kuitenkin toinen. Heidän elämäänsä juutalaiset eivät hyödyttäneet, ja kansan suhde juutalaisiin saattoi siten muodostua hyvinkin kielteiseksi. Juutalainen joutui kansan kanssa tekemisiin lähinnä ruhtinaansa veronkerjn, rikkauksien kokoajana ja luksustuotteiden välittäjänä. Kansan keskuudessa tahan sisältyi kielteisten asenteiden siemen ulkopuoliseksi koettuja juutalaisia kohtaan.

Edellä mainitussa selityksessä lahdetn liikkeelle siitä, että massat tarvitsevat aina syntipukin, jos asiat menevät huonosti. Juutalaiset ovatkin olleet historian kuluessa sopiva syntipukki tilanteessa kuin tilanteessa. Juutalaisten syntipukeiksi joutumisella voidaan selittää mm. antiikin tunnetuinta antisemiittist välikohtausta, Aleksandrian vuoden 38 juutalaisvastaisia mellakoita. Niissä Rooman valtakunnan alaisuuteen joutuneet kreikkalaiset purkivat roomalaisia kohtaan tuntemiaan patoutumia kohdistamalla aggressionsa juutalaisiin, joita he pitivät roomalaisten suosikkeina. Syntipukiksi joutuminen voidaan selittää historiallisilla tekijöillä, mutta se on erinomainen esimerk-

ki selitettäväksi myös psykologisilla teorioilla. Jo Sigmund Freud esitti teesin väärin paikannetusta aggressiosta ja syyllisyydestä, joka suunnataan sosiaalisesti luotuun kohteeseen, syntipukkiin. Freudin mukaan väärin aggressionsa paikantava henkilö heijastaa omat ongelmansa ulkopuoliseen.

Aleksandrian vuoden 38 mellakat olivat antisemitismin historian ensimmäinen tunnettu pogromi. Ensimmäisen ristiretken käynnistymisen yhteydessä vuonna 1096 koettuja juutalaisvainoja voidaan sitä vastoin pitää Euroopan historian ensimmäisenä todellisena pogromiaaaltona. Perinteisesti vainojen syytä on etsitty ajan yleisestä ristiretki-innostuksesta. Tämä on ymmärrettävää, sillä ristiretkipropaganda julisti pyhää sotaa Kristuksen vihollisia vastaan. Maailmaa oltiin jakamassa kahtia, Kristuksen puolustajiin ja hänen vihollisiinsa. Ristiretki-innostuksen rinnalle tai sitä jopa korvaamaan on vuoden 1096 pogromien selitykseksi esitetty myös taloudellisia syitä. Alexander Murray on mm. korostanut taloudellisen kateuden merkitystä pogromien nostattajana. Juutalaiset olivat aikansa ensimmäiset 'uusrikkaat' Euroopassa, ja siten olisi luonnollista, että heitä vihasivat sekä vanhemmat rikkaat että köyhät.¹⁹ Peri-inhimillisen kateuden ja sosiaalisen vihan voi hyvin uskoa olleen mukana vaikuttamassa. Pogromit toteuttaneessa ristiretkiarmeijassa olivat liikkeellä pikemminkin kansan syvät rivit kuin varakkaat.

Ristiretkiaikaa konkreettisemmin keskiajan juutalaisviha manifestoitui Mustan surman aikaisissa suurpogromeissa. Tappavan kulkutaudin varjossa toimeenpannut vainot olisi tietysti helppo leimata vain keskiaikaisen ihmisen taikauskon, ennakkoluulojen ja "uskonnollisen yliherkkyyden" tiiliin. Näillä kaikilla on varmasti ollut osansa, mutta selitys olisi silti liian yksinkertainen. Muitakin tekijöitä on esitetty. Myös tässä tapauksessa näistä 1800-luvun lopulla ja 1900-luvulla mukaan tulleista selitystekijöistä merkittävimmät liittyvät keskiajan sosiaaliin, taloudellisiin ja poliittisiin oloihin. Monen Mustan surman aikaisen juutalaisvainojen takaa on jäljitettävissä tapahtumia ohjaillut käsikirjoitus, josta oli vas-

tannut muodossa tai toisessa hallitsija tai kaupungin raati.²⁰

Edellä mainittu pogromien ennalta valmistelu ja ohjailu johtaa juutalaisvainojen mahdollisiin taloudellisiin syihin. Näiden kohdalla löytyy kannattajia esimerkiksi näkemykselle siitä, että keskiaikaisten pogromien varsinaiset syyt olisivat olleet taloudellisia. Kansantaloustieteilijä Wilhelm Roscher on analysoinut myöhäiskeskiajan juutalaisvainoja osuvasti jo 1870-luvulla todeten kysymyksessä olleen "barbaarisen valuuttakriisin".²¹ Näkemys ei ole myöskään täysin perää vailla, sillä niin keskeinen asema juutalaisilla oli keskiajan rahakaupassa. Velkojen kuittaaminen pogromeilla oli hyvin yksinkertainen tapa kuolettaa lainat. Taloudellisten vaikuttimien merkitystä juutalaisvainojen syntyyn puoltaa myös pogromeihin liittynyt ryöstely. Henkilökohtaisen rikastumisen tiedetään kiinnostaneen vainojen yhteydessä etenkin rahvasta mutta myös keskiluokkaa.

Vallan asemasta myös juutalaisten heikkouden on selitetty olleen mukana vaikuttamassa antisemitismin syntyyn. Varmasti paras esimerkki köyhän juutalaisen aiheuttamasta antisemitismistä on Tsaari-Venäjän 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun pogromien nostattaman juutalaisen joukkosiirtolaisuuden vaikutus. Länsimaissa tämä pakolaisaalto, jos mikä oli lietsomassa an-

17. Uuden ja uusimman ajan juutalaiskuvasta, ks. Kuparinen (1999), 111–127, 141–146.

18. Usein unohdetaan, että Saksa ei ollut ainoa maa, jossa säädettiin emansipaatiota purkaneita juutalaislakeja. Ennen toista maailmansotaa samaan tähtääviä lakeja annettiin myös Unkarissa, Italiassa, Romaniasa ja Slovakiassa. Sotavuosina samaan seuraan liittyivät myös Kroatia, Bulgaria ja Ranska. Hyvin todennäköisenä pidetään, että vastaavaan lainsäädäntöön olisi päädytty ennen pitkää myös Puolassa, merkit siitä olivat ilmeiset. Tässä mielessä on varsin irvokasta, että Hitlerin syyttämä toinen maailmansota "pelasti" Puolan juutalaiset joutumasta puolalaisen antisemitismin uhriksi.

19. Alexander Murray (1978) *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford: Claredon Press, 68–69.

20. František Grauss (1982) "Judenpogrome im 14. Jahrhundert: Der Schwarze Tod", teoksessa *Die Juden als Minderheit in der Geschichte*, julk. Bernd Martin und Ernst Schulin, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 72.

21. Wilhelm Roscher (1878) *Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte*. Bd. 2. 3. Aufl., Leipzig – Heidelberg: Winter, 339.

tisemitismiiä. Vastaava ilmiö koettiin Euroopassa Venäjän vallankumouksen aiheuttaman pakolaisuuden yhteydessä. Ei ole varmasti liioiteltua väittää, että näiden ns. itäjuutalaisten pakolaisaalloilla länteen oli 1900-luvun antisemitismiiä ajatellen kauaskantoiset vaikutukset. Ne vaikuttivat 1900-luvun alun Wienissä Hitlerin maailmankatsomuksen muovautumiseen. Ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Saksassa ne puolestaan lietsoivat antisemitismiiä ja tarjosivat siten erinomaisen maalin kansallissosialistien propagandalle.

Harhamallisuus juutalaisvihan selittäjänä

Käyttökelpoisimmin antisemitismin selittäjäksi on soveltunut kuitenkin Gavin L. Langmuirin ns. kimairaisen eli harhamallisen antisemitismin teoria.²² Langmuirin mukaan antisemitismi on sosiaalisesti merkittävä kimairaista vihamielisyyttä juutalaisia kohtaa. *Kimaira* oli antiikin Kreikan mytologiassa esiintynyt tarueläin, leijonan, vuohen ja käärmeen sekoitus. Kreikkalaiset uskoivat, että sellaisia oli olemassa, vaikka kukaan ei ollut koskaan nähnyt niitä. Aivan samalla tavalla kimairaisessa antisemitismissä yhteiskunnan valtaväestö uskoo juutalaisista kaikkea mahdollista, ilman että tätä olisi näytetty toteen. Langmuir haluaisi jopa aloittaa antisemitismin historian keskiajalta ja luokitella tätä varhaisemman juutalaisvihan pelkäksi ksenofobiaksi, siksi merkittävänä hän pitää Euroopan juutalaisvastaisessa ilmastossa 1100- ja 1200-luvulla tapahtunutta muutosta. Ristiretkiajasta alkaen juutalaisia kohtaan tunnettu kammo ja epäluulo muuttui juutalaisia kohtaan tunnettujen harhamallisten tuntemusten johdosta kuolettavaksi vihaksi.

Ei voi kieltää etteikö Euroopan juutalaisvastaisuudessa olisi tapahtunut ristiretkiajasta alkaen voimakasta radikalisoitumista, ja Langmuirin kimairaisen antisemitismin teoria soveltuukin erityisen hyvin keskiajan taikauskosävytteisen juutalaisvihan selittäjäksi. Täysin ilman harhamallisuutta ei tosin antiikin ajan juutalaisvihakaan ollut, se ei kuitenkaan manifestoitunut samalla kuolettavalla väkivaltaisuuudella. Keskiajalta juuta-

laisia vainottiin, koska heidän uskottiin syylistyneen kollektiivisesti tiettyihin suurrikoksiin, rituaalimurhiin, ehtoollisleipien häpäisyyn sekä kaivojen ja lähteiden myrkyttämiseen. Näistä viimeksi mainittu syyte nostatti keskiajan pahimmat juutalaisvainot. Taustalla oli vaikuttamassa poikkeuksellinen lähtötilanne, Musta surma. Rutto levisi suuria kauppareittejä pitkin ja tartutti ihmisiä markkinoilla, pyhiinvaelluspaikoilla ja yleensä kohteissa, joissa oli paljon väkeä koolla. Koska myös suurin osa juutalaisten yhteisöistä sijaitsi samojen kauppareittien varrella, nähtiin heidän yhteytensä ruton syntyyn tässäkin mielessä ilmeisenä. Lisäpuhtia syytteille tuottivat kaivojen myrkyttämisestä epäiltyjen juutalaisten kuulustelut. Kidutuskammioissa näiltä saatiin mitä moninaisempia tunnustuksia, ja kuulustelijoille kävi selväksi mm., että juutalaiset olivat tehneet laajan salaliiton kristikansan surmaamiseksi päästäkseen itse maailman herruuteen.

Harhamallisuudella on ollut keskeinen asema vielä uusimmankin ajan antisemitismissä. Merkittävä ja seuraukseltaan vaikuttava esimerkki tästä on legenda ns. *Siionin viisaiden pöytäkirjoista*. Tsaari-Venäjän valtiollisen salaisen poliisin toimesta laadituissa pöytäkirjoissa esitettiin suunnitelma siitä, kuinka maailma vietäisiin juutalaisten johdolla messiaaniseen aikaan, juutalaisuuden alaiseksi ja juutalaisesta Daavidin suvusta nousevan hallitsijan hallittavaksi.²³ Väären-

22. Ks. Gavin I. Langmuir (1990). *Toward a Definition of Antisemitism*, Berkley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 311–351.

23. Ajatus juutalaisesta salaliitosta on sinänsä vanha. Siitä puhuttiin jo keskiajalta levitettäessä legendoja juutalaisista kaivojen myrkyttäjinä ja sairauksien levittäjinä. Uuden ajan alusta alkaen Eurooppaa kiersi myös tarinoita salaisista rabbiineuvoston kokouksista, joissa olisi tehty päätös kristikunnan tuhoamisesta. Näitä pikemminkin poliittisia kuin uskonnollisia tarkoituksia varten seipitettyjä tarinoita ponnahti ensi kerran esiin Espanjassa, mutta niitä levisi myös Saksaan ja Ranskaan. Myöhemmässä vaiheessa 1800-luvun jälkipuolella myös vapaamuurarit yhdistettiin tarinoissa juutalaisten liittokumppaneiksi kristikuntaa vastaan. Varhaisista salaliittolegendoista, ks. Léon Poliakov (1974) "Protocols of the Elders of Zion", teoksessa *Anti-Semitism*. Jerusalem: Keter Books, 135. Pöytäkirjoista lähemmin, ks. Norman Cohn (1981) *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and "The Protocols of the Elders of Zion"*, New York: Harper and Row.

Hinter den
Feindmächten:

der Jude

*"Vibollisvaltojen takana: juutalainen." Saksalainen juliste toisen maailmansodan vuosilta. Sitä levi-
tettiin erikielisinä laajemminkin Kolmannen valtakunnan valtapiiriin.*

netyn asiakirjan tarkoituksena oli vaikuttaa tsaari Nikolai II:n sisäpolitiikkaan ja saada se entistä antisemiittisemmäksi. Ennen ensimmäistä maailmansotaa *Siionin viisaiden pöytäkirjat* jäivät vielä varsin vähälle huomiolle. Kuuluisuuteen ne nousivat vasta Venäjän sisällissodan aikana, jolloin niistä tuli osa valkoista sotapropagandaa. Pöytäkirjan oikeaksi väittäminen oli nyt helpompaa kuin 1900-luvun alussa, sillä Euroopalla oli takanaan maailmansota sekä useamman keisarikunnan romahtaminen. Hitlerin Saksassa toisen maailmansodan syttymisen katsottiin vain vahvistavan *Siionin viisaiden pöytäkirjojen* aitoutta. Juutalaiset olivat ajaneet Saksan toiseen maailmansotaan, ja he saivat vastata seurauksista. Jatkossa myytti juutalaisten kansainvälisestä salaliitosta Saksa vastaan olikin painavin argumentti, jolla kansallissosialistit puolustivat juutalaispolitiikkaansa. Kansainvälinen juutalaisuus oli paholainen, josta Saksan kansaa jatkuvasti muistutettiin.

Moderniin antisemitismiin 1800-luvulla varsin olennaisesti liittynyt piirre, kvasitieteellisyys tuo myös sen harhamallisen antisemitismin piiriin. Modernissa antisemitismissähän on voitu aikanaan tieteen syvällä rintaäänellä vakuuttaa, että juutalaiset olivat muita alempi ihmisrotu. Äärimmillen vietynä harhamallinen antisemitismi manifestoitui Hitlerin omaksumassa 'lunastusantisemitismissä'. Sen edustaman näkemyksen mukaan arjalainen maailma oli pelastettavissa juutalaisuuden uhkaamalta tuholta vain vapautumalla juutalaisista.²⁴

Antisemitismi tänään

Edellä mainituista historiallisiin yhteyksiin sijoitetuista selitysmalleista saattoi havaita, että eräät niistä menivät päällekkäin toistensa kanssa. Olennaista onkin huomata, että antisemitismiä on varsin mahdotonta selittää vain yhdellä selitysmallilla. Eri aikoina antisemitismin syntyyn ja voimistumiseen ovat varmasti vaikuttaneet erilaiset tekijät, mutta tällöinkin ilmiön selittäminen vain yhden ainoan tekijän perusteella tuntuu varsin uskalletulta. Koska antisemitismissä on kysymys varsin monimutkaisen koneiston – ihmisen – käyttäytymisestä, niin

tähän on voinut vaikuttaa samanaikaisesti mitä moninaisempia tekijöitä. Miten edellä mainitut mallit sitten soveltuisivat tämän päivän antisemitismin selittämiseen, ja voisiko niiden kautta ennustaa myös antisemitismin tulevaisuutta? Mitä elementtejä on löydettävissä 2000-luvun juutalaisvihasta?

Ensinnäkin mitä tulee uskonnolliseen antisemitismiin, niin sen aika on jo ohi. Kristinusko kuuluu antisemitismin selittäjänä niihin harvoihin tekijöihin, joiden merkitys on laskenut jyrkästi toisen maailmansodan jälkeen. Holokaustin voi sanoa vaikuttaneen kahdellakin tavalla toisen maailmansodan jälkeisen antisemitismin luonteeseen.²⁵ Holokaustin jäljet pelästyttivät tajuamaan, mihin Hitlerin Saksan viljelemä poliittinen ja rasistinen antisemitismi saattoi johtaa. Jatkossa sillä ei ole enää ollut tulevaisuutta. Toinen muutos on koskenut uskonnollisen antisemitismin marginaalistumista. Kirkon johtajat ovat tuominneet laajalti huonoa omaatuntoa potien sekä anti-judaismia että uskonnollisen antisemitismin. Toisaalta toisen maailmansodan jälkeinen antisemitismi on saanut paljon uutta sisältöä Israelin valtion synnyn myötä. Tänä päivänä antisemitismi sekoittuu hyvin voimakkaasti antisionismiin, Israel-vastaisuuden kanssa. Juutalaisvihasta on tullut yhä enemmän myös Israel-vihaa. Israelin valtiosta on muodostunut maailmaan kollektiivinen juutalainen.²⁶ Leimaamalla antisemitismi antisionismiksi se on saatu jälleen myös seurapiirikelpoiseksi.²⁷

Juutalaisten väitetty ulkopuolisuus, heidän muukalaisuutensa – juutalaisvihan vanhin selitystekijä – soveltuu antisemitismin selittäjäksi tänäkin päivänä. Se ilmenee mm. maailman juutalaisten kuvittelussa suhteessa Israelin valtioon. Tämä tuli hyvin esiin kansainvälisen antisemitismin vastaisen järjestön Anti-Defamation Leaguen (ADL) vuonna 2002 kymmenessä Euroopan maassa tekemässä tutkimuksessa. Tämän mukaan keskimäärin 45 % haastatelluista uskoi juutalaisten olevan lojaalimpia Israelia kuin omaan kotimaataan kohtaan. Samasta ulkopuolisiksi kokemisesta voi tulkita kertovan myös em. tutkimuksen tulos siitä, että 19 % haastatelluista uskoi juutalaisten välittävän

vain omistaan,²⁸ tai italialaisen *Corriere della Sera* -lehden yhdeksässä EU-maassa teettämän, tammikuussa 2004 julkistetun tutkimuksen tulos siitä, että 46 % haastatelluista katsoi juutalaisten poikkeavan mentaliteetiltaan ja elintavaltaan muista.²⁹ Juutalainen koetaan edelleenkin ulkopuoliseksi, mitä korostaa myös kollektiivisen juutalaisen, Israelin valtion ulkopuolisuus Lähi-idän arabiväestön keskuudessa.

Myös juutalaisten käyttäminen syntipukkeina kuuluu olennaisena tämän päivän antisemitismiin. Esimerkiksi venäläisessä antisemitismissä juutalaiset selitetään syyllisiksi Venäjää kohdanneisiin onnettomuksiin vuoden 1917 vallankumouksia ja toiseen maailmansotaan joutumista myöten. Juutalaisten syntipukiksi joutumista voidaan selittää historiallisilla tekijöillä, mutta se on edelleen erinomainen esimerkki selitettäväksi myös psykologisilla teorioilla. Ihminen ei ole muuttunut ihmisenä. Sillä on edelleen sama tarve aggressioiden purkamiseen ja syntipukin etsimiseen. Tässä mielessä tilanne on valitettavasti ennallaan.

Juutalaisten heikkous ei juuri sovellu tämän päivän antisemitismin selittäjäksi. Juutalainen ei ole enää köyhä pakolainen. Juutalaisten hallussa olevan vallan voi sitä vastoin katsoa aiheuttavan antisemitismia. Keskeisenä on edelleen syytös siitä, että juutalaiset pankkiirit ohjaavat maailman kohtaloita. Edellä mainitun ADL:n tutkimuksen mukaan 30 % tutkimuksessa haastatelluista katsoi, että juutalaisilla oli liian paljon valtaa talouselämässä.³⁰ *Corriere della Seran* tutkimuksen mukaan puolestaan 40 % haastatelluista katsoi, että juutalaisilla oli ”erityissuhde rahan”.³¹ Talouselämään liittyen juutalaisista on tehty myös maailman globalisaation taustavaikuttajia. Antisemitismi on ottanut asevarastonsa globalisaation ja siihen liittyvät kielteiset asenteet, ja juutalaisten syyllisyyttä vakuuttavien onkin ollut helppo löytää ajatusmaailmalleen hyväksyntää maailmalla.³² Ääriivasemmiston ohella globalisaatiota ja sen edustamaa kapitalismia ovat nousseet vastustamaan myös kansallisia arvoja korostava äärioikeisto sekä osa globalisaatioon kielteisesti suhtautuvista vihreistä. Näiden ryhmien muodostama glo-

baalisaation vastainen rintama on leimannut Israelin maailman viimeiseksi kolonialistiseksi siirtomaavaltioksi, länsivaltojen luomaksi kapitalistiksi enklaaviksi arabiväestön keskuuteen. Juutalaisen rahan selitetään myös pitävän Yhdysvallat Lähi-idässä valvomassa juutalaisten intressejä ja asettavan samalla koko länsimailman alttiiksi islamilaisten ääriainesten terroriteoille. Juutalaisten intressipiirien nähdään myös ajaneen George W. Bushin hallinnon sotaan Irakia vastaan.

Globalisaation vastaisuuden ohella tämän päivän antisemitismi sekoittuu voimakkaasti

24. Termi 'lunastusantisemitismi' (*Erlösungsantisemitismus*) on peräisin Saul Friedländeriltä, ks. Saul Friedländer (1998) *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939*, München: C.H.Beck, 87–128.

25. Toisen maailmansodan jälkeisen antisemitismin luonteesta, ks. Werner Bergmann (1980) "Sind die Deutschen antisemitisch? Meinungsumfragen von 1946–1987 in der Bundesrepublik Deutschland", teoksessa *Antisemitismus in der politischen Kultur nach 1945*, julk. Werner Bergmann, Rainer Erb, Opladen: Westdeutscher Verlag, 118–124; Max Miller (1980) "Kollektive Erinnerungen und gesellschaftliche Lernprozesse. Zur Struktur sozialer Mechanismen der 'Vergangenheitsbewältigung'", *ibid.*, 80–81.

26. Ks. esim. Brian Klug (2003) "The collective Jew: Israel and the new antisemitism" – *Patterns of Prejudice*, Vol. 37, No. 2, June 2003.

27. Antisemitismin ja antisionismin suhteesta, ks. Henrik Bachner (1999) *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*, Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur, passim, erit. 151–341.

28. ADL European Survey Findings: "A Potent and Dangerous Mix" www-page of ADL [http://www.adl.org/PresRele/ASInt_13/4118_13.aspl] Haettu 21.5.2004. Tutkimusalueen muodostivat Alankomaat, Belgia, Espanja, Iso-Britannia, Italia, Itävalta, Ranska, Saksa, Sveitsi ja Tanska. Maakohtaisen tutkimusotoksen suuruus oli 500 henkeä.

29. Ks. esim. "Poll: Europeans "Tired of Holocaust victim games" – Jerusalem Post Online Edition, January 27, 2004. [<http://www.jpost.com/servle...st/JParticle/ShowFull&cid=1075114458901>]. Haettu 23.5.2004. Tutkimusalueen muodostivat Alankomaat, Belgia, Espanja, Iso-Britannia, Italia, Itävalta, Luxemburg, Ranska ja Saksa.

30. ADL European Survey Findings: "A Potent and Dangerous Mix" www-page of ADL [http://www.adl.org/PresRele/ASInt_13/4118_13.aspl]. Haettu 21.5.2004.

31. "England, Europe tiring of their Jews" – Jerusalem-newswire, January 27, 2004. [http://www.jnews.com/news_archive/04/01/040127_europe.asp]. Haettu 23.5.2004.

32. Antisemitismin ja globalisaatiovastaisuuden yhteyksistä, ks. Mark Strauss (2003), 'Antiglobalism's Jewish Problem' – *Foreign Policy*, November/December 2003.

anti-amerikkalaisuuteen. Vuoden 2001 syyskuun 11. päivän terrori-iskut Yhdysvaltoihin ovat luoneet uuden entistä selvemmän rintamalinjan myös antisemitismiin. Yhdysvaltojen läsnäolo Lähi-idässä ja sen antama ehdollistaman tuki Israelille yhdistetään terroristien Yhdysvaltoja vastaan aloittamaan sotaan. Euroopassa on tunnettu syyskuusta 2001 lähtien pelkoa siitä, että ääri-islamalainen terrorismi kohdistuisi jatkossa laajemminkin länsimaita kohtaan, ei enää vain Yhdysvaltoja vastaan. Madridin pommi-iskut 11.3.2004 ovat myös vahvistaneet näiden pelkojen aiheellisuuden. Koska Israel nähdään tässä ongelman ytimenä, se on ruokkinut myös antisemitismia ja juutalaisvastaisia kannanottoja. Uuden antisemitismin myötä juutalaisvastaisuus on sekoittunut vielä entistäkin enemmän Israel-vastaisuuden kanssa. Hyvin kuvaava on tässä mielessä italialaisen *Corriere della Sera* -lehden teettämän tutkimuksen tulos eurooppalaisten suhtautumisesta Israeliin. Sen mukaan 15 % haastatelluista oli sitä mieltä, että maailmalle olisi parempi, jos Israelia ei olisi olemassa.³³ Tässä suhteessa tulos myötäilee syksyllä 2003 tehtyä, paljon kohua herättänyttä EU-tutkimusta, jonka mukaan lähes 60 % eurooppalaisista koki Israelin suurimpana uhkana maailmanrauhalle.³⁴

Viitattaessa juutalaisten väitettyyn taloudelliseen valtaan taustalla voi havaita pilkistävän myös antisemitismin ikiaikaisen legendan juutalaisesta salaliitosta maailman hallitsemiseksi. Sionismi ja Israelin valtio nähdään osana juutalaisen rahavallan ohjaamaa globaalia salaliittoa juutalaisen tai juutalais-imperialistisen maailmanvallan luomiseksi. Keskiajan harhamallinen antisemitismi elää voimallisena myös 2000-luvun maailmassa.

Juutalaisten hallussa olevan vallan yhteys antisemitismiin on ilmennyt selvästi myös juutalaisten suhteesta sotilaalliseen voimaan. Tämä tuli hyvin esille jo vuonna 1967 Israelille voitokkaan Kuuden päivän sodan yhteydessä. Israel sai voimankäyttöllään ihailijoita maailmalla, mutta myös vastustusta. Monet eivät voineet hyväksyä, että Davidista oli nyt tullut Goljat, aiemmasta turvatto-

mien pakolaisten suojausamatista Lähi-idän sotilasmahti, salam sodan taituri, arabiar-meijoiden voittaja ja palestiinalaisalueiden miehittäjä. Shylock oli muuttunut Ramboksi. Juutalaisten hallussa oleva valta on johdannut juutalaisten syyllistämässä myös Israelin rinnastamiseen Hitlerin Saksaan. Natsismi ja holokausti on projisoitu Israelin valtion. Tänä päivänä esimerkiksi pääministeri Ariel Sharon rinnastetaan antisemitisessä kielenkäytössä Adolf Hitleriin. Juutalainen valta herätti kielteisiä tuntemuksia myös em. ADL-tutkimuksessa; haastatelluista 16 % oli sitä mieltä, että juutalaiset olivat muita valmiimpia turvautumaan epä-määräisiin keinoihin saavuttaakseen pää-määränsä.³⁵

Tässä yhteydessä on ehkä syytä korostaa, että Israelin valtion ja sen politiikkaan kohdistunut kritiikki sinänsä ei ole antisionismia antisemitismistä puhumattakaan. Israel on demokraattinen valtio, jonka toimien ja päätöksenteon on oltava myös alttiina arvostelulle. Mikäli tämä kritiikki kiistää kuitenkin Israelin oikeuden valtiolliseen olemassaoloon, se on ylittänyt jo antisionismin kynnyksen. Mikäli tähän liitetään vielä juutalaisia ihmisinä leimaavia negatiivisia stereotyyppioita, on jo siirrytty antisemitismin puolelle.

Antisemitismin tulevaisuus

Mikä on antisemitismin tulevaisuus? Olemmeko oppineet mitään holokaustin vuosisadasta vai onko oppiminen mahdotonta? Onko antisemitismi ikuista? Kun tulevaisuudentutkijat tekevät ennusteitaan, he laativat ne menneisyyden perusteella turvautuen tällöin ns. trendianalyysiin eli extrapolatioon. Trendikäyrän perusteella on mahdollista ennustaa tulevaisuutta edellytyksellä, että mikään yllätyksellinen tekijä ei vaikuta trendikäyrään. Antisemitismin historiasa holokausti olisi voinut olla tällainen uusi muuttaja, joka olisi vaikuttanut antisemitismia hillitsevästi. Mutta näin ei käynyt. Maailma tunsu holokaustin johdosta huonoa omaatuntoa, mutta vain hetken. Antisemitismi jäi henkiin ja sai hyvin nopeasti myös uutta elinvoimaa. Antisemitismin trendikäy-

ränperusteella voi ennustaa, että antisemitismi ei katoa jatkossakaan.

Holokaustilla oli kuitenkin oma vaikutuksensa antisemitismiin. Voi sanoa, että holokaustin jälkeen antisemitismi palasi parrasvaloihin uudistuneessa asussa ja että tämä uudistumisprosessi on jatkunut ja jatkuu yhä edelleen. Antisemitismi on tänään elinvoimaisempaa kuin vuosikymmeniin. Se on osa arkipäivää niin antisemitismin perinteisellä esiintymisalueella Euroopassa kuin myös maailmanlaajuisesti. Tämän päivän antisemitismin voimakkuuden salaisuus piilee sen rekrytointipohjan laajuudessa; se on saavuttanut yhä enemmän kannattajia myös äärioikeiston ulkopuolelta. Se on saanut uutta pontta antisionismista, antiamerikkalaisuudesta sekä globalisaation vastustuksesta. Syntyperäisten eurooppalaisten ohella antisemitismi on löytänyt merkittävän kannattajajoukon myös Euroopan muslimivähemmistön keskuudesta.

Ajallisen etäisyyden holokaustiin kasvaessa myös antisemitismin luonne on muuttunut. Juutalaisvastaisia kannanottoja esittämässä ovat nyt sukupolvet, jolla ei ole enää omaa yhteyttä holokaustiin. He eivät syyllistä siitä itseään. Päinvastoin, kun uusi sukupolvi on joutunut kohtaamaan holokaustiin liittyneen syyllisyyden, se on synnyttänyt monenlaisia reaktioita, niin rationaalisia kuin irrationaalisia. Jälkimmäisiin on kuulunut myös uhrien syyllistäminen. Tämä piirre on vahvistunut entisestään ajallisen etäisyyden holokaustiin kasvaessa.

Voi uskoa, että tämän tyyppinen kehitys jatkuu edelleen. Samoin voi uskoa, että Euroopassa tullaan jatkossakin tuntemaan pelkoa siitä, että myös Eurooppa on alttiina ääri-islamilaistelle terrorismille. Koska Israel nähdään ongelman ytimenä, se tulee ruokkimaan jatkossakin antisemitismia. Uskaltaisinkin myös väittää, että tämä tulee jatkossa nostamaan myös holokaustia esille entistä enemmän myös toisessa valossa. Jatkossa holokaustia ei enää kielletä. Päinvastoin se myönnetään mutta nostetaan samalla aiempaa keskeisemmin motiiviksi Israelin valtion syntyyn – selvät merkit tästä on jo nähtävissä. Israelin ei haluta nähdä syntyneen valtiona muiden valtioiden yleisen

hyväksynnän kautta, vaan länsivaltojen sanelupolitiikan tuloksena. Tähän ne oli puolestaan ajanut huono omatunto holokaustin Euroopan juutalaisväestölle aiheuttamien kärsimysten johdosta, sillä antaahan esimerkiksi Yhdysvaltojen pakolaispolitiikka Hitlerin Saksan vuosien osalta aihetta kirpeäänkin kritiikkiin.³⁶ Ja koska Israel ei ole syntynyt yleisen hyväksynnän perusteella, sen olemassaolo on antisemiittien näkemys mukaan myös oikein arvostella. Ja tarvittaessa Lähi-idässä olisi myös mahdollista suorittaa sen perusteella valtiollisia uudelleenjärjestelyjä.

En kaikesta huolimatta väitä, että antisemitismi olisi aivan ikuista, sillä ihminenkin on mahdollistaa opettaa uusille tavoille. Uskallan kuitenkin väittää, että antisemitismin loppua ei ole silti näkyvissä. Koska tämän päivän antisemitismi kietoutuu osin myös antisionismiin ja israelilaisten ja palestiinalaisten keskinäisiin suhteisiin, ei antisemitismin loppumiselle ole edes edellytyksiä ennen Lähi-idän tilanteen rauhanomaista ratkaisua. Mutta tähän tarvitaan molempien osapuolten aktiivisia ponnisteluja. Sodan voi aloittaa yksin, mutta rauhaan tarvitaan aina kaksi. Sittenkin vie vielä kauan ennen kuin antisemitismistä voidaan puhua pelkästään menneisyyteen kuuluvana historiallisena ilmiönä.

33. Ks. esim. "Poll: Europeans 'Tired of Holocaust victim games'" – Jerusalem Post Online Edition, January 27, 2004. [<http://www.jpost.com/servlet/JPArticle/ShowFull&cid=1075114458901>]. Haettu 23.5.2004.

34. Tässä viidessätoista EU:n maassa lokakuussa 2003 tehdyssä tutkimuksessa haastateltiin 7515 henkeä, joista lähes 60 % piti Israelia suurimpana uhkana maailmanrauhalle, suurempana kuin Pohjois-Koreaa, Afganistania, Irakia tai Irania. Ks. esim. "EU denies suppressing Israel poll finding"–EUbusiness, October 30, 2003. [http://www.eubusiness.com/afp/031030153736_jdyshutd] Haettu 24.5.2004.

35. ADL European Survey Findings: "A Potent and Dangerous Mix" www-page of ADL [http://www.adl.org/PresRele/ASInt_13/4118_13.asp]. Haettu 21.5.2004.

36. Pakolaiskiintiöstään varsin tiukasti kiinni pitänyt Yhdysvallat otti Hitlerin valtakaudella vastaan noin 240 000 juutalaispakolaista. Holokaustin tuottamiin lukuihin verrattuna määrä vastasi holokaustin vuoden 1942 etemisvauhdilla laskettuna vain noin 33 päivän osuutta.

SVANTE LUNGGREN

Juutalaiset ja sosialismi

Juutalaisuus ja sosialismi kiinnostaa tutkijasta, sillä olivathan monet sosialistijohtajat juutalaisia. Judaistikan dosentti Svante Lundgren selvittää juutalaisen sosialismin historiaa sekä juutalaisuuden ja sosialismin suhdetta.

■ Friedrich Engels, V. I. Lenin, tsaari Nikolai II ja monet muut kiinnittivät huomiota siihen, että johtavien sosialistien joukossa oli paljon juutalaisia. Natsit taas väittivät propagandassaan, että juutalaiset olivat luoneet kommunismin ideologian. He pitivät Saksan päävihollisena juutalais-bolshevistista salaliittoa, jonka tavoitteena oli Saksan murskaaminen.

Socialismin juuria on etsitty antiikista, Jeesuksesta, jopa Vanhan testamentin profetoista. Nykyaikaisena poliittisena liikkeenä sosialismi astui kuitenkin esiin vasta 1800-luvun alussa. Samaan aikaan Länsi-Euroopan juutalaiset nauttivat uudesta vapautestaan ja etenivät tieteen, taiteen, politiikan ja liike-elämän alueilla. Monet vierantuivat perinteisestä juutalaisuudesta ja omaksuivat uusia, radikaalejakin ideoita.

Socialismin suosioon saattoivat vaikuttaa psykologiset syyt. Moni juutalainen teki 1800-luvulla radikaalin välikirkon vanhempiensa keskiluokkaiseen maailmaan. Kاپina ei ollut ensisijaisesti suunnattu juutalaista uskontoa vaan juutalaisen keskiluokan porvarillisuutta vastaan.

Juutalaisten sosialismiin sitoutumisen taustalla oli myös sosiaalisia syitä. Etenkin Itä-Euroopassa suurin osa juutalaisista oli erittäin köyhiä. Socialismin sanoma työläisten ajan koittamisesta oli suunnattu köyhälistölle. Kun sosialismi saarnasi kaikkien yhdenvertaisuutta kansalaisuudesta riippumatta, tämä antoi toivoa tulevaisuudesta, jossa ei olisi juutalaisvastaisuutta.

Kenties kiintoisimmat teoriat sosialismin

suosiosta juutalaisten keskuudessa liittyvät kysymykseen, onko juutalaisessa uskonnossa ja kulttuurissa jotakin, mikä tekee juutalaiset halukkaiksi sitoutumaan sosialistiseen asiaan. Usein on korostettu kahta juutalaisuudelle tyypillistä piirrettä, intellektualismia ja kansainvälisyyttä, – ja nämähän ovat myös sosialismin ihanteita. Oikeudenmukaisuus, solidaarisuus ja usko maailman vapauttamiseen (*messianismi*) ovat yhteisiä juutalaisuudelle ja sosialismille. Unelma sosialistisesta paratiisista ja luokattomasta yhteiskunnasta on sekularisoitua messianismia.¹

Juutalaiset ja saksalainen sosialismi

Saksassa sosialismilla oli pitkä ja vankka perinne, joka vaikutti suuntaa-antavasti maailmanlaajuisesti. Saksan työväenliikettä johtivat ideologisesti valveutuneet johtajat, ja sillä oli suurin ja parhaiten järjestäytynyt jäsenkunta.

Moses Hess (1812–75) on nimetty Saksan ensimmäiseksi sosialistiksi, vaikka jo ennen häntä Ludwig Gall oli julkaissut sosialistista kirjallisuutta. Hess oli kuitenkin se, joka ensimmäisenä sekä kirjoitti sosialismista että oli aktiivisesti mukana poliittisessa toiminnassa. Hänen Kölnissä sijaitsevassa haudassaan lukee *Vater der deutschen Sozialdemokratie* (saksalaisen sosialidemokratian isä).

Hess oli itseoppinut ja spinozalaisen elämäntutkimuksen omaksunut ajattelija, josta tuli sosialisti lukiessaan ranskalaisten sosialistien teoksia (mm. Saint-Simon, Fourier ja Babeuf). Hän onnistui kääntymään Friedrich Engelsin sosialismiin ja vaikutti myös nuoreen Karl Marxiin enemmän kuin useimmat Marx-tutkijat ovat halunneet myöntää. Ikääntynyt Hess oli myös palvasionisti, joka tuli tunnetuksi ennen kaikkea kirjastaan *Rom und Jerusalem* (1862). Teos tuskin herätti huomiota Hessin eläessä, mutta myöhemmin sionistinen liike kohotti teoksen suorastaan profetalliseksi. Socialismin historiaa käsittelevissä kirjoissa Hess esiintyy yleensä viitteissä tai sivulauseissa, jos edes niissä.²

Jos Hess on suurelle yleisölle tunnetun, paljon maineikkaampi – tai pahamaineisempi – on Karl Marx (1818–83). Hän

oli syntyisin huomattavasta rabbiinisuvusta, mutta hänen isänsä oli pakko kääntyä kristinuskoon saadakseen pitää valtionvir-kansa. Marx oli siis muodollisesti protestantti, mutta jo elinaikanaan häntä pidettiin juutalaisena. Myöhemmin on antisemitistisessä propagandassa, mm. natsi-Saksassa ja nykyisin Venäjällä, usein vedottu Marxiin esimerkkinä juutalaisten turmiollisesta vai-kutuksesta.

Marxin juutalaisuus on ollut monien tie-teellisten tutkimusten ja ankarien väittely-jen kohde.³ Koska Marx toistuvasti esitti juutalaisista halveksuvia lausuntoja kirjoituk-sissaan ja yksityiskirjeissään, häntä on usein pidetty antisemitistisenä. Psykologiset teoriat juutalaisten itseinhosta pitävät Marxia malliesimerkkinä.⁴ Toiset tutkijat ovat taas korostaneet, että Marx vihasi ennemminkin oman aikansa juutalaisuuden kapitalistisia piirteitä. Keskustelussa on noussut esiin ennen kaikkea Marxin teos *Zur Judenfrage* (Juutalaiskysymyksestä) vuodelta 1843, jossa hän väittää juutalaisuuden olevan rahanpal-vonnan uskonto ja tosi vapauden tulevan vasta sen jälkeen, kun yhteiskunta on va-pautunut juutalaisuudesta.⁵

Marxin ongelmallinen suhtautuminen juutalaisuuteen näkyy muuallakin kuin yh-dessä teoksessa, ja kielteiset lausunnot ovat niin rajuja ja yleisiä, että antisemitismisyy-tökset ovat perusteltuja. Tulee kuitenkin muistaa, että hänen uskollinen aseentan-tajansa Engels oppi-isän kuoleman jälkeen otti erittäin myönteisen asenteen juutalai-sia kohtaan ja että Marxin tytär Eleanor ker-toi juutalaisille maahanmuuttajille Lontoon East Endissä olevansa juutalainen. Eleanor oli ylpeä siitä, että hän oli juutalainen, vaika hän ei oikeastaan ollutkaan juutalainen – vain juutalaisen taustan omaava henkilö.

Ferdinand Lassalle (1825–64) oli perus-tamassa vuotta ennen kuolemaansa saksalaista sosialistista puoluetta *Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein*, josta vaikutusval-tainen Saksan sosiaalidemokraattinen puolue (SPD) juontaa juurensa. Jos Marx on saksalaisen sosiaalidemokratian ideologinen isä, Lassalle on sen järjestöllinen isä.

Lassallen äiti oli ortodoksijuutalainen, mutta itse hän tunsu vetoa reformijuutalai-

suuteen. Nuorena hän oli useita kertoja kuunnellut Abraham Geigerin saarnoja ja reagoinut niihin myönteisesti. Hän valitsi kuitenkin toisenlaisen tien, ja hänen suhteensa juutalaisuuteen oli ongelmallinen. Lassalle ei julkisesti puhunut juutalaisuudesta, mutta hänen kirjeistään ja päiväkirjoistaan huomaa, että hän näki juutalaisuutensa taakkana, joka olisi voinut vaikeuttaa hänen mahdollisuuksiaan nousta suureksi työväenjohtajaksi. Se oli hänen suuri unel-mansa, ja se toteutui – mutta vain lyhyeksi ajaksi. Lassalle sanoi kerran, että on ole-massa kaksi ihmisryhmää, joita hän ei voi sietää, juutalaiset ja lehtimiehet, ja valitet-tavasti hän itse kuuluu molempiin.⁶

Eduard Bernsteinia (1850–1932) voi pi-tää modernin sosiaalidemokratian isänä. Kun saksalainen sosiaalidemokratia 1900-luvun alussa kävi ideologista kamppailua, Bernsteinista tuli ns. revisionistisen linjan

1. Juutalaisten suhteesta sosialismiin, katso esim. Robert Wistrich (1976) *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, London: Harrap, 1–22. Robert J. Brym (1978) *The Jewish Intelligentsia and Russian Marxism. A Sociological Study of Intellectual Radicalism And Ideological Divergence*, London and Basingstoke: MacMillan. Stephen J. Whitfield (1983) "The Radical Persuasion In American Jewish History= *Judaism*", Vol. 32, 136–152. Jaff Schatz (1990) "The riddle of Jewish radicalism= *Nordisk Judaistik*", *Scandinavian Jewish Studies* Vol. 11, 1–9.

2. Paras elämäkerta on Edmund Silberner (1966) *Moses Hess. Geschichte seines Lebens*, Leiden: Brill. Olen väitöskirjassani tutkinut Hessin uskonnollista ajattelua: Svante Lundgren (1992) *Moses Hess on Religion, Judaism and the Bible*, Åbo: Åbo Academy Press.

3. Katso esim. Edmund Silberner (1962) *Sozialisten zur Judenfrage. Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialismus vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis 1914*, kääntänyt englannista Arthur Mandel, Berlin: Colloquium Verlag, 107–142. Wistrich (1976) 26–45. Julius Carlebach (1978) *Karl Marx and the Radical Critique of Judaism*, London, Henley and Boston: Routledge & Kegan Paul. Thomas Hauray (2002) *Antisemitismus von links. Kommunistische Ideologie, Nationalismus und Antizionismus in der frühen DDR*, Hamburg: Hamburger Edition, 160–182.

4. Esim. Sander L. Gilman (1986) *Jewish Self-Hatred. Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 188–208. Katso myös Carlebach (1978) 331–343.

5. "Die gesellschaftliche Emanzipation der Juden ist die *Emanzipation der Gesellschaft von Judentum*." Karl Marx & Friedrich Engels (1970) *Werke*, Band 1. 7. Auflage. Berlin: Dietz, 377.

6. Silberner (1962) 160–180 ja Wistrich (1976) 46–58.

keulakuva. Revisionistit korostivat uudistusten ja pienten askelten politiikan merkitystä. Bernsteinin kuuluisa toteamus ”päämäärä ei ole mitään, liike on kaikki kaikessa” pelkistää hänen näkemyksensä toteutumattomasta luokattomasta yhteiskunnasta. Vaikka luokaton yhteiskunta oli unelma, oli tärkeää, että yhteiskunta kehittyi sitä kohti.

Monista muista juutalaisista sosialisteista poiketen juutalaisuus ei ollut Bernsteinille ongelma. Hän ei ollut uskonnollinen, mutta hän ei koskaan salannut juutalaisuuttaan. Bernstein ei julistautunut sionistiksi, mutta ikääntyessään hän alkoi asennoitua yhä positiivisemmin sionismiin. Sosiaalidemokraattien tuli hänen mielestään suhtautua vakavasti antisemitismiin, jota oli voimakkaasti vastustettava.⁷

Rosa Luxemburg (1871–1919) oli Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen vasemmistosiiven johtaja. Hän oli puolanjuutalainen, joka päivittäin kuin puolueen johto ei halunnut keskittyä yksinomaan parlamentaariseen työhön, vaan tahtoi käyttää lakkoja ja muita joukkotoimia kiirehtiäkseen vallankumousta. Ensimmäisen maailmansodan puhjetessa Luxemburg osoitti suurempaa siviilirohkeutta kuin vastustajansa puolueessa: hän piti kiinni aikaisemmin julistetusta kansainvälisyydestä eikä antautunut patrioottisen sotahysterian valtaan. Ns. spartakistikapinan jälkeen hänet murhattiin tammikuussa 1919.

Juutalaisuus ei merkinnyt Luxemburgille juuri mitään. Hän tuli itse valtaväestöön sulautuneesta perheestä eikä halunnut, että hänet niputettaisiin yhteen inhoamansa perinteisen puolanjuutalaisuuden kanssa, hän piti sitä sivistymättömänä ja toivottoman konservatiivisena. Hän oli myös kaikenlaisen nationalismin jyrkkä vastustaja eikä liioin kannattanut taistelua itsenäisen Puolan puolesta. Antisemitismia ja kansallisen vapauden puutetta ei tullut vastustaa erillisinä ongelmina, vaan nämä vaikeudet ratkaisivat sosialismin mukana. Samalla tavalla hän suhtautui naiskysymykseen: sosialismi korjaisi naisten alistetun aseman, erillistä taistelua naisten puolesta ei tarvittu. Ei tarvitse olla juutalainen tai nainen oivaltaakseen, että tämä asenne ei ollut realistinen.⁸

Bolshevikkeja ja menshevikkejä

Juutalaisten edustus Venäjän työväenliikkeessä oli keskeinen. Heitä oli juutalaisessa sosialistipuolueessa (*Bund*) ja Venäjän sosiaalidemokraattisessa puolueessa. Vuonna 1903 Bundilla oli 25 000 jäsentä, kun taas sosiaalidemokraattisen puolueen jäsenmäärä oli vain 9 000, – sillä olikin selviä vaikeuksia kehittyä joukkopuolueeksi.

Bund kuului aluksi Venäjän sosiaalidemokraattiseen puolueeseen, mutta Lenin oli päättänyt tehdä lopun tästä yhteiselosta. Hän lähetti juutalaiset aatetoverinsa Bundin kimppuun niin, että bundistit lopulta poistuivat kuulusasta Lontoon puoluekokouksesta 1903 ja erosivat puolueesta. Jyrkimmin Bundia vastaan hyökkäsi Julius Martov (alk. Tsederbaum, 1873–1923). Hän hävisi Lontoon kokouksessa tärkeän äänestyksen Leniniä vastaan, mikä johti siihen, että puolue jakautui menshevikkeihin (nimi tulee venäläisestä sanasta ”vähemmistö”) ja bolshevikkeihin (sanasta ”enemmistö”). Ironista kyllä, Martov olisi voittanut äänestyksen, jos bundistit olisivat olleet vielä paikalla.

Menshevikkien johtajaa Martovia on kutsuttu Venäjän vallankumouksen omatunnoksi. Lokakuun vallankumouksen jälkeisinä pluralismin vuosina Martov vetosi jatkuvasti demokratian, sananvapauden ja ihmisoikeuksien kunnioittamisen puolesta. Tämä oli tuloksetonta, sillä vuonna 1920 hänen annettiin viimeisenä suosionosoituksena lähteä maasta. On väitetty, että Martov olisi voinut syrjäyttää bolshevikit ja ottaa vallan, mutta hän oli siihen aivan liian rehellinen. Vallanhimoiselle ja häikäilemättömälle Leninille älyllinen mutta heikkotahoton Martov oli helppo vastus.

Martov ei hyväksynyt Bundin halukkuutta puolustaa ja kehittää kansallista juutalaista kulttuuria. Hän oli marxilainen internationalisti ja assimiloinnin puolustaja. Hän suhtautui kuitenkin hyvin herkästi juutalaisvastaisuuteen, mikä johtui hänen lapsuudessaan kokemastaan Odessan pogromista 1881. Martov ei voinut hyväksyä valkoisten juutalaisiin kohdistuvia väkivaltaisuuksia, minä vuoksi hän tuki sisällissodan aikana punaisia.⁹

Johtavien bolshevikkien joukossa oli monta juutalaista, mm. Grigorij Zinovjev (alk. Radomilskij, 1883–1936), Lev Kamenev (alk. Rosenfeld, 1883–1936) ja Karl Radek (alk. Sobelsohn, 1885–1939). Heistä ei yksikään jäänyt eloon Stalinin puhdistuksissa 1930-luvulla.

Merkittävin juutalainen bolshevikki oli puolueen kakkosmies, Lev Trotski (alk. Bronstein, 1879–1940). Moskovan yllirabbin kerrotaan sanoneen hänelle: ”Trotskit tekevät vallankumousta, mutta Bronsteinit saavat maksaa hinnan.” Hän oli oikeassa. Tosin tsaarinvallan kukistuminen merkitsi loppua viralliselle antisemitismille ja Venäjällä järjestetyille pogromeille, mutta antisemitismi oli tunnusomaista myös Neuvostoliitolle koko sen olemassaolon aikana. Juutalainen elämä ja kulttuuri olivat hyvin ahtaalla.

Trotski oli puhdasoppinen marxilainen myös suhteessaan juutalaisuuteen. Hän vastusti kaikenlaista kansallismielisyyttä. Kun häneltä kysyttiin, oliko hän venäläinen vai juutalainen, hänen kerrotaan vastanneen: ”Ei kumpakaan, vaan sosialisti.” Johdonmukaisesti hän myös vastusti sionismia. Trotski ehti nähdä natsismin nousun, mikä sai hänet muuttamaan mielipiteensä. Trotski ymmärsi, että tarvitaan erillinen taistelu juutalaisvastaisuuden torjumiseksi. Hitlerin uhka kasvatti hänessä sionismin ymmärrystä.¹⁰

Bund kahden vallankumouksen Venäjällä

Juutalaista sosialismia edustanut Bund (*Algemajner jiddischer Arbeter Bund in Pojln, Rusland un Lite*)¹¹ perustettiin salaisessa kokouksessa 7–9. lokakuuta 1897 Vilnassa, Liettuan Jerusalemissa. Kolmestatoista perustamiskokoukseen osallistuneesta edustajasta kahdeksan oli työläisiä. Kun Venäjän sosiaalidemokraattinen puolue perustettiin puoli vuotta myöhemmin Minskissä kolme yhdeksästä perustajasta oli bundisteja.

Kuten nimi antaa ymmärtää Bund toimi Venäjällä, Liettuassa ja Puolassa. Venäjällä juutalaisten asema oli surkea, sillä valtaväestö oli juutalaisvastaista ja usein viranomaiset eivät tehneet mitään suojellakseen juutalaisia kansanjoukkojen hyökkäyksiltä.

Virallinen politiikka tähtäsi juutalaisten elämän vaikeuttamiseen. Juutalaisten asumisoikeus oli rajoitettu tiettyyn alueeseen maan länsiosassa. Tälläkin alueella, jossa juutalaisten osuus väestöstä oli noin 10 %, oli selvät säännöt siitä, missä juutalaisilla oli oikeus elää. Juutalaisia pakkovärvättiin armeijaan joskus jopa 10–12-vuotiaina, ja palvelusaika oli 25 vuotta. Oli ymmärrettävää, että monet juutalaiset lähtivät maasta: vuoden 1897 ja 1914 välillä puolitoista miljoonaa Venäjän juutalaista muutti Yhdysvaltoihin. Maaperä oli otollinen vallankumouksellisille aatteille.

Juutalaista sosialismia esiintyi Venäjällä jo ennen Bundia. Näistä pienistä sisäänpäin kääntyneistä ryhmistä haluttiin luoda hyvin järjestäytynyt puolue, joka pystyisi mobilisoimaan kansanjoukkoja. Julius Martov, sittemmin kiivas Bundin vastustaja, vaikutti ratkaisevasti puolueen perustamiseen. Vappuheudessaan Vilnassa 1895 hän kertoi tavoitteena olevan erillisen juutalaisen työväenjärjestön perustaminen, joka voisi johtaa ja kouluttaa juutalaista työväestöä taistelussa taloudellisen, oikeudellisen ja poliittisen vapauden puolesta. Kaksi vuotta myöhemmin järjestö perustettiin.

Bund oli marxilainen puolue. Luokkataistelua pidettiin välttämättömänä ja tavoitteena oli yhteiskunnan sosialistinen uudelleenjärjestely. Ero venäläisiin marxilaisiin oli asenteessa juutalaiseen kulttuuriin. Bund ei ollut aluksi kansallismielinen vaan sillä oli nk. neutraali asenne kansallisuuskysymyksessä. Kuulosti kuin itse Trotski olisi puhunut bundistien väittäessä, etteivät he ol-

7. Silberner (1962) 213–220 ja Wistrich (1976) 59–75.

8. Wistrich (1976) 76–92. Reiner Wimmer (1990) *Vier jüdische Philosophinnen. Rosa Luxemburg, Simone Weil, Edith Stein, Hannah Arendt*, Tübingen: Attempto Verlag, 25–26.

9. Wistrich (1976) 176–188.

10. Wistrich (1976) 189–207.

11. Paras *Bundista* kertova kirja on Henri Minczeles (1999) *Histoire générale du Bund: un mouvement révolutionnaire juif*, Paris: Denoël. Salomon Schulman (1996) *Jiddischland. Bland rabbiner och revolutionärer*, Nora: Bokförlaget Nya Doxa. Tämä on mielenkiintoinen ja hyvin kirjoitettu, joskaan ei tieteellinen, kirja itäeurooppalaisesta juutalaisuudesta. Bundista kerrotaan sivuilla 91–120.

leet juutalaisia vaan jiddishiä puhuvia sosialisteja.

Bund teki kuitenkin ratkaisevan käännöksen kansallisuuskysymyksessä. Aatteellinen innoitus tähän tuli Itävallasta, missä sosiaalidemokraatit olivat yhdistäneet sosialismin ja kansallisen asenteen ns. ”austromarxilaisuuteen”. Bund lähti nyt ajamaan kansallista ja kulttuurista autonomiaa Venäjän juutalaisille. Etenkin puolueen jiddishin kielen ja jiddishkulttuurin puolustus tulisi olemaan erittäin merkityksellinen itäeurooppalaiselle juutalaisuudelle.

Kuudennessa puoluekokouksessaan lokakuussa 1905 Bund hyväksyi juutalaisuutta koskevan kansallisuusohjelman: täydet kansalais- ja poliittiset oikeudet, laissa taattu oikeus käyttää äidinkieltään kaikissa oikeudellisissa ja valtiollisissa laitoksissa sekä kansallis-kulttuurillinen autonomia.

Bund oli joukkopuolue, joka vaikutti lähes jokaisessa juutalaisemmistöisessä pikkukaupungissa (*shtetl*), sekä suurkaupunkien juutalaiskortteleissa. Puolue oli proletäärinen, vaikka johdossa oli myös älymystöön kuuluvia. Kannattajien keski-ikä oli alhainen, sillä uudet ideat houkuttelevat nuorisoa.

Bund agitoi voimakkaasti, eikä tsaarivallan salainen poliisi (*obrana*) voinut pysäyttää sitä kuten eivät rabbiinitkaan, jotka kauhukseen näkivät miten bundistit houkuttelivat juutalaisia pois synagogista siihen taisteluun, joka ei koostunut pelastuksen odottamisesta vaan kuumeenkiireisestä aktiivisuudesta tässä ja nyt. Harva oli se päivä, jolloin Bund ei järjestänyt lakkoa juutalaisten työläisten parissa. Jotkut juutalaiset työnantajat suosivat ei-juutalaisia työntekijöitä, koska nämä eivät lakkoilleet yhtä paljon.

Bund voitti juutalaisen väestön kunnioituksen. Hirvittävän Kishinovin pogromin jälkeen 1903 – poliisi antoi väkivaltaisuuksien jatkua kaksi päivää ennen kuin se puuttui asiaan – juutalaiset ymmärsivät, että he eivät voineet luottaa viranomaisiin. Bund mobilisoi itsepuolustusryhmiä, jotka saivat puolustaa juutalaisia antisemitistisiä joukkoja vastaan.

Bundin kuuluisin johtaja Vladimir Medem

(1879–1923) syntyi hyvin assimiloituneeseen perheeseen. Vanhemmat antoivat kas-
taa poikansa ortodoksikirkossa. Myöhemmin perhe kääntyi protestantismiin. Medemillä oli vahva tietoisuus taustastaan, vaikka siitä vaiettiin tyystin perheessä. Opiskeluaikanaan Medem tunki vetoa juutalaisiin tovereihin ja juutalaisuuteen. Marxilaisuuteen perehtyneestä lehtimiehestä tuli sosialisti ja puoluejohtaja, joka lokakuun vallankumouksen jälkeen muutti Puolaan ja vuonna 1921 edelleen Yhdysvaltoihin. Siellä hän toimi lehtimiehenä sosialistisessa päivälehdessä *Forverts*, joka oli maan johtava jiddishkielinen lehti. Kun tieto Medemin kuolemasta levisi Puolaan sadattuhannet juutalaiset työläiset jättivät työkalunsa ja lähtivät kotiin. Tämän oli suurin kunnianosoitus, joka koskaan oli osoitettu juutalaisella työväenjohtajalle.

Vuonna 1905 Venäjän kansan mitta täytyi. Köyhyys ja toivottomuus, tsaarivallan sorto ja menetetty sota Japania vastaan saivat kansan nousemaan kapinaan. Tsaari vetäytyi ja lupasi mittavia uudistuksia. Kapina levisi koko maahan, ja varsinkin alueilla, jossa Bundin kannatus oli suuri, vallankumouksellinen huuma oli mahtava. Juutalaiskortteleissa, joissa Bund oli ottanut vallan itselleen, odotettiin tsaarinvallan kaatuvan. Vallankumous kuitenkin epäonnistui ja tsaarin joukot kukistivat lakkoilevat kapinalliset. Järjestys palautettiin, ja Bundin johtajat vangittiin tai he lähtivät maanpakoon.

Vuoden 1917 vallankumoukset antoivat Bundille uutta potkua. Puolue oli liittoutunut menshevikkien kanssa, ja vuoden 1917 lopussa puolueen jäsenmäärä oli 40 000. Ote siirtyi kuitenkin vääjäämättä bolshevikeille. Kun monet bundistit siirtyivät bolshevikkien riveihin, puolue heikentyi ja 1921 se likvidoitiin lopullisesti.

Puolassa voittoja ja tappioita

Puola itsenäistyi vuonna 1918. Bund pääsi jatkamaan taistelua, joka Venäjällä oli käynyt mahdottomaksi. Bundin toiminta ei ollut Puolassakaan helppoa, sillä viranomaiset eivät suhtautuneet suopeasti bundilais-
ten taisteluun kansallisen ja kulttuurillisen autonomian sekä sosialismin puolesta.

Kun Puola 1920 hyökkäsi Neuvosto-Venäjästä vastaan Bund tuomitsi hyökkäyksen imperialistisena ja antisosialistisena aggressiona. Puoluetta syytettiin epäisänmaallisuudesta ja sitä sorrettiin voimakkain ottein. Kun rauha ja vakaammat olot taas vallitsivat puolue kulki kohti viimeistä suuruusaikaansa.

1920- ja 1930-luvulla Bund kehittyi Puolan suurimmaksi ja vaikutusvaltaisimmaksi juutalaiseksi puolueeksi. Se sai ylliotteen juutalaiskortteleissa, kun se taisteli johdonmukaisesti antisemitismiä vastaan ja harjoitti laajaa agitaatiota. Puolue- ja ammattiosastojen lisäksi Bundilla oli lapsi-, nuoriso-, nais- ja urheilujärjestö sekä omat koulunsa. Perinteisten vihollisten, oikeiston ja uskonnollisen ortodoksian, ohella ideologinen taistelu käytiin kommunisteja ja sionisteja vastaan. Kommunisteja Bund syytti assimilointiin tähtävästä asenteesta ja Moskovan talutusnuorassa kulkemisesta, sionisteja taas siitä, etteivät he piitaneet juutalaisten oloista Puolassa vaan ainoastaan agitoivat Palestiinaan muuttamisen puolesta. Henkien taistelussa Bund selviytyi voittajana ja 1930-luvun lopussa puolueen vaikutusvalta oli korkeimmillaan. Varsovan kunnallisvaaleissa valittiin 20 juutalaista edustajaa: 16 heistä oli bundisteja.

Natsi-Saksan hyökättyä syksyllä 1939 Puolaan Bundin oli jälleen toimittava maanalaisesti. Puoluejohtajat Henryk Erlich (1882–1942) ja Viktor Alter (1890–1943) pakenivat Neuvostoliittoon, jossa heidät vangittiin. Erlich kuoli vankilassa, ja Alter teloitettiin. Johdonmukaisella sosialistisen politiikan kannattamisella ja Neuvosto-Venäjän hyökkäyksen vastustamisella 1920 ei ollut mitään merkitystä, kun heidät tuomittiin stalinistisessa valeoikeudenkäynnissä. Bundin historian kirjoittanut Henri Minczeles on kommentoinut tapahtunutta: ”Juutalaiselle työväen-Bundille tästä tuli haava joka ei ole koskaan parantunut. Bund ei tule ikinä antamaan anteeksi kommunismille näitä teloituksia.”¹²

Miehitettyssä Puolassa Bund organisoimaan maanalaista taistelua natsseja vastaan. Tunnetussa Varsovan gettokapinassa keväällä 1943 suurimpana juutalaisena puolueena ja

kokeneena kapinajärjestäjänä Bund oli keskeisessä asemassa taistelussa, joka oli tuomittu epäonnistumaan mutta joka antoi tuhansille juutalaisille mahdollisuuden kuolla tehden vastarintaa.

Sodan jälkeen Bund yritti järjestäytyä uudelleen: kymmenistä tuhansista jäsenistä oli 1947 jäljellä enää 1 400. Vuonna 1948 kommunistinen hallitus likvidoi puolueen samaan tapaan kuin bolshevikit Venäjällä 27 vuotta aikaisemmin. Sen jälkeen Bundilla on ollut vain pienet emigranttiosastot Yhdysvalloissa, Ranskassa, Israelissa ja eräissä muissa maissa.

Bund ja jiddishkulttuuri

Bundin merkitys itäeurooppalaisen juutalaisuuden historiassa on äärimmäisen suuri sen takia, että puolue oli kansallisen jiddishkulttuurin vankkumaton kannattaja. *Jiddishin* (tai juutalaissaksan) maine ei tähän aikaan ollut hyvä. Assimilointiin suuntautuneet juutalaiset, sekä keskiluokkaan kuuluvat että kommunistit, hylkäsivät sen täysin ja omaksuivat valtaväestön kielen. Sionistit taas suosivat hepreaa ja suhtautuivat erittäin torjuvasti jiddishiin ”maanpaon häpeän kielenä”.¹³

Bundisteille jiddish oli tavallisen kansan kieli ja yhtä hyvä ja hieno kuin mikä muu kieli tahansa. Bund tuki jiddishin kielistä kirjallisuutta ja teatteria sekä perusti jiddishinkielisiä kouluja, kirjastoja ja opintopiirejä. Melkein kaikki suuret jiddishkirjailijat, kuten I. L. Peretz (1852–1915), Scholem Aleichem (1859–1916) ja Nobel-palkittu Isaac Bashevis Singer (1904–91), julkaisivat kirjoituksiaan Bundin lehdissä. Suurin osa Singerin romaaneista on alunperin julkaistu jatkokertomuksina *Forverts*-lehdessä.

Bund ei ollut kielipuolue, mutta kieli ja kulttuuri oli äärimmäisen tärkeä puolueelle ja sen kannattajakunnalle. Poliittinen toiminta ja jiddishkulttuuri antoivat monille

12. Minczeles (1999) 337.

13. Kielestä ja juutalaisten suhtautumisesta siihen, katso Tapani Harviainen (1998) ”Juutalaisuuden kielet”, teoksessa Tapani Harviainen & Karl-Johan Illman (toim.) *Juutalainen kulttuuri*, Helsinki: Otava, 83–99, jiddishistä 95–99.

itäeurooppalaisille juutalaisille identiteetin. Sosialistinen vakaumus yhdistettynä jiddish-kulttuuriin oli varteenotettava vaihtoehto niille, jotka eivät voineet omaksua perinteistä uskontoa eikä sionismia. Ruth R. Wise on kirjoittanut:

”Juutalainen, joka noudatti uskonnollisia perinnäistapoja, saattoi pysyä juutalaisena yhtä lailla espanjan-, englannin-, saksan- kuin jiddishin- tai jopa modernin heprean-kielisenä. Maallistunut sionisti saattoi hylätä uskonnon harjoittamisen ja monet juutalais-kulttuurin tavat uskoen lujasti että oma itsenäinen valtio tuottaisi uuden kansallisen identiteetin. Juutalaisen vasemmiston erotti puolalaisesta tai venäläisestä vasemmistosta vain sen erillinen kulttuurinsa, joka uskonnollisesta sisällöstään riisuttuna toi oman lisänsä jiddishin kieleen, kansankulttuuriin ja kirjallisuuteen.”¹⁴

Jacob Neusner on tähdentänyt, että on ja aina on ollut olemassa eri juutalaisuuksia – ei siis vain yksi juutalaisuus. Juutalaisuudet eroavat toisistaan, mutta niillä on myös yhtäläisyyksiä. Ne ovat kaikki ”uskonnollisia systeemejä” (*religious systems*), jotka Neusnerin mukaan muodostuvat kolmesta aineksestä: *maailmankatsomuksesta*, joka kertoo kuka ihminen on, mistä hän tulee ja minne hän on menossa; *elämänihanteesta*, ohjeesta miten tulisi elää, mikä perustuu maailmankatsomukseen ja yhdistää kannattajat; *tietystä ryhmästä*, joka omaksuu maailmankatsomuksen ja elää ihanteensa mukaan.

Juutalaisen uskonnollisen systeemin tulee vastata juutalaisten suuriin kysymyksiin: Mitä tarkoittaa olla juutalainen? Mikä on Israel?

Neusnerin mukaan juutalainen sosialismi on juutalaisuutta tässä merkityksessä. Sillä oli selvä maailmankatsomus (maailma on epäoikeudenmukainen paikka joka voidaan parantaa juutalaisen profeettallisen ihanteen mukaisesti), elämänihanne (toiminta yhteiskunnallisen muutoksen puolesta) ja kuva siitä mitä ”Israel” on (juutalainen työväenluokka, osa maailmanlaajuisesta köyhälistöstä). Neusner kirjoittaa:

”Miljoonat juutalaiset saivat juutalaisesta sosialismista taloudellisten etujen ja eiryhmäkuntaisen poliittisen identiteetin lisäksi elämänihanteen, tulevaisuuden näköalan ja syyn nykyhetken toimintaan. Tämän he tekivät yhdessä ikään kuin määritellen mitä heille merkitsi olla Israel.”¹⁵

Sosialistinen sionismi

Vaikka Bund ennen toista maailmansotaa oli niskan päällä Puolan kolmen miljoonan juutalaisen joukossa, pitkällä tähtäimellä elinvoimaisinta juutalaista sosialismia oli se, joka yhdistyi sionismiin. Ensimmäinen sosialistinen sionisti oli aikaisemmin mainittu Moses Hess. Hän yhdisti nämä ideologiat samalla tavalla kuin monet muut pienin muunnoksinkin myöhemmin. Juutalaisen valtion tulisi olla sosialistinen ja toimia esimerkkinä muille kansoille. Tällä tavalla nationalistinen projekti voisi palvella suurempaa, internationalistista päämäärää: koko maailman vapautumista kapitalistisesta sorrosta.

Itä-Euroopassa sosialistinen aines sionistisessa liikkeessä oli keskeinen. Köyhät ja sorretut juutalaiset eivät olleet valmiita muuttamaan kaukaiseen maahan, mikäli elinolosuhteet siellä olisivat samanlaiset kuin heidän kotimaissaan. Ainoastaan jos he vakuutuivat siitä, että tavallisen työläisen osa olisi parempi Palestiinassa sionistinen projekti pystyisi houkuttelemaan heidät muuttoon.

Itä-Euroopassa esiintyikin useita sosialistisia sionistiryhmiä. Merkittävin oli *Poale Zion*, jonka ideologeihin kuului Nahman Syrkin (1867–1924). Hänen sosialisminsa oli ei-marxilaista eikä siinä ollut sijaa luokkataistelulle. Kaikkien juutalaisten tulisi yhteistyössä rakentaa sosialistista valtiota. Sekä moraaliset että taloudelliset näkökohdat edellyttivät, että juutalaisen valtion ei tulisi perustua kapitalismiin vaan se olisi sosialistinen. Tiedeooptimismin hengessä Syrkin odotti, että teknologinen kehitys saavuttaisi uusia huippuja juutalais-sosialistisessa valtiossa sosiaalisen oikeudenmukaisuuden ja rationaalisen suunnittelun ansiosta. Tällä olisi sitten maailmanlaajuisia seurauksia.¹⁶

Toinen venäläinen sosialisti, Ber Borochov (1881–1917), yritti yhdistää sionismin ja marxilaisuuden luomalla sionistisen ohjelman marxilaisen luokka-analyysin pohjalta. Ainoa luokka johon hänen mukaansa voi luottaa kansallisessa kysymyksessä oli työväenluokka. Pääomalla ei ollut isänmaata ja keskiluokka oli aivan liian halukas assimiloitumaan. Taistelu työväenluokan puolesta voitiin siksi hyvin yhdistää työhön kansallisen jälleensyntymisen saavuttamiseksi.¹⁷

Siitä miten hyvin ensimmäiset Palestiinaan saapuneet sionistit, jotka suurimmaksi osaksi olivat sosialisteja, tunsivat ideologiset vivahteet on vaikeata tietää. Sosialisteina he joka tapauksessa arvostivat ruumiillista työtä ja suuntautumista yhteistoimintaan. He loivat kollektiivituloja, kibbutseja, jotka pitkään symboloivat juutalaisasutuksen ja sittemmin uuden valtion uudisraivajamentaliteettia. Kibbutsi-ideologia, henkilökohtaisten etujen uhraaminen yhteisen hyvän puolesta, tuli osaksi uuden valtion virallista eetosta vaikkakin kibbuttien taloudellinen merkitys pian väheni.

Sosialistinen sionismi sai varhain hallitsevan aseman sionistisessa liikkeessä ja Palestiinassa asuvien juutalaisten parissa. Israelin valtion julisti itsenäiseksi 1900-luvun merkittävin israeliläinen poliitikko, sosialisti David Ben-Gurion (1886–1973), ja vasemmistolla oli taukoamatta hallitusvalta melkein kolmenkymmenen vuoden ajan. Kibbutsi-aate oli vahva ja ammatillinen keskusjärjestö *Histadrut* oli merkittävä yhteiskunnallinen vaikuttaja israelilaisessa yhteiskunnassa.

Israelista ei kuitenkaan tullut sosialistista mallivaltiota. Ratkaisevia radikaaleja askelia, jotka olisivat tehneet maasta jotain uutta ja toisenlaista, ei koskaan otettu. Kansallinen projekti – maan itsenäisyyden varmistaminen – jätti täysin varjoonsa ne sosiaaliset visioidut, jotka teorioissa olivat keskeisiä, mutta jotka eivät konkretisoituneet käytännön politiikassa. Olisivatko sosialistiset ideat leimanneet Israelia enemmän, jos maa olisi saanut elää rauhassa ja turvallisuudessa, on jotain jota vain voi spekuloida.¹⁸

Juutalainen sosialismi tänään

Sionistinen sosialismi elää mutta ei voi hyvin. Menettyään hallitusvallan 1977 Israelin vasemmisto on muutaman kerran palannut valtaan, mutta viimeiset eduskuntavaalit merkitsivät suurta romahdusta niin sosiaalidemokraateille (työväenpuolue) kuin heistä vasemmalle sijoittuvalle Meretz-puolueelle. Laskeva kannatus ja ideologinen hämmennys leimaavat tänään israelilaista vasemmistoa.

Bund elää mutta ei sekään voi hyvin. *International Jewish Labor Bundilla* on päämaja New Yorkissa ja se on Sosialistisen Internationaalin liitännäisjäsen. Sillä on osastoja useassa maassa ja julkaisee edelleen lehtiä, mutta puolue on pieni ja jäsenkunta iäkäs. Se pitää kuitenkin kiinni ideologiastaan: juutalaiset voivat ratkaista ongelmiaan ainoastaan taistelemalla sosiaalisten uudistusten aikaansaamiseksi yhdessä ei-juutalaisten kanssa. Puolue ei ole enää antisionistinen vaan asionistinen: se torjuu sionistisen ideologian, mutta hyväksyy Israelin valtion ja tukee siinä toimivia sosialistisia voimia.

Monet juutalaiset intellektuellit ovat myös olleet sosialisteja. Heihin kuuluvat mm. Hermann Cohen (1842–1918), Martin Buber (1878–1965)¹⁹ ja Erich Fromm (1900–80)²⁰ sekä nk. Frankfurtin kouluun kuulu-

14. Ruth R. Wisse (1985) "The Politics of Yiddish", *Commentary* Vol.80, Nr. 1, 29–35, lainaus s. 32.

15. Jacob Neusner (1995) *Judaism in Modern Times. An Introduction and Reader*, Cambridge, Mass. B Oxford: Blackwell, 183–184.

16. Arthur Hertzberg (toim.) (1984) *The Zionist Idea, A Historical Analysis and Reader*, Fifteenth Printing, New York: Atheneum, 330–350. Gideon Shimoni (1995) *The Zionist Ideology*. Waltham, Mass.: Brandeis University Press, 170–187.

17. Hertzberg (toim.) (1984) 352–366.

18. Hyvin dokumentoitu mutta kiistanalainen selvitys siitä, miten sosialistinen sionismi luopui sosialistisista ihanteistaan kansallisen projektin hyväksi on Zeev Sternhell (1998) *The Founding Myths of Israel. Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*, kääntänyt David Maisel, Princeton, N. J.: Princeton University Press.

19. Michael Löwy (1990) *Förlossning och utopi*, kääntänyt Gustaf Gimdal. Göteborg: Daidalos, 63–74. Joachim Israel (1992) *Martin Buber. Dialogfilosof och sionis*, Stockholm: Natur och Kultur, 59–72.

20. Svante Lundgren (1998) "Erich Frommin sosialismikäsitys", teoksessa Jukka Heiskanen (toim.) *Sosta-*

neet ajattelijat Max Horkheimerin (1895–1973) johdolla. Jotain tästä radikaalista perinteestä on kyllä jäljellä. Huomion ottaen heidän sosiaalisen ja taloudellisen asemansa olisi luonnollista, että Yhdysvaltojen juutalaiset äänestäisivät republikaaneja. Todellisuudessa kuitenkin 80 % heistä äänestää demokraatteja. Ranskassa ja Isossa-Britanniassa tehdyt tutkimukset osoittavat, että juutalaisten enemmistö näissä maissa kannattaa vasemmistoa. Suomessa kuitenkin juutalaiset ovat vankasti porvarillisia. Vuonna 2001 tekemässäni kyselytutkimuksessa 45 % vastanneista Suomen juutalaisista ilmoitti kannattavansa kokoomusta ja vasemmistopuolueiden kannatus oli vaatimatonta.²¹ Länsi-Euroopan yhdessä porvarillisimmassa maassa jopa juutalaiset ovat porvareita.

lismi B mitä etsivä löytää?, Helsinki: Kansan Sivistystyön Liitto KSL r.y., 70–81.

21. Svante Lundgren (2002) *Suomen juutalaiset B usko, tavat, asenteet*, Åbo: Religions-vetenskapliga skrifter, 34–35.

HANNU JUUSOLA

Israelin historian tutkimus perimmäisten kysymysten äärellä

Israelissa nousi 1980-luvulla uushistorioitsijoiksi kutsuttu ryhmä, joka on kyseenalaistanut monet Israelin itsenäistymissotaan liittyvät käsitykset ja aiheuttanut väitteillään kiivaan keskustelun. Filosofian tohtori Hannu Juusola esittelee eräitä uuden tutkimuksen tärkeimpiä tuloksia ja tarkastelee yhtä keskeistä kiistakysymystä – palestiinaisten eksoduksen syitä.

■ Valtioilla on tapana legitimoida olemassaolonsa luomalla menneisyydestään eräänlaisen "virallisen" historian, joka saa usein kansallisen myytin piirteitä. Koska historian-tutkijatkaan eivät tee työtään yhteiskunnan ulkopuolella tai sen arvoista riippumatta, suuria tunteita herättävien kansallisten myyttien käsittely on usein vaikeaa. Israel ei ole tästä poikkeus, vaan pikemminkin esimerkki tapauksesta, jossa historiaan liittyvien herkkien kysymysten tutkiminen on ollut jopa vaikeampaa kuin monessa muussa maassa. Jatkuva sotilaallinen konflikti tai sen uhka ei juuri ole mahdollistanut tarpeellisen henkisen etäisyyden luomista, jotta historian kriittinen arvioiminen olisi ollut mahdollista. Lisäksi monilla arkaluontoisilla historiallisilla kysymyksillä on edelleen suuri poliittinen merkitys. Esimerkiksi palestiinalaispakolaisongelman synnyn tutkimusta on lähes mahdotonta täysin erottaa tämän kysymyksen käytännön ratkaisemiseen tähtäävistä poliittisista vaateista.

Historiantutkimuksella on tällaisissa olosuhteissa tavallista suurempi vaara joutua politiikan panttivangiksi. Tätä korostaa vielä se, että Israelin historian keskeisten tapahtumien osalta rinnakkain on kaksi toisensa pitkälti poissulkevaa kansallista myyttiä: io-

nistinen ja palestiinalainen, laajemmin arabimyytti.

Nyky-Israelin lyhyt historia on täynnä tapahtumia, joista tutkijoilla on ratkaisevan erilainen tulkinta. Erimielisyys alkaa jo juutalaisen kansallisuusaatteen, sionismin, luonteesta ja tavoitteista Palestiinassa. Perinteiseen ”arabi-narratiiviin” nojautuvilla tutkijoilla sionismi on erottamaton osa länsimaista kolonialismia, kun taas virallinen ”sionistinen” historiankirjoitus on korostanut sionistien positiivisia ja humaaneja tavoitteita suhteessa Palestiinan arabiväestöön. Sama tulkinnallinen dikotomia jatkuu läpi konfliktin eri vaiheiden. Keskeisin kysymys – eräänlainen Israelin historian ”alukurjähdyks” – on Israelin valtion synty. Toinen oleellinen kiista koskee Israelin ja palestiinalaisten tai laajemmin arabien välisen konfliktin luonnetta: Israelin valtion virallista linjaa noudattavat tai sitä lähellä olevat tutkijat ovat korostaneet Israelin pysyvää halukkuutta rauhaan ja vastaavasti arabien pohjimmaisesta haluttomuudesta tai kyvyttömyyttä tunnustaa Israelin olemassaolon oikeutus. Arabitulkintaa seuraava historian tutkimus on taas korostanut Israelin ”miehitystä” ja laajentumishalukkuutta pohjimmaisena syynä konfliktin jatkumiseen. Tämä jakolinja heijastuu jokaisen yksittäisen sodan tai muun aseellisen konfliktin tulkinnaissa Israelin itsenäistymissodasta tämän päivän tilanteeseen saakka.

Uushistorioitsijat haastavat virallisen historian

1980-luvulle saakka israelilainen historian tutkimus heijasteli tulkinnoissaan varsin uskollisesti valtion virallista linjaa. Sionismin ja Israelin poliittisten ratkaisujen moraalisena oikeutuksen puolustus oli se missio, jota tutkijatkin poliitikkojen ja diplomaattien ohella toteuttivat. On muistettava, että monet tutkijat olivat itse henkilökohtaisesti kokeneet Israelin valtion synnyn ”ihmeen” ja monet olivat mukana myös aktiivisina poliittisina vaikuttajina, diplomaatteina ja/tai sotilaina. Tutkimusten lähteenä oli ensisijaisesti mukana olleiden poliitikkojen ja sotilaiden muistelmat.

1980-luvulta alkaen Israelissa on nousut uusi polvi historioitsijoita, jotka ovat monin tavoin kritisoineet maansa aiempaa historian tutkimusta. Heitä on alettu kutsua Israelin uushistorioitsijoiksi tai revisionistisiksi historioitsijoiksi.¹ Erityisesti Benny Morris, Avi Shlaim ja Ilan Pappé ovat syyttäneet vanhempaa historian tutkimusta kriittikittömyydestä ja kansallisen myytin rakentamisesta. Perinteinen koulukunta on käynyt vastahyökkäykseen, jossa uushistorioitsijoita on syytetty arabimyytin puolustamisesta ja jopa historian tietoisesta vääristelystä. Seurauksena on ollut äärimmäisen kiivas ja politisoitunut väittely, johon israelilaisten tai israelilaissyntyisten tutkijoiden lisäksi on ottanut osaa myös joukko länsimaaisia tutkijoita ja länsimaissa koulutettuja arabitutkijoita.² Monet arabitutkijat ovat arvostelleet uushistorioitsijoita siitä, etteivät nämä ole uskaltaneet mennä niin pitkälle kuin heidän aineistonsa antaisivat mahdollisuuden. Israelin historiaan liittyvä tutkimus on hyvin kansainvälistä ja osa moderniin Lähi-itään kohdistuvaa laajaa tutkimuskenttää.³

Uuden historian tutkimuksen nousun taustalla on useita eri tekijöitä. 1980-luvulle tultaessa Israelin syntyvaiheeseen liittyviä virallisia asiakirjoja alettiin avata tutkijoiden käyttöön. Samoin lukuisa määrä esimerkiksi brittiläisiä ja yhdysvaltalaisia sekä YK:n dokumentteja avautui tutkimuksen käyttöön. Tämä on mahdollistanut aiempaa

1. Israelin uudesta historian tutkimuksesta, ks. myös Hannu Juusola (2003) 'Israelin synty (1948) uudessa tutkimuksessa', www.ennenjanyt.net/1-03. Revisionistitermi on tässä yhteydessä ongelmallinen, koska sitä käytetään myös sionismin revisionistisesta suuntauksesta (oikeistosionismi) ja sen perillisistä (erit. Likud-puolue).

2. Keskustelun kiihkeydestä riittää jo kertomaan esimerkiksi Shabtai Tevetin uushistorioitsijoita vastaan hyökkäävän artikkelin pelkkä otsikko: *Charging Israel with the Original Sin* (Teveth, Shabtai (1989), 'Charging Israel with the original sin', *Commentary* 88(3): 28–29).

3. Moderniin Lähi-itään kohdistuva historiallinen ja yhteiskunnallinen tutkimus on ollut Suomessa valitettavan vähän harrastettua huolimatta sen suuresta (poliittisestakin) merkityksestä. Orientalistinen tutkimus on meillä perinteisesti kohdistunut Lähi-idän klassisiin vaiheisiin ja historioitsijoilta ja yhteiskuntatieteilijöiltä on taas puuttunut tarvittava kielitaito.

huomattavasti paremmin alkuperäisdokumenteihin pohjautuvan tutkimuksen Israelin valtion varhaisvaiheiden osalta. Toiseksi Israelin henkinen ilmapiiri muuttui selvästi 1980-luvulla.⁴ Libanonin sota (1982–85), joka ensimmäisen kerran synnytti Israelissa vahvan sodanvastaisen liikkeen, ja vuonna 1987 alkanut *intifada* saivat israelilaiset vakavasti pohtimaan maansa politiikan oikeutusta. Myös Israelia vaivanneen tuhoutumisen pelon väheneminen erityisesti 1990-luvun rauhanprosessin myötä mahdollisti kansallisesti arkojen asioiden rohkeamman käsittelyn. Jopa Israelin historian pyhimät asiat, kuten vuoden 1948 itsenäistymissota, joutuivat uuteen arviointiin. Kulttuurihistoriallisena ilmiönä uusi historiantutkimus liittyy selvästi post-sionismiksi kutsuttuun monimuotoiseen ilmiöön, jolla tarkoitetaan sekä sionismin historian kriittistä arviointia että pyrkimystä löytää uusi, ”sionismin jälkeinen” israelilainen identiteetti, joka mahdollistaisi valtion kaikkien asukkaiden (myös arabiväestön) täyden samautumisen Israelin valtioon.⁵ Uushistoria on selvästi ollut osa 1990-luvun Israelille ominaista kiihkeää keskustelua valtion luonteesta. Keskustelun taustalla oli hegemonisen sionistisen yhtenäiskulttuurin vähittäinen hajoaminen. Toisen *intifadan* alettua syyskuussa 2000 ja Israelin ja palestiinalaisten välisen konfliktin uudelleen kiihdyttyä kriittisen ajattelun liikkumattila on selvästi vähentynyt israelilaisessa yhteiskunnassa. Kuvaavaa kehitykselle on ollut ehkä tunnetuimman uushistorioitsijan, Benny Morrisin, ”kääntymys” ja paluu kansallisen konsensuksen piiriin.⁶

Uushistorialle rinnakkainen yhteiskuntatieteellinen koulukunta on ollut ns. kriittinen sosiologia, jonka keskeisiä edustajia ovat esimerkiksi Baruch Kimmerling, Uri Ram ja Zeev Sternhell. Israelilaisen historiantutkimuksen näkemyskenttä on laajentunut huomattavasti viime vuosikymmeninä. On silti hyvä muistaa, että (myös) kriittistä historiantutkimusta on ollut aina eivätkä uushistorioitsijat tai kriittiset sosiologit muodosta näkemyksiltään yhtenäistä ”kerhoa”.

Uushistorioitsijoiden ja ”vanhahistorioit-

sijoiden” välissä on myös tutkijoita, jotka eivät halua tulla leimatuiksi kummankaan ryhmän jäseniksi. Hiljan ilmestyneessä teoksessaan *Waging Peace* tunnettu israelilainen historioitsija ja diplomaatti Itamar Rabinovich jakaa Israelin historian tutkimuksen perinteistä establishmenttia edustavaan ”ortodoksiaan”, siihen kriittisesti suhtautuvaan revisionismiin ja post-revisionismiin. Rabinovichin mukaan post-revisionistit torjuvat sekä ortodoksien apologeettisen suhtautumisen että revisionistien ääritulkinnat.⁷ Päinvastoin kuin kahden edellisen ryhmän jäseniä, post-revisionisteja ei kiinnosta syyllisten etsintä, vaan historiallisen kehityksen ymmärtäminen. Lienee selvää, että Rabinovich kokee itse kuuluvansa tähän lopullisen totuuden omaavien ryhmään.

Uushistorioitsijoiden tutkimuksen ympärillä käyty keskustelu on koskenut ensisijaisesti Israelin valtion syntyä 1948 ja ensimmäistä Palestiinan sotaa. Yksittäiskysymysten käsittelyn lisäksi revisionistisen tutkimuksen pohjalta on myös kirjoitettu jo useampi yleisesitys Israelin ja arabien välisen konfliktin historiasta.⁸

Arabimaiden tavoitteet Israelin itsenäistymissodassa 1948

Marraskuun 29. päivänä 1947 YK:n yleiskokous päätti jakaa Britannian mandaattimaan hallitseman Palestiinan juutalaisvaltion ja arabivaltioon (päättölauselma 181). Jerusalemin ympäristöineen oli jakopäätöksen mukaan tarkoitus olla kansainvälisesti hallittu alue. Palestiinan juutalaisten edustaja JA (*The Jewish Agency*) hyväksyi jakopäätöksen, mutta Palestiinan arabeja edustanut AHC (*The Arab Higher Committee*) hylkäsi sen, samoin kuin ympäröivät arabimaat.

Jakopäätöstä seurasi välittömästi sisällissota Palestiinan arabien ja juutalaisten välillä.⁹ Israelin julistauduttua itsenäiseksi 14.5. 1948 ympäröivät arabimaat (Transjordiaania, Egypti, Syyria, Libanon, Irak) hyökkäsivät Israeliin. Ensimmäinen Israelin ja arabimaiden sota päättyi virallisesti kevään ja kesän 1949 aseleposopimukseen.¹⁰

Israel selviytyi voittajana sekä sisällissodasta että valtioiden välisestä sodasta. Sen

onnistui huomattavasti laajentaa aluettaan: YK:n oli luvannut sille 55 % Mandaatti-Palestiinasta, mutta sodan päätyttyä se piti hallussaan 79 % maa-alasta. Tosin oikeisto oli sitä mieltä, että Israel ei ollut käyttänyt sotilaallista vahvuuttaan hyväksi tarpeeksi paljon sodan loppupuolella. Jyrkin vasemmisto (Mapam ja kommunistit) puolestaan vaati Länsirannan miehitystä ja ”progressiivisista aineksista” koostuvan palestiinalisvaltion perustamista. Heille Länsirannan miehittänyt Abdullah edusti länsimaista imperialismia. Kaiken kaikkiaan voitettu sota yhdisti kuitenkin tuoretta valtiota sekä loi pohjaa sen kehittämiseksi ja valtavan siirtolaisaallon vastaanottamiselle sotaa seuranneina vuosina. Arabipuolelle, Transjordanian lukuun ottamatta, sota sen sijaan merkitsi katastrofia.

Yksi keskeinen kysymys Israelin syntyä koskevassa tutkimuksessa on koskenut arabimaiden toimintaa ja tavoitteita vuoden 1948 sodassa. Virallisen israelilaisen narratiivin mukaanhan arabimaat (40 miljoonaa asukasta tuolloin) kävivät yhtenä joukkoena heikon ”Daavidin” kimppeeseen tarkoituksenaan tuhota se ja ”heittää juutalaiset mereen”. Uudessa tutkimuksessa tämä perinteinen käsitys on asetettu monin tavoin kyseenalaiseksi. Siitä ei ole epäilystä, etteikö taistelu olisi ollut Israelille raskas – noin 1 prosentti väestöstä (6 000) sai surmansa – ja etteikö juutalaisyhteisö olisi kokenut taistelevansa henkensä edestä varsinkin alkukesästä 1948. Holokaustin läheisyys tietenkin entisestään vahvisti tällaisia tunteita.

Uuden tutkimuksen mukaan Israelilla oli todellisuudessa kuitenkin sodan joka vaiheessa miesylivoima taistelukentällä. Sodan alkuvaiheessa arabipuolella oli korkeintaan 25 000 miestä Palestiinan alueella, Israelin armeijalla noin 35 000. Sodan loppupuolella Israelilla oli jo melkein kaksinkertainen määrä miehiä suhteessa arabijoukkoihin. Ympäröivät arabimaat pitivät aina valtaosan armeijoistaan Palestiinan ulkopuolella. Sodan alkuvaiheessa arabit olivat selvästi paremmin aseistettuja, mutta jo kesän 1948 aikana tilanne muuttui Israelin eduksi. Israelin armeija oli paremmin koulutettu ja johdettu kuin epäyhtenäiset arabijoukot,

joiden sodankäyntiä rasittivat lisäksi hankalat huoltoyhteydet.

Vuonna 1945 perustettu Arabiliitto oli sisäisesti jakautunut ”hashimilaiseen blokkiin”, johon kuuluivat Transjordanian ja Irakin, sekä niitä vastustaneeseen Egyptin ja Saudi-Arabian johtamaan ryhmään. Egypti ja Transjordanian kilpailivat keskenään siitä, kumpi niistä johtaisi arabimaailmaa. Transjordanian johtajalla Abdullahilla tiedettiin olevan suuria suunnitelmia maansa alueen laajentamiseksi. Tämä merkitsi konkreettista uhkaa erityisesti Syyrialle ja Libanonille ja samalla haastetta Egyptille. Transjordanialla epäiltiin yleisesti olevan salaisia yhteyksiä Israeliin. Samalla kun käytiin yhteistä vihollista vastaan, maiden oli siis pidettävä

4. Israelin henkisen ilmapiirin kehityksestä viime vuosikymmeninä ks. Heidi Huuhtanen (2002) 'Sionismi Israelin ulkopolitiikassa ja konflikti miehityksistä alueista', teoksessa Hannu Juusola & Heidi Huuhtanen (toim.) *Uskonto ja politiikka Lähi-idässä*, Helsinki: Gaudeamus, 45–68.

5. Post-sionismista ks. Lawrence Silberstein (1999) *The Postzionism Debates. Knowledge and Power in Israeli Culture*. London: Routledge ja Tom Segev (2002) *Elvis in Jerusalem. Post-Zionism and the Americanization of Israel*. New York: Metropolitan Books. Vain jotkut uushistorioitsijoista edustavat post-sionismia ainakaan sen ideologisessa merkityksessä.

6. Parin viime vuoden aikana Morris on korostanut voimakkaasti arabien haluttomuutta hyväksyä Israelin valtion olemassaolo pohjimmaisena syyinä konfliktin jatkumiseen. Hän on jopa puhunut arabikulttuurin ”barbariudesta” ja korostanut sitä, että palestiinalaisten karkotus Israelin itsenäistymisodassa oli välttämätöntä vallitsevista olosuhteista. Ks. Benny Morris (2002) 'Camp David and after: An Exchange (An Interview with Ehud Barak)', *The New York Review of Books* 49(10) June 13 2002; Benny Morris & Ehud Barak (2002), 'Cam David and After Continued', *The New York Review of Books* 49(11) June 27 2002, Benny Morris (2004) 'Israel: The Threat from within: An Exchange', *The New York Review of Books* 51(6) April 8 2004 ja Morrisin haastattelu *Ha-Aretz* -lehdessä 8.1. 2004.

7. Itamar Rabinovich *Waging Peace: Israel and the Arabs 1948–2003*, Princeton: Princeton University Press 2004, 6–7.

8. Näistä tärkeimmät ovat Benny Morris (2001) *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001* (With a new final Chapter), New York: Vintage Books sekä erityisesti diplomaattiseen puoleen keskittyvä Avi Shlaim (1999) *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, New York: W. W. Norton.

9. Sisällissota kesti marraskuun lopulta 1947 15.5.1948 asti.

10. Taistelut taukosivat 7.1. 1949. Ensimmäinen aseleposopimus solmittiin 24.2. Israelin ja Egyptin kesken ja viimeinen, Israelin ja Syyrian välillä, 20.7.1949.

toisiaan tiukasti silmällä. Näissä olosuhteissa oli mahdotonta päästä konkreettiseen yhteisymmärrykseen sodan tavoitteista tai laatia johdonmukaista suunnitelmaa. Lisäksi palestiinalaisen nationalismin tärkein edustaja suurmufti Hajj Amin al-Husaini oli vähintäänkin epäsuosittu arabimaiden pääkaupungeissa.

Abdullah ja *Yishuv*

Uushistorioitsijoista erityisesti Avi Shlaim ja Ilan Pappé ovat tutkimuksissaan korostaneet sionistijohdon ja Transjordanian emiirin ja sittemmin (Trans)Jordanian kuninkaan Abdullah ibn Husainin läheisiä suhteita, jotka juonsivat 1920-luvun alkuun. Shlaimin mukaan marraskuussa 1947 saavutettiin alustava sopimus tai strateginen yhteisymmärrys Abdullahin ja sionisteja edustaneen Golda Meirin käymässä salaisessa neuvottelussa.¹¹ Abdullah kieltäytyi kuitenkin kirjallisesta sopimuksesta. Eräänlaiseen ”aiesopimukseen” kuului molemminpuolinen hyökkäämättömyys ja Palestiinan jako Palestiinan juutalaisyhteisön, *Yishuvin*, ja Transjordanian kesken mandaatin lakattua. Vastineeksi maasta Abdullahin tuli siis välttää juutalaisille kaavaillulle alueelle hyökkäämistä.

Sopimus tai Shlaimin termein ”kolluusio” oli selvästi suunnattu kolmatta osapuolta – Palestiinan arabeja – vastaan. Samoin se suuntautui YK:ta vastaan siten, että sen tarkoitus oli estää YK:n kaavailema itsenäinen arabivaltio Palestiinaan. Alkuvuodesta 1948 sopimuksesta tietoinen Iso-Britannia hiljaisesti hyväksyi sopimuksen ja varotti Abdullahia hyökkäämästä juutalaisille kaavaillulle alueelle, jottei Iso-Britannia Transjordanian suojelijana joutuisi kiusalliseen asemaan.¹² Nouseva palestiinalainen nationalismi ja palestiinalaisten tärkein kansallinen johtaja Jerusalemin mufti Hajj Amin al-Husaini oli kaikkien osapuolten yhteinen vihollinen. Koska sionisteilla ei ollut mahdollisuutta kompromissiin eli maan jakamiseen Palestiinan arabien kanssa, yhteistyö Transjordanian kanssa oli heidän kannaltaan ainoa mielekäs keino yrittää välttää uhkaava sota. Lisäksi brittien kouluttama ja johtama *Arab Legion* oli arabimaiden armeijoista se,

jota Israelilla oli eniten syytä pelätä. Abdullahille yhteistyö mahdollisti hallitsemansa alueen laajentamisen, mikä oli hänen pitkäaikainen tavoitteensa. Britannia puolestaan toivoi suojattinsa Transjordanian kautta säilyttävänsä edes jonkinlaisen vaikutusvallan alueella mandaatin loputtua. Kun Abdullah kuitenkin liittyi sotaan toukokuussa 1948, *Yishuv* tai silloin jo Israel koki tulleen petetyksi.¹³

Vaikka arabimaat julistivat propagandassaan aikomusta tuhota juutalaisvaltio ja vaikka arabiliitolla oli suunnitelma koko Palestiinan valloittamiseksi, Abdullah, jolle arabijoukkojen muodollinen johto oli suotu, muutti suunnitelmaa ja pyrki oman armeijansa osalta saamaan haltuunsa ainoastaan arabiosan Palestiinaa. Abdullah pyrki laajentamaan hallitsemansa aluetta, muttei valloittamaan Israelille ehdotettua osaa eikä tuhoamaan juutalaisvaltiota. Transjordanian ja Israelin välillä käytiin rajuja taisteluja, mutta ne kaikki tapahtuivat joko arabeille kaavaillulla alueella (Lydda, Ramla, Latrun) tai ”harmaalla” vyöhykkeellä (Jerusalem). Käytännössä Transjordanian tarkoitus oli estää YK:n ehdottoman Palestiinan arabivaltion (”mufti-valtion”) synty. Kuten tun-

11. Ks. Avi Shlaim (2001) 'Israel and the Arab coalition', teoksessa Eugene L. Rogan and Avi Shlaim (toim.) *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge: Cambridge University Press, 83ss; Avi Shlaim (1988) *Collusion across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Oxford: Clarendon Press, 110–117 ja Avi Shlaim (1998) *The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists and Palestine, 1921–1951*, Oxford: Oxford University Press (Revised Abridged Edition). Shlaim 1998 on lyhennetty ja uudistettu versio Shlaim 1988:sta.

12. Ks. myös Motti Golani (2001) 'The Haifa Turning Point: The British Administration and the Civil War in Palestine, December 1947–May 1948', *Middle Eastern Studies* 37(2), 99.

13. Golda Meir kävi vielä 10.5. 1948 arabiksi naamioituneena tapaamassa Abdullahia ja tutkimassa pitikö tämä kiinni lupauksistaan. Abdullah oli Meirin mukaan ollut huolissaan ja ristiriitainen. Toisaalta nykyisessä tilanteessa hän saattoi luvata juutalaisille vain autonomian laajentuneessa Transjordaniasa, mutta toisaalta hän sanoi, ettei halunnut hyökätä juutalaisten alueelle (tilanne oli kuitenkin ”tulenarka”) ja toivoi, että osapuolet solmisivat rauhansopimuksen pölyn laskeuduttua. Samassa tapaamisessa mukana ollut Yaacov Shimonin raportoi myöhemmin, ettei kunigas ollut täysin luopunut sopimuksesta, muttei pitänyt siitä täysin kiinnikään.

nettua, Abdullah liitti sodan jälkeen (1950) valtaamansa alueen, Jordanjoen länsirannan, osaksi johtamaansa valtiota, josta tuli Jordania. Myöskään Ben-Gurion ei pyrkinyt sodan loppuvaiheessa valloittamaan nykyistä Länsirantaa, vaikka se tuossa vaiheessa olisi ollut sotilaallisesti mahdollista. Uushistorioitsijat ovat epäilleet, että yksi syy tähän saattoi olla uudelleen saavutettu poliittinen yhteisymmärrys Abdullahin kanssa.

Vanhan koulukunnan tutkijat ovat joko jyrkästi ja kategorisesti kieltäneet sionistijohdon sekaantumisen salaiseen sopimukseen tai, jos ovat sopimuksen olemassaolon periaatteessa hyväksyneet, ovat korostaneet sitä, että sopimus menetti käytännössä merkityksensä olosuhteiden muuttuessa sodan aikana. Jälkimmäistä kantaa on edustanut laajassa artikkelissaan Avraham Sela.¹⁴ Vaikka tilanne sodan jälkeen päättyi pitkälti sellaiseen lopputulokseen kuin ”sopimus” kaavaili, se ei Selan mukaan johtunut sopimuksesta vaan lukuisten eri tekijöiden yhteisvaikutuksesta. Selan mukaan siis oli olemassa periaatteellinen sopimus osapuolten kesken, mutta kumpikaan ei sitä enää noudattanut sodan alettua.

Hyvin jyrkästi sopimuksen olemassaolon puolestaan torjunut Lontoon yliopiston professori Efraim Karsh, joka on hyökännyt voimakkaasti myös muita uushistorioitsijoita vastaan. Tärkein Karshin puheenvuoroista on teos *Fabricating Israeli History. The "New Historians"*.¹⁵ Kirjan nimikin kertoo jo olennaisen syytteen ankaruudesta: uushistorioitsijat (Karshilla aina lainausmerkeissä) ovat kääntäneet Israelin historian päälaelleen vääristelemällä tietoisesti alkuperäisdokumentteja, eli toisin sanoen he ovat syyllistyneet pahimman laatuiseen tieteelliseen huijaukseen. Karshin mukaan kyseessä onkin ”the New Israeli Distortography”.¹⁶ Kysymys ei ole uusista tuloksista, vaan perinteisen arabipropagandan pönkittämisestä näennäistieteellisin keinoin. Karsh siis väittää, ettei mitään sopimusta ollut eikä Iso-Britannia tiennyt ”olemattomasta” sopimuksesta. Iso-Britannia ei myöskään varoittanut Transjordaniaa tunkeutumasta juutalaisille kaavailulle alueelle; päinvastoin Ison-Britannian ulkoministerin Er-

nest Bevinin keskeinen tavoite oli pienentää juutalaisille kaavailtua aluetta.¹⁷

On selvää, että riippumatta suhteen käytännön merkityksestä, Israelin ja Abdullahin erityissuhde kuvaa laajemminkin arabiapuolen tavoitteellista hajaannusta ja sisäisiä ristiriitoja, joita Israel osasi hyvin käyttää hyväkseen. Esimerkiksi kun Israel kävi vastahyökkäykseen Egyptiä vastaan ensin lokakuussa 1948 ja uudelleen joulukuussa, se saattoi luottaa siihen, ettei Egyptiä kilpailijanaan pitävä Transjordania tulisi avuksi. Todellisuudessa arabimaiden tavoitteet olivat ensi sijassa itsekkäitä kansallisia intressejä huolimatta ylevistä puheista palestiinalaisten veljien auttamiseksi.

Rauhanneuvottelut

Sodan jälkeen Israel kävi rauhanneuvotteluja Transjordanian, Syyrian ja Egyptin kanssa. Julkisesti Israel julisti halukkuuttaan sovitteluun, kuten se on aina tehnyt. Uusi tutkimus on kuitenkin esittänyt, että todellisuudessa Israel torjui useita arabien sovintoehdotuksia syksystä 1948 eteenpäin.¹⁸

Neuvottelujen ongelmakohtia olivat kysymykset rajoista ja pakolaisista. Ainakin Transjordania ja Syyria esittivät eri vaiheissa sopimuksia, jotka olisivat vähintäänkin käytännössä merkinneet Israelin valtion tunnustamista. Rauhannehtona Syyrian johtaja Husni Zaim ehdotti, että Israel suostuisi siirtämään maiden välisen rajan keskelle Jor-

14. Avraham Sela (1992) 'Transjordan, Israel and the 1948 War: Myth, Historiography and Reality', *Middle Eastern Studies* 28(4), 623–688. Ks. myös Donna Robinson Divine (2003) 'The Imperialist Ties that Bind: Transjordan and the Yishuv', *Israel Affairs* 9(3), 11–30.

15. Efraim Karsh (2000) *Fabricating Israeli History. The "New Historians"* (Second, Revised Edition), London: Frank Cass. Teoksen ensimmäinen painos ilmestyi vuonna 1997.

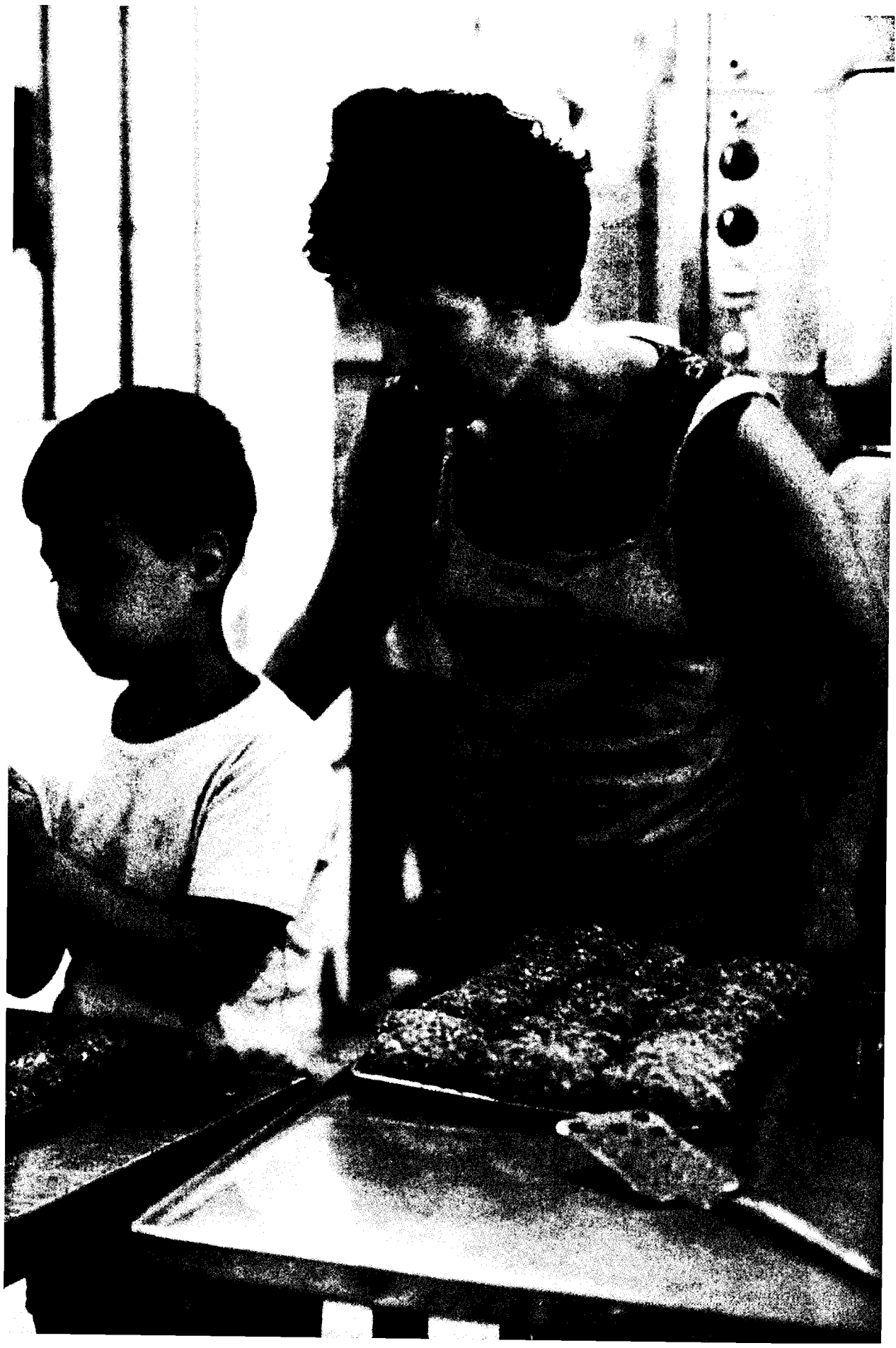
16. Karsh (2000) 7.

17. Karsh (2000) 69–193. Ks. myös Benny Morris (1998) 'Refabricating 1948', *Journal of Palestine Studies* XXVII(2), 87ss.; Avi Shlaim (1996) 'A Totalitarian Concept of History', *Middle East Quarterly* (September 1996) www.meforum.org/meq/issues/199609.

18. Ks. Shlaim (1988); Avi Shlaim (1986) 'Husni Zaim and the Plan to Resettle Palestinian Refugees to Syria', *Middle East Focus* (Fall 1986) ja Benny Morris (1994) 'A Second Look at the "Missed Peace," or Smoothing out History: A Review Essay', *Journal of Palestine Studies* XXIV(1).

Ruoan valmistusta Kibbutsin keittiössä 1947.
Suomen Kuvapalvelu (Owen Frank).

danvirtaa ja Gennesaretinjärveä ja Syyria puolestaan asuttaisi 250 000–300 000 palestiinalaista pakolaista. Ben-Gurion ei kuitenkaan ehdotuksia hyväksynyt, sillä hän katsoi, että kaikki sopimukset joissa Israelin täytyisi luovuttaa merkittävä määrä maata (tai vesioikeuksia) olivat huonompia kuin status quon säilyttäminen. Näin siitä huolimatta, että status quo merkitsi sotatilan jatkumista.

Sotapäiväkirjassaan Ben-Gurion myöntää, että aseleposopimukset vastasivat olennaiselta osaltaan Israelin turvallisuustavoitteita. Israelilla ei ollut pakkoa mennä pidemmälle, huolimatta virallisesta rauhantahdosta. Israelin johto ilmeisesti uskoi, että ajan kuluessa sille oli tarjolla suotuisimmat rauhanehdot. Tältäkin osalta perinteinen koukukunta on torjunut uudet väitteet ja korostanut sitä, ettei Ben-Gurionin asenteella käytännössä ollut merkitystä, sillä osapuolten näkemykset olivat liian kaukana toisistaan.¹⁹

Joka tapauksessa lyhytaikainen mahdollisuus rauhaan menetettiin pian, kun hävitty sota johti vallankumouksiin ja poliittisiin murhiin Israelin naapurimaissa. Syyrian sovinnollinen Husni Zaim kaatui vallankumouksessa elokuussa 1949, kansallismielinen palestiinalainen murhasi kuningas Abdullahin 1951 Jerusalemin al-Aqsa-moskeijan edessä ja Egyptin monarkia kaatui vuoden 1952 sotilasvallankaappauksessa.

Miksi Palestiinan arabit pakenivat?

Kiistanalaisin kaikista Israelin syntyyn liittyvistä kysymyksistä on kysymys palestiinalaispakolaisista. Britannian mandaattinaan hallitsemassa Palestiinassa oli ennen Israelin syntyyn liittynyttä sotaa arviolta 1,3 miljoonaa arabia. Vaihtelevien arvioiden mukaan 600 000–760 000 näistä pakeni tai karkotettiin siltä alueelta, joka jäi Israelin haltuun sodan jälkeen.²⁰

Paon syistä on aina ollut kaksi kilpailevaa narratiivaa, joilla kummallakin on ollut keskeinen merkitys propagandassa. Israelin virallisen version mukaan arabit lähtivät vapaaehtoisesti tai arabijohdon nimenomaisesta kehotuksesta tehdä tilaa hyökkäykselle.²¹ Eli kuten Israelin ensimmäinen

pääministeri David Ben-Gurion sanoi: ”Israel ei karkottanut ainoatakaan arabia.” Arabiversion mukaan taas Palestiinan arabit karkotettiin systemaattisesti sionistien etukäteissuunnitelman mukaisesti.

Palestiinalaisongelman syntyä 1947–49 käsittelevä Benny Morrisin tutkimus (1987)²² perustuu olennaisesti vastikään avattuun lähinnä israelilaiseen arkistomateriaaliin, joka on mahdollistanut aiheen entistä luotettavamman tutkimuksen. Morrisin mukaan ei ole näyttöä siitä, että Palestiinan arabijohto tahi arabijohtajat Palestiinan ulkopuolella olisivat yleisluontoisesti kehottaneet arabeja lähtemään kodeistaan esimerkiksi radiolähetysin. Päinvastoin myös hepreankielisissä radiolähetyksissä mainittiin arabijohtajien pyrkimys estää pako. Morris torjuu näin keskeisen viralliseen sionistiver-sioon kuuluvan väitteen.

Toisaalta arabijohtajat eivät toimineet aktiivisesti paon estämiseksi sen alkuvaiheissa. Pako johtui ennen kaikkea juutalaisten joukkojen hyökkäyksistä arabikohteisiin. Näin tapahtui erityisesti sen jälkeen, kun jo vuoden 1947 lopulla alkanut pako muuttui massaeksodukseksi huhtikuusta 1948 alkaen. Pakoon vaikuttivat pelko, hyökkäyksiin toisinaan liittyneet raakuudet, karkotusmääräykset ja huhut, jotka liioittelivat juutalaisten raakuuksia. Mutta pako johtui myös Palestiinan arabien poliittisen johdon kyvyttömyydestä: poliittinen johto oli se, joka poistui maasta ensimmäisenä

19. Ks. erityisesti Itamar Rabinovich (1991), *The Road not Taken: Early Arab-Israeli Negotiations*, New York: Oxford University Press.

20. Pakolaisten määrä on ollut jatkuvan kiistan kohteena. Israel puhui virallisesti 520 000:sta ja palestiinalaiset puolestaan jopa miljoonasta pakolaisesta. Ks. Morris (2001) 252 ja Alexander Bligh (1998) *Israel and the Refugee Problem: From Exodus to Resettlement, 1948–52*, *Middle Eastern Studies* 34(1).

21. Pääministeri David Ben-Gurion sanoi Knessetin istunnossa 11.10. 1961: ”Meillä on eksplisiittisiä dokumentteja, jotka osoittavat että he (Palestiinan arabit) lähtivät Palestiinasta arabijohtajien – ennen kaikkea muftin – ohjeiden mukaisesti. He olettivat, että mandaatin päätyttyä arabiarmeijoiden hyökkäys tuhoaa juutalaisvaltion ja heittää kaikki juutalaiset mereen, elävinä tai kuolleina.”

22. Benny Morris (1987) *The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947–49*. Cambridge: Cambridge University Press.

aiheuttaen eräänlaisen dominoefektin. Samoin nationalismin vielä heikko tai olematon ote massoista teki palestiinalaisyhteisön sisäisesti heikoksi ja alttiiksi joukkopaoille. Myös taloudellisilla tekijöillä oli merkitystä. Palestiinan arabien talous oli kehittymättömyyttä ja monet olivat Britannian vähitellen romahtaneen mandaattihallinnon palveluksessa.

Palestiinalaisten eksoduksen alku tuli yllätyksenä myös sionistijohtolle. Morris on esittänyt esimerkkejä, kuinka monissa tapauksissa israelilaiset joukot pakottivat arabiväestön lähtemään. Valtioiden välisen sodan alku toukokuussa 1948 kovensi juutalaisten asenteita. Sen sijaan Morris ei löytänyt mitään evidenssiä siitä, että sionistien johdolla olisi ollut jonkinlainen yleinen suunnitelma karkottaa arabit tai tällainen yleinen määräys olisi joukoille annettu. *Yishuv*in johto tai Israelin hallitus eivät missään vaiheessa konfliktia tehneet päätöstä karkottaa arabeja; myöskään armeijan johto ei käskenyt heitä karkottaa tai vahingoittaa.²³

Karkotukset liittyivät pikemminkin sodan taktisiin kuvioihin, eivät yleiseen strategiaan politiikasta puhumattakaan. Morris torjuu siis tavallaan sekä traditionaalisen sionistinarraatiivin että arabinarraatiivin: pakolaisuus ei johtunut arabijohtajien yleisestä määräyksestä tehdä tilaa hyökkäykselle, mutta pakolaisuus ei myöskään johtunut sionistien etukäteissuunnitelmasta karkottaa arabit, kuten traditionaalinen arabitulkinta esittää. Pakolaisuus oli ensisijaisesti sodan sivutuote. Morris korostaa voimakkaasti eri tekijöiden kumulatiivista yhteisvaikutusta ja sitä, että mikään yksittäinen tekijä yksinään ei riitä selittämään laajamittaista pakoa.

Koska Morrisin kirjan aihe on äärimmäisen arka myös poliittisesti, se on saanut aikaan poikkeuksellisen kiihkeän väittelyn. Samalla aiheesta on kirjoitettu paljon uusia artikkeleita ja kirjoja. Historiallisen keskustelun sijaan keskustelu on varsin usein todellisuudessa koskenut sionismin ja Israelin valtion oikeutusta. Arvostelussa Morris on tavallaan jäänyt kahden tulen väliin. Monet arabitutkijat ja jotkut israelilaiset ja länsimaiset tutkijat ovat väittäneet, ettei

Morris uskaltanut mennä johtopäätöksissään niin pitkälle, kuin hänen aineistonsa antaisi aiheita. Vaikka Morrisin todistusaineisto tukee nimenomaan aktiivista karkotuspolitiikkaa, hän väittää kuitenkin, että ongelma syntyi sodan, ei suunnitelman seurauksena (*“of war, not by design”*).²⁴ Ennen muuta Morrisia on syytetty siitä, että hän on vähätellyt arabien siirtoa (joko vapaaehtoista tai pakollista) koskevan ajattelun merkitystä sionismissa.

Tärkein kriitikoista on ollut Nur Masalha, joka on väittänyt, että sionistijohtajat kannattivat ”arabiongelman” ratkaisemista systemaattisella karkotuksella ja että näillä pohdintoilla oli suora yhteys siihen, mitä konkreettisesti tapahtui.²⁵ Morris torjui tällaisen yhteyden, vaikka myönsi siirtoajattelua eri variaatioina suhteellisen laajasti pohditun. Morris korostaa voimakkaasti sitä, että toiveet ja asian pohdinta ei ole sama asia kuin toteutus.²⁶ Lisäksi Morris tekee tavallaan eron poliittisen ja sotilaallisen suunnitelman välillä. Mitään *poliittista* suunnitelma arabien karkottamiseksi ei ollut, mutta *sotilaallinen* suunnitelma (erityisesti ns. *Tokkhit Dalet* eli Suunnitelma D) ja sen käytännön toteutus johti *käytännössä* mas-saeksodukseen.²⁷ Monet Morrisia kritisoi-

23. Morris (1987) 63, 218.

24. Morris (1987) 286.

25. Nur Masalha (1992) *Expulsion of the Palestinians: The Concept of “Transfer” in Zionist Political Thought, 1882–1948*, Washington DC: Institute for Palestine Studies; Nur Masalha (1999) ‘A Critique on Benny Morris’, teoksessa Ilan Pappé (toim.) *Israel/Palestine Question*, London: Routledge 211–220. Ks. myös Nur Masalha (1995) ‘1948 and after Revisited’, *Journal of Palestine Studies* XXIV(4), 90–95 ja Norman Finkelstein (1991) ‘Myths, Old and New’, *Journal of Palestine Studies* XI(1), 66–89.

26. Ks. myös Morris (1991) ‘Response to Finkelstein and Masalha’, *Journal of Palestine Studies* 21(1).

27. *Tokkhit Dalet* eli keskeinen sotilaallinen suunnitelma, joka muutti Haganan (*Yishuv*in ”armeijan”) strategian puolustuksellisesta hyökkäävästä. Suunnitelma laadittiin maaliskuun alussa 1948 ja pantiin toimeen huhti-toukokuussa. Sen tarkoituksena oli turvata juutalaisille kaavaillun valtion rajat, juutalaisasutus tämän alueen ulkopuolella ja näiden väliset yhteydet. Suunnitelma mahdollisti vihamielisen tai potentiaalisesti vihamielisen arabiväestön poistamisen näiltä alueilta. Uushistorioitsijoista sekä Morris että Avi Shlaim ovat tulkinneet sen ennen muuta sotilaalliseksi suunnitelmaksi, mutta esimerkiksi monet palestiinalaistutkijat ovat nähneet sen karkotuksen mahdollistavana poliit-

neet tutkijat eivät tällaista jakoa ole hyväksyneet.

Morrisin mukaan muslimikylien asukkaat karkotettiin suuremmalla todennäköisyydellä kuin kristityt ja erityisesti druusit. Synnä tähän ei kuitenkaan ollut poliittinen ajattelu tai se, että eri etnis-uskonnollisia ryhmiä olisi käsketty kohdella eri tavoin, vaan ennen kaikkea se, että muslimikylät (tai sekakylien muslimiväestö) tyypillisesti taistelivat vastaan, kun taas kristityt kylät yleensä antautuivat taistelutta.²⁸ Druusien asemaa tutkinut Yalen yliopiston historian professori Laila Parsons on kuitenkin väittänyt, että selvä druuseja suosiva politiikka oli olemassa ja tämä politiikka tehtiin selväksi myös upseeristolle.²⁹ Hän kysyy edelleen, eikö joidenkin ryhmien tietoinen karkottaminen ja toisten karkottamatta jättäminen ole todiste aktiivisesta politiikasta? Druusien suosimisella pyrittiin hajottamaan vastustajien yhtenäisyyttä.³⁰ Israelin puolustusvoimiin luotiin jopa erillinen druusi-yksikkö. Parsons uskookin, että druusien karkottamatta jättäminen oli osa druusien kanssa muodostettua liittoa. Ainakin yhdessä tapauksessa druusit jätettiin karkottamatta, vaikka he olivat taistelleet juutalaisia vastaan.³¹

Valtaosa Morrisin kirjan ympärillä käytyä keskustelua on koskenut nimenomaan siirtoajattelua, vaikka se muodostaa marginaa-

tisena suunnitelmana. Ks. esim. Walid Khalidi (1961) 'Plan Dalet: The Zionist Master Plan for the Conquest of Palestine', *Middle East Forum* 37, 22–28; Walid Khalidi (1988) 'Plan Dalet Revisited', *Journal of Palestine Studies* XVIII(1).

28. Morris (1987) 225.

29. Laila Parsons (2001) 'The Druze and the Birth of Israel', teoksessa Eugene L. Rogan and Avi Shlaim (toim.) *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge: Cambridge University Press, 62–70. Ks. myös Laila Parsons (2000) *The Druze between Palestine and Israel, 1947–1949*, London: Palgrave Macmillan.

30. Israelin itsenäistymissodan aikana eräänlainen liittosuhde muodostui druusien ja Israelin välille. Asenteeseen druuseja kohtaan vaikutti osaltaan myös se, että druuseilla oli merkittävä asema myös Syyriassa, minkä oli tarkoitus heikentää Syyriaa. Myöhemmin druusit ovat olleet se uskonnollinen ryhmä Israelin arabeista, joka on yleensä palvellut armeijassa. Samaa poliittista traditiota suhteessa Lähi-idän vähemmistöihin jatkoi tavallaan myös Israelin vuosikymmenien yli jatkunut pyrkimys muodostaa allianssi Libanonin maroniittien kanssa.

31. Parsons (2001) 66–67.

lisen osan Morrisin laajaa tutkimusta.³² Morris onkin todennut, että transfer-ajattelu vaatisi kokonaan oman tutkimuksensa, mutta samalla hän on toki myöntänyt, että asia jäi häneltä ehkä liian vähälle huomiolle.³³

Myös "pro-sionistisen" suuntauksen kritiikki on liittynyt voimakkaasti transfer-ajattelun ja pakolaisuuden synnyn välisiin yhteyksiin.³⁴ Erityisesti kysymys on ollut Palestiinan juutalaisyhteisön, *Yishuv*in, voimahahmon ja Israelin ensimmäisen pääministerin David Ben-Gurionin (pääministerinä 1948–53, 1955–63) ajattelun ja toiminnan arvioinnista. Ben-Gurionin ympärillä käyty keskustelu muistuttaa jossain määrin meillä Urho Kekkosen presidenttikauden herättämää keskustelua. Kummallakin johtajalla on ollut keskeinen rooli maansa historiasa ja kumpikin on herättänyt toisistaan voimakkaasti poikkeavia tulkintoja.

Ben-Gurionin elämäkerturi Shabtai Teveth torjuu jyrkästi Morrisin väitteet siitä, että transfer-ajatuksilla olisi ollut sijansa sionistisen liikkeen pääsuuntauksen ideologiassa.³⁵ Ainoa konteksti, jossa siitä keskusteltiin kansainvälisissä sionistikongresseissa tai *Yishuv*in "hallituksessa", Zionist Agency Executivessa (ZAE), oli ns. Peelin komitean jakoehdotus,³⁶ jossa nimenomaan

32. Ainoastaan sivut 23–28.

33. Morris (1998), 83. – Morris onkin kiinnittänyt asiaan jatkotutkimuksissaan paljon enemmän huomiota. Esimerkiksi hiljan ilmestyneessä vuoden 1987 tutkimuksen edelleen laajentuneessa uudistetussa versiossa Morris on uhrannut asialle huomattavasti enemmän sivuja. Benny Morris (2004b) *The Birth of the Palestinian Refugee problem Revisited*, Cambridge: Cambridge University Press, 39–64.

34. Yksi toistuva kritiikin aihe on ollut arabilähteiden vähäinen käyttö. Ks. esim. Shabtai Teveth (1990) 'The Palestine Refugee Problem and its Origins', *Middle Eastern Studies* 26(2), 215–216. Morris on vastannut tähän korostamalla sitä, ettei niitä merkittävästi ole käytettävissä ja etteivät ne olennaisesti olisi muuttaneet tutkimuksen tuloksia. Syyte arabipuolen "puuttumisesta" Morrisin versioista yhdistää pro-sionistista ja propalestiinalaista kritiikkiä, jotka muuten ovat kaukana toisistaan.

35. Teveth (1990) 230ss.

36. Loordi Robert Peelin johtama "The Royal Commission of Inquiry" ehdotti heinäkuussa 1937 Palestiinan mandaattialueen jakoa juutalaisvaltioon (n. 20% pinta-alasta) ja arabia-alueeseen, joka liitettäisiin Transjordaniaan. Kymmenisen prosenttia (mm. Jerusalem) säilyisi brittien enklavina. Koska ehdotetun juutalaisvaltion alueella olisi laaja arabivähemmistö, komitea

britit ehdottivat väestösiirtoja kahden (tulevan) valtion kesken. Vuodesta 1942 eteenpäin Ben-Gurion Tevethin mukaan torjui suoralta kädeltä kaikki transfer-ehdotukset. Ben-Gurionin ajattelun tutkimisen perimmäinen ongelma on siinä, että häneltä löytyy suuri määrä keskenään ristiriitaisia kannanottoja. Tämä ei sinänsä ole poliitikolle harvinainen piirre. Lisäksi hän oli pragmatikko, jonka käsitykset muuttuivat olosuhteiden muuttuessa. Olennaisinta hänelle oli juutalaisenemmistöisen valtion luominen.

Perinteistä tulkintaa puolustava Teveth on myös väittänyt, että nimenomaan palestiinalaisyhteisön johdon varhainen pako oli se tekijä, joka sai massat liikkeelle; se oli kirjoittamaton ohje paeta! Pako noudatti ilmeisesti mufti Hajj Amin al-Husainin ja arabimaiden toiveita. Perusteluna Teveth esittää sen, etteivät arabijohtajat aluksi pyrkineet pakoa aktiivisesti estämään. Ben-Gurion kumppaneineen saattoi iloita paosta, muttei aiheuttanut sitä. Tevethin mukaan mufti oli tietoinen siitä, että arabijohtajat olivat ”häilyväisiä” ja toivoi paon lisäävän poliittista painetta hyökätä. En tiedä, miten tämä sopii yhteen sen kanssa, että arabiliiton kokouksissa mufti nimenomaan *ei* toivonut arabimaiden interventiota: hän pelkäsi intervention johtavan omaan syrjäytymiseensä. Teveth hyväksyy Morrisin näkemyksen siitä, että paon taustalla oli useita tekijöitä, mutta keskeiset syyt siihen ovat täysin erilaiset kuin Morrisin tulkinnassa.³⁷ Hän painottaa paljon selvemmin pakolaisaallon alun – eli sen vaiheen jossa sionistien aktiivinen panos oli kaikkien mielestä vähäisin – merkitystä ”esimerkinä”, kun taas Morris korostaa enemmän sitä, vaihetta (huhtikuusta 1948 eteenpäin), jolloin suuret massat lähtivät liikkeelle ja jolloin *Yishuvin* ja Israelin merkitys oli ilman muuta suurempi.

Morris vastaan Karsh

Eniten huomiota Morrisin kriitikoista on saanut Efraim Karsh. Hän ja Morris ovat käyneet jatkuvaa väittelyä, josta ei ole puuttunut henkilökohtaisuuksia.³⁸ Jos Morrisin kirjoitukset ovat olleet tärkeitä esimerkiksi palestiinalaisyhteisölle älymystölle Eu-

roopassa ja Yhdysvalloissa, niin Karsh puolestaan on samanlaisessa roolissa erityisesti USA:n Israel-myönteisen oikeiston piirissä.³⁹ Karshin kritiikki on samantapaista kuin esimerkiksi Tevethin; hän on vain paljon kärkevämpi ja ehdottomampi.

Karshin kritiikki kohdistuu ensisijaisesti siihen, että Morris on ”vääristellyt” Ben-Gurionin ja muiden sionistijohtajien näkemyksiä arabien mahdollisesta siirrosta tai karkotuksesta.⁴⁰ Ensinnäkin Karsh – samoin kuin Teveth ja muut ”ortodoksisen” linjan edustajat – väittää, että siirtoajatukset liittyvät ainoastaan vuoden 1937 Peelin komitean jakoehdotukseen. Kun tämä ehdotus menetti merkityksensä, keskustelu aiheesta loppui.⁴¹ Sionistit eivät siis itse omatoimisesti suunnitelleet mitään siirtoa ja käsittelevätkin asiaa huomattavasti vähemmän kuin Morris antaa ymmärtää. Karshkin myöntää epäsuorasti, että Ben-Gurion ilmeisesti pyrki Peelin komitean ehdottaman juutalaisvaltion laajentamiseen ja jaon peruuttamiseen. Tähän ei kuitenkaan sisällynyt ajatusta Palestiinan arabiasutuksen vapaaehtoisesta tai pakotetusta siirtämisestä. Karshin mukaan Morris vääristelee lähdeaineistoa niin, että Ben-Gurionista tulee siirtoajattelun kannattaja, kun todellisuudessa hän pyrki juutalaisten ja arabien tasa-arvoon ehdotetussa juutalaisvaltiossa.⁴² Karsh käy

ehdotti merkittäviä väestönsiirtoja (yli 220 000 arabia ja yli 1200 juutalaista). Jos vapaaehtoinen siirto ei onnistuisi, olisi turvaututtava pakkosiirtoihin.

37. Teveth (1990) 224ss.

38. Uusin ”erä” taitaa olla *Commentary*n maaliskuun 2004 numerossa (‘Letters from Readers’, 3–12).

39. Väittely on jakanut myös tieteellisiä foorumeita siten, että ”revisionistien” foorumina on ollut esimerkiksi *Journal of Palestine Studies*, kun taas esimerkiksi Efraim Karsh on usein julkaissut artikkeleitaan *The Middle East Quarterly*ssä. Aiheen poliittista tulenarkuutta vahvistaa sekin, että MEQ:n taustalla on tunnettu konservatiivinen ”think tank” *The Middle East Forum*, joka korostaa USA:n ja Israelin hyviä suhteita. Karshin tukijoihin kuuluu esimerkiksi kiistelty amerikkalainen Lähi-idän tutkija Daniel Pipes, jonka presidentti George W. Bush hiljan nimitti juuri The Middle East Forumin johtoon, vaikka amerikkalaiset islamilaiset järjestöt laajasti syytivät Pipesia islamvastaisuudesta.

40. Karsh (2000) 37–68, 205–231.

41. Karsh (2000) 39–40.

42. Karsh tuntuu ajattelevan siten, että se, että Ben-Gurion kannatti arabien tasa-arvoista asemaa yksilönä tulevassa Israelin valtiossa merkitsi samalla sitä,

läpi joukon esimerkkitapauksia, joiden valossa hän pyrkii konkreettisesti osoittamaan Morrisin vääristelyn. Tyypillisesti Karsh etsii ainoastaan virheitä pyrkimättä varsinaisesti rakentamaan omaa kokonaiskuvaa tapahtumista tai ottamaan huomioon koko lähdeaineistoa.⁴³

Onko Karshin esittämään kritiikkiin aiheetta? Ensinnäkin on selvää, että koko kysymyksen tarkka ratkaiseminen edellyttäisi koko alkuperäisaineiston läpikäymistä uudelleen.⁴⁴ Käydyn keskustelun ja julkaistujen tekstinäytteiden pohjalta voi kuitenkin tehdä yleisiä johtopäätöksiä. Joissain tapauksissa on selvää, että Karshin kritiikkiin on syytä: Morris on toisinaan ilmeisesti ylitulkinnut (tai tulkinnut väärin) määrättyjä sionistijohtajien lausumia tai kirjoituksia.⁴⁵ Lisäksi hän luottaa toisinaan julkaisuun aikaisempiin tutkimuksiin, eikä alkuperäislähteisiin. Tällöin niissä esiintyvät virheet ovat siirtyneet myös Morrisin teokseen.⁴⁶

ettei hän voinut kannattaa väestönsiirtoja turvallisesti juutalaisemmistöisen valtion saavuttamiseksi.

43. Arvostelussa esille tulevat ongelmat ovat tuttuja jokaiselle alkuperäislähteiden kanssa työskentelevälle. Tutkimuksessa ei riitä, että julkaistaan pelkkä koelma (käännettyjä) sitaatteja esimerkiksi Ben-Gurionin lausumista, vaan (usein vaikeaselkoiset ja ristiriitaiset) lausumat on myös pyrittävä tulkitsemaan osana laajempaa kontekstia, ja siitä Karshin ja Morrisin kiistassa on pohjimmiltaan kysymys. Useimmiten tutkija joutuu myös lyhentämään lainaamaansa tekstiä, jolloin ongelmaksi nousee helposti se, että sisältääkö lyhennetty katkelma oleennaiset osat alkuperäisestä lähteestä.

44. Esimerkiksi Morrisin ja Karshin käsitys siitä, mitä sanottiin JAE:n kokouksessa 7.6. 1938 poikkeavat ratkaisevasti toisistaan. Vrt. Karsh (2000), 43ss. ja Morris (1987), 24. Karshin kritiikistä huolimatta Morris on pitänyt kiinni tulkinnastaan myöhemmissäkin julkaisuissa (esim. Morris (2001), 143; Morris (2004b), 49–50. Tällaista kysymystä on mahdollista ratkaista näkemättä itse alkuperäisdokumentteja. Kirjansa sivuilla 44–45 Karsh korostaa, ettei Ben-Gurion ko. kokouksessa 7.6. 1938 (vai oliko samana päivänä kaksi kokousta?) puhunut lainkaan tarpeesta siirtää arabeja, mutta sivulla 53 hän kuitenkin toteaa, että Ben-Gurion mainitsi mahdollisuuden siirtää vapaaehtoisesti juutalaisyhteisön kustannuksella arabimaanviljelijöitä ja työläisiä.

45. Selvin esimerkki tällaisesta on Morrisin tulkinta Ben-Gurionin puheesta joulukuussa 1947. Vrt. Karsh (2000), 61–68.

46. Paras esimerkki tästä on se, että Morris viitaten Shabtai Tevethin julkaisuun kirjoittaa David Ben-Gurionin kirjoittaneen pojalleen: ”meidän täytyy karkottaa arabeja (*aravim*) ja ottaa heidän paikkansa.” Al-

Toisaalta on yhtä selvää, että Karsh vetää suhteellisen pienen esimerkkiaineiston pohjalta kohtuuttoman jyrkkiä johtopäätöksiä. Karsh myös keskittyy tyypillisesti muuttamaan esimerkkiin ja jättää Ben-Gurionin ja muiden sionistijohtajien kommenteista huomioimatta ne, jotka tukevat Morrisin kantaa. Sama metodi toistuu Karshin kirjoituksissa lähes kauttaaltaan. Toisinaan Karsh tuntuu (tahallaan?) ymmärtävän Morrisin väärin tai käsittelevän Morrisin laajempaa väitettä tarkoituksellisen kapeasti siten, että se tekee mahdolliseksi osoittaa Morrisin vääristelevän todistusaineistoa.⁴⁷ Paikoin Karshin väitteet ovat täysin käsittämättömiä.⁴⁸

Uusin materiaali vahvistaa Israelin osuutta tragediaan

Viimeisen viidentoista vuoden aikana lisää arkistomateriaalia on avattu tutkijoiden käyttöön.⁴⁹ Yleisesti ottaen esiin tullut uusi materiaali vahvistaa *Yishuv*in ja sittemmin Israelin valtion osuutta palestiinalaispako-

kuperäisessä kirjeessä jakso on kuitenkin pidempi ja osa siitä on vedetty yli. Jos alkuperäinen, myöhemmin ylivivattu teksti palautetaan, merkitys muuttuu päinvastaiseksi (”ei tarvitse”). Kuka, miksi ja milloin ylivivauksen suoritti, on epäselvää. Karshin mukaan Ben-Gurion ylivivasi ”ei”-sanan (heprean *eyn*) vahingossa. Karsh (2000), 48–51.

47. Karsh saattaa esimerkiksi torjua Morrisin väitettä viittaamalla eri JAE:n kokoukseen kuin se, jota Morris käytti evidenssinä.

48. Karsh esimerkiksi syyttää Morrisia holokaustin merkityksen tietoisesta vähättelystä ja sen ainutlaatuisuuden hämärtämisestä. Kun Morris lainaa Ben-Gurionin puhetta, jossa tämä torjuu arabien paluun, hän lainaa Ben-Gurionin perusteluna kannalleen ainoastaan sen, että arabit aloittivat sodan. Samassa puheessa Ben-Gurion kuitenkin perustelee kielteistä kantaansa myös sillä, että koska maailma ei välittänyt *kuuden miljoonan juutalaisen murhasta*, kuinka se nyt välittäisi siitä, että arabit ovat hyökänneet juutalaisten kimppuun. Se, että Morris jättää jälkimmäisen osan pois todistaa Karshin mukaan, että Morris haluaa ”kätkeä” holokaustin tärkeyden Ben-Gurionin ajattelussa. Karsh (2000) xxxviii–xxxix.

49. Esimerkiksi Haganan arkistoista sekä Israelin puolustusvoimain ja Puolustusministeriön arkistoista on viimeisen kymmenen vuoden aikana avattu suuri määrä relevanttia materiaalia tutkijoiden käyttöön. Ks. Morris (2001b) 37. Karsh puolestaan väittää, että tämä materiaali oli jo todellisuudessa tutkijoiden käytössä 1980-luvulla. Morris vastaa, että se oli vain harvojen tutkijoiden (esim. puolustusministeriön palveluksessa toimineiden) hyvin rajoitetussa käytössä.

laisuuden synnyssä, kuten Morris itsekin on myöntänyt myöhemmissä tutkimuksissaan.⁵⁰

Suoranaisten karkotusmääräysten ja raa-kuuksien merkitys oli ilmeisesti selvästi suurempi kuin Morris esitti 1980-luvun lopulla. Esimerkiksi Pohjois-Galilean osalta on käytössä konkreettinen tyhjennysmääräys, jonka pohjoisen rintaman komentaja Moshe Karmel antoi lokakuussa 1948. Aiemmin Morrisille antamassaan haastattelussa Karmel oli nimenomaan kieltänyt antaneensa tällaista määräystä. Edelleen käytössä on nyt enemmän evidenssiä karkotuksiin liittyneestä summittaisesta väkivallasta ja raiskauksista. Myös se kuva on vahvistunut, ettei arabijohtajien määräyksillä ollut olennaista asemaa arabiväestön paon taustalla.⁵¹ Jo vuoden 1987 versiossa Morris tosin myönsi, että joissain tapauksissa arabijohto on kehottanut siviiliväestöä – erityisesti naisia ja lapsia – väistymään väliaikaisesti taistelujen tieltä. Tarkoituksena oli välttää siviiliuhreja.⁵² Vaikka Morris on pitänyt kiinni alkuperäisestä pakolaisongelman monisyisyyttä korostavasta kannastaan, hän on tavallaan tullut lähemmäksi hänen pro-palestiinalaisia kriitikkojaan. Toisaalta Morris korostaa sitä, että siinä vaiheessa jos ja kun arabivaltiot joskus vakavassa mielessä avaat vuoden 1948 sotaa koskevat arkistonsa tutkimuksen käyttöön, vaaka voi taas heilahtaa siihen suuntaan, että arabivaltioiden suora tai epäsuora vastuu palestiinalaisten tragediasta korostuu.⁵³

Kuten jo mainitsin, esimerkiksi Nur Masalha ja Efraim Karshin eri näkökulmista esittämän kritiikin seurauksena, Morris on

kiinnittänyt viime vuosien aikana paljon enemmän huomiota transfer-ajatuksiin sionistijohdon keskuudessa. Näyttää siltä, että palestiinalaisten joko vapaaehtoista tai pakotettua siirtoa koskevat pohdinnat olivat hyvin yleisiä ennen vuotta 1948, eivätkä ne suinkaan rajoittuneet Peelin komitean jakoehdotuksen (1937) yhteyteen, kuten esimerkiksi Karsh väittää, vaan ajattelu oli yleistä sionismin alkuajoista Israelin itsenäistymis-sotaan saakka.⁵⁴ Poliittisen sionismin isä Theodor Herzl kirjoitti vuonna 1895: ”yritämme houkutelulla rahattoman väestön rajan toiselle puolelle luomalla työpaikkoja näissä maissa ja (vastaavasti) estämme sen työllistymisen meidän maassamme”. Vuonna 1938 Ben-Gurion sanoi: ”Kannatan pakkosiirtoa, en näe siinä mitään moraalitonta”.⁵⁵ Vuonna 1944 Ben Gurion ilmoitti:

Vastustan sitä, että ehdotus siirrosta tulisi meidän taholtamme. En vastusta siirtoa moraalisiin perusteisiin enkä poliittisiin perusteisiin. Jos siihen vain on mahdollisuus. Druusien osalta se on mahdollista. Kaikki druusit voidaan siirtää Jabal Druusin alueelle (Syyriaan). Muut (arabit), enpä tiedä. Mutta se ei saa olla juutalainen ehdotus.⁵⁶

Luonnollisesti tällaiset puheet ja ajatukset tulivat yleisimmiksi aina silloin, kun ajatus väestönsiirroista nousi esille, sillä siirtoajatuksista puhuminen julkisuudessa oli tietenkin poliittisesti arkaluontoista kuten Ben-Gurionin sitaatista käy ilmi.⁵⁷ Vaikka kaikki sionistit eivät suinkaan kannattaneet edes vapaaehtoisia siirtoja pakkosiirroista puhumattakaan,⁵⁸ 1930-luvun kuluessa muodos-

50. Ks. esim. Morris (2001b).

51. Ks. Benny Morris (1999) ”The Causes and Character of the Arab Exodus from Palestine: the Israeli Defence Forces Intelligence Service Analysis of June 1948”, teoksessa Ilan Pappé (toim.) *Israel/Palestine Question*, London: Routledge, 193–210.

52. Tevethin mukaan tällaiset ohjeet olivat juuri niitä arabiohjeita, jotka johtivat pakolaisongelman syntyyn. Teveth (1990) 225–227. Eli Teveth yhdistää hieman yllättäen siviiliväestölle annetut kehotukset siirtyä pois etulinjasta ja Israelin perinteisen tulkinnan siitä, että nimenomaan arabijohtajat aiheuttivat määräyksillään paon.

53. Morris (2001b) ”Revisiting the Palestinian Exodus of 1948”, teoksessa Eugene L. Rogan and Avi Shlaim (toim.) *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge: Cambridge University Press, 38–39.

54. Morris (2004b) 39–64; Morris (2001b) 39–48; Morris (1998) 83–87.

55. Jewish Agency Executiven (eli Yishuv ”hallituksen”) kokous 12.6. 1938.

56. JAE:n kokous 20.6. 1944.

57. Ben-Gurion, monen politiikon tavoin, puhui hyvin eri tavoin eri yhteyksissä. Näyttäisi myös siltä, että hänen ajattelunsa – ilmeisesti käytännön syistä – muuttui ajan kuluessa enemmän transfer-ajattelua suosivaksi.

58. Sionismissa (erityisesti sen sosialistisuuntauksessa) oli aina eräänlainen sisäänrakennettu ristiriita sen tasa-arvoa korostavien sosialististen ihanteiden ja juutalaisenemmistöistä valtiota tavoittelevien ajatusten välillä. Tämä ristiriita heijastuu monen liikkeen edustajan kommentissa eräänlaisena epärealistisuutena.

tui väestönsiirtoja kannattava enemmistömielipide ellei peräti konsensus.⁵⁹ Morrisin mukaan vähitellen yleistyneiden siirtoajatus-ten taustalla oli sionistiliikkeen käytännön vaikeudet saada juutalaisenemmistöistä valtiota. Juutalaisten ensisijainen muuttohalu kohdistui muualle kuin Palestiinaan ja ensin osmanit ja sitten britit pyrkivät rajoittamaan juutalaista maahanmuuttoa Palestiinaan.

Lisäksi 1920- ja 30-luvun kuluessa kävi selväksi, että Palestiinan arabiväestö suhtautui hyvin vihamielisesti ajatukseen juutalaisvaltiosta. Miten tahansa Palestiina jaettaisikaan, seurauksena oli aina vähintäänkin merkittävä, uhkaksi koettu arabivähemmistö, joka saattaisi pian muuttua enemmistöksi suuremman syntyvyyden johdosta.⁶⁰ Täytyy myös muistaa, että siirtoajatuset kukoistivat juuri niillä vuosikymmenillä (1920–40-luvuilla), jolloin erilaiset väestönsiirrot koettiin maailmalla yleisesti hyväksyttäväksi tavoiksi ratkaista etnisiä konflikteja. Nimenomaan Turkin ja Kreikan välillä 1920-luvulla suoritettut laajat väestön pakosiirrot olivat se esimerkitapaus, johon sionistit useimmiten viittasivat. Myöhemmin myös saksalaisväestön laaja pakosiirto Itä-Euroopasta toisen maailmansodan jälkeen nähtiin positiivisena esimerkkinä. Morris kiinnittää huomiota myös siihen, että erilaisia siirtoajatuksia tukivat yleisesti myös esimerkiksi englantilaiset ja amerikkalaiset poliitikot ja diplomaatit sekä hieman yllättäen myös monet arabijohtajat, jotka kokivat ne mahdollisuutena ratkaista Palestiinan ongelma.

Kaiken kaikkiaan Morris on edelleenkin sitä mieltä, ettei minkäänlaista poliittista suunnitelmaa Palestiinan arabien karkottamiseksi ollut ennen vuotta 1948, eikä sellaista hyväksytty myöhemminkään konfliktin aikana (esim. Israelin hallituksen tai armeijan johdon toimesta). Poikkeuksen muodostaa kesäkuussa 1948 Israelin hallituksessa ilman muodollista äänestystä tehty päätös estää pakolaisten paluu. Mutta vaikka yleistä poliittista päätöstä karkotuksesta ei tehty, sitä ”oli ilmassa”.⁶¹ Kun karkotuksiin tuli mahdollisuus, ne koettiin laajasti hyväksyttäväksi. Tältäkin osalta tutkimuksella on

kuitenkin vielä paljon tehtävää, sillä eri puolueiden, niiden johtajien ja karkotuksia konkreettisesti suorittaneiden sotilaiden jättämän kirjallisen aineiston huolellinen tutkiminen on ensiarvoisen tärkeää. Hyvin polttava kysymys on myös paon henkilökohtaisesti kokeneiden palestiinalaispakolaisten laajamittainen ja systemaattinen haastattelemine. Morris on suhtautunut kuitenkin varsin kielteisesti ”oraalihistorian” metodeihin.

Tämän hetken tietämyksen valossa näyttää siltä, että vaikka on selvää että laajan pakolaissaallon taustalla on aina suuri joukko toisiaan täydentäviä syitä ja vaikka tilanne vaihteli eri aikoina ja eri alueilla, niin palestiinalaispakolaisten kohtalossa vuosina 1947–49 oli – ainakin alkuvaiheen jälkeen – selviä etnisen puhdistuksen piirteitä. Samoin arabipuoli poisti juutalaisasutuksen niiltä alueilta, jotka se sai haltuunsa (esimerkiksi Jerusalemin Vanha kaupunki). Arabien käytännön (sotilaalliset) mahdollisuudet olivat vain paljon rajatummalla. Koko ongelman kannalta ratkaiseva poliittinen päätös oli se, että pakolaisten paluu estettiin sodan jälkeen.

Israelin historian tiimoilta on viime vuosien aikana käyty kiihkeää, mutta mielenkiintoista keskustelua. Arkistojen vähitellen avautuessa keskustelu tulee varmasti kohdistumaan myös myöhempiin vaiheisiin. Uusimmaksi mielipiteitä jyrkästi jakavaksi kysymykseksi on jo noussut kesän 2000 Camp Davidin kokous, jossa israelilaisen tulkinnan mukaan silloinen pääministeri Ehud Barak teki äärimmäisen hyvän tarjouksen palestiinalaisille, mutta Jasser Arafat torjui sen ja aloitti toisen intifadan. Palestiinalainen virallinen versio on luonnollisesti toinen. On selvää, että ajan kuluessa myös palestiinalaisten keskuudessa tulee nousemaan kansallisia myyttejä ravisteleva revisionistinen historiantutkimus.

59. Morris (1998) 84–85.

60. Morris (2001b) 39–40. YK:n 1947 ehdottaman juutalaisvaltion väestöstä olisi ollut 55 % juutalaisia ja 40–45 % arabeja.

61. Morris (2001b) 49.

SIRKKA AHONEN

Historia – sittenkin tuomari?

Modernin historiatieteen perussääntöihin kuului pidättäytyminen moraalisten tuomioiden langettamisesta. Sääntö on luonut kuilun historiantutkijoiden ja tavallisten ihmisten välille. Jälkimmäisten luultavasti yleisin historiaa koskevaa kysymys on: kuka oli syyllinen? Artikkelini tarkastelee historian tuomarinroolia siirryttäessä modernista jälkioderniin tilanteeseen.

■ Brittiläinen runoilija W. H. Auden kirjoitti 1937 Espanjan sisällissodan kauhujen äärellä:

”History to the defeated may say alas but cannot help nor pardon.”

Oliko Auden oikeassa? Historia on 1990-luvulta lähtien yhä useammin kutsuttu tuomariksi. Etenkin totalitaaristen järjestelmien murtuminen ja niiden kokemusten avautuminen on laukaissut vetoomuksia historian tuomiosta. Eri puolilla maailmaa on syntynyt *holokausti-* ja *gulag*-muistomerkkejä ja -museoita. Yhteisöt ovat eri maanosissa ja eri aiheista vaatineet totuuskomisioita lähimenneisyyttä tuomitsemaan. Valtioiden johtajat ovat esittäneet julkisia anteeksipyyntöjä. Jopa paavi on julkisesti pyytänyt anteeksi kaikkien aikojen uskonvainojen uhreilta.

Odotuksena on yleensä ollut menneisyyden toimijoiden suoraviivainen tuomitseminen. Yhteisö on useissa tapauksissa edellyttänyt myös historiantutkijoiden antavan tuomiionsa. Historiantutkijat ovat kuitenkin usein pettäneet odotukset. Yhteisön odotusten ja perinteisen historiantutkijan ammattietiikan välille on syntynyt ristiriita. Tutkija ei katso olevansa tuomari, vaan korkeintaan todistusaineiston hankkija.

Ristiriidan taustalla on historian kaksinaisuus. Yhtäältä historia on yhteisön tarve ja pyrkimys hallita menneisyyttä, toisaalta taas

akateeminen hanke, jonka tarkoitus on omilla tieteellisillä työtavoillaan hankkia uutta tietoa ihmisen yhteiskunnallisesta ja kulttuurisesta toiminnasta.

Historiakulttuuri vs. historian-tutkimus

Historia on yhteisön elämismailman elimellinen osa, sillä yhteisön elämä on *yli sukupolvien ulottuvaa*. Yhteisö tekee kysymyksiä menneisyydelle ja rakentaa odotuksia tulevaisuuden suhteen. Samalla tavoin kuin kunkin ajan toimijat odottavat, että tulevat sukupolvet tulevat kunnioittamaan sen valintoja, toimijat ovat itse vastuussa menneille sukupolville siitä että näiden odotuksia kunnioitetaan. Näin sukupolvilla oli yli oman aikansa ulottuvia tarkoituksia ja velvoitteita.

Jokainen sukupolvi joutuu tasapainottelemaan uusien tarpeitten ja perittyjen ratkaisujen ja laitosten suhteen. Yhteisöjen elämän ylisukupolvisuus johtaa siihen, että yhteisöt syyllistävät – tai tunnustavat tai vapauttavat – menneitä toimijoita, vaikka nämä eivät enää olisi juridisen vastuun tavoitettavissa. Elämän ylisukupolvisuudesta on noussut metafora *historian tuomio*. Se on historiakulttuurin keskeisiä ilmaisuja.

Historiakulttuuri on yhteisön kollektiivisen muistin materialisoituma. Perinneyhteisöissä kollektiivinen muisti rakentui ja säilyi yhteisön jäsenten keskenään välittämänä muistelupuheena. Se ilmensi mieleenpainamisen ja säilyttämisen velvoitetta. Perinneyhteisöissä oli tavallista, että jokaisen jäsenen odotettiin tietävän esivanhempansa usein jopa seitsemän sukupolvea taaksepäin. Monessa yhteisössä nuoret opetettiin myös harkitsemaan valintojensa vaikutuksia monta sukupolvea eteenpäin. Kun suullisen tradition merkitys modernissa kulttuurissa väheni, oli kollektiivista muistia ryhdyttävä institutionalisoimaan. Syntyi yhä uudenlaisia historiakulttuurin tuotteita: muistomerkkejä, museoita, historiallisia romaaneja, filmejä, speaktaakkeleja ja roolipelejä.

Kollektiivisen muistin institutionaaliset muodot antoivat mahdollisuuden harjoittaa muistin politiikkaa. Vallanpitäjille oli edul-

lista manipuloida kollektiivista muistia, koska sen avulla hallittavat saatiin samaistumaan yhteisiin poliittisiin päämääriin. Koska kollektiivinen muisti kuitenkin on antropologinen, yhteisöjen aitoihin tarpeisiin vahvasti ankkuroituvaa ilmiötä, se ei ole automaattisesti alistettavissa ulkopuolisten tarkoitusten työkaluna. Yhteisö kykenee vastustamaan muistojen manipulointia ja tarkistamaan niiden sisältöä ja merkityksiä.

Kollektiivisen muistin sisällöstä on kysymys myös silloin, kun yhteisö vetoaa historian tuomioon vapauduttuaan totalitaarisesta hallinnosta. Usein ilmenee, että kollektiivinen muisti on ylläpitänyt virallisen historian rinnalla siitä riippumatonta yhteistä historiaa. Samoin taide. Esimerkiksi neuvostokauden Baltiassa historiakulttuuri oli kaksikasvoista. Julkiset monumentit kertovat toista historiaa kuin allegoriseen muotoon naamioituneet romaanit ja filmit. Tallinnan neuvostoaikaiset monumentit yhtäältä ja Jaan Krossin romaanit toisaalta ovat esimerkki jakautuneesta historiakulttuurista.

Historiakulttuuri on avoimemmin ja laajemmin dialogista kuin historiantutkimus. Sen tuotteet elävät tai kuolevat sen varassa, miten ne tavoittavat tarttumapinnan ihmisten miellissä. Historiakulttuurin tuotteiden voima ei riipu niinkään epistemologisista kuin eettis-retorisista ja esteettisistä kriteereistä. Jos esitys vastaa vastaanottajan tarpeeseen erottaa hyvä ja paha toisistaan ja vielä tehoaa kauneudellaan tai jännittävyydellään, se välittää sanomansa helposti. Esteettisten keinojen avulla esitys voi välittää myös kokemusta selittämättömästä ja sanoin kuvaamattomasta.

Romantiikan kauden historioitsijat kuten Thomas Carlyle ilmaisivat sanoinkuvaamattoman ylevän ja kauhean erityisin tyylikeinoin. He käyttivät asiaproosan ylittäviä ilmaisuja, elliptisiä lauseita, maalailevia sanoja, ajatusviivoja ja huutomerkkejä. Historiateoreetikot ovat viime aikoina tunnustaneet historian transepisteemiset esitysedot. Hayden White on oppilaineen tutkinut historian mahdollisuuksia ilmaista sanoin kuvaamattoman ylevää, subliimia, ja kamottavaa, *abjectia*. White on soveltanut historian esitysten tarkasteluun myös draaman

kategorioita. Historian esitys voi olla tragedia, romanssi tai farssi. Whiten mukaan historioitsijat tulkitsivat historiaa näiden kategorioiden avulla silloinkin kun eivät tietoisesti siirtyneet tieteellisestä proosasta suureen yleisöön vetoaviin esityksiin.¹

Historiakulttuurin tuotteet ovat laajalaisemmin dialogisia kuin perinteiset tutkimukselliset esitykset. Dialogin toisena osapuolena on koko yhteisö, eri yhteiskunnallisine ja ikäkausittaisine ryhmineen. Historiakulttuuri ottaa huomioon yhteisön eriytymättömät antropologiset tarpeet, ennen muuta ylisukupolvisuuden. Niihin vastatesaan historiakulttuuri käyttää transepisteemisiä esityksen ehtoja. Se vetoaa yleisöön pateettisuuden, pilkan ja pelottelun tyylikeinoin. Se myös moralisoi, sillä se lähtee ylisukupolvisuuden lisäksi toisesta antropologisesta oletuksesta, nimittäin ihmisen pyrkimyksestä erottaa hyvä ja paha.

Toisin kuin historiakulttuurin tuotteet, historiatiede sitoutuu perinteisesti tiettyihin epistemologisiin ehtoihin. Sosiaalinen konstruktivismi on toki vaikuttanut historiatieteen itseymmärrykseen, mutta perinteisten historian metodioppien opetukset uhmaavat eetoksen muutosta. Seuraavassa tarkastelen lyhyesti edellisen sukupolven laajimmin käytettyjä historian metodin esityksiä. Ne kaikki päättyivät teesiin 'historia ei ole tuomari', mutta jonkin verran poikkeavin perustein.

Yhteistä kaikille vanhan koulun historianteoreetikoille oli käsitys todistusaineiston merkitysten objektiivisuudesta. Ralf Torstendahl teoksessaan *Introduktion till historieforskningen – historia som vetenskap* (1971) esitti kiteytetysti sen, miksi historia ei voinut olla tuomari: koska moraalilauseilla ei ollut totuusarvoa, ne eivät kuuluneet historiatieteeseen.² Marc Bloch puolestaan teoksessaan *The historian's craft* (1954) päätteli, että koska eettisissä arvioissa oli tolkkua vain suhteessa tietyn ajan ja paikan moraalisiin, historioitsijan tuli pitäytyä ymmärtämään toisen ajan toimijaa. Vain oman ajan ja kulttuurin toimijoita saattoi tuomita, koska tuomarilla ja tuomittavalla oli sama eettinen mittapuuh. Bloch otti esimerkiksi renessanssiajan salamurhaajat ja

totesi, että koska salamurha oli tuona aikana hyväksyttävä tapa harjoittaa politiikkaa, sen harjoittajia ei voinut jälkikäteen tuomita. Historiantutkijan tehtävä oli näin ollen vain löytää ajan normit eikä moralisoida.³

Britti E. H. Carrin näkemys oli hieman monitasoisempi. Teoksessa *What is history?* (1961) hän torjui historiallisten toimijoiden niin yksityisten kuin julkisten tekojen tuomitsemisen. Tuomitseminen ei ollut historioitsijan tehtävä. Sen sijaan kokonaisen poliittisen ja yhteiskunnallisen järjestelmän historioitsija saattoi tuomita pahaksi. Mittapuuna oli järjestelmän edistyskellisyys. Taantumukselliset järjestelmät historioitsijan piti tuomita pahaksi, koska ne olivat esteenä ihmisten onnelle. Carr soveltaa näin anglosaksista utilitarismia historiallisten järjestelmien arvioon: jos enemmistö hyötyi järjestelmästä, se oli hyvä, vaikka vähemmistö olisi kärsinytkin. Carr sävähdyttää 2000-luvun alun lukijaa kieltäytymällä tuomitsemaasta stalinismin julmuuksista sillä perusteella, että köyhien talonpoikien ja työläisten enemmistö hyötyi kollektivisoinnista.⁴ Carr oli ehkä Blochia ja muita aikansa historia-teoreetikkojakin positivistisempi olettaessaan edistyksen lainalaisuuden vallitsevan historiassa.

Suomessa Pentti Renvall vaikutti kahteen sukupolveen historiantutkijoita teoksellaan *Nykyajan historiantutkimus* (1965). Renvall irrotti metodiopiltaan historian kansakunnan rakentamisen tehtävästä. Hänen mukaansa historiaa tuli selittää ei kansakunnan mission vaan kuhunkin aikakauteen sidottujen yhteiskunnallismentaalisten rakennetekonaisuuksien kautta.⁵ Tällaisen objektiivisuusvaatimuksen myötä historiantutkimus erosi lopullisesti historiakulttuurista ja itsenäisty akateemiseksi tieteksi.

Tieteellinen historia oli toki dialogisessa suhteessa historiakulttuuriin. Kriittinen historiantutkija, joka noudatti tarkastelun moniperspektiivisyyden ja tiedon läpinäkyvyyden vaatimuksia, korjasi ainakin kysyttäessä kulttuurituotteiden yksipuolisia ja tarkoitushakuisia esityksiä. Missä määrin historia-tiede ja historiakulttuuri harjoittivat dialogia, riippui aiheen poliittisesta herkkyydestä. Esimerkiksi toisen maailmansodan ta-

pahtumista historiantutkija ja suuri yleisö ovat ylläpitäneet jatkuvaa keskustelua. Suuri yleisö on lukenut tutkimusraportteja mielessään kysymys syyllisyydestä mutta tyytynyt siihen että historiantutkija vastaa moraaliseen kysymykseen selvittämällä toimijoiden motiiveja eikä suoralla syytöksellä.

Historian tiedeyhteisö ja historiakulttuurin tuottaja ovat joissakin tapauksissa asettuneet toisiaan vastaan. Vuonna 1961 Väinö Linna julkaisi teoksensa *Täällä Pohjantähden alla*, joka toimi syytöksenä 1900-luvun alun säätyläistöä vastaan. Linnan mukaan säätyläiset saattoivat itsekkäillä motiiveillaan ja vallankäytöllään tilattomat vihan valtaan ja tuhon partaalle. Historian tiedeyhteisö nousi Linnaa vastaan. Pentti Renvall ja Eino Jutikkala vetosivat lähteisiin ja esitivät, että Linnan kuvaus yhteiskunnallisuudesta kuilusta ja kaunasta oli liioiteltu. Kysymys syyllisyydestä jäi vaikuttamaan pysyvästeemana niin historiakulttuurissa kuin historiantutkimuksessakin.

Perinteisten kriteerien asema historiatieteessä on kuitenkin viimeistään 1980-luvulta lähtien järkkynyt. Sosiaalisen konstruktivismi myötä historiatiede ja historiakulttuuri ovat lähestyneet toisiaan. Muiden muassa Jörn Rüsen on tuonut historiakulttuurin olemassaolon historian tiedeyhteisön tietoisuuteen. Hän tunnustaa historiakulttuurin osaksi historiaa, joka on ilmiönä laajempi kuin historiantutkimus. Rüsenin mukaan historia on ennen muuta ihmisten elämismailman tärkeä osa-alue. Suomessa Jorma Kalela on teoksessaan *Historiantutkimus ja historia* (2000) painottanut historiantutkijan osalli-

1. Hayden White (1990, orig. 1973) *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, London: The John Hopkins University Press, 1–42.

White 1990, 1–42. Ks. Myös Frank R. Ankersmit (1983) *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*, Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 248–252.

2. Rolf Torstendahl (1971) *Historia som vetenskap. Introduktion till historieforskningen*, Stockholm: Natur och Kultur, 141.

3. Marc Bloch (1954) *The historian's craft*, Manchester: Manchester University Press, 142–143.

4. Edward Hallet Carr (1961) *What is History?*, London: Penguin Books, 74–84.

5. Pentti Renvall (1965) *Nykyajan historiantutkimus*, Helsinki: WSOY, 76–83.

suutta yhteisöön ja sen odotuksiin. Kalelan mukaan historiantutkija ei ole autonominen intellektuaalinen kyselijä vaan yhteisölleen vastuullinen toimija. Tutkija puhuu ja kirjoittaa aikansa yleisölle. Hän käy työllään dialogia yleisön kanssa. Hänen työnsä vaikutus ei myöskään rajoitu tiedeyhteisöön. Historiantutkija vahvistaa työllään yhteisön elämän ylisukupolvisuutta. Valitsemalla tutkimukseensa merkityksellisen näkökulman hän osallistuu yhteisössä jatkuvasti tapahtuvaan menneisyyden määrittämiseen.⁶

Kalelan mukaan historioitsijalla on vastuu paitsi omalle ajalliselle yhteisölleen myös menneisyyden ihmisille. Hänen tulee olla näitä kohtaan reilu, mikä edellyttää että hän ammattitaidollaan tavoittelee oikeata todistusta heistä. Reiluus edellyttää myös sitä, että hän välttää arvioimasta heitä oman kulttuurinsa arvojen ja odotusten perusteella.⁷

Timothy Garton Ash artikkelissaan ”The Truth About Dictatorship” (1998) päätyy Kalelan tapaan siihen, että historioitsijan toki odotetaan osallistuvan muun yhteisön mukana vaikean menneisyyden kohtaamiseen, mutta riittää että hän pysyy tutkijana pikemminkin kuin asettuu syyttäjäksi tai puolustajaksi. Ashin mukaan pelkkä tapahtumien selvittäminen ja tieto (*knowledge*) ei tosin riitä, vaan historioitsijan tulee osoittaa tiedostavansa (*acknowledge*) tutkimansa teon ja toiminnan eettinen merkitys.⁸ Näin tutkija myöntää historiallisen toiminnan eettisen ulottuvuuden, mutta ei ryhdy langettamaan tuomiota. Ash katsoo, ettei yhteisönkään ehkä ole välttämätöntä ryhtyä oikeudenkäynteihin ja puhdistuksiin tullakseen toimeen menneisyyden kanssa vaan toiminnan moraalisen merkityksen historiallinen tunnustaminen riittää.

Tieteidenvälisyyden haaste

Menneisyyden hallintaa tavoittelevat muutkin tieteenalat kuin historia, nimittäin ainakin oikeusfilosofia ja yhteiskunnallista oikeudenmukaisuutta tutkiva etiikka. Oikeusfilosofit ovat 1990-luvulla luoneet käsitteen ’poliittisen siirtymäkauden oikeus’ (*transitional justice*) totalitarismin kaatumisen jälkeistä menneisyydenhallinnan pyrkimyksiä

tukemaan. Siirtymäkauden oikeuden pohdiskelua tapahtuu eri maanosien totuus- ja sovituskomissioissa, ja sen ensimmäinen kirjallinen monumentti on monituhatsivuiseksi kasvava teossarja *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes Studies*.

Yhteiskuntaetiikan tutkija Robert Nozick, uusliberalistien auktoriteetti, vastaa kysymykseen ylisukupolvisesta vastuusta kategorisesti: jos epäoikeudenmukainen teko on tehty, se täytyy oikaista (*rectify*) riippumatta siitä kuinka pitkä aika teosta on kulunut.⁹ Oikaisun muotona voi olla korvaaminen (*compensation, reparation*), asiantilan palauttaminen oikeudenmukaiseen lähtöpisteeseen (*restitution*), rehabilitaatio tai oikeusistuimen tuomio. Nozickin tarkoittama oikaisu voi näin olla enemmän kuin moraalinen tuomio. Se voi edellyttää sanktioita.

Jonathan Glover, teoksensa *Humanity* (1999, suom. ”Ihmisyys”) takakannen mukaan lääketieteen etiikan asiantuntija, käsittelee 1900-luvun kollektiivisten toimijoiden julmuuksia eettisten kategorioiden avulla. Niistä keskeinen on eettinen identiteetti, joka Gloverin mukaan rakentuu yhteisöllisesti ja saattaa murtua erilaisten sosiaali- ja yksilöpsykologisten tekijöiden ansiosta. Murtumisesta voi seurata käsittämätöntä julmuutta. Filosofin Janna Thompson puolestaan etsii teoksessaan *Taking Responsibility for the Past* (2002) vastausta kysymykseen, missä määrin oikeudenmukaisuus edellyttää korvauksia menneisyyden epäoikeudenmukaisuuksista kärsineiden ryhmien jälkeläisille. Hän rajoittaa historiallisen vastuun julkisiin oikeushenkilöihin kuten valtioon ja kirkkoon, koska hänen mukaansa vain niillä on valtuudet tehdä ylisukupolvisia päätöksiä ja toimenpiteitä.¹⁰

Historiantutkijan suhtautuminen muiden tieteiden menneisyydenkäsittelyyn on ongelmallinen. Jäädäkö pelkän moraalisen ongelman tunnustamisen tasolle, kun muut tieteilijät tekevät selviä praktisia johtopäätöksiä? Historiantutkijat pitäytyvät vastauksessaan yleensä historialliseen relativismiin: oikeudelliset käsitykset vaihtelevat ajan ja kulttuurin mukaan, joten yhden ajan edustaja ei voi tuomita toisen ajan toimijaa. Ash

puolestaan katsoo, että koska juridinen ylisukupolvisuus on ongelmallista yhteisöt tarvitsevat nimenomaan historiaa selvittämään ja tunnustamaan (*acknowledge*) menneisyyden tekojen merkityksen. Vain sen avulla yhteisöt voivat häiriöttä jatkaa elämäänsä.

Postmodernismin haaste

Postmodernissa tilanteessa kulttuuristen toimintojen väliset rajat ovat kyseenalaistuneet. Tämä koskee niin tieteen ja taiteen kuin tieteiden eri alojen rajoja. Historian kohdalla historiakulttuurin ja historiatieteen rinnakkaiselo on jo perinteisesti hämärtänyt historian epistemologisia ehtoja. Historiakulttuurissa eettiset ja esteettiset kriteerit ovat määräävämpiä kuin tietoteoreettiset. Edellä on viitattu Hayden Whiten tapaan soveltaa estetiikan kategorioita historiantutkimukseen. Richard Evans puolestaan kysyy, onko historia moraalisen retoriikan muoto, jolla yhteisö käsittelee syyllisyyden ja häpeän kokemuksiaan. Hänen torjuu moraalisiin tai poliittisiin päämääriin tapahtuvan historiantutkimuksen, mutta toteaa eettisten ilmaisujen osuuden historiantutkimuksessa kasvaneen verrattuna 1960- ja 1970-luvun positivistiseen tutkimusilmapiiriin. Historiantutkijat ovat uudelleen lähentyneet ns. suurta yleisöä ja sen odotuksia.¹¹

Historiakulttuurin tuotteiden vaikuttavuus kasvaa eettisen pyrkimyksen ja esteettisten keinojen yhdistämisestä. Eettinen diskurssi hyödyntää luontevasti taiteen esteettisiä mahdollisuuksia. Museoiden ja monumenttien suunnittelussa on 1990-luvulla painotettu monumentin tai näyttelyn tehtävää opettamisen sijasta antaa tilaa myötäelämiselle ja mietiskelylle. Berliinissä sekä Holokausti-monumentti että Juutalaisuuden museon arkkitehtuuri ovat esimerkkejä painopisteen siirtymistä reflektiivisyyteen. Holokausti-monumentti koostuu 3 000 eri korkeudesta kivipaadesta, jotka on sijoitettu viiden hehtaarin alueelle Berliinin keskustaan, entiseen juutalaiskortteliin. Arkkitehti, Peter Eisenman, ei halunnut mukaan yhtään affektiivista kuvaa tai opettavaista tekstiä. Kolkon pelkistetty ympäristö pakottaa katsoja antamaan kokemukselle omakohtaisen merkityksen.

Berliinin Juutalaisuuden museo on samalla tavoin kutsu mietiskelyyn ja omakohtaiseen merkityksen antoon. Arkkitehti Daniel Libeskind on harmonisen sommittelun sijasta piirtänyt tilan katkeilevin ja epäsäännöllisesti risteytyvin, vinoin viivoihin. Seinät, katot ja lattiat viettävät ja kallistuvat katsojan päälle. Käytävät ovat kapeita ja mutkaisia. Tila aiheuttaa kävijässä tarkoituksettomuuden ja epävarmuuden ahdistavan kokemuksen. Sitä vahvistaa betonisten seinäpintojen karuus. Tyylinä on Le Corbusierin termiä käyttäen 'brutalismin arkkitehtuuri'. Yksi risteilevistä käytävistä johtaa tilaan nimeltä "Tuhoaminen". Kävijän on mentävä sinne yksin. Tila on kapea, korkea ja ikkunaton, näennäisesti vailla ulospääsyä. Kävijä havaitsee seinällä tikkaat, jotka kuitenkin ovat niin korkealla, ettei kävijä niihin millään keinoin yllä. Paikka välittää absoluuttisen lopun kokemuksen. Kävijä voi vain mietiskellä toivon loppumista. Siitähän holokaustissa oli kysymys.

Menneisyyden ja tulevaisuuden hallinta

Annetut esimerkit valottavat historiakulttuurin tapoja ammentaa voimaa asiaproosan ja dokumenttikuvituksen ylittävistä keinoista. Arkkitehdit ja installaatiotaiteilijat tuottavat historiaa jonka tarkoitus on välittää merkityksiä silloin kun historiantutkijat jättävät välinpitämättömäksi. Mitä estetisoidussa historiassa mahdollisesti menetetään?

Holokausti-ilmiön kohdalla on vaikea esittää moniperspektiivisyyden ja läpinäkyvyyden vaatimuksia, koska holokaustin ja gulagien mittaisissa ilmiöissä jälkimaailma kokee kohtaavansa absoluuttisen pahan.

6. Jorma Kalela (2000) *Historiantutkimus ja historia*, Helsinki: Gaudeamus, 77–78.

7. Kalela 79.

8. Timothy Garton 'The Truth About Dictatorship', *New York Review of Books* 19.2.1998, 38.

9. Robert Nozick (1974) *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books, XIII–XIV.

10. Janna Thompson (2002) *Taking Responsibility for the Past. Reparation and Historical Justice*, Cambridge: Polity, 36.

11. Richard J. Evans (2003) 'Introduction. Redesigning the Past: History in Political Transition', *Journal of Contemporary History*, vol 38, 2003/1, 12.

Historioitsijan työkaluihin kuuluvat moniperspektiivisyyden ja läpinäkyvyyden vaatimukset ovat kuitenkin välttämättömiä kestävässä menneisyydenhallinnan pyrkimyksessä. Sosiaalinen konstruktionismi ei riitä historian tietoteoriaksi. Historia ei rakennu aikaisten spontaanissa vuorovaikutuksessa vaan sen kestävyys edellyttää tarkastelun prisman tietoista kääntelyä ja todistusaineis-

ton suhteellisuudentajuista käyttöä. Tällainen menettely ei tuota tuomiotekstejä. Tuomioita pyytävä yhteisö voi konsultoida historioitsijaa, mutta tuomarinviittaa se ei voi hänen harteilleen laskea. Historian tuomio on sittenkin vain metafora, joka tarkoittaa ylisukupolvisen yhteisön pyrkimystä menneisyyden ja tulevaisuuden hallintaan.

Kirjoittajat

■ Sirkka Ahonen on Helsingin yliopiston humanistis-yhteiskuntatieteellisen kasvatuksen professori.

Marja Engman on turkulainen filosofian tohtori.

Seikko Eskola on Tampereen yliopiston täysin palvellut yleisen historian professori.

Tapani Harviainen on Helsingin yliopiston seemiläisten kielten professori. Hän on tutkinut mm. Itä-Euroopan karaiimivähemmistöjä yhdistettynä Pietarissa Venäjän Kansalliskirjastossa säilytettyjen valtavien heprealais-arabialaisten Firkovitsh-käsikirjoituskokoelmien julkaisemiseen.

Antero Heikkinen on Joensuun yliopiston Suomen historian professori.

Mauno Jokipii on Jyväskylän yliopiston täysin palvellut Suomen historian professori.

Eino Jutikkala on akateemikko.

Hannu Juusola on filosofian tohtori. Hän on Helsingin yliopiston seemiläisten kielten ja kulttuurien yliopistonlehtori. Hän on toimittanut yhdessä Heidi Huuhtasen kanssa teoksen *Uskonto ja politiikka Lähi-idässä* (2002). Hän valmistelee ensimmäistä suomenkielistä Israelin historian yleisesitystä, jonka on tarkoitus ilmestyä syksyllä 2004.

Kati Katajisto on filosofian maisteri. Hän tekee väitöskirjaa Helsingin yliopiston Historian laitoksessa eliitin muuttuvasta identiteetistä autonomian ajan alussa.

Aura Korppi-Tommola on Tampereen yliopiston dosentti.

Hän on Tieteellisten seurain valtuuskunnan toiminnanjohtaja.

Anna Kontula on yhteiskuntatieteiden maisteri, joka valmistelee väitöskirjaa prostituutiosta Tampereen yliopiston Sosiologian ja sosiaalipsykologian laitoksessa. Hänen taistolaisliikettä käsittelevä sosiologian pro gradu -tutkielma hyväksyttiin 2003.

Eero Kuparinen on Turun yliopiston yleisen historian dosentti ja lehtori. Hänen vuonna 1999 julkaisemansa *Aleksandriasta Auschwitziin. Antisemitismin pitkä historia* on ensimmäinen suomenkielinen antisemitismin historian kokonaisuus.

Seija-Riitta Laakso on helsinkiläinen filosofian lisensiaatti. Hän valmistelee väitöskirjaa aiheesta "Across of the Oceans. Development of Business Information Transmission, 1820–1870".

Marko Lamberg on filosofian tohtori. Hän toimii tutkijatohtorina Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksessa. Hän on tutkinut varhaisia ruotsinsuomalaisia integroitumisprosesseja ja naantalilaisveli Jöns Buddea.

Anto Leikola on Helsingin yliopiston täysin palvellut oppihistorian professori.

Jukka Lindstedt on oikeustieteen tohtori ja varatuomari. Hän on tällä hetkellä lainsäädäntöneuvos oikeusministeriössä. Lindstedtin väitöskirja käsittelee kuolemanrangaistuksia Suomessa toisen maailmansodan aikana.

Svante Lundgren on judaistikan dosentti Abo Akademiassa. Hän tutkii antisemitismisiä, modernia juutalaista ajattelua sekä uskontojen välistä dialogia.

Ohto Manninen on Maanpuolustuskorkeakoulun sotahistorian professori.

Olli Matikainen on filosofian tohtori. Hän on Suomen Akatemian tutkijatohtori Jyväskylän yliopiston etnologian ja historian laitoksessa.

Maaria Oikarinen on helsinkiläinen filosofian ylioppilas, kuvataiteilija ja vapaa toimittaja.

Jukka Partanen, filosofian maisteri, toimii tutkijana Joensuun yliopiston historian laitoksessa. Hänen väitöskirjansa käsittelee perhelaitosta Karjalankannaksella 1700- ja 1800-luvuilla.

Harri Siiskonen on Joensuun yliopiston yleisen historian professori. Hän tutkii parhaillaan eteläisen Afrikan kirkkojen suhtautumista aidsiin.

Hannu Soikkanen on Helsingin yliopiston täysin palvellut talous- ja sosiaalhistorian professori.

Pekka Suvanto on Helsingin yliopiston täysin palvellut yleisen historian professori.

Pilvi Torsti on valtiotieteen tohtori Helsingin yliopiston poliittisen historian laitoksessa. Hänen tutkimusaiheitaan ovat historian julkinen käyttö (historiakulttuuri, historiapolitiikka) erityisesti entisessä Jugoslaviassa, nuorten historiatietoisuus ja historian opetus monikulttuurisissa yhteiskunnissa, historian ja median rooli osana konflikteja ja niiden ennaltaehkäisyä.

Heikki Ylikangas on Helsingin yliopiston täysin palvellut Suomen ja Skandinavian historia professori.

ANNA KONTULA

Taistolaisuus puberteettikapinasta takinkääntöön

Historiallinen myytti on vahva poliittinen työkalu. Taistolaisuus on lähihistoriamme vahvimpia myyttejä. Miten sitten käsityksemme isäkapinasta ja takinkääntäjästä kestävät lähempää tarkastelua?

■ Miksi Pirkko Saisio palkitaan kirjallisuuden Finlandia-palkinnolla ja Gummerus tekee joulutiliä taistolaisnostalgialla?¹ Miksi nuorisokeräilee *Neuvostoliitto*-lehtiä ja Lenin-pinsseistä on tullut trendikästä retro-kamaa?

Puhe punaisesta 70-luvusta kiteytyy usein taistolaisiin. Suomen Kommunistisen Puolueen vähemmistösiiven johtohahmo Taisto Sinisalo antoi nimen löyhälle järjestöperheelle ja tiukalle aatesuunnalle. Vaikka taistolaisuus syntyi pilkkanimityksenä, tietyn osuvuutensa vuoksi se vakiintui myös liikkeen omaan kieleen.

Viimeistään Neuvostoliiton sortumisen jälkeen taistolaisuuden pääkallo ripustettiin kylän portille muistutukseksi siitä, kuka oli ollut väärässä ja kuka oikeassa. Poliittisesti merkityksetön vasemmistokommunistinen liike sai kannettavakseen historiallisen lipun, kaikki aikakautensa demonit ja glorian.

2000-luvun alussa vanha taistolaismyytti on murtumassa ja uusi etsii vielä muotoaan. Hetken menneisyydestä on lupa puhua sa-

maan hengenvetoon kaihoisesti, katkerasti ja huumorilla. Ennen kuin uusi totuus löytyy, elävät jäykkä suvaitsemattomuus ja lämmin solidaarisuus muistoissa ilman ristiriitaa.²

Kyse on historian uudelleen tulkinnasta. Niin käy aika ajoin, ja usein ammattihistorioitsijoiden työstä riippumatta. Kun yhteisön arvomaailma on murroksessa, myös menneisyys näyttäytyy erilaisena kuin aikaisemmin.

Historiallinen myytti on tarina, jossa on aina paljon faktaa, mutta myös paljon taroituksenmukaista fiktiota. Myytti on kollektiivinen kertomus, joka heijastelee jaetun arvomaailmaa ja usein palvelee vallitsevan asiointilan pysyvyyttä.³

1. Pirkko Saisio (2003) *Punainen erokirja*, Helsinki: WSOY; Laura Honkasalo (2001) *Sinun lapsesi eivät ole sinun*, Jyväskylä: Gummerus.

2. Ks. esim. Hannu Harju 'Näyttelijä ajautui luottamustoimiin', *Helsingin Sanomat* 18.7.2000; 'Ikuiset aaveratsastajat', *Kansan Uutiset* 20.3.2001; Olavi Koivisto 'Tiusanen tuskin poikkeus', *Ilta-Sanomat* 18.1.2001; Jouko Koivistoinen 'Taistolaisten tavoitteissa myös hyvää', *Helsingin Sanomat* 17.7.2000; Veli-Pekka Lehtonen 'Miltä tuntuu näytellä käsikopelolta, Kristiina Halkola?', *Helsingin Sanomat*, Nyt-liite, 5.–11.2001; Sinikka Nopola 'Huomasiko työmies Tuure Lehénin?', *Helsingin Sanomat*, Kuukausiliite, 1.4.2000; Tuija Parvikko 'Valkoisen terrorin kolmas aalto', *Kansan Uutiset* 19.1.2001; Yrjö Rautio 'Taistolaisuutta romantisoidaan jo', *Kansan Uutiset*, Viikkolehti 5.4.2002; Saska Snellman 'Porvari näkee punaista', *Helsingin Sanomat* 3.3.2002; Saska Snellman 'Punainen on taas muotia', *Helsingin Sanomat* 6.1.2002; Kalevi Suomela 'Miljoonat eivät nähneet eivätkä ymmärtäneet mihin ismit joutavat', *Helsingin Sanomat* 7.1.2001; Sanna Ukkola 'Mitä taistolaisista tuli isoina?', *Ilta-Sanomat* Plussa 12.10.2002; Johanna Vehkoo 'Näytösoikeudenkäynnissä pui-tiin 70-luvun rikoksia vakavan humoristisesti: Taistolaisleima kestää isältä pojalle', *Avtisi* 25.4.2001.

3. Juhani Mylly (1989) *Traditio järjestelmä symbolit: Tutkielmia Suomen poliittisesta kulttuurista 1800- ja*

Sanonnan mukaan historia on aina vallassa olijoiden historiaa. Ne, joilla on lupa muistella tai kirjoittaa historiaa, määrittelevät sen totuuden. Sama toimii myös toisin päin: kuka hallitsee menneisyyttä, on yleensä myös vallassa. Useat samanaikaiset historian tulkinnat kertovat tavallisesti vallan murroksesta: jokin ideologia on heikentyneessä ja se antaa muille enemmän tilaa.

Myytin ja tieteellisen historiantutkimuksen raja ei ole raja faktan ja fiktion välillä. Kysymys on menneisyyden tulkinnoista, joista toiset ovat perustellumpia kuin toiset. Vaikka tämä artikkeli tänään osallistuu myytin purkamiseen, huomenna se ehkä joutuu jo itse hajottamolle.⁴

Tampereen opiskelijataistolaiset

Eri tekstityypit valottavat perinteistä taistolaisuutta monipuolisesti. Esimerkiksi lehtiartikkeleissa liikkeen poliittisuus korostuu, kun taas romaanit kuvaavat punaisia ihmissuhteita: liike aiheutti rikkaista perheistä tuleville jäsenilleen ahdistusta, jota sitten pyrittiin lieventämään vilkkaalla seuraelämällä. Taistolaismiehet harrastivat pöksylähetystä ja naiset olivat rakkausasioissaan eksyneitä.⁵ Muisteloissa kyse on useimmiten liikkeen silloisesta nuorisosta. *Nuortais-tolaisten* keskeisimpiä toimintajärjestöjä olivat Suomen Demokraattinen Nuorisoliitto SDNL (jossa oltiin vähemmistönä) ja *opiskelijataistolaisten* Sosialistinen Opiskelijaliitto SOL.

Kun puhutaan taistolaisista, löytyy kertojasta riippumatta kaksi kiistatonta teesiä ylitse muiden: isäkapina ja takinkääntö.

Isäkapina-myytin mukaan tyypillinen nuortaistolainen oli kotoisin keski- tai yläluokkaisesta perheestä, jossa kunnioitettiin valkoisen Suomen perinteitä ja vannottiin kodin, uskonnon ja isänmaan nimeen. Neuvostoliitto ja kommunismi kiehtoivat ja kiinnostivat, koska mikään ei olisi voinut järkyttää vanhempia enempää. Ja jos tarina alkaa lapsuuden arvomaailman hylkäämisestä, se päätetään aatteen hylkäämiseen. Takinkääntäjällä tarkoitetaan ihmistä, joka hylkää ihanteensa tai kieltää menneisyytensä paremman urakehityksen tai muun henkilökohtaisen edun vuoksi. Nimitystä käytetään Suomessa yleisimmin juuri ex-taistolaisista.

Nuortaistolaisista ei ole tehty historiallista tutkimusta. Olemassa olevien tutkimusten⁶ kysymyksenasettelu on keskittynyt yleensä muuhun kuin itse liikkeeseen. Kimmo Rentola on ainoita, jotka ovat tarkastelleet järjestöä myös aikalaislähteistön avulla. Hän mainitsee, miten monilta vasemmistonuorilta löytyi vuonna 1918 punaisten puolella sotineita isovanhempia, mutta Helsingin opiskelijataistolaiset olivat yhtä usein keskiluokkaisista kodeista kuin yliopiston väki keskimäärin. Jukka Relanderin artikkelissa nuortaistolaisuutta selitetään nimenomaan isäkapinana.⁷

1900-luvulta, Turun yliopiston julkaisuja, sarja C76, Turku, 156–157. Samuel Raphael & Thompson Paul (1990) 'Introduction', teoksessa *The Myths We Live*, London: Routledge, 6.

4. Artikkelin perustuu pro gradu -tutkielmaani (2003) *Kuollut muttei kuopattu: taistolaisuus ja miten sitä muistetaan*, Tampereen yliopiston Sosiologian ja sosiaalipsykologian laitos.

5. Staffan Bruun (2001) *Bailut barrikadeilla*, Helsinki: Otava; Anja Snellman (1999) *Paratiisin kartta*, Helsinki: Otava; Rauni Paalanen (1990) *Agitaattorin morsian*, Helsinki: Kirjayhtymä; Riitta Varti (1992) *Nuoruuden yliopistot*, Helsinki: Kirjayhtymä. Jonkin veran yhtäläisyyksiä selittää se, että vaikka opiskelijataistolaisuus oli valtakunnallinen ilmiö, kaikki siitä kertovat romaanit sijoittuvat pääosin Helsinkiin, usein vielä muutaman nelökilometrin alueelle aivan Helsingin keskustaan. Kirjojen taistolaiskuvaan vaikuttaa myös kirjailijoiden henkilöhistoria: kaikki ovat kuuluneet liikkeeseen tai seuranneet sitä läheltä. Lehtikirjoittelusta ks. viite 3.

6. Matti Hyvärinen (1985) *Alussa oli liike: Tutkimus yhteiskunnallisten liikkeiden mahdollisuuksista*, Tampere: Vastapaino; Matti Hyvärinen 'Tillikkavallankumoukselliset': Alkoholi opiskelijaliikkeen aktivistien poliittisissa elämänkerroissa, *Alkoholipolitiikka* 6/1990; Matti Hyvärinen (1994) *Viimeiset taistot*, Tampere: Vastapaino; Heikki Mäki-Kulmala (1988) *Kankeat karnevaalit – opiskelijaliike Tampereen yliopistossa*, TAMY:n julkaisusarja 2/1988, Tampere; Eeva Peltonen (1998) 'Nais- ja miesmuistoja 1970-luvulta', teoksessa toim. Matti Hyvärinen et al. *Liikkuvat erot: Sukupuoli elämäntietotutkimuksessa*, Tampere: Vastapaino; Tapani Suominen (1997) *Ehkä teloitamme jonkun: Opiskelijaradikaalisuus ja vallankumousfiktio 1960- ja 1970-lukujen Suomessa, Norjassa ja Länsi-Saksassa*, Helsinki: Tammi; Matti Virtanen (2001) *Fennomanian perilliset: Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka*, Hämeenlinna: SKS.

7. Kimmo Rentola (1990) 'Nuortaistolaisuuden synty I: Ratavarren ryhmä ja muut varhaiset nuorleninistit (1967). *Politiikka* 32 (1990): 4, 104; Jukka Relander (1999) 'Taistolaisuuden psykohistoriaa', teoksessa Sari Näre (toim.) *Tunteiden sosiologiaa II: Historiaa ja säätelyä*, Helsinki: SKS; Jukka Relander 'Ulkoinen totuus

Miten sitten selvittää isäkapinan ja takin-käännön paikkansapitävyyttä?

Tartun liikkeeseen sen yhden alajärjestön kautta. Vuonna 1972 perustettu Tampereen Yliopiston Marxilaiset Ryhmät (TYMR) sai opiskelijavaaleissa parhaimmillaan kolmanneksen kannatuksen.⁸ Tampereella myös itseymmärrys opiskelijaliikkeestä syntyi jo syyskuun 1968 luentolakon yhteydessä, siis aikaisemmin kuin muissa yliopistoissa.⁹ Vaikka TYMR perustettiin (1971) ja virallistettiin (1972) suhteellisen myöhään, järjestäytynyt opiskelijaradikalismi oli olemassa jo 1960-luvun lopulta.

Laajan kannatuksensa lisäksi TYMR on kiinnostava siksi, että se toimi muualla kuin pääkaupunkiseudulla. Useimmissa taistolaisuuden kuvauksissa muistetaan ennen muuta Helsingin yliopiston Akateemista Sosialistiseuraa, jonka suhde liikkeen keskusjohdtoon oli aivan erilainen kuin maakuntien järjestökentällä. Vaikka aineistoni pohjalta Tamperetta ei voi luonnehtia sen tyyppisemmäksi SOL:ksi kuin Helsinkiäkään, on kohtuullista olettaa, että Tampereelta löytyvä opiskelijataistolaisuus edusti erilaista liikettä kuin pääkaupunkiseutu.

Olen testannut taistolaismyyttien pitävyyttä kahden tilaston avulla. Ne perustuvat vuoden 1974 jäsenluetteloon ja sen pohjalta tehtyyn lomakekyselyyn.¹⁰

ja sisäinen kokemus taistolaisessa opiskelijaliikkeessä”, *Tieteessä Tapabtuu* 4/1997. – Matti Virtasen (2001) tavoin Relander pitää Tšhekkoslovakian miehityksen hyväksymistä keskeisenä, joskin eri näkökulmasta. Hänelle ratkaiseva käänne ei ole miehitys itsessään vaan hetki, jolloin taistolaiset alkoivat käyttää sitä tunnukseenaan. Relanderin mukaan 1960-luvun lopulla oliin vielä samastuttu sorrettuun, oltu mielenosoittajien, köyhien, Vietnamin jne. puolella keskiluokkaa, Yhdysvaltoja ja viranomaisia vastaan. Miehityksen hyväksyminen merkitsi ”liittoutumista hyökkääjän kanssa uhria vastaan”.

8. Se oli suhteellisesti paljon enemmän kuin missään muussa yliopistossa, sillä vaikka taistolaiset toimivat kaikissa korkeakouluissa näytävästi ja hallitsivat suurta osaa opiskelijoiden aktiviteeteista, valtakunnallisesti Kokoomuksen Tuhatkunta oli 1970-luvun opiskelijavaaleissa suurin poliittinen ryhmä.

9. Laura Kolbe (1996) *Eliitti. Traditio, murros: Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta 1960–1990*, Helsinki: Otava, 399. TYMR kasvoi pitkään enemmistölläisen TOS:n, Tampereen Opiskelevien Sosialistien sisällä.

10. *TYMR-tilasto 1* perustuu vuoden 1974 jäsenmaksunsa maksaneiden luetteloon. Paperi ei ilmeisesti ole

Isäkapina

Julkisuuden viljelemä isäkapinamyytti edellyttää, että opiskelijataistolaisten tausta olisi lähellä perinteistä *koti, uskonto, isänmaa* -ajattelua. Siis keski- tai yläluokkainen, oikeistolainen ja ehkä myös maalainen.

Tamperelainen opiskelijataistolaisuus ei ollut leimallisesti keskiluokkaista, vielä vähemmän elitististä. TYMR-tilasto 1:n mukaan noin kolmannes (34 %) jäsenistöstä tuli työläiskodeista. Lisäksi olivat ne 14 % maataloudessa työskentelevien lapsia, joiden luokkataustan tarkka määrittely ei onnistu.¹¹

aivan täydellinen. Siitä puuttuvat tietenkin kaikki ne, jotka jättivät tuona vuonna jäsenmaksunsa maksamatta. Jäsenluettelon nimet olen tarkistanut Tampereen yliopiston opiskelijarekisteristä. Kuusitoista nimeä jäi löytämättä. Tiedossa onkin, että järjestöön kuului jonkin verran myös muita kuin opiskelijoita, esimerkiksi avioliiton tai läheisen ystävyysuhteen vuoksi. Koska heistä oli mahdotonta saada tarvittavia tietoja, 319 nimen luettelosta on tilastossa vain 303 Tampereen yliopiston opiskelijaa.

Opiskelijarekisterin kolmesta kortistosta kerätyt tiedot muodostavat kokonaisuudessaan suhteellisen yksiselitteisen ja ongelmatoman aineiston. Kotipaikkakuntien kohdalla käytin luokittelussa apunani tilastokeskuksen tietoja 1960-luvun kuntien asukasmääristä. (Asuinkuntien suuruudesta *Suomen tilastollinen vuosikirja 1970. Tilastokeskus, Helsinki 1971.*) Sosioekonomisen aseman luokituksessa hyödynnän mukailen tilastokeskuksen vuoden 1989 luokitusta (”Sosioekonomisen aseman luokitus. Käsikirjoja 17. Tilastokeskus, Helsinki 1989.”)

TYMR-tilasto 2 perustuu helmikuussa 2001 toteutettuun lomakekyselyyn, jossa pyrittiin selvittämään entisten tymriläisten aatteellista taustaa ja nykyistä maailmankuvaa.

Kyselyitä lähti TYMR-tilasto 1:n jäsenistöstä 265:lle. Löytämättä jäi 37 ex-taistolaista. Lomakkeita palautui 111, siis 42 % lähetetyistä. Kyseltävän aiheen erityisluonteen vuoksi on oletettava, että vastanneiden joukko on systemaattisesti valikoitunutta.

Näin siis TYMR-tilasto 2:n tuloksia voidaan pitää vain viitteellisinä. Aineisto on liian pieni ja liian huono pitkälle vietyjen tulkintojen tekemiseen. Toisaalta se on paras ja edustavin aineisto, joka tällä hetkellä on ylipäätään mahdollista kerätä suurelta joukolta ex-taistolaisia. Viitteellisinäkin sen antamat tulokset ovat mielenkiintoisia.

Lomakkeessa tiedusteltiin perustietojen lisäksi poliittisia mielipiteitä, nykyistä työtä ja sidosjärjestöjä. Siinä pyydettiin selvittämään myös vastaajien vanhempien ja isovanhempien sosioekonomista asemaa ja poliittista aktiivisuutta. Kyselylomakkeessa on myös avokysymyksiä, erityisesti takinkäännön käsitteeseen liittyen.

11. Ongelmana on, että lähteistä ei ole mahdollista selvittää tarkemmin maataloudessa työskentelevien luokka-asemaa: merkintä ”maanviljelijä” kun saattoi tarkoittaa yhtä hyvin pienviljelijää tai vaurasta tilallis-

Työläistäustaisten osuus on huomattava, kun kyseessä on yliopisto-opiskelijoiden järjestö 1970-luvun puolivälissä. TYMR edusti kuitenkin suhteellisen tasaisesti Tampereen yliopiston opiskelijoiden yleisempää sosioekonomista koostumusta. Verrattuna koko yliopiston opiskelijakantaan maataloudessa työskentelevien ja työläisten lapsia oli TYMR:ssä hieman keskivertoa vähemmän, keski- ja yläluokkaisia taas hieman enemmän.¹²

	Tymriläisen huoltajan sosio-ekonomisen asema	Opiskelijakunnan isien ammattit
Maataloudessa työskentelevät	16 %	18 %
Ylemmät toimihenkilöt	20 %	17 %
Alemmat toimihenkilöt	31 %	26 %
Työntekijät	34 %	39 %

Erot ovat kuitenkin niin pieniä, että niiden pohjalta ei voida tehdä johtopäätöksiä. TYMR:n luonne selviääkin ehkä paremmin, kun jäsenistön sosioekonomista taustaa katsotaan vielä sukupolven verran taaksepäin. Melkein puolet (43 %) kyselyyn vastanneiden taistolaiten isoisista työskenteli maa-

taloudessa. Vanhempien kohdalla sama prosentti on enää 16. Luvuissa näkyy 1960-luvun suomalainen rakennemuutos ja yhteiskunnan keskiluokkaistuminen.

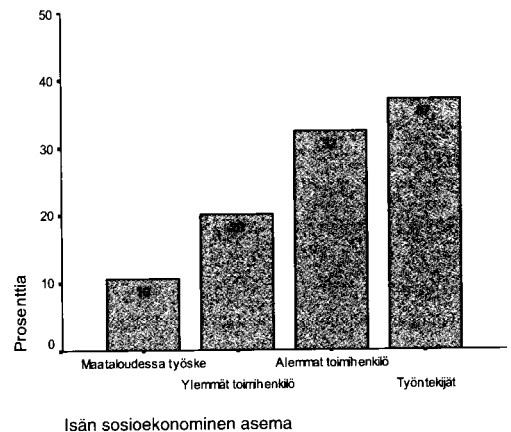
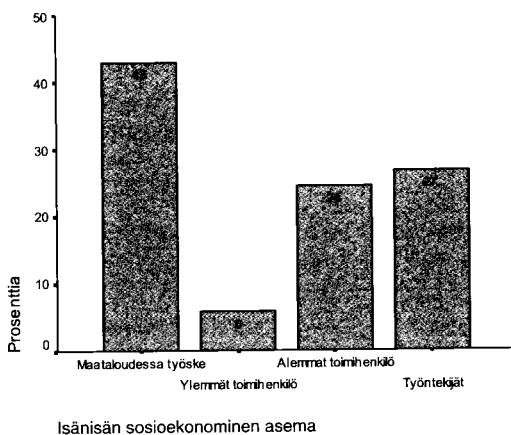
1960-luvulla oli yleistä, että pientiloilta siirryttiin ensin työläisammatteihin ja sittemmin keskiluokkaan. Sosiaalinen nousu tapahtuu usein vasta, kun lapset on jo tehty, varsinkin silloin, kun nousu ei perustu koulutustaustaan. Näin voidaan olettaa, että monet keskiluokkaistenkin perheiden opiskelijat olivat syntyneet pienviljelijä- tai työläisperheisiin, joissa oltiin maalta kotoisin ja matkalla muihin yhteiskuntaryhmiin.

ta. Oletan kuitenkin, että suurin osa maanviljelijöiksi merkityistä oli pientilallisia. Näin jo siksi, että varsin usein maanviljelijä-isän on ilmoitettu toimineen osan vuotta "työmiehenä". 1970-luvulla suurin osa Suomen maatalosta oli pientiloja, jotka elättivät viljelijänsä vain osittain.

12. Asetelma on koottu kahdesta lähteestä: tiedot TYMR:n jäsenistä ovat TYMR-tilasto 1:stä, tiedot opiskelijoista taas Mervi Kaarninen & al (2000), *Murros ja mielikuva: Tampereen yliopisto 1960–2000*, Tampere: Vastapaino, 191. Kaarnisen luvuista on poistettu rivit "jokin muu" ja "ei tietoa", yhteensä 7 % Tampereen yliopiston opiskelijoista. Sen jälkeen prosenttijakauma on laskettu uudelleen. Luvut ovat vuodelta 1975, siis vuotta myöhemmin kuin tymriläisten kohdalla. Luokittelut eivät välttämättä vastaa täysin toisiaan, joten vaihtelu TYMR:n ja koko opiskelijajoukon välillä saattaa johtua erilaisesta luokittelusta.

13. TYMR-tilasto 1:ssä huoltaja tarkoittaa pääsääntöisesti isää, mutta au-lasten ja isänsä menettäneiden kohdalla myös äitiä. TYMR-tilasto 2:ssa sosioekonominen tausta on määritelty pelkästään isien kautta.

Kuvio 1: TYMR:n jäsenistön isoisien ja isien sosioekonominen asema.¹³

Lähde: TYMR-tilasto 2.

Taulukko 1: TYMR:n jäsenten kotipaikat sukupuolen mukaan prosentteina (N = 290).

			Kotipaikka			Yht.
			Suurkaupunki	Keskisuuri kaupunki tai kuntakeskus	Maaseutukunta tai pienehkö kaupunki	
Sukupuoli	Nainen	%	24,8	29,3	45,9	100,0
	Mies	%	25,6	37,6	36,8	100,0
Yht.		%	25,2	33,1	41,7	100,0

Lähde: TYMR-tilasto 1.

1960-luvulta lähtien yliopistoihin hakeutui yhä enemmän myös muiden kuin eliitin lapsia.¹⁴ Sopeutuminen yliopistoon vaati varmasti lahjakkaammaltakin maalais- tai työläisnuorelta kovasti työtä. Sama tilanne lienee ollut niillä, joiden vanhemmat olivat vasta suhteellisen äskettäin nousseet keskiluokkaan.

Nuortaistolaisuus kuvataan usein ennen muuta keskiluokkaisten lasten isäkapinana, jonka johtohahmot tulivat maan merkittävimmistä talouden ja politiikan eliittisuvuista. Mielikuva liitetään ennen muuta pääkaupunkiseudun opiskelijaliikkeeseen. Kuitenkin Rentola osoittaa artikkelissaan, että myöskään Helsingissä taistolaisen sosioekonominen tausta ei poikennut opiskelijoiden valtavirrasta.¹⁵

Vahvan työläistaistolaisuuden Pirkanmaalla TYMR erosi kuitenkin kulttuurisesti Helsingin Akateemisesta Sosialistiseurasta. Vankimman jalansijan SOL sai juuri Tampereen yliopistossa, joka keräsi mm. opetusjaostojensa vuoksi tavallista enemmän työläistäustaisia nuoria.¹⁶ Vaikutusta oli tietysti myös sillä, että Tampereella painottuivat vasemmistolaiset yhteiskuntatieteet. Siten TYMR toimi huomattavasti Helsinkiä vasemmistolaisemmassa ilmapiirissä, ainakin ylioppilaskuntavaalien kannatuksella mitattuna.¹⁷

Vanhempien sosiaalisen aseman lisäksi jäsenistön luonnetta määrittä, millaisesta ympäristöstä rekrytit olivat kotoisin. Siinä missä ASS:ssa korostui jäsenistön kaupunkilaisuus,¹⁸ 1960- ja 70-luvun taitteessa Tampereen yliopisto keräsi opiskelijansa pitkälti pirkanmaalaiselta maaseudulta. Oheisessa

kuviossa TYMR:n jäsenten kotikunnat on jaettu asukasmääränsä pohjalta kolmeen ryhmään. TYMR:n naiset olivat hieman miehiä useammin kotoisin maalta:

Kuvio kertonee siitä hämmennyksestä, johon ensimmäisen polven yliopisto-opiskelijat törmäsivät. Suurkaupunkien akateemisten vanhempien lapsille kouluttautuminen oli tuttu vaihtoehto, eikä raskaita tutustuttamiskäytäntöjä tarvittu. Sukunsa ensimmäiselle ylioppilaille se oli kuitenkin radikaali ja rohkea ratkaisu. Sopeutumista vaikeutti puutteellinen tutor-järjestelmä.¹⁹ Siksi ei olekaan ihme, että liikkeen luoma tiivis aatteellinen yhteisö sai niin positiivisen vastaanoton maalaisopiskelijoiden keskuudessa.

Tampereen yliopistoon tuli opiskelijoita tietenkin eniten lähialueilta, mutta muuten tasaisesti ympäri Suomea. TYMR:n jäsenistö oli vielä hiukan yliopiston keskivertoa valtakunnallisempi:

14. Kaarninen 81.

15. Kimmo Rentola (2003) 'Kevään 1968 isänmaan toivot', teoksessa Sakari Saaritsa ja Kari Teräs (toim.) *Työväen verkostot*. Väkiuimakas 16, Vaasa: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 104.

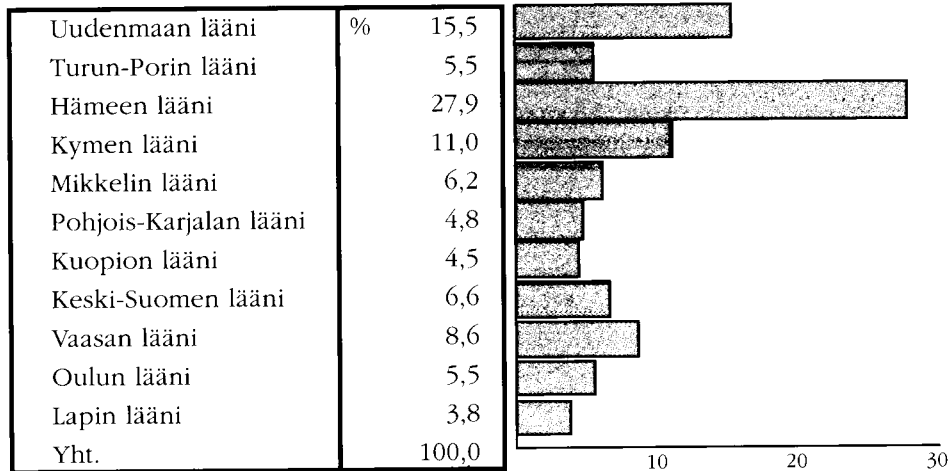
16. Kaarninen 192.

17. Vasemmistolaisuuden kanssa esiintyvän "mies ja ääni" -periaatteen kannatus oli vuonna 1970 erityisen suurta yhteiskuntatieteellisessä tiedekunnassa. Kannatus oli yhteiskuntatieteissä noin 64 % ja sosiologiassa kaikkein korkein. Heikki Lehtonen *Hallinnonuudistus: suhtautuminen, vaikutusmahdollisuudet ja vaikuttimet*, Tampereen yliopiston opintotoimisto, tutkimuksia ja selvityksiä 10/1971, 9–10, 32.

18. Rentola (2003) 105.

19. Tutor on yleensä pidemmälle ehtinyt opiskelija, joka tukee ja neuvoo ensimmäisen vuoden opiskelijaa opintojen aloittamisessa.

Kuvio 2: TYMR:n jäsenistön kotiläänit prosentteina (N = 290).

Lähde: TYMR-tilasto 1.

Melkein kolmannes jäsenistöstä oli kotoisin Hämeen läänistä, mutta muuten jakauma on valtakunnallisesti tasainen: seuraavana tulevasta Uudenmaan läänistä oli kotoisin enää vain 15 %. Olennaista on, että verrattaessa Tampereen yliopiston opiskelijoihin yleensä, TYMR:n jäsen opiskeli keskimääräistä useammin kaukana kotoaan. Koko yliopiston opiskelijoita 47 % oli Hämeestä.²⁰

Äskettäin vieraalle paikkakunnalle tullut opiskelija etsiytyy luontevammin mukaan koulunsa toimintaan kuin sellainen, joka voi edelleen asua kotonaan tai ainakin pitää yhteyttä aikaisempaan lähipiiriinsä. Lisäksi TYMR:n jäsenet olivat kotoisin paitsi kaukaa, usein myös hyvin erilaisesta ympäristöstä: lähes puolet (42 %) tuli maaseudulta. Varsinaisten suurkaupunkien kasvatteja jäsenistöstä oli vain neljännes (25 %).²¹

Kysymys ei kuitenkaan ole vain tästä. Kotipaikan kaukaisuus tai erilaisuus ei yksinään selitä, miksi juuri TYMR keräsi opiskelijoita toimintaansa, kun erilaisia poliittisia ja epäpoliittisia ryhmiä oli kymmeniä. Liikkeen luonteessa täytyi olla jotain, mikä teki siitä muita ryhmiä vetovoimaiseman.

TYMR:n rekrytoinnin vahvuus oli sen opintopiireissä. Niitä löytyi jo varhain 70-luvun alussa lähes jokaiselta ainelaitokselta. Aikana, jolloin opinnohjausta ei juuri

ollut, opiskelijoiden omilla lukupiireillä oli suuri merkitys. Niissä tietysti opeteltiin lukemaan tenttiin, mutta myös vaihdettiin paljon käytännön neuvoja yliopisto-opiskelusta. Ennen muuta niissä tutustuttiin ja rakennettiin sosiaalisia verkostoja.²²

Tieteellisyyttä ja teoriaa ihannoiva TYMR sopeutui hyvin lukupiireistä lähteneeseen opintopiiriitoimintaan. Erityisesti näitä piirejä tarvitsivat ne, joilla ei ollut tuttuja paikkakunnalla ennestään, siis kauempaa muutaneet. Siten TYMR:n kuivana muistettu teoreettisuus saattoi olla sen menestyksen ehto. Teoreettisen marxismin merkitys on siksi-kin houkutteleva selitys, että se tarjosi luontevan sillan kouluttamattoman maalaisproletaarisen taustan ja akateemisen tulevaisuuden välille.

1970-luvulla ei ollut enää mikään itsensänselvyys, että luokka-asema määräisi ihmisen äänestyskäyttäytymisen Erityisen kyseenalaista se oli niissä ryhmissä, joiden sosioekonominen asema oli muuttunut äskettäin ja siis luokka-asema epäselvä. Taisistolaisen isäkapina ei tietenkään olisi edellyttänyt oikeistolaisia vanhempia: jo enemmistökommunistin mielestä oman lapsen loikkaus vähemmistöön olisi ollut tuomitavaa, saati sitten sosiaalidemokraattisille vanhemmille. Nuortaistolaisuus ärsytti ja provosoi, usein tarkoituksella.²³ Siten ei ole epäilystäkään, etteikö nuortaistolaisuudes-

Taulukko 2: Vanhempien vasemmistolaisuus isän sosioekonomisen aseman mukaan prosentteina (N = 89).

			Vanhempien vasemmistolaisuus		Yht.
			Ain. toinen vanhempi	Kumpikaan vanhempi	
Isän sosioekonominen asema	Maataloudessa työskentelevät	%	20,0	80,0	100,0
	Ylemmät toimihenkilöt ja johtavassa asemassa olevat	%	35,0	65,0	100,0
	Alemmat toimihenkilöt	%	61,5	38,5	100,0
	Työntekijät	%	87,9	12,1	100,0
Yht.		%	60,7	39,3	100,0

Lähde: TYMR-tilasto 2.

sa olisi varmasti ollut kyse myös sukupolvikonfliktista.

Isäkapinamyttiin kuitenkin kuuluu oleellisesti ajatus katkoksesta. Sen mukaan kyse ei ollut vain siitä, että vasemmistolaiset nuoret kritisoivat vanhempiaan flegmaattisesta aatteettomuudesta. Julkisuuden tarinassa nuortaistolaiset ovat kotoisin mielipiteitään oikeistolaisista ja/tai konservatiivisista perheistä.

TYMR:n kohdalla ei voida puhua oikeistotaustaisesta jäsenistöstä. Kun mukaan lasketaan sekä äidin että isän poliittinen kanta, vasemmistolaisuuteen oli saanut kotoaan tutustua kolmannes yläluokkaisista, kaksi kolmannesta keskiluokkaisista ja jopa 88 % työläisperheiden lapsista. Ainoa taustaltaan vankasti ei-vasemmistolainen ryhmä olivat maataloudessa työskennelleiden lapset.

TYMR:n johto oli taustaltaan vasemmistolaisempaa kuin jäsenistö keskimäärin. Vuoden 1974 jäsenistä kolmannes nousi jossain vaiheessa vähintään TYMR:n johtotasolle. Tällä ryhmällä voidaan katsoa olevan vasemmistolaiset juuret: kolmella neljäsosalla (75 %) jompi kumpi vanhemmista oli ainakin sosiaalidemokraatti, kun jäsenistöstä keskimäärin 61 % tuli vasemmistolaisesta kodista.²⁴ Lisäksi järjestöstä ja varsinkin sen johdosta huomattava osa (38 %)²⁵ tuli perheistä, joissa poliittinen osallistuminen oli

arkipäivää. Voidaan siis olettaa, että jäsenillä oli hyvät lähtökohdat ymmärtää niin vasemmistolaisuutta kuin vaikuttamista yleensäkin.

Takinkääntäjät

Kun ex-taistolaisen nykyistä elämistä ja olemista pohditaan, on tapana puhua takinkääntäjistä. Tyypillinen ex-taistolainen on yleisen käsityksen mukaan hylännyt aatteensa ja luo parhaillaan mukavaa, keski- luokkaista uraa.²⁶

20. Tampereen yliopiston opiskelijatilasto syysluku- kaudella 1974, 33.

21. TYMR-tilasto 1

22. Opintopiireistä esim. Olavi Paronen & Matti Piispa, *Muuttuva suomalainen ainekerbo: Interaktion Kehityslinjoja vuosina 1965–1974*. Sosiologian syventävien opinnäytetyö, Tampereen yliopisto, AK, 2, 12.

23. Esimerkiksi kannanotossa Prahan keväeseen oli kyse paitsi opillisesta erottautumisesta, myös aimo annos uhoa. Ks. Jaakko Laakso, 'Tshekkoslovakian kevät', *Soihdu* 3/1970.

24. TYMR-tilasto 2.

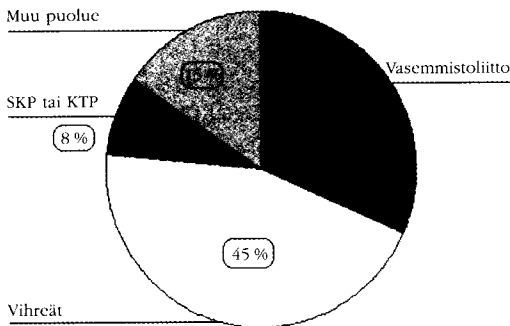
25. TYMR-tilasto 2.

26. Takinkääntäjien käsite on kuitenkin monimutkaisempi. Yhtenä takinkääntäjän malliesimerkinä mainitaan usein Björn Wahlroos. Hän toimi nuoruudessaan muun muassa taistolaisessa teiniliikkeessä. Wahlroos on ilmoittanut selkeästi luopuneensa marxismista. Hän on tunnettu ja rikas pankki- ja talousmies. Hänestä suomalaisella yliopistoväellä oli ainakin vielä edellä siteeratun haastattelun aikaan paljon oppimista USA:sta: tunteilu, asenteet ja moralisointi pois ja tulostavastuuta tilalle! (Pere Eeva-Liisa Pere 'Työtä sure, rahaa of course, valtaa why not', *Helsingin Sanomat*, Kuukausiliite, 24.12. 1987). – Wahlroos on päi-

TYMR-tilasto 2:n perusteella on mahdollista luoda jonkinlainen kadonneen ex-taistolaisen ideaalityyppi. Kuten suurin osa ikäluokan yliopisto-opiskelijoista, myös entiset tymriläiset kuuluvat nyt hyvinvoivaan keskiluokkaan. Tyypillinen ex-taistolainen ansaitsee 25 000–40 000 euroa vuodessa ja on löytänyt keskiluokkaista, koulutustaan vastaavaa työtä. Tämä on odotettua ja vastaa yleistä käsitystä.

Sen sijaan nämä takinkääntäjiksi kutsutut ex-taistolaiset käyttäytyvät äänestyskoppissa omituisesti: suurin osa äänestää vihreitä tai vasemmistoliittoa, kolmanneksi suosituin on skp.

Kuvio 3: Puolue, jota äänesti viimeksi. (N=111)

Lähde: TYMR-tilasto 2

Eikä tässä vielä kaikki. Tyypillinen kyselyyn vastannut ex-taistolainen käy aina äänestämässä, vaikka onkin puolueeseensa tyytymättömän. Hän vastustaa Suomen NATO-jäsenyyttä (90 %) ja kierrättää jätteensä (92 %). Hän toimii aktiivisesti (61 %) ainakin yhdessä yhdistyksessä, joka useimmiten on jokin yhteiskunnallisesti vaikuttava tai yleistä hyvää edistävä järjestö (ay-osasto, ihmisoikeusjärjestö, mies/naislige, ympäristöliike, rauhanjärjestö, puolue ym.). Monet kertovat koettavansa vaikuttaa myös kirjoittamalla lehtiin, vaikka sitä ei kyselyssä erikseen tiedusteltu.

Tällä perusteella siis aineiston ex-taistolainen ei täytä tunnottoman takinkääntäjän kriteerejä. Syynä takinkääntömyyttiin ei voi olla myöskään menneisyyden peittelyssä. Vaikka 42 prosenttia valikoi seuran, jolle

puhuu historiastaan, 54 % ilmoittaa, että eivät missään tilanteessa salaile nuoruutensa poliittisuutta.

Omassa arjessaan ex-taistolainen noudattaa arvoja ja elämäntapaa, jota voi kutsua vasemmistolaiseksi. Seuraavaksi esittelen viisi sitaattia, jotka kuvaavat suhteellisen kattavasti kerättyä aineistoa. Ne ovat kaikki perusteluita kysymykseen, pitkö vastaaja itseään takinkääntäjänä. Useista voi lukea varsin huvittuneen asennoitumisen koko ongelmaan:

Menin kommunistiseen liikkeeseen sisäpoliittisten mielipiteiden vuoksi (tuloerot, työsuojelu, pienen ihmisen sortaminen ...) eivätkä ne mielipiteet ole muuttuneet.

Järjestödemokratian suhteen olin kriittinen jo silloin ja olen yhä, kaikkialla.

Tuli kyllä uskotuksi liikaa reaaliosialismiin. Mutta väärästä uskosta luopuminen oikeampia tietoja saatuaan on tuskin takinkääntämistä.

Haluan edelleen olla osa piikkiä tämän yhteiskunnan lihassa – omalla tavallani; siis olen ennallani.²⁷

Ei ole mitään syytä luopua ideologisesti kestävästä – vaikkapa ihanteista. Järjestögangsterismia en ole koskaan hyväksynyt ja sitähan pol. puolueiden toiminta nykyisinkin on.

Vapaus – kyllä!

Veljeys/sisaruus – kyllä!

Tasa-arvo – kyllä!²⁸

Näissäkin sitaateissa kuitenkin sivutaan niitä liikkeen negatiivisia puolia, joihin haluttiin tehdä eroa: järjestödemokratian puute tai suoranainen gangsterismi, liika Neuvostoliiton ihannointi. Vastajat pitävätkin tärkeänä pohtia, mistä on luovuttu ja mistä ei. Yleensä vastaus on, että ihanteet ovat samat, mutta nyt niitä toteutetaan eri tavalla. Enää ei olla taistolaisia, mutta omaan menneisyyteen on selvä jatkuvuussuhde.

En ole tavoitellut omaa etuani. Luopuminen poliittisesta toiminnasta on ollut luonnollinen kehitysvaihe. Nuorena pitää olla innostunut ja ihanteellinen, vanhempana aiemmin esitetyt mielipiteet hymyilyttävät,

mutta ei niitä pidä katua tai hävetä, jos on ollut rehellinen. Kun tulee ikää, perhettä, erilaisia huolia, niin tottahan näkökulma asioihin muuttuu. Samalla pitää ymmärtää nykynuoria "vouhotuksineen" (ympäristöliikkeet, eläinaktivistit jne.) He ovat nyt sitä samaa joukkoa kuin me aikanaan. 20–30 vuoden päästä heitä hymyilyttää omat intonsa tänään.²⁹

Maailmankatsomukseni on perusteiltaan sama kuin ennen.

Taisto Sinisalon sanoin 'Itse elämä' on opettanut mistä käsityksistä on syytä luopua ja mitä säilyttää.³⁰

Toisaalta aineistosta löytyy joitakin, jotka ilmoittautuvat selkeästi takinkääntäjiksi. Yleensä silloin korostetaan taistolaisen liikkeen heikkouksien lisäksi vapaan kapitalismin siunauksellisuutta. Vaikka vastausryhmä on pieni, se kertoo takin kääntämisen käsitteestä: konkreettisesta järjestöstä luopuminen ei riitä, pitää vaihtaa myös ihanteita.

Olen kuulunut aktiivina Vihreään Liittoon.

Myöhemmin koettuani hengellisen heräämisen olen hylännyt politiikan lapsellisen heikkalaatikkonahisteluna.

Yhteiskunnallisesti uskon lähes vapaa-seen (perusturvan osalta säänneltyyn) markkinatalouteen. Vapaa kilpailu tuo parasta kehitystä ja edistystä.³¹

Takinkäännöllä on ex-taistolaisten näkökulmasta hankala kaksoismerkitys. 2000-luvun puheessa se merkitsee lähinnä markkinatalouden kannattajaksi siirtymistä, 1970-luvun taistolaisessa käsitteistössä siihen riitti kommunistien enemmistösiiven ymmärtäminen. Tämä saattaa osaltaan selittää sitä, miksi ex-taistolaiset ovat suhteellisen nurkumatta antaneet nimittää itseään takinkääntäjiksi: ehkä he kokevat sitä osittain olevansa, ainakin 70-lukulaisittain.

Taistolaisten tausta ja tulevaisuus

Tässä artikkelissa olen tehnyt kolme keskeistä päätelmää isäkapina-myytin käyttökelpoisuudesta opiskelijataistolaisuuden selittäjänä:

Vain noin puolet tymriläisistä tuli keski- tai yläluokkaisesta kodista. Näistäkin merkittävän osan on täytynyt syntyä työläis- tai maanviljelijäperheeseen, koska heidän vanhempansa olivat ensimmäisen polven keskiluokkaa.

TYMR:n jäsenistö oli kotoisin kauempaa kuin Tampereen yliopiston opiskelijat keskimäärin. Monelle taistolaiselle tai heidän vanhemmalleen maaltamuutto oli omakohmainen kokemus.

Kaikkiaan 61 prosenttia TYMR:n jäsenistöstä ja 75 prosenttia sen johdosta oli saattanut omaksua vasemmistolaisuuden vanhemmiltaan. Kun katsotaan taistolaisten poliittista taustaa vielä sukupolven verran taaksepäin, vasemmistolaisten vaikutteiden osuus kasvaa.

Kolmen päätelmän perusteella ei voi sanoa, etteikö liikkeessä olisi ollut isäkapinaa. Sen sijaan voidaan todeta, että isäkapina ei riitä: kaikista yliopistoista opiskelijataistolaisuus näyttää menestyneen parhaiten siellä, missä ylempien yhteiskuntaluokkien osuus oli vähäinen. Symbolitasolla isäkapina on ehkä pätevä selitys. Se ei kuitenkaan kerro, miksi juuri taistolaisuus nousi niin näkyvään asemaan tai miksi toiset liittyivät siihen ja toiset taas eivät. Se ei myöskään anna kovin paljoa tilaa sille ex-taistolaisen 2000-luvun kokemukselle, jossa liittymisen syyksi muistetaan mieluummin kaunis aate tai hauska seura.

Olen etsinyt syitä opiskelijataistolaisuuden ensimmäisen polven ylioppilaiden joukkoryntäyksestä yliopistoihin. Oletan, että kaukana kotoaan opiskelevat nuoret

vänselvä takinkääntäjä kaiken muun paitsi yhden suhteen. Näyttäisi siltä, että hän ei kääntänyt takkiaan opportunistisista syistä. Mikään ei todista, etteikö hän nyt uskoisi vapaisiin markkinoihin yhtä aidosti kuin aikanaan sosialismiin. Jos ihminen toimii omatuntonsa mukaan, voidaanko silloin puhua takinkääntäjästä? Pyysin kyselyssäni määrittelemään takinkäännön käsitettä. Monet vastanneista nostivat juuri epärehellisyyden yhdeksi tärkeimmistä takinkäännön kriteereistä. Rehellisyyttä tai muita ihmisen perimmäisiä motiiveja emme kuitenkaan voi mitata. Voimme vain katsoa ihmisten toimintaa ja toteutuneita valintoja.

27. Lomakevastaus 77.

28. Lomakevastaus 79.

29. Lomakevastaus 31.

30. Lomakevastaus 111.

31. Lomakevastaus 11.

pyrkivät sopeuttamaan maailmankuvaansa akateemiseen ympäristöön ja etsivät perhetä. Tuloksena oli lukeva ja taisteleva opiskelijajärjestö, jossa saattoi olla mukana vain kokonaan. Ainakin osittain opiskelijataistolaisuuden voima lähti keskiluokkaistumisen ongelmista ja siksi liike oli voimakkain juuri Tampereella.

Lähteitteni valossa tyyppilinen ex-taistolainen ei ole takinkääntäjä. Hän kokee, että 70-luvun ja 2000-luvun maailmankuvien välillä on eroja, mutta enemmän jatkuvuutta kuin katkosta. Hän on edelleen yhteiskunnallisesti aktiivinen ja mieltää itsensä vasemmistolaiseksi. Suuri enemmistö vastanneista ei halua samaistua takinkääntöön myytiin. Sitä ei ole kielletty, kun ei ole ollut voimia, jaksamista tai haluakaan. Monet kirjoittavat, että toisenlaista ex-taistolaisen tarinaa ei olisi ollut mahdollista saada uskottavasti esiin, tai sitten se olisi leimattu yksittäistapaukseksi. Ehkä omaa kokemusta jopa pidettiin yksittäistapauksena. Tilanne hankaloitui entisestään Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen.

Silti monet ajattelevat menneisyydestään kuten Kauko Tuovinen:

”Vanhanaikaista” oikeudenmukaisuuden ihannettani en pyydä anteeksi – enkä sitä nykyisessä ”arvokeskustelussa” anteeksi saisikaan, teiltä leipäjonohallitusten äänestäjiltä. Oikeudenmukaisuus on osoittautunut kovin vaikeaksi asiaksi ja muuttunut miltei salonkikelvottomaksi. Silti en osaa antaa anteeksi niille entisille tovereilleni, jotka nyt rypevät markkinaliberalismin röyhkeässä ja kyynisessä valtavirrassa. [...] Neuvostoliiton puolustelussa olin lopulta häviäjien joukossa. Häviäjien joukossa tunnun olevan myös oikeudenmukaisuuden, köyhien ja heikkojen puolustamisessa. Se tuntuu katkeralta.³²

Taistolaisuus – nyt?

Tieteellisen historiankirjoituksen kannalta myytti on usein anakronismia, sosiaalisten identiteettien kannalta välttämättömyys. Tämä näkyy siinä, miten taistolaisuuden tarina kertoo enemmän omasta ajastamme kuin 1970-luvusta. Meillä on taipumus muis-

taa menneisyydestä ne asiat, jotka selittävät tai palvelevat nykyisyyttä.³³ Jos taistolaisuus olisi vain historiallinen ja vain historiassa merkittävä ilmiö, siitä ei puhuttaisi lainkaan.

Ei ole yhdentekevää, kuka menneisyyden kuvauksen esittää, onko hänellä siihen kulttuurissaan auktoriteettia. Puhetapojen välisissä konflikteissa toden ja valheen välistä rajaa on usein vaikea löytää. Siksi onkin järkevämpää tarkastella puhetapoja tietyn ryhmän intressien näkökulmasta. Ei voi olla pohtimatta, miksi hyvinkin viisitoista vuotta vallalla ollut taistolaiskuva kyseenalaistuu juuri nyt. Se kun osuu ajallisesti yhteen kahden reviiritistelun kanssa:

Korkeasti koulutetut ex-taistolaiset (nyt yli 50-vuotiaat) alkavat nousta valtaan. Tähän saakka yhteiskunnan keskeinen päättösvalta on ollut nk. 60-lukulaisilla, jotka puolestaan jäävät pian eläkkeelle.

Toisekseen 1970-luvulla syntyneet taistolaisen lapset raivaavat parhaillaan tietään työmarkkinoille. Myös he hyötyvät, jos lapsuuden tutut tavat ja toimintamallit alkavat saada arvostusta.

Yhä useammin julkisuudessa tapaa ex-taistolaisen tekstejä, joissa taistolaisen 70-luvun ja nykyisen toiminnan välillä nähdään selkeä jatkumo. Se on uutta.³⁴ Demonisoivan taistolaiskuvan rinnalle on syntymässä toinen, romantisoiva. Myyttiä on muutettava, koska uuden vasemmistolaisen ajattelun ja ennen muuta kulttuurin edellytyksenä on toisenlainen menneisyyskäsitelmä. Taistolaisuudesta ei keskustelekaan enää vain 70-luvun ex-radikaaleja. Se kiinnostaa myös parhaillaan aikuistuvaa – ja vauhdikkaasti vasemmistolaistuvaa – sukupolvea. He ovat liian nuoria muistaakseen lapsuudestaan taistolaispopin sanoituksia, mutta riittävän vanhoja tunnistaakseen niiden sävelet.³⁵

Helsingin Sanomien haastattelussa tutkija Matti Virtanen muistuttaa, että poliittisella aatemaailmalla on tapana olla perinnöllistä. Hänen mukaansa julkisuuteen ovat nyt astumassa Vanhan valtaajien ja taistolaisen lapset. Tutkija Jukka Relanderkin painottaa samassa artikkelissa, miten vasemmistolaisuus on monelle nuorelle ”lapsuudenkoti ja äidinkieli”.³⁶

Ilmiö on riittävän näkyvä herättääkseen huolestusta. 70-lukulaiset taistolaisen liikkeen ulkopuolelta pelkäävät niiden marxilais-leniniläisten radikaalien paluuta, joista jo kerran päästiin. Nuorten innostusta yhteiskunnalliseen aktivismiin ja heidän punaista fiilistelyään ei kyetä katsomaan irrallaan 70-luvusta – vaikka harvalla nuorella itse asiassa on selkeää käsitystä siitä, mitä taistolaisuus oli.³⁷

Myytissä on kysymys enemmästä kuin vain poliittisten suuntausten välisestä taistelusta. On kysymys laajemmin siitä, miten meillä määritellään politiikkaa, historiaa, tulevaisuuden vaihtoehtoja tai ihan vaan jokaisen arkista olemista. Kaikki tapamme puhua taistolaisuudesta ottavat kantaa. Kaikki kertovat jotakin menneisyydestä, mutta myös tavastamme ymmärtää nyky-

syyttä. Ennen muuta ne kertovat siitä, millaista tulevaisuutta me toivomme tai pelkäämme.

32. Kauko Tuovinen (2001) 'Taistolaisuus ei kaduta', *Iltä-Sanomat*, 5.–7.1.2001.

33. Elizabeth Tonkin (1990) '1. luku teoksessa' *The Myths We Live*, London: Routledge, 25.

34. Harju A12. Satu Hassi Tapio Karin haastattelussa 'Satu Hassi arvostelee kauppa- ja teollisuusministeriötä: Energialaskelmissa käytetty jippoja', *Kansan Uutiset*, 5.1.2001.

35. Jotain ilmiöstä kertoo sekin, että muutaman vuoden ajan vanhan taistolaispopin siirtäminen cd-levyille on ollut kannattavaa. Cd:t ovat siinä määrin hyväksytyjä, että niitä myydään suurissa levykaupoissa.

36. Snellman (2002b) D1.

37. "On nuoria, jotka uskovat edustavansa uutta ja raikasta radikalismia, mutta edustavatkin samaa iänikuista stalinismia, jota taistolaiset jo 70-luvulla." Yrjö Rautio 'Historiasta ei pääse kieltämällä', *Kansan Uutiset* 23.11.2001.

HEIKKI YLIKANGAS

Kysymyksiä ja vastauksia koskien talvisodan rauhaa

Professori Heikki Ylikankaan vastine professoreille Ohto Manninen ja Seikko Eskola sekä dosentti Martti Häikiölle. Manninen ja Eskola kommentoivat jäljempänä Ylikangasta, joka puolestaan päättää keskustelun (s. 258).

■ Keskustelunavaukseeni (HAik 4/2003) saamani vastaukset (HAik 1/2004) olivat ilahduttavan asiallisia, mikä tavanomaisen suomalaisen keskustelutyylin huomioon ottaen erityisesti noteerattakoon. Jotkut opponenttien argumentit ovat myös kiistatta aiheellisia. Mielipiteidenvaihto temasta ylipäätään sai toisen sävyn kuin tähän saakka.

Joitakin huomautuksia katson tarpeelliseksi tehdä. Lähtökohtaisesti tähdennän sitä, että tulkinnan tulisi mielestäni aina olla paitsi johdonmukainen ja lähteet kattava myös vissillä tavalla ehyt. Sen ei tulisi jättää jälkeensä relevantteja avoimia kysymyksiä.

Näitä kuitenkin kriitikkojeni jäljiltä jää. Ennen kuin palaan niihin, puutun lyhyesti erääseen toiseen seikkaan. Kaikki kolme – Ohto Manninen, Seikko Eskola ja Martti Häikiö – pyrkivät noudattelemaan varsin tarkoin talvisodan aikana vaikuttaneiden keskeisten päättäjien kantoja sellaisina kuin nämä itse esittivät ne sodan jälkeen. Sen mikä puhuu näitä selityksiä vastaan, he sivuuttavat tai sitten kiistävät, tosin vaihtelevin, osaksi kovin kevyinkin perustein.

Retoriikkaa ja avoimia kysymyksiä

Muutama esimerkki kultakin keskustelijalta. Eskola kuittaa ”retoriikkana” Rytin hallituksessa esittämän puheenvuoron, jossa tämä suositti rauhaa tarjotuin ehdoin, koska Rytin mielestä oli edullisempaa säästää armeijaa ja aloittaa Karjalan takaisinvaltaus Viipurin edustalta eikä Tornioista. Kuitenkin tuossa ”retoriikassa”, jossa on kieltämättä kielikuvaa mukana, on kyse keskustelun pääteemasta: välirauhasta ennen Karjalan valtaamista takaisin. Sitä paitsi retoriikkaargumentin laajempaa tieteellistä käyttöä rajoittaa vaikeus ratkaista, mikä puheenvuoro voidaan kulloinkin leimata retoriikaksi, mikä taas on otettava vakavasti.

Martti Häikiö sivuuttaa saman asian kysymällä, missä oli suunniteltu Karjalan valtaamista takaisin, ja vastaamalla: ”Ei missään.” Noilla kahdella sanalla kaatuu pitkä rivi välittömästi muistiinmerkittyjä välirauhaa ja Karjalan takaisin valtaamista koskevia ministereitten puheenvuoroja. Rytin ja Tannerin tässä yhteydessä erityisen merkitykselliset lausumat Saksan ja Venäjän joutumisesta sotaan keskenään Eskola ohittaa ajan oloissa ”luonnollisena epäilynä”. Tällaista argumentointia vastaan ei voi sen enempää tehokkaasti puolustautua kuin hyökätäkään.

Manninen antaa erikoislaatuisen tulkinnan sille, että kenraali Nikolaus von Falkenhorst kutsuttiin ”Suomen tuntijana” Hitlerin puheille. Hänen nähdäkseen niin tehtiin siksi, että Falkenhorst oli osallistunut von der Goltzin johtamaan Suomen-retkeen 1918. Falkenhorstin näin saamaa asiantuntemusta merisotarekstä tarvittiin Mannisen mukaan Norjan valtausta suunniteltaessa. Miksi hänet sitten kutsuttiin paikalle ”Suomen tuntijana” eikä merisotarekteen tuntijana, jää arvoitukseksi.

Mutta niihin avoimiin kysymyksiin. – Jos pääministeri Risto Ryti todella uskoi lujasti länsivaltain voittoon niin kuin keskustelukumppanini voimakkaasti tähdentävät (tosin viitaten toisenkäden lähteeseen, jonka senkin todistusvoima jää puolinaiseksi), minkä vuoksi hän kuitenkin varsin johdonmukaisesti sodan alusta saakka torjui avunpyynnön tekemisen länsivalloille tai näiden 5.2. esittämän avuntarjouksen hyväksymisen? Rintamatilanne ei olisi pyyntöä ja hyväksymistä estänyt ennen sodan loppuvaiheita. Hän ei myöskään hallituksessa koskaan yhtynyt Uno Hannulan ja Juho Niukkasen kannanottoihin, joissa vaadittiin avuntarjouksen hyväksymistä sillä nimenomaisella perusteella, että Englanti voittaisi sodan.

Entä minkä takia Ryti lähetti heti sodan ensi päivinä T. M. Kivimäen Berliiniin tai vuttelemaan Saksaa auttamaan Suomea kaikin mahdollisin tavoin interventio niihin mukaan lukien? Ja – mikä on painavinta – mistä syystä Suomi kahta tietä (Kivimäen ja Saksan Helsingin-lähettillään kautta) antoi saksalaisille Summan murtumisen jälkeen sellaisen viestin, että Suomi oli oikeissa pyytää länsivaltain apua? Mikä kumman tarkoitus tällä operaatiolla saattoi olla – jos kerran vankasti luotettiin länsivaltain voittoon? Nämä nähdäkseni olennaiset kysymykset jäävät opponenteiltani vastausta vaille. He eivät edes ota esille niitä.

Irrallisia yksityiskohtia

Sen sijaan he puuttuvat yksityiskohtiin, jotka tosiksi myönnettyinä eivät vaikuta pääkysymykseen yhtään mitään. Manninen todistelee laajasti, ettei hallituksella vielä 25.2. eli siinä kokouksessa, jossa Tanner ja Ryti puhuivat sodan mahdollisuudesta Saksan ja Neuvostoliiton kesken ja sen käyttämisestä hyväksi, voinut olla tietoa Göringin tätä asiaa koskevasta viestistä Kivimäelle, koska Kivimäki oli silloin vielä Berliinissä ja koska siinä sähkössä, joka Kivimäeltä oli saatu, ei asiasta mainita. Manninen siteeraa tarkoittamansa Kivimäen sähköksen kokonaisuudessaan. Kummallista vain on, että Tanner hallituksessa tuona samana päivänä eli 25.2. mainitsee Kivimäen sähköstä (Manni-

sen siteeraamien asioiden lisäksi) näin: ”Oli kehotettu kääntymään Italian kautta Saksan puoleen.” Tällaista mainintaa ei ole Mannisen lainaamassa sähkössä.

Nämä lisätiedot ovat jostakin muusta lähteestä peräisin – mistä, se on tietymätöntä. Mahdollisuuksia on lähinnä kaksi: puhelin ja sähkö. Molempia viestitysvälineitä on käytetty. Hallituksen istunnossa 23.2. Ryti ilmoitti puhelimen välityksellä saaneensa tietoja Kivimäen käynnistä (22.2.) Göringin luona ja lisäsi toisessa puheenvuorossa: ”Hän voi soittaa kello neljän aikaan huomenna.” Tämä ajankohta tarkoitti klo 16:ta 24.2. Sen seikan, että Kivimäki halusi soittaa tuona päivänä, täytyi merkitä sitä, että hänellä oli tarve antaa lisätietoja ja myös jokin keino välittää ne. Myös toinen sähkö saatiin. Tanner kertoo muistelmissaan päivänmäärältä 25.2, että Kivimäki

”oli aluksi puhelimella ja tänään sähköitse (tätäkään sähköä ei löydy, H.Y.) ilmoittanut voivansa tuoda tärkeitä tietoja (...)

Kun puhelimella eikä sähköttämällä voinut vapaasti lähettää tietoja, oli Kivimäkeä kehoitettu mahdollisimman pian palaamaan kotiin lähemmin tiedoittamaan käyntinsä tuloksista. Hän oli nyt kotimatalla.”

Ne tiedot, jotka ovat Mannisen siteeraamassa sähkössä, eivät voineet olla näitä Tannerin mainitsemia ”tärkeitä tietoja”, koska kaikki se, mitä siinä sähkössä on, tiedettiin jo ennestään. Maininnan tärkeistä tiedoista on täytynyt sisältyä siihen sähköseen, jonka Tanner ilmoittaa tulleen 25.2. (Se on voinut tulla suoraan Rytille niin kuin tulivat Kivimäen kirjeetkin; sitä on turha Eskolan tavoin etsiä ulkoministeriön arkistosta.) Varsin ilmeistä näin ollen on, että Kivimäen onnistui jollakin merkkikielellä sähköitse tai puhelimella selvittää niin paljon Rytille, että tämä ymmärsi asian ytimen ja päätti kutsua Kivimäen kotiin.

Göringin viesti

Mannisen päättely, jonka mukaan hallitus ei vielä 25.2. tiennyt Göringin viestin ydintä, on siis heikolla pohjalla. Sitä paitsi samaa keskustelua jatkettiin 28.2. ja myöhem-

min. Silloin ainakin viesti oli tiedossa. Jos kuitenkin kaikenkin Göringin ilmoitus Kivimäelle odotettavissa olevasta Saksan ja Neuvostoliiton välisestä sodasta tulkitaan syyllä tai toisella merkityksettömäksi tai kokonaan perättömäksi, siitä kaikei väistämättä seuraa, että Ryti ja Tanner vain satumalta ottivat hallituksen kokouksessa 25.2. esille Saksan ja Neuvostoliiton välisen sodan mahdollisuuden ja Karjalan valtaamisen takaisin sen yhteydessä – asiakokonaisuuden, johon ei ollut viitattu hallituksen istunnoissa kertaakaan sitä ennen; sen jälkeen kyllä. Outo sattuma.

Manninen kytkee Neuvostoliiton ja Saksan välisestä sodasta puhumisen vain avunantosopimuksen torjumiseen jättäen mainitsematta, että kyseiseen sotaan liitettiin myös ajatus Suomen suorittamasta Karjalan takaisin valtaamisesta. Sillä ei ollut mitään tekemistä avunantosopimuksen kanssa. Huomattakoon ylipäätään, että hallitus otti silloin kuvatonlaisen kannan – siis sen kannan, että Karjala vallattaisiin takaisin Venäjän jouduttua Saksan hyökkäyksen takia vaikeuksiin. Sehän tässä ylivoimaisesti tärkeintä on, ei se, omaksuiko hallitus tuon kannan Göringiltä vai ei. Siitähän tuli hallituksen linja, joka piti loppuun saakka.

Jos se linja valittiin ilman yhteyttä Göringin viestiin, mikä olennainen siitä muuttuu? Göringin viestin sivuuttaminen ei pyyhi pois hallituksen pöytäkirjoista Saksan ja Neuvostoliiton välistä sotaa ja Karjalan takaisin valtaamista koskevia Rytin ja Tannerin lausuntoja. Ne pysyvät niissä.

Göringin viestin merkityksen puolesta on kuitenkin olemassa vahva aikalaistodistus. Puheessaan Göringille joulukuussa 1940 kenraali Paavo Talvela mainitsi nimenomaisesti Kivimäen välittämän Göringin viestinä perusteena, joka vaikutti Suomen taipumiseen raskaaseen rauhaan. Göringhän oli Mannisenkin todistuksen mukaan antanut suomalaisille eri vaiheissa useita samansuuntaisia kehoituksia ja neuvoja. Miksi Talvela painotti niistä vain tätä helmikuista viestiä? Eikö se viittaa siihen, että nimenomaan tässä viestissä oli jotakin sellaista, joka erotti sen sisällön muista vastaavista eli vain sen seikan ylimalkaisesta tähden-

tämisestä, että Suomi saisi suursodan lopussa menetyksensä takaisin. Luulisi, että juuri se sisälsi vihjeen Saksan tulevasta hyökkäyksestä itään (niin kuin muistelmatiedoissa ilmoitetaan). Muutoin kai sillä ei voida ajatella olleen painoa Suomen tekemissä valinnoissa niin kuin Talvela esitti. Talvelan lausuma on sitä paitsi peräisin aikalaislähteestä, hänen saksankielisestä puheestaan, jonka originaali on hänen yksityisarhistossaan. Siinä ei ole kyse muistelmatiedosta. (Häikiön väite siitä, että en olisi lainkaan käyttänyt Kivimäen muistelmia on väärä. Olen todennut, että Nordströmin ja Kivimäen muistelmat ovat Göringin viestin kuvauksen suhteen asiallisesti yhtäpitäviä.)

Kolmikko tähdentää kilvan sitä tosiasiaa, että Hitler antoi operatiivisen käskyn idän sotaretken valmistelusta vasta heinäkuussa 1940, siis kuukausia talvisodan päättymisen jälkeen. Kukaan ei vielä helmikuussa 1940 voinut edes aavistaa mitään asiasta. Tuntuu hieman kummalliselta, että tämän mitaluokan ratkaisu olisi tehty ilman etukäteiskeskusteluja, mutta se puoli jääköön. Tällä seikalla ei ole mitään merkitystä arvioitaessa Göringin helmikuun viestin sisältöä ja sen vaikutuksia Suomessa. Eiväthän suomalaiset voineet tietää, oliko idän sotaretkeä jo Saksassa valmisteltu vai ei. He tunsivat vain kaikella varmuudella Hitlerin *Mein Kampf*-teoksessa luonnostellun suunnitelman elintilan hankkimisesta Saksalle idästä. Aivan ratkaisevaa oli, miten suomalaiset käsittivät heille toimitetun Göringin ilmoituksen. Eivät Ryti sen enempää kuin Tannerkaan tai ministeri Kivimäki voineet mitenkään tarkistaa tämän tiedon sen enempää kuin muidenkaan vastaavien tietojen – niitähän on eri muodoissaan todistettavasti useita – paikkansapitävyyttä. Heidän oli joko uskottava Göringin, Hitlerin lähimmän miehen, heille toimittama viesti tai hylättävä se epäuskottavana.

Tässä ei tarvitse siis edes olettaa, että Göring olisi välttämättä puhunut totta, siis paljastanut Saksan tulevat aiheet. Saksalle oli siinä tilanteessa tärkeää ainoastaan estää Suomea hyväksymästä länsivaltain avun tarjousta. Voi hyvin olla, että ilmoitus oli saksalaisten taholta pelkkä tarkoituksenmu-

kainen taktinen veto. Tässä jos missä Martti Häikiön olisi ollut syytä käyttää painotamaansa lähdekritiikkiä. Viesti ei muuttanut hallituksen kantaa. Se vahvisti sitä linjaa, joka on nähtävissä siitä saakka, kun Ryti sodan ensi päivinä lähetti T. M. Kivimäen Saksaan.

Olen esittänyt mielestäni muitakin painavia perusteita sen käsityksen tueksi, että Suomi harjoitti saksalaisystävällistä politiikkaa jo ennen huhtikuussa 1940 tapahtunutta Tanskan ja Norjan miehitystä. Seikko Eskola torjuu tulkintani jyrkimmin. Eskola vetoaa jopa siihen, että Ryti olisi ollut halukas Saksan aloittaman Tanskan ja Norjan miehittämisen jälkeensä puuhaamaan pataljoonaa englantilaisia sotilaita Suomeen sen varmistamiseksi, että saarivaltakunnassa uskottaisiin Suomen luottavan lujasti Englannin voittoon. Vaikka Söderhjelmin väittämän mukaan Ryti ilmoitti kannattavansa ideaa, tietoa on vaikea ottaa vakavasti (ks. jäljempänä). Päinvastoin, se kyseenalaistaa Söderhjelmin muutkin esitykset Rytin kannatoista. Joko Ryti on katsonut viisaimmaksi olla yhtyvinään Söderhjelmin ideoihin tai tämä kuvaa Rytin kannan virheellisesti.

Gripenberg

Eskolan painavin peruste väitteelleen, jonka mukaan Suomi orientoitui Englanti-suuntaisesti, on se seikka, että uuteen hallitukseen rauhanteon jälkeen ”Ryti ja Mannerheim olisivat halunneet ulkoministeriksi englantilaismielisen G. A. Gripenbergin”. Ennen tätä väitettään Eskolan olisi kannattanut perehtyä niihin syihin, joihin vedoten Gripenberg kieltäytyi tehtävästä. G. A. Gripenbergin päiväkirja (G. A. Gripenbergin kokoelma, KA) tuo nimittäin tähän tärkeää valaisua. Niissä käsitellään aihetta päivämäärillä 21. ja 23.3.1940. Gripenbergin mukaan Ryti ryhtyi todella pian rauhanteon jälkeen taivuttelemaan tätä tulevan uuden hallituksensa ulkoministeriksi korvaamaan Väinö Tannerin, joka ei ollut tehtävään sopiva. Jostakin syystä Ryti ehdotti Gripenbergille vain kuuden kuukauden aikaa. Ryti totesi, että hallituksesta täytyi ”tulla vahva”, koska sen piti ”yrittää luotsata meidät ulos niistä vaikeuksista, joihin

olemme joutuneet.” Ennen kaikkea oli luotava hyvät suhteet

”kaikkiin (alleviivaus G:n) meidän naapureihimme, myös Saksaan. Se olisi selvää, että me loppujen lopuksi (sist och slutligen) orientoituimme länsivaltojen suuntaan; meillä täytyi olla [sen vuoksi] hyvä perusta siihen siellä. Minun tulisi harjoittaa sellaista politiikkaa. Jos minä ottaisin ulkoministerin viran, lisäisi se kaikkialla maassa luottamusta tulevaisuuteen. Siitä syystä hän tahtoi nyt pyytää sitä minulta. Kukaan ei voinut ennalta nähdä, mitä tulevaisuus toisi tullessaan. Me voisimme ehkä vielä pelastaa itsemme, mutta hyvin suuria vaikeuksia meillä oli voitettavanamme.”

Näin siis Gripenberg Rytin alkupuheenvuorosta. Uuden hallituksen päätehtävänä oli Rytin katsannossa selvästikin hyvien suhteiden luominen nimenomaan Saksaan. Se käy kiistatta esille Gripenbergin päiväkirjamerkinnöistä. Juuri tämän vuoksi Gripenberg torjui Rytin ehdotuksen jyrkästi. Hän katsoi olevansa täysin sopimaton henkilö saksalaissuuntausta toteuttavan hallituksen ulkoministeriksi. Päiväkirja kertoo:

”Minä sanoin, että olen täydellisesti ententen kannalla; minä en voisi mitenkään rakentaa hyviä suhteita Saksaan (...) Ryti väitti vastaan sanoen, että myös hänet tunnettiin ententen ystäväksi, mutta hän oli kuitenkin tehnyt rauhan Venäjän kanssa (...) Ryti korosti myös, että minähän olisin [hallituksessa] virkamies, en poliitikko, joten minun olisi helpompi vaihtaa politiikka, jota olin aikaisemmin harjoittanut, sellaiseen politiikkaan, joka pyrkisi hyviin suhteisiin Saksan kanssa.”

Gripenberg oli kuitenkin taipumaton. Hän sanoi uskovansa länsivaltain voittoon sodassa ja tehneensä itse hartiavoimin Lontoossa työtä avun saamiseksi Suomelle. Niinpä hänen oli ”mahdotonta käsittää, kuinka minä – jonka täytyy olla saksalaisten silmissä kompromettoitu – sopisin tällaisena hetkenä ulkoministeriksi.” Hän painotti vielä, että jos hän lähtisi ajamaan saksalaisystäv-

vällistä politiikkaa (minkä harjoittamista hän sinällään piti Suomelle elintärkeänä vallitsevassa tilanteessa), englantilaiset eivät enää koskaan luottaisi suomalaisiin. Hänen oma uskottavuutensa Lontoon katsannossa joka tapauksessa tyystin murenisi.

Lainaukset puhuvat puolestaan. Ne eivät tue Eskolan näkemyksiä. Ryti katsoi viimeistään rauhanteon merkinneen valintaa Saksan hyväksi ja Englannin vahingoksi ja piti välttämättömänä, että Suomi harjoittaisi selkeästi saksalaisystävällistä politiikkaa jatkosakin eli ainakin toistaiseksi. Hän siis asetti Suomen etua palvelevan reaalipolitiikan henkilöiden erilaisten maakohtaisten mieltyymysten edelle omat mieltymyksensä niihin lukien. Se seikka, että hän kuitenkin halusi Gripenbergin kuudeksi kuukaudeksi ulkoministeriksi, viitannee siihen, että Gripenbergiä tarvittiin tuossa vaiheessa eräänlaiseksi näkösuojaksi Englannin ja Neuvostoliiton suuntiin. Jälkimmäinen ei olisi joka tapauksessa mitenkään hyväksynyt Tanneria sanottuun tehtävään.

Mutta mitä Ryti tarkoitti sanoillaan, joiden mukaan Suomi ”loppujen lopuksi” (*sist och slutligen*) tulisi orientoitumaan länsivaltojen suuntaan? Oliko kyse vain vastahakoisen Gripenbergin taivuttelusta? Mahdollisesti, mutta lausunnosta voidaan puristaa ulos enemmänkin, jos se yhdistetään keskustelukumppaneitteni voimakkaasti korostamaan merkintään Söderhjelmin päiväkirjassa 12.2. Silloinhan Ryti Söderhjelmin tähdennettyä, että hänen käsityksensä mukaan länsivallat voittaisivat sodan, vastasi: ”Niin voittavat, mutta koska. Mitä sinä aikana olemme menettäneet?” Yhteen sovittuna nämä lausumat saattaisivat tarkoittaa sitä, että Ryti todella uskoi länsivaltain voittoon, mutta katsoi sen tapahtuvan niin kaukaisessa tulevaisuudessa, että sen päälle ei olevassa tilanteessa voinut paljon rakentaa. Olevassa tilanteessa piti tukeutua Saksaan.

Revanssisota

Näin käy entistä ymmärrettävämmäksi, miksi Ryti talvisodan alusta saakka pyrki hakemaan Saksan tukea. Kysyttäväksi vain jää, millä tavoin Rytin kokonaisnäkemys sodasta voitaisiin parhaiten hahmottaa. Tulkinta

voisi olla sellainen, että perimmältään Ryti otaksui suursodan kulun osapuulleen samanlaiseksi kuin ensimmäisen maailmansodan kulunkin. Siinähan Saksa löi Venäjän, mutta ei kyennyt voittamaan länsivaltoja, kun USA tuli niiden avuksi. Tähän kuvioon sopisi hyvin ajatus, että Suomi Saksan avulla tämän itään suuntautuvan sotaretken yhteydessä hankkisi Karjalan takaisin. Länsivaltain lopullisen voiton ei voinut odottaa tätä valtausta vaarantavan, sillä ei ollut helppo kuvitella länsivaltain voittonsa jälkeen antavan Karjalan Neuvostoliitolle, joka oli sen talvisodassa väkivallalla Suomelta riistänyt. Olivathan länsivallat jo apua sodan aikana tarjotessaan luvanneet palauttaa Karjalan Suomelle. Muistettakoon, että Neuvostoliitto ja länsivallat eivät olleet tuossa vaiheessa vielä liittolaisia keskenään.

Pelkään pahoin, että näinkään esitettyinä opponenttini eivät hyväksy tulkintaani. Se mikä heitä tuntuu erityisesti ahdistavan, on revanssisota-sanan käyttö. Kaikillakin kolmikon jäsenistä – erityisesti kylläkin Martti Häikiöllä – näkyy olevan suuria vaikeuksia hyväksyä käsitystä, jonka mukaan Suomessa eli vahvoja hyökkäysaikeita idän suuntaan Moskovan (pakko)rauhan jälkeen. Näyttää aivan siltä kuin heidän linjansa olisi yhteydessä sotasyllisyysoikeudenkäyntiin. Saa sen vaikutelman, että heidän ajatuksensa mukaan myöntämällä suomalaisten halu revanssisotaan sodanjälkeisistä sotasylytyistä tehdään tavallaan todella sotasyllisiä.

Itse käsitän asian perin juurin toisin. Minun ei ole vähimmässäkään määrin hankala ymmärtää, minkä vuoksi ne johtavat poliitikot, joiden hallitusaikana Karjala menetetttiin, halusivat käyttää hyväksi kaikki tilaisuudet maakunnan hankkimiseksi takaisin. Juuri näinhän Väinö Tannerkin sanoi. Vaikka mielipidemittauksia ei suoritettu, Suomen-Karjalan valtauksella jatkosodan alussa oli hyvin todennäköisesti laajojen väestöpiirien tuki maassa. ”Karjalan myö otetaa ja sit myö lähetääkii kottii”, sanoi Rokan Anttikin Linnan Tuntemattomassa. Karjalan menetys talvisodassa oli jatkosodan konkreettisin ja selkein syy. Turhaan ei jatkosodan nimi ollut jatkosota.

OHTO MANNINEN

Yhden kortin varaan ei voitu heittäytyä

■ ”Suuressa talvisotakeskustelussa” marraskuussa 2003 ounastelin, että näkemykset eivät loppujen lopuksi ole kovin kaukana toisistaan. Erehdyin, joskin on ilolla todettava, että joustoa on näkyvissä. Ylikangas on hyväksymässä Rytin käsitykseksi länsivaltojen voiton.¹ Hänen arvioissaan Rytin käsityksestä suursodan lopputilanteesta on varsin paljon samaa kuin omassa tulkinnassani. Eri asia on, katsoiko Ryti 1940 voivansa toimia muuten kuin selviytymisratkaisuin.

Göringin ja Kivimäen keskustelun sisälön osalta Ylikankaan ja oman käsitykseni ero on vain siinä, mainittiinko Saksan ”pian” alkavasta hyökkäyksestä. Sanoisin, että Ylikankaan lähteissä ei ole yhtään aitoa tietoa, joka tukisi tätä yksityiskohtaa. En myöskään ole kiistänyt rauhanehtojen hyväksymisvaiheen sanoiksi purkautunutta katkeruutta.

Suomen hallituksen politiikasta käsityksemme kuitenkin edelleen suuresti eroavat. Ylikangas lähtee siitä, että hallitus, tai ainakin Ryti ja Tanner, arvioivat talvisodan alusta alkaen Saksan voittavan lännensotarekensä ja noudattivat siksi johdonmukaisesti Saksan-suuntausta. Itse lähden siitä, että hallitus ei halunnut – niin kuin silloin sanottiin – ”ryypätä fataljeja”.

Suursodan leviämisestä vain haittaa

Ylikankaan esittämiin perusteluihin en ole voinut yhtyä. Lähteiden perustalle on rakennettavissa uskottavammin toisenlainen kokonaistulkinta. Vastuulliset valtiomiehet eivät voineet Suomen silloisessa tilanteessa noudattaa länsimielistä tai saksalaismielistä politiikkaa.

Houkutus tarttua länsivaltain apuun oli kyllä suuri. Se näkyi hallituksen maaliskuun alun äkillisessä ja hetkellisessä mielenmuutoksessa avunpyynnön hyväksi ja se näkyi Tannerin 8.2. kirjaamassa Paasikivenkin hetkellisessä innostuksessa, kun luultiin län-

sivaltain aikovan edetä Murmanskista etelään. Ryti kirjasi muistiin 3.1.1940, että maihinnousu Murmanskin alueelle olisi ”meidän kannaltamme erittäin toivottava jos voi tapahtua Kansainliiton avun puitteissa ja muutenkin ellei johda siihen että saamme Saksan viholliseksemme”. Ryti ja Tanner eivät kuitenkaan – maaliskuun alun mahdollista mielenmuutosta lukuun ottamatta – katsoneet länsivaltain apujoukkojen koituvan Suomen hyödyksi. Suursodan tulo Pohjolaan sortaisi Suomen bolshevismiin syliin, kun Saksakin hyökkäisi Pohjolaan.

Niinpä oli käytännössä valittava pienimman pahan ratkaisu ja pyrittävä säilyttämään välit hyvinä tai välttävinä sekä Saksaan että länteen. Siksi avunpyyntöä ei tehty.

Saksako kuitenkin rauhanvälittäjäksi

Ylikankaan kysymys, minkä takia Ryti lähetti heti sodan ensi päivinä Kivimäen taivuttelemaan Saksaa auttamaan kaikin tavoin, jopa ”interventio niihin mukaan lukien”, sisältää jo itsessään ylitulkintoja. Kivimäen joulukuinen matka tapahtui hänen omasta aloitteestaan (7.12.1939). Ajatuksena oli (ainakin) estää Saksaa tunnustamasta Kuusisen hallitusta. Lisäksi, kuten Mannerheim totesi Rytille 10.12. (Rytin muistiinpanot), Kivimäen olisi yritettävä tunnustella rauhanvälityksen mahdollisuutta. Tämä oli Kivimäen päätehtävä Saksan suhteen seuraavien kuukausien ajan. Ylikangas on käyttänyt tehokasta sanaa ”interventio”, joka suomalaisen korvasa merkitsee lähinnä sotilaallista sekaantumista. Diplomaattien kielessä ”intervenir” kuitenkin tarkoittaa välitystoimintaa (niin saksan, ranskan kuin englanninkin kielessä), ja juuri näin (tai vaatimattomammin ”asiaan puuttumisena”) sana on noissa jouklukuun viesteissä (Ylikankaan käyttämässä

1. Tosin Ylikangas edelleen luokittelee Söderhjelmin muistiinpanot ”toisen käden lähteiksi”. Ei kai historian-tutkija yleensäkään pääse lähemmäksi kohdehenkilön ajattelua kuin siten, että joku kirjoittaa tämän sanat muistiin. Kyllä Söderhjelmin muistiinpanot on tehty aivan tapahtumien yhteydessä. Vain ani harvoin tutkija pääsee tarkastelemaan henkilön pohdiskeluita, kuten Paasikiven osalta. Ryti taas on kirjannut muistiinpanoihinsa vain muilta kuulemaansa ja ani harvoin muille sanomaansa.

Kivimäen kirjeessä 25.12. ja Tukholman-sähkeessä 24.12.) tulkittava. Saksan siis toivottiin (yhdessä Italian kanssa) voivan vaikuttaa Venäjään. Vastauksena oli ”G:n mukaan Saksa ei voi vaikuttaa Venäjään”.

Kivimäen talvisodan ajan toisen Berliininmatkan (16.–25.2.) tehtävästä on vain yhdenlaista tietoa. Oli selvitetävä, miten Saksa suhtautui Ruotsin sotilaalliseen apuun Suomelle. Tämän mainitsi Rytille Kivimäen ehdotuksena Tauno Jalanti 15./16.2.² ja tämän mainitsi Kivimäki Ragnar Nordströmille 17.2.³ lähettämässään kirjeessä. Asia oli ajankohtainen, kun Tanner oli juuri 13.2. saanut pääministeri Hanssonilta Saksan varoituksiin vetoavan kieltäytymisen. Samasta asiasta Kivimäki keskusteli 19.2. Berliinissä von Weizsäckerin kanssa ja tästä hän raportoi mahdollisimman pian Rytille.⁴

Ajatus Saksan rauhanvälityksestä toki eli edelleen. Tarpeeton on siis senkin takia Ylikankaan kysymys, mistä syystä Suomi Kivimäen ja lähettiläs Blücherin kautta antoi saksalaisille Summan murtumisen jälkeen viestin, että Suomi oli aikeissa pyytää länsivaltain apua? Ylitulkitsevakin kysymys on, kun sillä selvästikin halutaan antaa kuva, että kyseessä olisi ollut jokin erityisen voimakas ja poikkeuksellinen salajuoni. Avunpyynnöstä puhuttiin diplomaattipiireissä tuolloin yleisesti. Ruotsi väitti 16.2. Saksalle (Boheman Wiedin prinssille), että Suomi oli kääntynyt länsivaltain puoleen, ja Suomi taas pyysi Ruotsia välittämään länsivaltain hankkeesta tiedon Moskovaan! Toki Suomen ulkopolitiikan johdolla oli eräissä tapauksissa – ja juuri helmi-maaliskuussa 1940 eri suuntiin – tapana käyttää tämänkaltaisia keinoja muuttaakseen suurvaltain (ja pienempienkin) politiikkaa. Kivimäki käytti kyllä asiaa houkutelakseen Saksaa aktiivisuuteen: hän selitti Ruotsin avun estämisen aiheuttavan sellaisen tilanteen, että ainoa keino on ”pyytää apua sieltä mistä sitä voi olla saatavissa”.⁵

Yksimielisyyys vallitsee siitä, että Saksan (Hitlerin ja Göringin) intressissä oli saada Suomi suostumaan nopeasti rauhaan, raskaillakin ehdoilla. Suomelle oli osoitettava, että länsivaltain apuretkikunnasta ei ollut hyötyä.

Falkenhorst puolustushaarojen yhteistoiminnan tuntijana

Ylikangas on kuitenkin väärässä, kun hän selittää, että kenraali Falkenhorstin kutsuminen helmikuussa 1940 Berliiniin (ja sitten Norjan-retken johtajaksi) johtui lähentymisestä Suomeen. Hän esittää kuin todistettuna, että Falkenhorst ”tapaamisen aluksi – keskusteli myös Hitlerin kanssa siitä, miten olisi viisainta menetellä Suomen kanssa” (Ylikankaan jäähyväisluento 7.3. 2001). Tämän seuraus olisi sitten ollut Kivimäen pääsy Göringin puheille ja korttien paljastaminen Suomelle.

Nyt Ylikangas kyselee, miksi Falkenhorst ”sitten kutsuttiin paikalle ’Suomen tuntijana’ eikä merisotaretken tuntijana”. Kun edellisen puheenvuoroni (Haik 1/2004) lähteet eivät pelkkinä mainintoina näytä vakuutta-

2. Jalanti 15.2. 1940 Rytille Kivimäen terveisistä (Rytin ark. A2).

3. Olen tässä tulkinnut Kivimäen 17.1. päiväämän kirjeen (Nordström, 244–245, 635) kuukautta myöhemmäksi. Sisältönsä perusteella se selvästi kuuluu helmikuiseen Berliinin-matkaan, eikä varsin laajassa arkistojen läpikäynnissä (ml. Kivimäen kirjeet Rytille 14. ja 25.1.1940) ole löytynyt tietoja, joiden mukaan Kivimäki olisi ollut tammikuussa Berliinissä. Päinvastoin, ministeri Blücher torjui 19.1. Kivimäen saapumista Berliiniin. Ylikangaskin on kirjassaan (2001, 180) yhdistänyt Kivimäen kirjeen helmikuun tapahtumiin (huomauttamatta tammikuuisesta päiväyksestä).

4. Haluamatta mitenkään kiistää sitä, että Ryti tai ”hallitus” on ainakin muodollisesti katsottava Kivimäen toimeksiantajaksi, on todettava, että Tanner kirjasi (24.2. 1940 kohdalla) muistiinpanoihinsa Kivimäen olevan Saksassa ”hallituksen tieteen” mutta muistelmiinsa (s. 285) vastuuta ottavan ilmauksen ”hallituksen toimeksiannosta”.

5. Ylikankaan ”hallituksen viesti” on tarkoituksellinen kärjisty, sillä sekä Kivimäen että Blücherin kohdalla oli kyse hienovaraisemmasta vaikuttamisesta, koska molemmissa keskusteluissa välitettiin ”Suomen aikomuksesta puhuminen”. Blücherin kanssa keskustellessaan Tanner nimenomaan kieltäytyi kommentoimasta kysymystä (mistä on kummankin senaikainen selostus). Kivimäki taas oman selostuksensa mukaan (kirje Rytille 19.2. 1940) huomautti, ”etten tiedä, onko apua meille luvattu tai edes pyydetty”. – Ruotsalaisten aktivistien toiminta Hanssonin hallituksen kaatamiseksi riippui siitä, pyytäisikö Suomi apua länsivalloilta. Ryti on kirjoittanut Jalannin em. viestiin vastaukseksi huomautuksen (mahdollisesti juuri 16.2.): ”Senjälkeen kun Ruotsin hallitus on kieltäytynyt valmiiden joukkojen muodossa auttamasta Suomea, Suomella ei liene muuta mahdollisuutta. Toistaiseksi ei pyyntöä kuitenkaan ole tehty.” On vaikea tietää, saiko hän ajatuksensa myös Berliiniin.

neen, täytyy asia tässä selvittää, vaikka sillä peruskysymykseen ei olekaan vaikutusta.

”Suomen tuntija” -ilmaisu esiintyy yhdessä alkuperäislähteessä, mutta juuri näin lyhyessä muodossa, josta ei käy ilmi sen merkitys⁶ ja joka näin on omiaan antamaan mielikuvitukselle siivet. Maininta ei ole Hitlerin puheita läheltä seuranneiden suusta. Muutoin ”Suomen-tuntija” esiintyy historiankirjoittajien teksteissä, useimmiten sen enempiä selittelemättä.

Ylikangas on mielellään viitannut Tippelskirchin *Toisen maailmansodan historiaan*, jossa sanotaan tässä yhteydessä, että Hitlerin suhtautuminen Suomeen alkoi muuttua. On kuitenkin huomautettava, että Tippelskirchin ”omakätisessä” saksankielisessä kirjassa (painokset 1951, 1954 ja täydennetty 1956) Falkenhorstin valintaan liittyviä oletuksia ei ole. Ne on lisätty suomenkieliseen laitokseen vuonna 1959 (kaksi vuotta Tippelskirchin kuoleman jälkeen), kuten käytetystä kirjasinkoosta selvästi näkee. Arvostetun kirjailijan Tapio Hiisivaaran sulkujen sisässä lisäämille oletuksille ei voi antaa samaa arvoa kuin vuonna 1940 Saksan maavoimien esikunnan tiedustelupäällikkönä olleen Tippelskirchin oletuksilla olisi ollut.

Onneksi emme ole Falkenhorstin valitsemisessa yhden ”Suomen tuntija” -maininnan varassa. Käytettävissä ovat Puolustusvoimien ylijohdon (OKW:n) päällikön Keitelin ja Falkenhorstin kertomukset vuodelta 1945.

Keitel kertoi Hitlerin virhearviona pitämästään Falkenhorstin⁷ valinnasta seuraavasti:

Hän kysyi minulta ennen Norjan sotaretken alkua: 'Kenelle annamme vastuun Norjan taisteluista?' Ehdotin hänelle kenraali Falkenhorstia, joka oli ollut Rautalegioonien mukana Baltian valtioissa, Latviassa ja Virossa, ja joka oli ollut myös von der Goltzin kanssa Suomessa. Hän sanoi: 'Haluan nähdä kenraalin, haluan puhua hänen kanssaan henkilökohtaisesti.'

Keskustelun aiheena ei suinkaan ollut, ”miten menetellä Suomen suhteen”. Falkenhorst toteaa:

Saavuini huoneeseen ja sain kehotuksen istuutua. Sitten minun oli kerrottava Führerille operaatioista Suomessa 1918. Siis, kuinka kuljetus oli onnistunut, yhteistoiminnastamme laivaston kanssa jne. Hän sanoi: 'Istukaa ja kertokaa vain millaista se oli.' Ja minä kerroin. Sitten nousimme ja hän vei minut kartoilla peitetyn pöydän ääreen. Hän sanoi: 'Meillä on käsillä jotain samanlaista tällä kertaa, Norjan miehittäminen.' Sitten hän osoitti karttaa ja sanoi: 'Tämä on tiedustelutieto; valtakunnanhallituksella on tieto, että britit aikovat nousta maihin Norjaan.'

Hitlerin silloin antama perustelu Norjan sotaretkelle (Falkenhorstin kertomuksen mukaan) oli varsin ajankohtainen – eikä myöhempiin sotaretkiin viittaava: Englannin suorittama strateginen sivustankierto veisi heidät Itämerelle. Saksalla ei ollut joukkoja Itämeren alueella ja rannikko siis suojaamaton. Siellä ei ollut linnoituksia, rannikkolinnakkeita eikä rannikkotykistöä. ”Itämeren kautta englantilaiset voisivat iskeä Berliiniin ja Saksan sydämeen.” Puolan menestys ja Ranskassa saavutettava menes-

6. Määrite ei esiinny Jodlin ”tiedotteessa” (kuten Ylikangas 2001, 186) vaan Halderin päiväkirjassa. Siinä on 20.2. 1940 äärimmäisen pelkistetty maininta, jonka Maavoimien esikunnan komento-osaston päällikkö, ye-eversti Ziehlberg oli kuullut ja kertonut (”dass Führer den General von Falkenhorst sprechen will als Finnland-Kenner”). Jodlin on päätelty olleen ”pääkalonpaikalla” myös Hitlerin–Keitelin–Falkenhorstin keskustelussa, mutta hänen luonnehdintaansa asiasta ei ole säilynyt. Sen sijaan Jodl välillisesti vaikutti siihen, että Norjan-operaation valmisteluja johtamaan valittiin maavoimien kenraali, kun ensi linjan johtajat oli sidottu johtamaan länsi- ja itähyökkäystä, jonka vielä tässä vaiheessa piti alkaa jo ennen Norjan-hyökkäystä. Kun Hitler harmissaan Altmark-välikohtauksesta kiirehti tarkokkaasti Norjan satamien haltuunoton valmisteluja, Jodl – valmisteluja nopeuttaakseen – neuvoi valitsemaan johtoon yhden vasta nimitetyistä armeijakunnan komentajista (Jodlin päiväkirja 19.2.1940).

7. Falkenhorst kertoi (hänen oli täytynyt kuulla asia Keitelilta): ”Führer oli kysynyt Keitelilta: 'Minkä kenraalin ottaisimme neuvotteluun?' Silloin kersantti, tarkoitan sotamarsalkka Keitelia, ehdotti minua tähän. Minut valittiin tähän operaatioon, koska olin ollut aikaisemmin Suomessa. Siten olin jo ollut yhdessä merenylittävissä operaatioissa. Führer kysyi kenraali Keitelilta, oliko käytettävissä ketään kenraalia, jolla oli kokemusta merenylittävistä operaatioista, ja Keitel sanoi: 'Kyllä, meillä on kenraali Falkenhorst.' Führer vastasi: 'No, en tunne häntä, mutta haluaisin hänet tänne, jotta voin nähdä hänet.'

tys eivät hyödyttäisi, koska tuollainen isku onnistuessaan katkaisisi rintamien välisen selkärangan. Toiseksi Hitler piti sodan kannalta ratkaisevana, että Saksan laivasto ei enää pääsisi Pohjanmeren pohjukasta, jos Englanti hallitsisi merialuetta Skotlannista ja Norjasta. Kolmanneksi Norjan rannikkoveisiä oli voitava käyttää malmin kuljetukseen.

Saksalle olisi yleisemmin katsoen ollut edullista, että Neuvostoliitto olisi joutunut sotaan länsivaltoja vastaan. Tämä ei kuitenkaan saanut tapahtua Saksan suojattomassa pohjoissivustassa. Kun Suomi taisteli pitkään, Hitlerin oli suunniteltava esteitä länsivaltain Skandinaviaan-tunkeutumiselle. Hänen Norjan-operaatioonsa liittyivät – kuten Ylikangaskin tulkitsee – Göringin kehotukset rauhantekoon. Vastaavasti, kun Suomi oli tehnyt rauhan, oli Neuvostoliiton joutuminen sotaan taas toivottavaa. Tätä todistaa Halderin merkintä 27.3.1940, että Hitler toivoi Ranskan onnistuvan välien rikomisessa Neuvostoliittoon ("Die Bestrebungen Frankreichs, es zum Bruch mit Russland kommen zu lassen, sind ihm offenbar sehr erwünscht").

Avunantosopimus ja Karjalan takaisinvaltaaminen

Jo aiemmin (Haik 1/2004) esitin arvion, mihin liittyi 25.2. julkilausuttu pelko sitoutumisesta Neuvostoliiton riveissä sotaan Saksaa vastaan. Puolustusliittoasia tuli tällöin⁸ taas esille, koska se sisältyi 23.2. Tukholman kautta saatuihin Neuvostoliiton vaatimuksiin. Sen sijaan syyt puolustusliiton vastustamiseen olivat jo valmiiksi mielessä. Rauhanehtojen hyväksymistä vastustava Urho Kekkonenkin katsoi eduskunnan ulkoasiainvaliokunnassa 29.2., että rauhan-teen jälkeen Suomi joutuisi "poliittiseen riippuvaisuussuhteeseen Venäjältä". Tästä taas seuraisi alueella "pysyväinen jännitys-tila", jos "Saksa ja Venäjä eroavat".⁹

Ylikangas tulkitsee, että avunantosopimuksen torjuminen oli suorassa yhteydessä Rytin samassa kokouksessa tekemään esitykseen Staliniin vetoamiseksi (jotta Neuvostoliitto ei kiristäisi ehtoja). Vetoomukseen olisi Rytin mielestä tullut sisällyttää ajatus, että Suomelle "epäedullinen väkival-

tarauha ei saattaisi tulla pysyväksi, koska olisi pelättävää, että Suomi yrittäisi käyttää ensimmäistä soveliasta tilaisuutta, jolloin Venäjä on vaikeuksissa, saadaksemme aikaan muutoksia siihen". Yhteys on vain Ylikankaan tulkinnassa, ei lähteessä. Saksaa ei mainittu (eikä kyllä Karjalan takaisinvaltausuhkaustakaan). Juuri se, että asia ajateltiin esittää Stalinille, osoittaa, ettei haudottu mitään konkreettista kostosuunnitelmaa. Toki oli tarkoituksenmukaista voimistaa Stalinissa ns. länsikortin vaikutusta.¹⁰ Olihan Tukholman neuvostolähetystöstä kiertotietä levitetty huhua, että pienten kansain etua puolustavan Stalinin vaatimukset olisivat lievemmat kuin sotilaspäällystön (mihin jo aiemmin viittasin). Ainakin Ryti halusi tätäkin vetoamista yritettävän, vaikkakaan Tanner ei yhteyttä saanut aikaan; liekö kovin yrittänytkään.

Vain venyttämällä tulkinta lähteen ulkopuolelle voidaan esittää, että hallitus 25.2. otti kannan liittyä Saksan hyökkäykseen Neuvostoliittoon, kun on lisäksi täysin epäuskottavaa, että Göringin kyseenalaistettu sodan lupaus olisi tullut jo perille.

Vielä Göringin lohduksen saapumisesta

Kiistan edelleen Göringin "lupauksen" (siis Nordströmin muistelmien muodossa) mahdollisuuden vaikuttaa 25.2. hallituksen kokouksessa käytettyjen puheenvuoroihin, jotka Ylikankaan mukaan merkitsivät ratkaisevaa valintaa tulevan Saksan-kumppanuuden hyväksi ja olivat "tässä yhteydessä aivan keskeiset lausumat". Ylikankaan uusimman puheenvuoron mukaan tällainen yksityiskohta ei vaikuttaisi pääkysymykseen, mutta mielestäni sillä on melkoinen vaikutus kokonaistulkintaan. Tämä oli ainoa yhteys, jossa hallituksen rauhanehtoja koskevissa keskusteluissa viitattiin Saksan ja Neuvostoliiton sodan mahdollisuuteen. Mikäli Göringin "lupauksesta" olisi jo ollut tieto, se antaisi perusteen arvailla, että hallituksella olisi ollut selvä ennakkokäsitys tai "linja" siitä, että juuri Saksan mukana voitaisiin myöhemmin muuttaa rauhansopimusta. Kun Ylikangas intoutuu väittelemään ajankohdasta, on siihen siis tässä syytä palata.

"Rydille Stop Lentokone ei lähtenyt Stop Täällä (täällä,) täysi varmuus siitä ettei Saksa pane esteitä Ruotsin aktiiviselle osanotolle jos länsivallat poissa Stop Saksa ei ole varoittanut Ruotsia antamasta vapaaehtoisia Espanjan tapaan Stop Ei esteitä länsivaltojen vapaaehtoisille mutta jos niiden säännölsiä (säännöllisiä?) joukkoja Suomessa Saksan taistelu niitä vastaan todennäköinen Stop Eilen tapaamani henkilö kehoitti vakavasti rauhantekoon saatavilla ehdoilla koska länsivallat joihin turvautumisen ymmärsi eivät voi antaa tehokasta apua Stop Täällä-neuvoaav (täällä neuvotaan?) kääntymään (Kääntymään?) Italian välittksellä (välityksellä?) Saksan puoleen jotta (jotta?) Saksa paremmin painostaisi Venäjää Stop Eikö sitä ennen kuitenkin erikoisvaltuutetun kautta täysi selvyys ltvatun (luvatun?) avun nopeudesta tehokkuudesta sekä ilmdttus (ilmoitus?) jollei tällaista apua saada pyydetään välitystä Stop Eikö yksi rauhan edellytyksistä myöskin ole sotilasliitto Ruotsin kanssa Stop Palaan heti kuin paawan (?)"

Kivimäki

Kivimäen salasäbke 24.2.1940. Kopio lienee varsin yksi yhteen alkuperäisen kanssa, koska myös dechifreerauksessa eli avaamisessa havaitut epävarmuudet on merkitty mukaan. Säbke on läbetetty Berliinistä klo 16.09 eli suurinpiirtein siiben aikaan, kun Suomessa odotettiin Kivimäen soittoa Tukholmasta, ja väylänä on puolustusministeriö, mikä selittää sen, että säbke ei ole kirjautunut ulkoministeriöön. Salasäbke avattiin Helsingissä aamuyöllä klo 04.25.

Ylikangas päättelee, että 25.2. mennessä olisi saatu muuta, asiakirjoissa mainitsema tonta informaatiota. Lisäyhteyshmahdollisuuksia keksiessään Ylikangas siteeraa Tannerin muistelmia, mutta on todettava, että Tanner on niissä yhdistänyt kahden päivän asiat. Vastaavat lauseet löytyvät erillään hallituksen istuntauistiinpanoista 23.2. ja 25.2. On ilmeistä, että Tanner ei muistelmiaan kirjoittaessaan ottanut huomioon, että tekstiä tultaisiin tässä mielessä tarkastelemaan suurenuslasilla.

Ylikankaan väite lisäinformaatiosta perustuu Tannerin mainintaan 25.2. ("hänen" eli tässä tapauksessa Göringin rauhankehotuksen jatkeena) "oli kehoitettu kääntymään Italian kautta Saksan puoleen". Kuitenkin siteeraamassani Waldenin muistiinpanossa Kivimäen sähköestä tämäkin asia on mukana: "Saada kehoittamaan Saksaa välittämään." Varmemmaksi vakuudeksi meillä on käytettävissä myös saman sähköen "alkuperäinen" versio, josta Tanner näkyy lukee jokseenkin suoraan hallitukselle. Siinä Italia on mukana. (Tästä sähköestä muuten yksiselitteisesti ilmenee, että Göringin ja Kivimäen tapaaminen tapahtui 23.2. eikä 22.2., kuten tähän mennessä on monesti mainittu).¹¹

Ei siis ole tarvetta kuvitella muita yhteyksiä Berliinin ja Helsingin välillä niiden lisäksi, joista lähteissä kerrotaan.¹² Muita sähköitä ("toista sähköttä) tai vihjailevia pu-

heluja ei tullut, ennen kuin Kivimäki 26.2. saapui Tukholmaan.

Kivimäen tärkeät asiat

Tannerin muistelmien edellä valittelemani yksinkertaistava sanamuoto on Ylikankaan todiste sille, että oli vielä Kivimäen "tärkeitä asioita", joita ei 25.2. Tannerin tiedossa ollut. Tästä muistelmien kohdasta esittämäni perusteella ei siis uusia "tärkeitä asioita"

8. Itse asiassa ehtoihin sisältyvä vaatimus oli hyvää tarkoittavan Norjan ulkoministerin Kohtin 1.2.1940 esittämä ratkaisumalli, jonka oli määrä viedä pohja Hangon tukikohdan vaatimukselta ja – kun se oli rajattu Suomenlahteen – soveltua Suomen neutraliteettipäämäärään. Suomalaiset eivät kuitenkaan nähneet asiaa näin viattomaksi, varsinkin kun Hangon tukikohda sisältyi edelleen Neuvostoliiton vaatimuksiin.

9. *Sodan ja rauhan mies* (toim. Ari Uino, 1998), 49.

10. Presidentti Kallion puheenvuorossa näkyy se, mihin ilmansuuntaan läsnäolevat Rytin ehdotuksen liitivät: "emme harrasta sotarintaman laajentamista emmekä ole halukkaita pyytämään länsivaltojen apua, jos vain saadaan kunniallinen rauha."

11. Kivimäen sähkö Berliinistä 24.2.1940, Tannerin ark. 26, kokoomaniteen liite, 238.

12. Kivimäki soitti ensin Berliinistä Rytille 23.2., jolloin "häntä oli kehoitettu viipymättä matkustamaan Ruotsiin, koska Saksasta ei uskalla puhelimesta keskustella niin salaisista asioista" (Tudeerin merkinnät 23.2.). Tällöin katsottiin, että hän voisi soittaa Tukholmasta – siis nimenomaan Tukholmasta – Rytille 24.2. klo 16. (Waldenin ilmoituksessa Mannerheimille 24.2.1940). Matka ei kuitenkaan onnistunut, kun "lentokone ei lähtenyt". Kivimäki ilmoitti (iltapäivällä 24.2.) palaavansa "heti kun pääsen". Tilanteesta Tanner kertoi (Tudeer 25.2.): "Hänen piti eilen tulla Suomeen, mutta istuu kulkuyhteyksien keskeytymisen takia vielä Berliinissä."

tarvitse etsiä. Tiedot Saksan uhkausesta hyökätä liittoutuneita vastaan ja Ruotsin avun sallimisesta olivat kiireellisiä ja tärkeitä tuossa tilanteessa. On kuitenkin selvä, että vaikka Tanner ei lisää asioita osannutkaan odottaa, Kivimäki saattoi sellaisia hänelle 27.2. alkaen kertoa. Kivimäellä oli Tannerille ja Ryttille paljon kerrottavaa, ei ehkä aivan uutta mutta selventävää. Aika paljon Saksan tuomisia onkin luettavissa Kivimäen puheenvuorossa 28.2. Kiinnostava on "heidän" (saksalaisten) mielipide, että Saksan välitystoiminnalle (vain "postikonttorina") "sopiva hetki olisi, kun on saatu sitova ilmoitus länsivaltojen avusta". Lausuja on saattanut olla (19.2.) *Auswärtiges Amtin* v. Grundherr, joka jo joulukuussa oli lausunut Kivimäelle avomielisiä – ei aivan oikeoppisia – ajatuksia.

Kaiken kaikkiaan on eheässä kokonaistulkinnassa painavana otettava huomioon, että Göringin viesti sisälsi uhkauksen sotilaallisesta asiaan puuttumisesta, mikä vahvisti aiempia käsityksiä Suomen jaosta Neuvostoliiton ja Saksan etupiireihin ja Saksan "apuretkesta" Suomeen (vrt. kirjoitukseni *HAik* 1/2004). Tanner sanoi 29.2 aiemmalle ministeritoverilleen, vastahankaiselle kansanedustaja Kekkosalta yksityisesti: "Saksasta on sanottu, että ellei rauha Suomen ja Venäjän välillä ole tehty ennen pääsiäistä [24.3.], puuttuvat he asiaan." Saman asian Tanner sanoi 28.2. ministeritovereilleen "väitetään, että Saksa olisi valmis sekaantumään leikkiin, ellei Suomi suostu rauhaan". Tämän ei toki ole tarvinnut sisältyä Göringin viestiin, sillä tulihan muualtakin tietoa. Suomen jakamiseen Saksan ja Neuvostoliiton kesken Tanner viittasi myös 6.3. eduskunnan ulkoasiainvaliokunnassa: vaihtoehtoina olivat "rauha tai Puolan kohtalo".¹³

Ylikangas pitää vahvana viittauksena Göringin Kivimäen kautta toimittaman viestin erityissisällöstä sitä, että kenraali Talvela mainitsi joulukuussa 1940 Göringille sen vaikutuksesta Suomen rauhaan taipumiseen. Ylikangas kysyy, miksi Talvela painotti muista vastaavista vain tätä helmikuista viestiä. Ilman ennako-odotuksia ei asia-sa kuitenkaan näy mitään ihmeellistä. Mikäli tarkastelemme Talvelan puheen tarkoi-

tusta, Göringin saattamista myönteiseksi Suomen ja Ruotsin yhteistyölle, on selvää, että Göringin aiempaan huolenpitoon piti viitata. Tietysti Kivimäki mainittiin, koska hän oli ainoa *suomalainen*, joka näissä asioissa oli käynyt Göringin luona, ja hän oli lisäksi tuolloin Suomen lähettiläänä Berliinissä. Myöskään Talvelan käyttämä sanamuoto¹⁴ ei viitannut mihinkään rivien välissä olevaan, mitä ei Kivimäen muistelmien versio olisi kattanut.

Keisarinna Elisabetin manifesti suomalaisille vuonna 1742 sisälsi sekä porkkanan (itsenäisen Venäjän suojeluvallion perustamisen) että kepin (uhkauksen kasakoiden lähettämisestä). Näistä jälkimmäinen selvästikin tehoi. Göringin viesti, joka oli vain yksi arvoltaan kyseenalainen viesti muiden reaktioiden joukossa, sisälsi sekin porkkanan (alueluomien korvaamisen suurso-dan päätyttyä) ja kepin (uhkauksen suurso-dan leviämisestä Pohjolaan ja siis Suomen joutumisesta taistelemaan etäisen demokraattisen maailman etulinjassa kahta dik-tatuuria vastaan). Näistä jälkimmäisellä oli selvästikin ratkaiseva merkitys.

Hyvitys mutta miten

Olisiko sitten – siis 25.2. jälkeen – Saksan hyökkäykseen nojaaminen ollut "hallituksen linja, joka piti loppuun saakka" (kuten Ylikangas esittää)? Sodan uusiutuminen liitettiin hallituksen keskusteluissa useimmiten (9 tapausta) yksioikoisesti siihen, että Neuvostoliitto aloittaisi hyökkäyksen rauhan teon jälkeen. Tulevasta uudesta rauhanratkaisusta, johon ei välttämättä liittynyt sota vaan ehkä länsivaltain (tai Saksan) painostus, puhuttiin myös (3 tapausta).

"Loppuun saakka taistelijoista" Niukkanen laski (9.3.) siihen, että taistellen menetetty alue saataisiin takaisin "lopullisessa pesänselvityksessä", kun "maailmantilanne" kesän jälkeen muuttuisi. Hän oli valmis kutsumaan länsivallat Pohjolaan. Tässä näkyy sama ajattelulinja, joka on monesti näkyvissä helmikuun lähdeaineistossa. Ragnar Nordströmin seikkaperäisestä kirjeestä 16.2. 1940 näkyy, että hän ja Kivimäki arvioivat Suomen itsenäisyyden palautuvan suurso-dan päätyttyä, kun länsivallat voittaisivat.

Kivimäen lisäideana oli, että palautuminen voisi tapahtua Suomen ja Neuvostoliiton rauhanteon jälkeen (kuitenkin taas länsivaltain voittoon laskien). Göringin kanssa puhuttuaan Kivimäki 28.2. lupasi hallitukselle, että Suomi saisi tuen aluepalautuksille, riippumatta siitä, voittaisiko Saksa vai länsivallat suursodan.

Takaisin *valtaaminen* esiintyy julkilausutuna Rytin puheenvuorossa 28.2. ja (jokaisen toiveena) tunnetussa Tannerin vastauspuheenvuorossa 9.3. Söderhjelmille, ilman viittausta Saksaan. Aineistosta ei löydy tukea sille, että rauhankorjaus olisi tehty Saksaan ja Neuvostoliiton sotaan laskien.

On todettava, että rauhapäätöksessä ei ratkaisevasti otettu huomioon tulevaisuuden spekulatioita. Vaihtoehtojen säilyttämishalusta todistaa Rytin kanta 28.2.: ei ”kevytmielisyyttä” vaan paras mahdollinen rauha ja tulevaisuuden toivo. Samasta todistavat Tannerin sanat 12.3., että suursodan loppumisesta ei ollut tietoa.

Rauhan tultua taas voitiin vain jatkaa maan ja sen armeijan jälleenrakentamista ja vaalia suhteita ulkovaltoihin. Ylikankaan todistelu Gripenbergin päiväkirjan (21. ja 23.3.1940) perusteella hänen olettamansa saksalaissuuntauksen jatkamisesta ei vakuuta. Tulkinta siinä lähtee ennako-odotuksesta. On aivan eri asia puhua ”hyvistä subteista” – myös – Saksaan kuin saksalaisuuntauksesta. Gripenbergin ministeriksi ehdottaminen ei mielestäni ole tulkittavissa ”näkösuojaksi” vaan haluksi pitää eri optiot avoinna. Talvisodan jälkeen pyrittiin säilyttämään rauhantila ja ystävyys Itämeren piirissä. Tilanne muuttui keväällä 1940, kun Saksa voitti Norjassa ja Ranskassa ja yhteydet (ei ystävyys) katkesivat läntisiin demokratioihin, mutta suursota jatkui eikä Saksa halunnut pitkään aikaan antaa Suomelle takuuta.

Olen nyt kohta kohdalta vastannut Ylikankaan uumoilemiin avoimiin kysymyksiin, sortumatta mielestäni ”kovin kevyihin” perusteluihin. Ylikankaan tulkinta on johdonmukainen, mutta se ei kata eräitä painavia asiakokonaisuuksia – esimerkiksi Puolan jaon kaltaisen tai Viron kaltaisen ”avunantosopimus-kohtalon” pelkoa – ja

sen perustelut nojaavat osittain väärinkäsityksiin, osittain lähteiden ylitulkintaan.

”Ajopuueeskustelua” vai asiakeskustelua?

Nykyisin esitetään valitettavan usein historiateoksia (ja tieteellisiä teoksiakin) markkinoitaessa jokin tutkimuksen jo kauan siten kyseenalaistama tieto vääräksi ja siten oma tulos täysin käänteentekeväksi. Kuinka monta kertaa onkaan ajopuuteoria kumottu vuosikymmenten mittaan. Vastaavasti Ylikangas nyt luo muiden tutkijoiden, vieläpä kollektiivisen, käsityksen heiltä kysymättä (”näyttää siltä”, ”pelkään pahoin”) ja sen jälkeen esittää eriävän mielipiteensä (”itse käsittän asian perin juurin toisin”) asiasta, josta ei edes keskustella.

Olisi jo aika päästä tutkimaan historiaa asiapohjalta, ilman sotasyllisyyšnäkökulmaa, joka nykyisin hypähtelee Ylikankaan teksteistä. 1970-luvulla sain kollegoilta tukistusta, kun kirjallisestikin uskalsin väittää, että ajopuu-väittely haittaa kivetymillään tieteellistä tutkimusta. Nyt voitaisiin keskittyä tapahtuneen syihin – mihin Ylikangaskin tulkinnallaan pyrkii – ja jättää ”ajopuu” tai sotaansyylisyys historiankirjoituksen historiaan.

Revanssisota-nimitystä on, kuten Ylikangas muistaneekin, käytetty aivan vakavasti historiankirjoituksessa, tosin suomalaisella nimellä hyvitysota. Sitä viljeli poliittisen historian professori L. A. Puntila, joka oli ollut Risto Rytin sihteeri. Ehkä on syytä näinä aikoina muistuttaa mieliin, että Puntilan – joka oli aktiivisesti mukana politiikassa – aloite toisen maailmansodan historian tutkimusprojektista käytännössä kaadettiin poliitikojen ja radikaalien nuorten historian tutkijoiden yhteistyöllä, Ulf Sundqvistin opetusministerikaudella 1970-luvulla. Hankkeen jäännökset pelastettiin SUOMA-projektiin,

13. Sodan ja rauhan mies, 48, 50.

14. ”Der Krieg wurde jedoch zur Zeiten beendigt und Friede geschlossen, nicht zu mindestens dank des Rates, den Sie, Herr Reichsmarschall, uns durch Minister Kivimäki haben zu Teil kommen lassen. Obwohl der Krieg uns schwer heimgesucht hat und wir gezwungen wurden, lebenswichtige Teile unseres Landes abzutreten, durften wir jedoch unsere Selbständigkeit behalten.”

jonka kuitenkin tuli keskittyä muihin asioihin kuin ulkopolitiikkaan ja sodankäyntiin.

Tämä ratkaisu mukautui samaan tiedepoliittiseen linjaan, joka aina tilaisuuden tullen syrji sotahistorian tutkimusta muiden rauhanomaisten (ja kannatettavien) tutkimussuuntausten hyväksi (kuten näihin ratkaisuihin osallistuneet varmaan hyvin muistavat). Sama linja jatkui neljännesvuosisadan, ja onpa sillä edelleenkin seurausvaikutuksensa. Ja sitten vielä siunaillaan, että jotkin Suomen sota-ajan historian asiat eivät ole saaneet väitöskirjatutkijoita kimpuunsa. Saamme olla tyytyväisiä, kun edes pro graduja¹⁵ on tehty niinkin paljon.

15. Keskusteltavan asian kannalta on mainittava kaksi tuoretta talvisotaa käsittelevää tutkielmaa: Pirkko Kanervon tutkielma Italian politiikasta ja Henrik Tallan tutkielma Daladier'n hyökkäyshalusta.

SEIKKO ESKOLA

Professori Ylikankaalle

■ Professori Ylikankaan tiedusteltua artikkelissaan (*Haik* 4/03) voiko ”tutkimuksellisesti kelvollisilla perusteilla” kiistää hänen tulkintansa niistä syistä, jotka saivat Suomen tekemään talvisodan päättäneen rauhan, esitin kaksi sellaista. Totesin että paikkaansa ei pidä hänen väitteensä, että pääministeri Ryti talvisodan aikana uskoi Saksan voittoon käynnissä olevassa sodassa. Paikkaansa ei myöskään pidä väite, että marsalkka Göringin ilmoitus T. M. Kivimäelle vaikutti Rytin ja Tannerin päätökseen rauhasta. Se näet ei ollut tullut heidän tietoonsa silloin kun he ensi kerran olivat valmiit suostumaan venäläisten rauhanehtoihin. Ylikankaan vastaus vaatii minulta muutaman kommentin.

1. Rytin käsitys sodan tulevasta voittajasta. Perustin käsitykseni siitä paitsi yleistilanteeseen, erityisesti hänen keskustelunsa J. O. Söderhjelmin kanssa 8.4.40, missä hän sanoi länsivaltain voittoa Suomen elin- kysymykseksi.¹ Huomautan että tämä kes-

kustelu oli käyty päivää *ennen* Saksan hyökkäystä Norjaan, mikä on olennaista ja selvästi kävi ilmi kirjoituksestani. Edellä Ylikangas kuitenkin antaa väärän todistuksen Söderhjelmin ja Rytin keskustelun ajankohdasta ja suunnitelmista. Hän sanoo Eskolan vetoavan ”jopa siihen”, että ”*Ryti olisi ollut halukas Saksan aloittaman Tanskan ja Norjan miehittämisen jälkeä puuhaamaan pataljoonaa englantilaisia sotilaita Suomeen sen varmistamiseksi, että saarivaltakunnassa uskottaisiin Suomen luottavan lujasti Englannin voittoon*” (kurs. S.E.). Mihin kukaan tuollaiseen altyttömyyteen en sentään vetoa. Mutta kun Rytin ja Söderhjelmin keskustelu noin selostetaan, voikin ymmärtää Ylikankaan väitettä, että ”joko Ryti on katsonut viisaimmaksi olla yhtyvinään Söderhjelmin ideoihin tai tämä kuvaa Rytin kannan virheellisesti”. Sellaista tietoa olisi-kin vaikea ottaa vakavasti ja päiväkirjan muutkin merkinnät olisivat kyseenalaisia.

Mutta herrat puhuivatkin aivan päinvaltaisesta: tarkoitus oli lähettää *suomalainen* pataljoona *brittien* käyttöön näiden sympatian säilyttämiseksi – siis myöhempää SS-pataljoonaa vastaava mutta toiselle puolelle. Tanskan ja Norjan miehittämisen jälkeen näistä hankkeista luovuttiin. Söderhjelmin itse totesi kolme päivää miehityksen jälkeen, 12.4., että suunnitelmaa ei enää voi toteuttaa. Jos julkaisemaani lähdeä ja kirjoittamaani näin vapaamielisesti käsitellään, keskustelu on vaikeaa.

Päiväkirjamerkintä oli pantu paperille neljä päivää herrojen tapaamisen jälkeen. On vaikea kuvitella 40-vuotiaan mutta sillä hetkellä tapahtumista syrjässä olevan tunnetun asianajajan ja äskeisen ministerin muistavan pääministerin kanssa käymänsä keskustelun keskeisen asian näin virheellisesti. Hänellä ollut mitään syytä merkitä yksityiseen päiväkirjaansa asioita tietoisesti väärin. Ja mitä ihmeen aihetta Rytilä olisi ollut antaa Söderhjelmile väärä kuva mielipiteistään? Kysymys oli täysin yksityisestä keskustelusta. Keskustelukumppani oli hänen äskeinen ministerinsä, kumpikin olivat poliittisesti ja henkisesti lähellä toisiaan, vaikka Söderhjelmin päiväkirjassaan Rytiäkin arvosteli. Söderhjelmillä ei ollut virallista

asemaa, joten häneen ei tarvinnut vaikuttaa. Eikä Rytillä siinä keskustelussa ollut mitään syytä puhua sotasyllisyysoikeudenkäynti tai muu historian tuomio mielessään.

Jos yleensä halutaan päästä käsiksi siihen, mitä Ryti tuossa vaiheessa ajatteli sodan lopputuloksesta – siitähän tässä meidän väittelyssämme nimenomaan on ollut kysymys – tämä Söderhjelmin päiväkirjamerkintä on kaikkein luotettavin ja todistusvoimaisin toistaiseksi esitetty lähde. Puhuessaan valtioneuvostossa pääministerin oli ajateltava hallituksensa pitämistä koossa ja eri ministerien reaktioita. Yksityisessä keskustelussa Söderhjelmin kanssa hän saattoi esittää henkilökohtaiset motiivinsa ja arvionsa selvemmin kuin missään muussa tunnetussa lähteessä.

Heikki Ylikankaalla ei ole esittää mitään vastaavaa lähdeä Rytin ajattelusta. Söderhjelmin kirjaamat ajatukset Ryti on esittänyt hetkellä, jolloin suurpoliittinen tilanne vielä oli samanlainen kuin talvisodan aikana. Toki henkilöiden itse esittämät mielipiteet kannanotoistaan voivat poiketa heidän todellisista motiiveistaan – ja politiikan todellisuudessa usein, ellei yleensäkin, poikkeavat. Mutta Rytin Söderhjelmile esittämät käsitykset ovat niin lähellä hänen motiivejaan kuin mihin käytettävissä olevan materiaalin perusteella voi päästä. Kysymys ei tässä ole argumenteista toisten taivuttelemiseksi. Kun Ryti siinä sanoo länsivaltain voittoa elinkysymykseksi ja on valmis antamaan ”panttipataljoonan” Englannin käyttöön, se kertoo riittävästi hänen käsityksestään sodan tulevasta voittajasta. Tämä osoittaa, ettei Ryti katsonut ”rauhanteon merkinneen valintaa Saksan hyväksi ja Englannin vahingoksi”.

2. Minä väitin perustellusti, kuten professori Manninenkin, että Göringin viesti Saksan ja Neuvostoliiton joutumisesta sotaan keskenään, ei ollut hallituksen tiedossa kun se 23.–25.2. käsitteli Moskovan rauhanehtoja ja kun ulkoministeri Tanner suosittelee niihin suostumista. Ylikangas ei edelleenkään pysty osoittamaan mitään lähdetä, joka kertoisi toisin tapahtuneen. Hän joutuu vain olettamaan tiedon saapuneen jollain ”merkkikielellä” ja tukeutuu siihen. Aikaisemmin tämä viesti on ollut avain

koko Ylikankaan todistelussa. Tästä hän on nyt peräytynyt.

Ei Saksan–Venäjän sodan mahdollisuuden esille ottaminen hallituksen istunnossa 25.2. ollut mikään ”outo sattuma”, vaan varsin luonnollista ilman mitään Kivimäen ilmoitustakin. Silloinhan koko hallitus ensi kerran käsitteli juuri saatuja Neuvostoliiton ehtoja, joihin kuului puolustussopimus. Kyllähän sopimuksista kiinni pitävän pienen valtion johdon täytyi miettiä asioita pitemmällä tähtäyksellä. Hitlerin aikaisemmista puheista ja kirjoituksista *Mein Kampfia* myöten oli helppo päätellä, että sellainen sota oli tulevaisuudessa täysin mahdollinen. Mutta se saattoi tapahtua vasta kauempana tulevaisuudessa eikä välttämättä nyt käynnissä olevassa sodassa.

3. ”Retoriikkana” kuittasin sen Rytin huomautuksen, että maan takaisin valtaaminen voisi alkaa Torniossa. Ja sitä mieltä olen edelleen. En voi uskoa pääministerin pitäneen mahdollisena, että Suomen armeija saisi taistelukykyisenä ja aseissa odottaa Ruotsin maaperällä ja käydä sieltä hyökkäykseen Neuvostoliiton valtaamaa aluetta kohtaan. Sen sijaan ei ollut retoriikkaa hänen samassa yhteydessä sanomansa, että parempi säilyttää armeija taistelukykyisenä niin että ”edullisten tapahtumien sattuessa olemme siinä kunnossa, että itsekin merkitsemme jotakin”. Ilmoitus saksalaisille, että Suomi aikoi pyytää länsivaltain apua, sopi hyvin yrityksiin saada Saksa painostamaan Moskovassa.

4. Professori Ylikangas sanoo edellä: ”kolmikko tähdentää kilvan sitä tosiasiaa, että Hitler antoi operatiivisen käskyn idän sotaretkien valmistelusta vasta heinäkuussa 1940”. Totean vain, että omassa kirjoituksessani en puhunut tuosta asiasta yhtään mitään. Mistään yhdessä toimivasta ”kolmikosta” ei tässä muuten ole kysymys. Kukin kirjoitimme kommenttimme itsenäisesti. Siitä olen Heikki Ylikankaan kanssa samaa mieltä, että ratkaisevaa on, miten Suomen johtajat käsittivät Göringin ilmoituksen, ei se mitä Hitlerin päämajassa todella tapah-

1. Söderhjelmin merkintä keskustelusta on julkaistu kokonaisuudessaan kirjoituksessani *HAik* 1/4 104.

tui. Ratkaisevaa tuon ilmoituksen vaikutuksen kannalta on, että he olivat kantansa rauhannehtoihin ratkaisseet ennen kuin tuo ilmoitus heille tuli.

5. Rytin uuden hallituksen tavoitteena oli sen ulkopoliitikasta väitöskirjan kirjoittaneen suurlähettiläs Markku Reimaan mukaan saada Moskovan rauhan jälkeen hyvät ja luottamukselliset suhteet kaikkien valtioitten, myös Saksan kanssa, jonne ne talvisodan aikana olivat olleet viileät. Mutta se ei vielä merkinnyt poliittisen saksalaisuuttauksen omaksumista eikä valintaa Saksan hyväksi. Kuten Reimaa toteaa, Suomen ulkopoliittinen suuntautuminen oli Saksan-suhteitten parantamisyrytyksistä huolimatta ”länsivalloille myötämielinen”. Sitä varten Ryti pyysi Gripenbergiä ulkoministeriksi. Gripenbergin kieltäytymisen tärkein syy oli kuitenkin, että hän ei katsonut voivansa tulla toimeen eduskunnan kanssa. Toinen oli, ettei hän olisi oikea henkilö parantamaan suhteita Saksaan, koska selaista yrittämällä menettäisi Englannissa nauttimansa luottamuksen. Wittingin nimitäminen ei kerro suuntautumisesta Saksaan, sillä nimitettäessä häntä ei katsottu jotakin suurvaltaa suosivaksi.²

6. En tarkastele tilannetta sotasyllisyyskysymyksen – talvisodan päätyessä monien vuosien ja käännteitten päässä olevan – vaan sillä hetkellä aktuellin poliittisen tilanteen valossa. En todellakaan usko, että heti Moskovan rauhan jälkeen ”oli vahvoja hyökkäysaikeita idän suuntaan”. Maaliskuussa 1940 – ja myös kesällä – tärkeintä oli miehityksen välttäminen. Revanssitoiveita kyllä oli, mutta toiminnan tasolla ne tulivat ajankohtaisiksi vasta 1941. Silloin Karjalan takaisin valloittamisella oli maassa laaja tuki. Norjan ja Tanskan miehitys, Ranskan yllättävän nopea kukistuminen, Baltian kohtalo ja Saksan kiinnostus Suomeen syksystä lähtien loivat sitten kukin uuden tilanteen.

7. Kun Heikki Ylikangas on ryhtynyt arvioimaan minun motiivejani, lienee minullakin oikeus arvioida hänen lähtökohtiaan. Hän analysoi talven ja kevään 1940 tilan-

2. Markku Reimaa (1979) *Puun ja kuoren välissä. Rytin toinen hallitus ulkopoliittisten vaihtoehtojen edessä*, Otava 37–42. G. A. Gripenbergin päiväkirja KA.

netta ja aikeita kesäkuun 22.1941 tirkistysaukosta ja jäsentää johtopäätöksensä sen mukaisesti. Suomen silloisten johtomiesten oli kuitenkin mahdotonta maaliskuussa 1940 olla sen edellyttämiä selvänäköijöitä. Saksan Neuvostoliittoon hyökkäyksen näkökulmasta hänen tulkintansa on ihailtavan johdonmukainen ja ”vissillä tavalla ehyt”. Siihen päästäkseen on kuitenkin ollut ylijä alitulkittava lähteitä sekä oikaistava monia mutkia, kuten on tapahtunut minunkin puheenvuoroani edellä käsiteltäessä.

8. Itse asiassa professori Ylikankaan nyt esittämä Rytin kokonaisnäkemys maailmansodan kulusta ei ole kovin kaukana omasani. Erimielisyys koskee lähinnä Risto Rytin motiiveja ja toimintaa ennen Saksan Norja-operaatiota.

HEIKKI YLIKANGAS

Erään hallitustason linjauksen pitkä varjo

■ Kiitän *Historiallisen Aikakauskirjan* toimitusta minulle suodusta mahdollisuudesta kommentoida välittömästi saamiani vastineita.

Keskustelu näyttää yhtäältä hajoavan, toisaalta terävöityvän henkilötasolla. Se on tavallista. Ohto Manninen toistelee perustetaan ja harhailee pitkään sivupoluilla (Falkenhorst, revanssi-sana, interventio, Kivimäen tammikuinen matka Saksaan), joilla ei ole pääkysymyksen kannalta merkitystä, kuten hän eräässä kohdassa itsekkin myöntää.

Omasta puolestani myönnän oitis ja myönnän pahoitellen, että olen lukenut epätarkasti Eskolan vastineen koskien Söderhjelmin päiväkirjan sisältöä ja ajanmäärityksiä. On ymmärrettävää, että Eskola ottaa tuosta minulle kiusallisesta virheestä kaiken irti, koska hänellä ei ole aiheeseen muuta painavaa lisättävänä. Kysyttäväksi silti jää, voiko olla totta se, mitä Söderhjelmin kertoo Saksan Tanskaan ja Norjaan

suuntaaman hyökkäyksen jälkeen (12.4.) keskustelustaan Rytin kanssa ennen sitä (8.4.). Olisiko Ryti todella voinut olla sitä mieltä, että Suomen olisi syytä lähettää pataljoona Englantiin englantilaisten sympatioiden varmistamiseksi vastaisen varalta? Epäilen vahvasti edelleen, että Söderhjelm on tulkinnut Rytii väärin. Muussa tapauksessa syntyisi räikeä ristiriita sen saksalaisystävällisen linjan kanssa, joka tulee näkyviin Rytin uuden hallituksen nimittämisessä. Korostan kuitenkin samalla, että en ole kiistänyt sitä, mitä Eskola pitää pääasiana, eli Söderhjelmien luonnehdintaa, jonka mukaan Ryti uskoi Englannin voittavan sodan. Olen ottanut ilmoituksen vakavasti ja yhdistänyt sen tulkinnassani Gripenbergin päiväkirjassa esiin tulleisiin seikkoihin. Niinpä sitten Eskolakin myöntää, että esittämäni käsitys ”Rytin kokonaisnäkemyksestä maailmansodan kulusta ei ole kovin kaukana” hänen omasta käsityksestään. Asiallista merkitystä virheelläni ei siten ole Eskolakaan katannossa. Jokin muu on syynä hänen poikkeuksellisen kiivaaseen reaktioonsa.

Joka tapauksessa tämä oli minulle hyvä muistutus siitä, että kaikki tekevät virheitä, aina ja kaikki – eivät vain Ohto Manninen ja Kauko Rumpunen, joita olen moittinut siitä, että heidän talvisodan aikaisia hallituksen keskusteluja koskevasta teoksestaan *Murbenäytelmän vuorosanat* jäi pois loppuosa Rytin sihteerin muistiinpanoista.

Koskettelen seuraavassa vielä joitakin seikkoja. Vain silloin, kun en ole asiaa käsitellyt teoksessani *Tulkintani talvisodasta* (2001), viittaatan muihin lähteisiin.

Manninen toteaa, että minäkin olen hyväksymässä ”Rytin käsitykseksi länsivaltojen voiton”. Hyväksyn todella tuon tulkinnan mutta tavalla, jolla ei ole vaikutusta nyt käytävään keskusteluun. Rytihän vastasi Söderhjelmien tivaamiseen, että länsivallat voittaisivat sodan, sanoilla: ”Niin voittavat, mutta koska. Mitä sinä aikana olemme menettäneet.” Siinä jää paino viimeiselle virkkeelle. Gripenbergille Ryti taas korosti, että vasta ”loppujen lopuksi” Suomi tulisi orientoitumaan länsivaltojen suuntaan. Ryti piti siis (korkeintaan) mahdollisena länsivaltojen voittoa jossakin kaukaisessa tulevaisuu-

dessa. Sitä ennen hän otaksui Saksan lyövän Neuvostoliiton, minkä tulkinnan nyt siis Eskolakin – jos ymmärrän oikein – tuntuu hyväksyvän. Sen vuoksi Ryti uudessa rauhajälkeisessä hallituksessaan (27.3.1940) halusi lähentyä Saksaa, minkä hänen keskustelunsa Gripenbergin kanssa minusta kiistatta osoittavat.

Gripenbergin päiväkirjasta puheen ollen en voi lainkaan käsittää, miten Eskola voi pitää ”tärkeimpänä syynä” Gripenbergin kieltäytymiseen ulkoministerin tehtävästä sitä, ettei ”hän katsonut voivansa tulla toimeen eduskunnan kanssa”. Tästä aiheesta on Gripenbergin päiväkirjassa 21.3. vain lyhyt replikointi. Gripenberg sanoi: ”Jag skulle ei alls sköta rigsdagen.” Ryti vastasi: ”Riksdagen ej nu skulle vara svår att handskas med. Den vore nu mycket stillsam och skulle ej göra några svårigheter.” Kun vertaa tätä keskustelunosaa siihen, mitä osapuolet kävivät Gripenbergin poliittisesta sopivaisuudesta saksalaisystävällisyyden edistäjäksi, se yksin määrällisessä suhteessa jää mitättömäksi. En kuitenkaan syytä Eskolaa tahattomasta virheestä, koska siitä ei ole kyse. Kyse on tietoisien tarkoitushakuisesta tulkinnasta.

Manninen kuten Eskolakin pitävät ilmaisuani ’saksalaissuuntaus’ ylitulkintana, kun on puhe uuden hallituksen ulkopolitiikasta. Sitä se ei minusta Gripenbergin päiväkirjan valossa ole ottaen vielä huomioon, mihin ulkoministerin etsinnässä päädyttiin. Siinähan päädyttiin Rolf Wittingiin, saksaa äidinkielenään puhuvaan, Saksaa ihailevaan henkilöön, joka Jorma Kallenaution mukaan¹ ”välittömästi ulkoministeriksi tulonsa jälkeen ryhtyi valmistelemaan Saksan suhteiden parantamista”. Tämä päätelmä käy jyrkästi Eskolan kantaa vastaan, hän kun pitää Wittingiä nimitysvaiheessa poliittisesti neutraalina. Senkin luulisi todistavan jotakin, että uudesta hallituksesta suljettiin pois kaikki edellisessä hallituksessa länsi-apua kannattaneet ministerit, mm. Söderhjelm. Muistettakoon myös, että suomalaiset pysyivät seuraavana päivänä (28.3.) Ber-

1. Jorma Kallenautio (1985) *Suomi katsoi eteensä. Itsenäisen Suomen ulkopolitiikka 1917–1955*, Tammi, 219.

liinissä lupaa saada myydä puutuotteensa Englannille, jollei Saksa niitä ostaisi.

Manninen kiistää, että Göringin helmikuussa viestissä T. M. Kivimäelle olisi mainittu Saksan ”pian” tapahtuvasta hyökkäyksestä Neuvostoliittoon. Hän väittää, että ”lähteissä ei ole yhtään ainoata tietoa, joka tukisi tätä yksityiskohtaa.” On niissä, kun otetaan huomioon, että muistelmatkin ovat lähteitä, eivät tietenkään ensikäden lähteitä. Ragnar Nordströmin muistelmien² mukaan Göring sanoi Kivimäelle:

”Kom ihåg, gör fred på vilka villkor som helst. Jag garanterar att när vi efter en kort tid gå i krig mot Ryssland, får ni allt tillbaks med ränta.”

Hyökkäys siis ”lyhyen ajan perästä”. Tätä tietoa tukee se, että Tanner ja von Fieandt 12.3. vastustivat Neuvostoliitolle luovutettavan alueen tuhoamista, koska kysymyksessä oli ”välirauha” (Tanner) ja koska ”pian saamme alueen takaisin” (von Fieandt). Armeijan säästäminen Karjalan takaisinvaltaamiseen, jota Ryti painotti erityisesti 28.2., viittaa osaltaan samaan suuntaan, niin myös pyrkimys minimoida Karjalasta evakuoitavien määrä tai lykätä evakuoimista vuodella.³

Manninen koettaa eri tavoin vähentää ja rajoittaa T. M. Kivimäen tehtäviä Berliinissä. Hän sanoo tämän joulukuisen matkan 1939 tapahtuneen ”hänen omasta aloitteestaan”. Aloite häneltä siihen tulikin, mutta koko hallitus pohti hänen lähettämistään ja koko hallitus eikä yksin pääministeri oli päätöksen takana. Eikä Kivimäki ollut Saksassa vain torjumassa Kuusisen hallituksen tunnustamista tai pyytämässä Saksan rauhanelitystä, niin kuin Manninen esittää. Kivimäki koetti myös hankkia aseita Suomelle, selvittää Saksan suhtautumista venäläisten hyökkäykseen, kartoittaa mielialoja Pohjoismaissa ja Saksassa ja ratkaista maiden välisen kaupan ongelmia. Tärkeintä oli koettaa päästä Saksan johtajien puheille. – Interventio-sanana laajan spektrin olen kyllä ymmärtänyt ja oletanut, ehkä väärin, lukijoidenkin sen ymmärtävän. (En puhunut sotilaallisesta interventiosta.)

Myöskään se ei pidä paikkaansa, että

hallitus olisi helmikuussa 1940 lähettänyt Kivimäen Berliiniin ainoastaan ottamaan selvää siitä, miten Saksa suhtautuisi Ruotsin sotilaalliseen apuun Suomelle. Ruotsin kieltäytyminen sotilaallisesta väliintulosta oli Suomelle tuossa vaiheessa ilmiselvää ja vapaaehtoisten ruotsalaisten tulon Suomeen Saksa ei ollut mitenkään reagoinut. Nordströmin muistelmien⁴ mukaan Kivimäen tehtävänä oli ”yrittää puhua tilanteestamme niin korkeassa asemassa olevien henkilöiden kanssa kuin mahdollista (...) kuulosellakseen, mitä he arvelivat meidän olevan parasta tehdä.” Näin on täytynyt ollakin, sillä muuten Kivimäki olisi ylittänyt valtuutensa, kun hän ilmoitti 19.2. Saksan ulkoasiainministeriön kansliapäällikölle Franz Weizsäckerille:

”.. että Suomessa ei kukaan ollut ajatellut länsivaltain puoleen kääntymistä, mutta nyt kun muut tiet näyttävät meiltä tukkeutuvan, meillä ei nähtävästi ole muuta mahdollisuutta kuin pyytää apua sieltä mistä sitä voi olla saatavissa.”

Tästä tapaamisesta Kivimäki heti tiedotti kirjeessään Rytille. Muutenkin ihmettelen, miksi Manninen ei käsittele lainkaan Saksan Helsingin-lähettilään Wipert von Blücherin raportteja Berliiniin. Niissähän käy selvästi ilmi lähettilään kasvava huoli siitä, että Suomi Summan murruttua pyytäisi lännen apua ja että Saksan olisi Itämeren jäätyneen vuoksi vaikea länsijoukkojen tuloa estää. Yhtä selväksi käy, että Tanner ei torjunut näitä epäilyjä ja huhuja vaan ruokki niitä. Siitä todistavat yhtäpitävästi Tannerin ja von Blücherin muistelmat sekä jälkimmäisen raportit. Tosiasia on, että von Blücher tulkitsi Tannerin esiintymisen merkiksi siitä, että Suomi oli hyväksymässä lännen avuntarjouksen ja raportoi Berliiniin sen mukaisesti. Kun Manninen haluaa siirtää Göringin ja Kivimäen tapaamisen (22.2) päivää myöhemmäksi (23.2.), seuraa siitä, että Berliiniin ehti ennen tuota tapaamista vielä kolmaskin Blücherin raportti, sellainen, jossa tällä kertaa tehtiin perusteellisesti selkoa Suomen tilanteesta Summan murtumisen jälkeen. Siinä pidettiin selvänä, että

ilman Saksan asiaan puuttumista ”läntiset suojelusenkelit ehtivät tänne”. Mannisen tulkinnassa näillä raporteilla ei näytä olevan mitään merkitystä, vaikka ne jo ajallisesti nivELYTvät hyvin yhteen Göringin ja Kivimäen tapaamisen ja sen sisällön kanssa. Saksa ei siis Mannisen mukaan lainkaan reagoinut niihin.

Lähteiden sirpaleita vai selittävä kokonaisuus?

Pisimmälle Manninen menee lähdetulkinnassaan tai oikeastaan sen kieltämisessä selostaessaan hallituksen istuntoa 25.2. Hän siteeraa Rytin puheenvuorosta kohdan, jonka mukaan Stalinille olisi ilmoitettava, ”että meille epäedullinen väkivaltarauha ei saataisi tulla pysyväksi, koska olisi pelättävää, että Suomi yrittäisi käyttää ensimmäistä soveliasta tilaisuutta, jolloin Venäjä on vaikeuksissa, saadaksemme aikaan muutoksia siihen.” Sitten Manninen jatkaa: ”Yhteys on vain Ylikankaan tulkinnassa, ei lähteessä. Saksaa ei mainittu (eikä kyllä Karjalan takaisinvaltaamistakaan).” Kuitenkin samassa istunnossa ja vielä samassa puheenvuorossa Ryti sanoo näin:

”Olen samaa mieltä kuin ministeri Tanner, että avunantosopimus on ehtojen vaarallisin kohta. Se johtaisi meidät sotaan Saksaa vastaan, sillä sen ja Neuvostoliiton välinen ystävyys ei ole kestävä. Siihen suostuminen on mahdotonta. Täytyy koettaa hoitaa asioita siten, että saadaan mobilisoiduksi kaikki diplomaattiset ja sotilaalliset voimat avuksemme.”

Mannisen mielestä odotettavissa olevaa Neuvostoliiton ja Saksan välistä sotaa ja Venäjän joutumista vaikeuksiin ei siis saa yhdistää eikä mainintaan muutoksista rauhaan pidä tulkita ajatukseksi Karjalan takaisinvaltaamisesta. Tämä on sitäkin kummallisempaa, kun kolmea päivää myöhemmissä hallituksen kokouksessa Ryti puhui avoimesti Karjalan valtaamisesta takaisin ”edullisten tapahtumien sattua” ja tarpeesta säästää armeija tätä tehtävää varten. Minusta ainoa mahdollinen tulkinta näille puheille on, että Tanner ja Ryti olivat valmiita hy-

väksymään raskaankin rauhan, koska Saksan ja Neuvostoliiton välisen sodan yhteydessä (jota Ryti ei ilmoita mahdollisuutena vaan toteaa sen ilman ehdollisuutta) Karjala voitaisiin vallata takaisin.

Mannisen konseptiossa tutkijan tehtäväksi jää pelkästään yksittäisten lähdetietojen referointi, vieläpä valikoiva referointi. Lähdetiedot ovat kuitenkin todellisuudesta irtileikkautuneita sirpaleita ja tutkijan tehtävänä on hahmottaa se (mahdollisimman) ristiriidaton kokonaisuus, joka voi niiden synnyn ja sisällön selittää.

Edelleen Manninen painottaa, että vielä 25.2., jolloin Ryti ja Tanner puhuivat Neuvostoliiton ja Saksan välillä syttyvästä sodasta, heillä ei ollut käytettävissään Göringin tätä asiaa koskevaa viestiä. Myös Eskola korostaa tätä seikkaa voimakkaasti. Siihen että Göringin viesti oli Rytin ja Tannerin tiedossa ainakin 28.2., jolloin keskustelua jatkettiin, he eivät puutu. Kysymykseen, mikä sitten muuttuisi, jos Göringin viesti jätettäisiin 25.2. päivänä pidetyn istunnon osalta huomiotta, Manninen vastaa ilmoituksella, jonka mukaan se vaikuttaa kokonaistulkintaan. Miten se sen tekee, jää epäselväksi. Sehän merkitsisi vain, että Ryti ja Tanner olivat ammentaneet käsityksensä Neuvostoliiton ja Saksan tulevasta sodasta jostakin toista kautta jostakin toisesta lähteestä. Heidän kannanottojaan hallituksessa ja niiden vaikutusta valtioneuvostoon ja sitä tietä Suomen linjaan Göringin viestin huomiot jättäminen ei siis mitenkään muuttaisi.

Kuitenkin päätelmä, että Göringin viestin pääsisältö ei vielä 25.2. olisi ollut pääministerin ja ulkoministerin tiedossa, on paitsi kokonaisuuteen huonosti sopiva myös itsessään erittäin kyseenalainen. Manninen siteeraama Kivimäen sähkö, jonka päiväystä hän ei ilmoita, käsittelee joka tapauksessa niitä asioita, joista Kivimäki ja Weizsäcker puhuivat jo 19.2. Manninen myös sivuuttaa kovin kevyesti sen, että Tanner kertoo muistelmissaan Kivimäeltä tulleen aamulla 25.2. sähköen, jossa oli ”tär-

2. Ragnar Nordström (1996) *Voitto vai kuolema. Jääkärieverstin elämä ja perintö*, Juva, 246.

3. Kallenautio 212.

4. Nordström 245.

keitä tietoja”. Puhelinviestintää Rytin ja Kivimäen kesken, jota tiedetään esiintyneen ennen kokousta, hän ei myöskään noteeraa. Kuitenkin Ragnar Nordströmin muistelmien⁵ mukaan Kivimäki tiedotti asiasta Tukholmasta Nordströmille myös puhelimitse. Nordströmin kertoo:

”Kivimäki selosti keskustelunsa peiteltyin sanoin, mutta niin että ymmärsin kaiken, myös sen että Göring katsoi meidän olevan parasta hyväksyä myös Viipurin ja Sortavalan luovutus.”

Me emme tarkkaan ottaen tiedä, milloin Kivimäki saapui Berliinistä Tukholmaan, josta saattoi puhelimella tiedottaa vapaamin kuin Saksasta. Manninenkin toteaa, että ”Tukholmaan asti Kivimäki pääsi ilmeisesti 26.2.” Tosin Tanner sanoi 25.2. pidetyn istunnon alussa, että Kivimäki ”istuu kulku-yhteyksien keskeytymisen takia vielä Berliinissä”, mutta tätä ilmoitusta ei ole välttämättä uskominen vallankaan, kun Tanner päiväkirjanomaisissa muistelmissaan ilmoittaa samalla päivänmäärällä (25.2.), että Kivimäki ”on nyt kotimatalla”. Tannerin ja Rytin ymmärrettävänä pyrkimyksenä oli koko ajan estää hallituksessa sellaisen käsityksen syntyminen, että heidän antamansa tieto tulevasta Saksan ja Neuvostoliiton välisestä sodasta olisi yhdistettävissä Kivimäen käyntiin Göringin luona. Näin haluttiin torjua se ilmeinen vaara, että tieto vuotaisi viholliselle. Sellaisen vuodon vaikutukset olisivat olleet kohtalokkaita niin Suomen ja Saksan kuin Saksan ja Neuvostoliitonkin välisille suhteille. Sen vuoksi Tanner ja Ryti esittivät tiedon ilman selvitystä siitä, miten he olivat siihen päätyneet. Samasta syystä sitten Kivimäki, joka tapasi Tannerin 26.2. Tukholmassa, ei raportissaan hallituksessa 28.2. maininnut edes Göringin nimeä vaan puhui yleisesti kohtaamistaan ’saksalaisista’.

Raimo-Ragnar Nordström kertoo (Lauri Haatajan avustamana) toimittamiensa Ragnar Nordströmin muistelmien huomautusosassa⁶, että Göring ja Kivimäki tapasivat 22.2. ja että Kivimäki saapui seuraavana päivänä 23.2. Tukholmaan, josta käsin hän soitti edellä mainitun puhelun Ragnar Nord-

strömille. Kyseisten muistelmien toimittajilla olivat käytettävissään paitsi Ragnar Nordströmin tiivis käsikirjoitus myös hänen muistiinpanonsa ja hänen vilkas kirjeenvaihtonsa mm. Kivimäen kanssa. Niiden avulla tarkat ajanmääritykset olivat mahdollisia. Muistelmien huomautusosassa todetaan vielä: ”Todennäköisesti Kivimäkeä oli pyydetty jäämään Tukholmaan ja odottamaan Tannerin saapumista sinne maanantaina 26. helmikuuta.” Päätelmä on aiheellinen, koska tämän kanssa sopii hyvin yhteen se, että Ryti sanoi 23.2. Kivimäen soittavan hänelle seuraavana päivänä (24.2.) kello 16. Tuo ilmoitus tarkoitti sitä, että sovittu soitto tulisi Tukholmasta, ei Berliinistä sillä Ryti ilmoittaa: ”Häntä oli kehotettu viipymättä matkustamaan Ruotsiin, koska Saksasta ei uskalla puhelimesta keskustella niin salaisista asioista.”

Aikalaisille jäi joka tapauksessa se käsitys, että Rytin ja Tannerin kannanottoihin hallituksen istunnossa 25.2. vaikuttivat jotkin kullisien takaiset seikat. Kokouksen merkittävin linjaus oli se, että Ryti ja Tanner olivat taipuvaisia hyväksymään juuri silloin hallitukselle ensi kerran esitetyt ankarat rauhanehdot sellaisinaan tulevien rauhaneuvottelujen pohjaksi. Vain avunantosopimus torjuttiin. Linjaus herätti tyrmistystä. K.-A. Fagerholm, sosiaaliministeri, joka osallistui hallituksen kokoukseen 25.2., kirjoitti seuraavana päivänä (26.2.1940) Tannerille paljastavan kirjeen. Hän katsoi, että saatujen rauhanehtojen hyväksyminen johtaisi ”sisäisiin taisteluihin”. Hän jatkoi (suomennos tässä):

”Ne olemme me [sosialidemokraatit], jotka saavat häpeän ja moitteet huonon rauhan takia. Ja omamme tulevat kysymään, miksi me emme aikaisemmin ole menneet rauhanomaiseen ratkaisuun. Ei auta, jos Sinä viittaat pöytäkirjaan viemättömiin ehdotuksiin tai poikkeaviin mielipiteisiin ulkoasiainvaliokunnassa tai muissa sellaisissa instansseissa. Julkisesti Sinä et ole – et edes valtioneuvoston istunnoissa – tuonut esille näitä näkökohtia. Nyt jo levitetään legenda, että Sinä olet valmis rauhaan kuinka keuhkoilla ehdoilla tahansa.”

Fagerholm piti välttämättömänä, että jos ”häpeärauhaan” näillä ehdoilla kuitenkin mentäisiin, päämaja ja eduskuntaryhmien puheenjohtajat oli saatava asian taakse. Muutoin syntyisi uusi tikarinpisto-legenda, samanlainen kuin se, joka auttoi Hitlerin valtaan, tällä kertaa vain liittyen Suomen sosiaalidemokraatteihin. Kaikki mahdollisuudet saada ulkomaista apua oli tutkittava ja harkittava uudelleen perinpohjin, koska ”löytyi niitä, jotka epäilevät, että Sinä et halua apua vaan rauhaa mihin hintaan tahansa.” Edelleen piti ryhtyä kiireesti valmistelemaan ”meidän kotimaista propagandamme”, jossa sodan jälkeen painokkaasti korostettaisiin, ”että se ei ollut meidän kansamme vika, että rauhasta tuli huono.”

Nämä Fagerholmin asettamat ehdot sittemmin täytettiin. Tanner taivutteli 29.2. eduskunnan luonnehtimalla länsiavun eri syillä täysin merkityksettömäksi ja kertomalla Saksan suosittavan rauhaa ja lupaavan voittonsa jälkeen ”pitää Venäjän kurissa”. Mannerheim painosti samana päivänä Mikkelissä kenraalinsa hyväksymään Rytin suositteleman rauhan, vaikka paikalla olleet korkeat upseerit yhtä lukuun ottamatta seittivät Mannerheimin itsensä kuvauksen mukaan, ”että me kyllä kestäisimme ja että taistelua voi ja täytyi jatkaa”. Rauhan solmimisen jälkeen keskeiset päättäjät leimasivat erityisesti Ruotsin mutta lievemmin myös Norjan pääsyyllisiksi siihen, että Suomi ei voinut saada länsivaltain tarjoamaa apua. Tanner meni jopa niin pitkälle, että sanoi radiopuheessaan 13.3. asiantuntijain arvioineen länsiavun ”kaikin puolin tehokkaaksi”. Kuitenkin Ruotsin ja Norjan ”jyrkkä kielto [joukkojen läpikululle] on asettanut voittamattomalta näyttävän esteen liittolaisvaltojen apuuntulolle.” Varmuuden vuoksi sama ajatus saatettiin päämajan propagandaosaston käskyllä (13.3.) ja valitusupseerien toimesta kaikkien kotiutettavien joukkojen tietoon.⁸ Tällä(kin) tavoin 25.2. 1940 pidetyn hallituksen kokouksen varjo

ulottui rauhantekoon asti – ja juuri käydyin keskustelun valossa sen ohikin. Harvoin on missään propagandassa onnistuttu paremmin kuin tässä.

Itselleen Manninen suo huomattavasti suurempia vapauksia lähteiden tulkittamisessa kuin minulle, näin erityisesti hänen kosketellessaan Suomen sotilaallisen ja poliittisen johdon valtuuttaman kenraali Paavo Talvelan puhetta Hermann Göringille 18.12.1940. Siinä puheessa ei Mannisen mukaan ollut mitään ihmeellistä. Talvela vain koetti saada Göringiä myönteiseksi Suomen ja Ruotsin yhteistyölle. Kivimäki mainittiin, koska ainoastaan hän oli käynyt Göringin puheilla. Näin Manninen. Argumentit vaikuttavat kovin haetuilta, kun on kyse siitä, miten Talvela puuttui talvisotaan. Kerrattakoon sen vuoksi, mitä Talvela alkuperäisessä saksankielisessä muodossaan säilyneessä puheessaan todella sanoi. Hän sanoi näin:

”Kuten Teille, Herra Valtakunnanmarsalkka, on tunnettua, Suomi joutui viime talvena raskaaseen taisteluun Venäjän kanssa. Sota päättyi kuitenkin ajoissa ja rauha solmittiin, ei vähiten sen neuvon ansiosta, jonka Te, Herra Valtakunnanmarsalkka, välititte meille ministeri Kivimäen kautta.”

Minun silmiini ei ole vielä osunut vakuuttavaa perustetta, jolla Talvelan lausuman todistusvoima voitaisiin kiistää. Päinvastoin, monet muut lähteet tukevat tuota lausumaa, tekevät sen uskottavaksi. Talvelahan ei väitäkään – mikä huomattakoon –, että Göringin ilmoitus olisi yksinään kertauskulla ratkaissut Suomen linjan. Hän vain antaa ymmärtää, että sillä oli valinnassa huomattava merkitys.

5. Nordström 246.

6. Nordström 606.

7. Tannerin kokoelma, kansio 1. KA.

8. Kannaksen armeijan esikunta, n:o 384/VI/118/40, SA.

Keskustelu talvisodan rauhan solmimisen vaiheista päättyy toistaiseksi tähän. Toimitus kiittää kaikkia keskusteluun osallistuneita tutkijoita rakentavassa hengessä käydyistä monipuolisista keskustelusta.

KATI KATAJISTO

Historiantutkimuksen vaivat ja voimat

Historiantutkija – ”Tulevaisuuden kansainvälinen huippu-urheilija”? Kysymyksen esittää filosofian maisteri Kati Katajisto, joka kommentoi Juha Sihvolan edellisen numeron pääkirjoitusta ”Vaivaako historiantutkimusta mikään?”

■ Professori Juha Sihvolan useimpiin hyvin perusteltuihin ja ensisijassa professori Osmo Jussilalle osoitettuihin näkemyksiin on helppo yhtyä (*HAik* 1/2004). Kuitenkin Sihvolan silmiinpistävä kansainvälisyyden korostus – jota myös hän itse tavallaan polemisoi (s. 4) – ja metafora huippu-urheilijasta herättivät sen verran sisäistä vastarintaa, että ajattelin uskaltaa avata sanasen arkuni. Tämä siksi, että kyseiset tekijät ovat nähdäkseni itsessään niitä syitä, jotka voidaan katsoa ”historiantutkimuksen vaivoiksi” tällä hetkellä. (Vaikka toisaalta voitaisiin puhua yhtä hyvin koko yhteiskunnan tai globalisoituvien yhteiskuntien vaivoista.)

Kun Sihvola kirjoittaa, että

”Jo väitöskirjavaiheessa on opittava, että tutkijan kyvyt punnitaan johtavissa kansainvälisissä lehdissä julkaistujen artikkeleiden kautta – silloinkin, kun tutkitaan kansallisiksi miellettyjä aiheita.”

ei voi välttyä vaikutelmalta, että tämä olisi historiantutkimuksen ylin kriteeri. Sama ajatus tuntuu leijuvan ilmassa muutenkin, ja kuten Sihvola toteaa, niin itse Suomen Akatemia on kaikkein kovimmin vaatinut tieteen kansainvälistämistä ja tulost vastuuta. Historiantutkijan tulisi siis olla ”kansainvälisesti suuntautunut huippu-urheilija”. Sihvola vaatiikin opiskelijoilta, tutkijoilta ja organisaatioiden ylläpitäjiltä huippu-urheilijamaista asennetta.

Toisaalta tällainen metafora huippu-urheilusta voi olla innostava, ainakin se on parempi kuin Jussilan käyttämät militaristiset metaforat, mutta kolikon kääntöpuole-

na on sen merkityksettömyys. Hypätä korkeammalle hypyn itsensä vuoksi (tai rahan), jollaisena huippu-urheilu tänä päivänä pääasiassa näyttäytyy, ei ole ainakaan sisäisesti motivoiva tekijä. Ehkä suurimmalle osalle suorastaan lannistava tai kynnistävä.

Ja yhtä lailla, ainakaan itse en tunne mitään halua ruveta tekemään historiantutkimusta ensisijassa kansainväliselle tiedeyhteisölle, millaiseen käytäntöön kyseinen arviointitapa voi tulevaisuudessa helposti johtaa, vaan ylipäättänsä ihmisille. Historiantutkimuksella voi olla valtava emansipatorinen, yhteiskuntakriittinen ja ihmisten ajattelukykyä rikastuttava voima. Siksi historiantutkimuksen ensisijainen tai pahimmassa tapauksessa ainoa kohdeyleisö ei voi olla kansainvälinen tiedeyhteisö (kansainväliset tiedelehdet), vaikka kansainvälisen tiedeyhteisön tuleekin olla osa sitä, mutta vain luonnollinen osa sitä. Se ei saa muuttua itsetarkoitukseksi, sillä muuten – näin kuvittelisin – useimpien historiantutkijoiden motivaatio on vaarassa kadota. Uskoakseni hyvä tapa kadottaa nuorten opinnäytetyötä tekevien tutkijoiden motivaatio on myös se, että heidät pantaisiin Jussilan ja Petri Miralan ehdottamiin tutkimuksellisiin pakkopaitoihin. Vapaus ja vastuu omasta työstä on väitöskirjatyöhön ryhtymisen harvoja käytännön kannusteita verrattuina muihin työuriin.

Ja lopuksi: Sihvola on varmasti oikeassa, että historiantutkimuksen kehitystä voisi tukea rakentamalla innovatiivisia tutkimusympäristöjä. Ehkä tärkeintä olisi kuitenkin luoda uudenlaista ja erilaista ajattelua kannustava ilmapiiri, ja että innovatiivista ajattelua kannustettaisiin ja tuettaisiin johdonmukaisesti. Senkin uhalla, että välillä erehdyttäisiin. Sillä perinteisesti katsottuna – minulla ainakin on tällainen käsitys – etupäässä ”nuoret vihaiset miehet” onnistuvat tässä. Jos uusien näkemysten esittäminen tarkoittaakin sitä, että on asetettava ”taistelulentäille ristituleen”, niin luulen, että se ei ole varsinkaan inhimilliseltä kannalta katsoen kannustava tai innostava lähtökohhta. Ehkä tämä onkin yksi syy, miksi Jussilan provosoiva puheenvuoro *Historiallisessa Aikakausikirjassa* 4/2003 ei herättänyt juuri vastakaikua.

HANNU SOIKKANEN

Osuuspankkiryhmän odottamaton kehitys ja selviäminen lamasta

Professori Hannu Soikkanen arvioi Antti Kuusterän osuuspankkien historian.¹

On epätavallista luonnehtia suuren pankkiryhmän ensin kasvua ja sitten selviämistä 1990-luvun alun suuresta lamasta odottamattomaksi tai ehkä yllätykselliseksi, mutta osuuskassojen kehityksessä on tällaisia piirteitä.

Dosentti Antti Kuusterällä onkin ollut kiinnostava ja haasteellinen tehtävä selvittää, miksi osuuspankkiryhmän menestys oli ”odottamaton”. Se oli sitä siksi, että pienviljelijöiden ja torppareiden luotottajasta ja sitten yleisemmin maatalouden pankkipalvelujen hoitajasta on kehittynyt kaupunkihin levinnyt koko kansan, johtava yksityishenkilöitä palveleva pankki.

Kuusterällä on eväät vastata otsikon keskeiseen pankki- ja myös yhteiskuntahistorian kysymykseen. Hän sai vuonna 1995 valmiiksi vuoteen 1994, siis pankkiryhmän romahduksen yli ulottuvan säästöpankkien historian. Näin tekijällä on koko ajan ollut rinnalla tieto toisen ja kilpailevan paikallispankkiryhmän kehityksestä ja siihen vaikuttaneista tekijöistä. Säästöpankkeja koskevan tutkimuksensa avulla Kuusterä voi pi-

tää näkökulmansa varsin leveänä. Hänellä on koko ajan vertailukohta läsnä ilman, että hän edes mainitsee sitä. Tämä näkyy erityisesti viimeisessä luvussa osuuspankkitoiminnan merkityksestä.

Rohkea ja epätavallinen jäsennyys

Kuusterä on valinnut poikkeuksellisen ja rohkeaksi luonnehdittavan tavan jäsentää esityksensä. Hän on hylännyt perinteisen ja historiankirjoituksessa ajallisia yhteyksiä selkeästi esiintuovan kronologisen jäsennyksen. Temaattisen pääjäsennyksen hän on osin ottanut pankkitoiminnan keskeisistä sektoreista, osan keskuspankin ja aatteellisen järjestön ja osuuspankkien välisistä valtasuhteista, osuuskassojen ja pankkien taloudesta sekä osuustoiminnan ytimeen kuuluvasta jäsenten vastuun muuttumisesta ryhmän keskinäiseksi vastuuksi. Loppuluku osuuspankkitoiminnan merkityksestä kytkee ryhmän kehityksen suomalaisen yhteiskunnan muutokseen ja sisältää myös tuloksia muista luvuista. Lähestymistapa merkitsee hakuteososuuden ja luonteen supistamista. Ne ovat liitteinä kirjan lopussa. Jokaisen luvun voi lukea myös erikseen, niin kuin tekijä toteaa.

Temaattisella, eräiden lukujen kohdalla puhuisin problematisoivalla jäsennyksellä, tekijä pääsee syvemmälle ja saa paremmin esille eri tekijöiden vaikutuksen kahteen suureen kysymykseen: Miten on mahdollista, että pankki, joka oli aluksi kokonaan keskittyi maatalouden lainotukseen ja toi-

1. Antti Kuusterä: *Läbellä ihmistä. Osuuspankkitoiminta 100 vuotta*. Otava 2002 Keuruu. 431 s.

mi erityisesti Itä-Suomessa ja Viipurin läänissä, on nyt kansallinen yleispankki ja suurin yksityisten luotottaja.

Toinen kysymys on tälle kyllä alisteinen, mutta yhtä mielenkiintoinen ja lopputulokseltaan yllätyksellinen. Miten osuuspankkiryhmä selvisi lamasta, kun etukäteen arvioiden paremmat selviytymismahdollisuudet omaava kilpailija, pääosa säästöpankkeja, siihen sortui?

Systemaattinen pääjaottelu vaatii asettumista lähteiden ja faktojen yläpuolelle. Ne ovat aineistoa todisteluketjussa. Tällaiseen jäsenyykseen sisältyy myös vaikeuksia. Niitä ovat toisto ja ajallisen yhteyden menettäminen toisiin sektoreihin ja kokonaisuuteen. Toistoa Kuusterän kirjassa kyllä on, mutta sanoisin, että tekijä on osin systemaattisen ja osin problematisoivan pääjaottelun avulla saanut tutkimuksesta ongelmakeskeisemmän ja koko tekstin voi lukea vastauksena kahteen suureen jo mainittuun kysymykseen.

Kuusterän yhtenä kiinnostavana ja koko osuuskassatoimintaan heijastavana ratkaisuna, joka oli edellytyksenä kasvulle ja kehitykselle, oli muuttuminen luottamusmiesten ja sivutoimisen kirjanpitäjän hoitamista kassoista palkkatyövoimalla pyöritettäviksi. Muutosprosessi kesti pitkään riippuen kassan koosta ja luottamusmiesten vastarinnasta. Maaseudulla pankkien hallinnossa mukana olleiden maanviljelijöiden oli 1960-luvulla vaikea ymmärtää palkkakysymyksiä. Muutos oli pienille kassoille elämän ja kuoleman kysymys. Jos päätoimista henkilöä ei voitu palkata, osuuskassan kehittymismahdollisuudet olivat heikot. Kaikki kassat eivät kyenneet tai uskaltaneet palkata uutta väkeä.

Tällöin fuusiot tai lopettaminen oli ainoa mahdollisuus. Yhteiskunnassa tapahtunut koulutustason nousu antoi mahdollisuudet saada pankkeihin työvoimaa, mutta myös kouluttaa pankkialan erikoismiehiä. Kuusterä osoittaa, kuinka 1980-luvulla siirryttiin pankkialan ammattilaisten aikaan. Silloin kouliutui pankkiryhmiin sitoutumattomia erikoisammattimiehiä. Toiminta vapaiden markkinoiden oloissa vaati uudenlaista ammattitaitoa. Uusina johtamiskäytäntöinä

tuli 1970-luvulla tavoitejohtaminen ja 1980-luvulla tulosjohtaminen.

Miten tupakassasta koko kansan pankiksi?

Vastaus otsikon kysymykseen on eräässä mielessä koko tutkimuksen tulos. Kuten edellä jo totesin, se on jollakin tavalla odottamaton ja kiinnostava. Maatalouden luotottaja kasvaa yleispankiksi aikana, jolloin maatalouden osuus sekä väestöstä että tuotannosta supistuu rajusti. Toinen ”uskomaton” asia oli se, että kassat olivat vahvoja alueilla, joissa oli suuri muuttoliike, nimitäin vanhassa Viipurin läänissä ja myös Itä-Suomessa, josta paljon väkeä on lähtenyt etelään ja länteen. Asutuksen painopiste on siirtynyt sinne, missä osuuskassaliike oli heikko, etelään, länteen ja kaupunkeihin. Vahvat rakenteelliset tekijät puhuivat sen puolesta, että osuuskassat jäisivät kuuhtumaan paikalleen.

Vielä vuonna 1964 osuuskassojen kaupunkeihin tulo oli kesken. Kassoilla oli maaseudulla 40 %:n markkinaosuus, mutta kaupungeissa vain 14 %.

Kuusterä osoittaa siirtoväkeen ja muutajiin sisältyneen myös mahdollisuuden. Siirtokarjalaiset toivat osuuskassoja mukanaan. Tällöin ne juurtuivat joskus aivan uuteen ympäristöön. Lisäksi hän osoittaa sen, ettei muuttoliike syönyt kaikkia kontakteja. Kun muuttajat siirtyivät kaupunkeihin, niin osuuspankkiasiakkuus tuli mukana. Kun monilla kaupunkiin muuttajilla ei ollut pankkia ja he etsivät sitä, niin osuuspankilla oli mahdollisuutensa muuttajien asuntoluotoissa. Kuitenkin pankin piti tulla tai jo olla kaupungeissa. Kuusterä osoittaa, kuinka yhteiskunnan raju rakenteellinen muutos oli mahdollisuus pankille, mutta sen hyväksikäyttö edellytti pankin muuttumista.

Osuuskassojen vuonna 1903 alkaneen toiminnan ensimmäinen vaihe päättyi soitiin. Niiden kasvu oli luonteva osa suomalaisen maaseudun nousua ja vielä sen laitosilta sekä sosiaalisesti että taloudellisesti. Kun kassoissa oli jäsenten vastuu, niin ne eivät olleet riippuvaisia vieraista pääomista. Ne eivät tosin saaneet välitettävään haluamiaan torpparivapautukseen liit-

tyviä luottoja. Sen hoitivat kuntien asutuslautakunnat. Kuitenkin torppien ja myös mäkitupien itsenäistyminen loi osuuskassoille mahdollisuuden saada asiakkaita sekä lainan saajiksi että myös tallettajiksi. Aluksi pääosin luottamusmiesvoimin tapahtunut kassojen hoito mahdollisti pienet marginaalit. Sotien välillä osuuskassojen markkinaosuus luottokannasta oli jo kohonnut, mutta oli vain 11 % säästöpankkien osuuden ollessa 30 %.

Sota-aika ja sodanjälkeinen jälleenrakennusvaihe nostivat osuuskassojen osuutta suhteessa säästöpankkeihin rajusti. Osuuskassoista tuli siirtoväelle maksettavien korvausten ja muullekin asutustoiminnalle annettujen tukien välittäjä. Tässä tilanteessa vahva panos Karjalassa oli voima. Tukien välittämiseen kytkeytyi luontevasti muikin asiakuus. Maanhankintalakiin liittyvistä lainoista osuuskassat välittivät 73 % ja säästöpankkien osuuden jäädessä 10 %:iin. Kuusterän mukaan tähän liittyi Suomen pankkihistorian rajuihin markkinaosuuden muutos. Osuuskassojen osuus yleisön luotoista nousi 1940-luvun lopulla 15 prosenttiyksikköä. Se laskee asutusluottobuumin mentyä ohi, mutta jäi noin 10 prosenttiyksikköä korkeammalle kuin sodan jälkeen eli noin 20 %:iin.

Kuusterän esimerkit eräistä ääritapauksista ovat kiinnostavia. Janakkalassa, joka oli perinteisesti osuuskassojen heikkoa aluetta, mutta johon kartanopitäjänä tuli paljon asutustiloja, osuuskassan markkinaosuus suhteessa säästöpankkiin heilahti vajaasta 20 %:sta 70 %:iin, ja muutos jäi pysyväksi. Vielä hurjempi lopputulos oli Sallassa, jossa asutustoiminnan rahoitus kulki kokonaan osuuskassan kautta. Osuus talletuksistakin nousi 20 %:sta 80 %:iin. Siirtoväen ja asutustoiminnan myötä osuuskassajärjestö sai tukevan otteen suomalaisesta maaseudusta, mutta eivät kaupungitkaan jääneet kokonaan sen ulkopuolelle. Rintamamiesten ja muiden maansaajien kaupunkimuotoiseen omakotitoiminnasta syntyi Suur-Helsingin osuuskassa.

Varsinainen haaste matkalla yleispankiksi oli tulo kaupunkiin, jonne väkikin muutti. Edellytyksiä oli, sillä kassat olivat suhteel-

lisen hyvässä kunnossa. Talletusten kokoaminen oli avaintaito. Mutta se oli vain edellytys. Yksityishenkilöiden asuntoluottojen avulla osuuskassat työntyivät kaupunkiin. Monet muuttaja oli jäänyt tyhjän päälle pankkiasiakkuudessa ja ennen kaikkea lainasaantimahdollisuuksissa.

1960-luvulla alkoi uusi suunnittelukäytäntö ja 1970-luvun alussa tulivat OP-sopimukset. Lainan saamiseksi oli säästettävä, rahat oli viisasta keskittää samaan pankkiin, ja osuuspankit onnistuivat houkuttelemaan säästäjiä ja sitä myöten lainansaajia.

Kuusterä korostaa henkilöiden panosta, ei vain rakenteita ja strategioita. Uudet miehet näkivät kaupunkiin menon välttämättömyyden, vaikka tekijän korostama muutostavastarinta oli suuri. Tärkeää oli oikea ajoitus. Sukupolven vaihdos pankkien johdossa sattui sopivaan aikaan.

1980-luvulla alkoi pankkitoiminnassa uusi jakso, sopeutuminen markkinaehtoiseen aikaan ja säätelyn poistamiseen. Osuuspankkiryhmä meni säästöpankkien ohi ensimmäisen kerran 1991 ja siitä tuli maan suurin. Vasta Kansallispankin ja Yhdyspankin yhtyminen jätti osuuspankkiryhmän toiseksi. Osuuskunta yhtiömuotona osoitti voimansa.

Miksi osuuspankkiryhmä selvisi?

Suuri ja kiinnostava kysymys on osuuspankkiryhmän selviäminen lamasta. Kuusterä luonnehtii 1980-lukua ”vapaiden markkinoiden ankaraksi ajaksi”. Se on osa laajemmasta ilmiöstä, joka liittyi kulutuksen ja välittömän tarpeentyydytyksen etiikkaan. Se heijastui pankkitoimintaan niin, että entinen valistus-säästäväisyys-ulottuvuus muuttui kulutukseksi, sijoittamiseksi, omistajuudeksi ja asiakuudeksi. Tällöin muotoutui nuori pankkimiespolvi, jolle 1970-luvun vakava-raisuussäännökset olivat viranomaisten asettamia toiminnan jarruja.

Kuusterän katsoo pankkitoiminnan ennen 1990-lukua olleen myyjän markkinat, korkeiden katteiden ja keskinkertaisen osaamisen aikaa. Uutta aikaa leimaavat matalat katteet ja kilpailuedulla menestyminen. Oli ehtinyt jo olla kaksi pankinjohtajasukupolvea, joilla ei ollut kokemusta luot-

totappioista. Vuodesta 1931 aina 1980-luvun lopulle pankit eivät voineet harjoittaa hintakilpailua, korot olivat säädellyt. Ne kilpailivat palveluksilla.

Osuuspankkiryhmän pelasti lamasta valuuttapohjaisten luottojen suhteellinen määrä. Se oli sama kuin SYP:llä, mutta pienempi kuin muilla ja erityisesti pienempi kuin säästöpankeilla. Tämä ei ole kuitenkaan riittävä ja ainoa selitys. Toki jonkinlaisena välttämättömänä edellytyksenä oli koko osuuspankkiryhmän siihenastinen historia ja osittain riittävänä tekijänä osuuspankkien varsin hyvä kunto laman tullessa. Rakenteellisena ja erityisesti ajoitukseen liittyvänä tekijä oli osuuspankkien vielä vaatimaton asema suurissa keskuksissa. Kilpailija, säästöpankit olivat mukana suurten kaupunkien kiinteistörahoituksessa. Se oli ollut inflaation oloissa turvallista, mutta laman aikana erittäin riskialtista, sillä juuri keskuksissa oli hurja kasvu ja räjähtäneet kiinteistöjen hinnat. Näin 1980-luvun heikkous oli nyt vahuus. Monien osuuspankkien alueella ei ollut tuota kiinteistökuplaa.

Osuuspankkiryhmäkin sai suuret luottotappiot Suur-Helsingin osuuspankista, siihen fuusioiduista Talousosuuspankista ja Osuuspankki Yhteistuesta. Kuvaavaa nopealle tilanteen muuttumiselle oli Talousosuuspankin valinta vain joitakin vuosia aikaisemmin *Talouselämän* arvioinnissa maan kannattavimmaksi pankiksi.

Osuuspankkiryhmän tunnetuksi tullut varovaisuus selittyy Kuusterän mukaan, mutta vain osin, ”osuustoiminnallista hitaudesta”. Takana oli osuustoiminnalle tyypillisiä valtarakenteita. Pankin hallintoneuvostoissa oli enemmän luottamusmiehiä kuin pankinjohtajia ja myös pienten pankkien johtajia, kun yleensä suurempien pankkien johtajat olivat valmiimpia rohkeisiin otteisiin ja heihin kohdistui paine siihen suuntaan.

Osuuspankkiryhmään oli syntynyt varovaisuutta kantapään kautta aikaisemmista erehdyksistä. 1960-luvulta olivat Mekes ja Otto Wuorio Oy. Enää ei haikailtu teollisen lippulaivan perään, kuten SKOP Tampellan. Farmosta ajateltiin lippulaivaksi, mutta sen osakkeet myytiin Orion Oy:lle

hyvällä myyntivoitolla. Myös Iisalmen ja Keikyän osuuspankkien luottotappiot 1980-luvulta antoivat varoituksen.

Osuuspankkiryhmässä keskuspankki saattoi tukea osuuspankkeja, mutta säästöpankkien kohdalta juuri keskuksen seikkailut painoivat. Lisäksi osuuspankeissa oli vahva yhteisvastuun perinne, joka joutui kyllä kovalle koetukselle, kun muut maksoivat erityisesti Helsingin pankkien holtittomuutta.

Ålandsbanken selvisi lamasta ykkösenä. Osuuspankkiryhmä oli kakkonen yhdessä Suomen Yhdyspankin kanssa, vaikka lähellä rajaa ryhmä kävikin. Valtion pankkitukipaketin mukainen pääomasijoitus vakautti ryhmän vakavaraisuuden vuodeksi 1993, mutta siitä eteenpäin tappiolliset vuodet söivät omaa pääomaa. Vuosien 1992–94 liiketappiot nousivat neljään miljardiin. Pääjohtaja Komin mukaan se oli henkiinjäämistäste-lua.

Vaikka taloutta on pidetty jähmeiden rakenteiden alueena ja osin se sitä onkin, niin kyllä sielläkin on tilanteisiin liittyviä ratkaisuja ja pieniä tekijöitä, joista kehitys olisi saattanut saada hyvinkin toisen suunnan. Kuusterän mukaan sellaiseksi olisi voinut nousta Suomen Säästöpankin mahdollisuus lähteä puhtaalta pöydältä saatuaan vuonna 1992 valtiolta 13 miljardia tukea mukaan liittyneiden säästöpankkien tappioiden kattamiseksi ja seuraavana vuonna pari miljardia lisää. Olihan se huikea kilpailuetu siinä tilanteessa. Tekijä luonnehtiikin Osuuspankkikeskuksen johdossa syntyntä mielentilaa ”lähes paniikkitunnelmaksi”. Hän nimittäin toteaa, että osuuspankkiryhmän riskinsietokyky oli vuonna 1993 olematon.

Mauno Koivisto viittasi 6.7.1993 *Keskisuomalaiselle* antamassa haastattelussa ”ylivoimaiseen kilpailuetuun” ja valtion suuriin uhrauksiin antaen tältä pohjalta tukensa säästöpankkiryhmän ”katoamiselle”. Voi kai sanoa, että Koivisto edusti tässä erityisintressien yläpuolella olevaa. Ei vain tätä, vaan monta muuta lähiajan talous- ja pankkihistorian solmukohtaa Kuusterän kirja sisältää.

Suomen Säästöpankin myynnillä purettiin pankkien ylikapasiteettia. Kaikkiaan 112 osuuspankkia otti vastaan 246 säästöpan-

kin konttorin terveet osat, mikä lisäsi osuuspankkien taseita, talletuksia ja lainoja keskimäärin noin 10 %:lla. Kilpailijan poistuminen markkinoilta johti joissakin paikoin tehostumiseen.

Kuusterän tutkimus on hallitusti etenevä, ja koko ajan tekijä asettaa mielenkiintoisia uusia kysymyksiä ja vastaa niihin. Lähteet eivät ohjaa tekijää, vaan hän nousee niiden yläpuolelle ja pohtii vaikutussuhteita ja merkityksiä. Problematisoiva pääajaottelu kronologisen sijaan tuo ongelman- sa, mutta kallistuisin tekijän ainakin tässä valitun kannalle. Kuusterän tietämys rahoituksen ja pankkien historiasta luo edellytyksiä kiinnostaville vertailuille, ja siksi tuo systemaattinen ja problematisoiva pääjaot-

telu sopii. Työstä saa selkeän kuvan osuus- kassa- ja pankkiryhmän sisällä vaikuttaneista tekijöistä ja myös vuorovaikutuksesta suomalaisen yhteiskunnan kanssa. Tekstissä on jännitettä yksityisen ja yleisen välillä. Sehän luo luettavuutta. Lukukokemuksena kirja ei ole kevyt ja helppo, vaan sa- noisin sitä haastavaksi.

Kuusterän tutkimuksesta saa tietoa, joka auttaa hahmottamaan suomalaisen yhteis- kunnan kehitystä ja myös niitä kriisejä, joi- den yhteydessä instituutiot ovat pakosta muuttuneet. Näyttää siltä, että historian- tutkimus tapahtuu yhä enemmän median eh- doilla tai sitten niin, että ns. hiljainen, tär- keä tieto saa yhä vähemmän huomiota.

Lukijan palvelulipuke

Tällä lipukkeella voi hoitaa Historiallisen Aikakauskirjan tilausasioita. Merkitse rasti ao. kohtaan ja täytä osoitetiedot.

- Tilaan Historiallisen Aikakauskirjan liittymällä Historian Ystävain Liittoon
 Tilausosoitteeni on muuttunut, alla uusi osoite

Nimi .....

Lähiosoite .....

Postitoimipaikka .....

Muita tiedotuksia lehdelle .....

**Lipuke lähetetään kirjekuoressa osoitteella:
 Historiallinen Aikakauskirja/Jaakko Pöyhönen**

Heureka

PL 166

01301 Vantaa

Lähtettäjä maksaa normaalin postimaksun.

Juhlakirja Pyhästä Birgitasta

**Päivi Setälä ja Eva Ahl
(toim.): Pyhä Birgitta – Euroopan kansallispyhimys.
Otava 2003 Helsinki. 254 s.**

■ Vuonna 2003 vietettiin Pyhän Birgitan syntymän 700-vuotisjuhlaa, mikä heijastui useiden tutkijatapaamisten ja suurelle yleisölle tarkoitettujen tapahtumien ohella myös juhluvuoden aikana tuotettuun historia-alan kirjallisuuteen. Vaikka suoranaisesta ”julkaisuturvasta” puhuminen olisi tässä yhteydessä liioiteltua, varsinkin Birgitan kotimaassa Ruotsissa ilmestyi häntä ja hänen sääntökuntaansa koskevia tutkimuksia selvästi edellisvuosia enemmän. Suomessa ei vastaavaan yletty, mikä johtuu tietysti siitä, että aihepiiriä tutkivia on täällä vähemmän.

Molemmien puolen Pohjanlahtea julkaistiin kuitenkin kaksi teosta, joista kumpikin selvästikin tarkoitettiin niin birgittalaistutkimuksen nykytilanteen summauksiksi kuin suurelle yleisölle markkinoitavik-

si tietokirjoiksi. Kirjoilla on eri kirjoittajat, vaikka molempien taustalla vaikuttaneiden kansallisten juhlakomiteoiden kesken muutoin tehtiin yhteistyötä. Suomalaisen juhlakirjan *Pyhä Birgitta – Euroopan kansallispyhimys* ovat toimittaneet Päivi Setälä ja Eva Ahl, ja toimittajien lisäksi teokseen ovat kirjoittaneet Helena Edgren, Tuomas Heikkilä, Henrik Lilius, Kirsi Salonen, Päivi Salmesvuori ja Hilikka-Liisa Vuori.

Verrattuna ruotsalaiseen juhlakirjaan, Per Beskowin ja Annette Landenin toimittamaan artikkeliantologiaan *Birgitta av Vadstena – Pilgrim och profet 1303–1373* suomalainen teos on kooltaan ja ulkoasultaan vaatimattomampi – ikään kuin vertaisi virsikirjaa postilaan – mutta sisältö on pienemmästä kirjoittajakunnasta ja vähäisemmästä sivumäärästä huolimatta monipuolinen. Aihepiiri kattaa Birgitan elämänvaiheet ja ajattelun (Salmesvuori), hänen pyhimyksesijulistamisprosessinsa (Heikkilä), Naantalín luostaria koskevat arkeologiset tutkimukset (Lilius), Birgitan esiintymisen Suomen keskiaikaisessa taiteessa (Edgren), birgittalaisen lauluperinteen (Vuori), Naantalín luostariväkeä koskevat maininnat Vatikaanin katumus-

tuomioistuimessa (Salonen), Birgitan kultin ja vaikutuksen Suomessa (Setälä) sekä pohjoismaisen historiantutkimuksen Birgitasta esittämät tulkinnot (Ahl). Birgitan tekstejä koskevaa filologista tutkimusta lukuun ottamatta artikkelikoelmassa ovat siis edustettuina samat teemat kuin paksummassa ruotsalaisessa sisarteoksessa – Ahlin laatiman historiografisen katsauksen ansiosista suomalainen juhlakirja itse asiassa antaa Birgitan jälkimaineesta ruotsalaista teosta selkeämmän ja seikkaperäisemmän kuvan. Kirjan liitteissä on kronologioiden ja hallitsijalueteloiden ohella lueteltu Suomen Birgitta-kirkot sekä Suomesta tunnetut keskiaikaiset Birgitta-kuvat.

Ensimmäisessä, Päivi Salmesvuoren kirjoittamassa artikkelissa seurataan tietysti Birgitan elämänvaiheita. Tilan aiheuttamien rajoitusten vuoksi Salmesvuori ei pyrikään kirjoittamaan ties kuinka monetta Birgitta-elämäkertaa, vaan keskittyy seuraamaan kehityskulkua, joka sai ruotsalaisen ylimysperheen tyttären lopulta astumaan ulos säätyensä naisille asetuista raameista ja esiintymään julkisesti Jumalan puhetoimena myös Ruotsin rajojen ulkopuolella. Aiheenra-

jauksen vuoksi Birgitan asema äitinä ja hänen suhteensa hänen kahdeksaan lapseensa jää pakostakin taka-alalle. Birgitan läheinen suhde Mariaan on tutkimuskirjallisuudessa usein toistuva aihe, mutta Salmesvuoren artikkelissa tuodaan esille myös marttyyripyhimys Agnesin tärkeä rooli yhtenä Birgitan mielikuvitusystävänä. Koska artikkelissa käsitellään myös Birgitan suhdetta silloiseen kuninkaaseen Maunu Eerikinpoikaan, olisi ehkä ollut paikallaan tuoda korostetummin esille näkijättären ja kuningashuoneen jännittyneitä välejä, jotka tulivat esille mm. Birgitan näkyjen pilkkaamisena. Muutkin suurmiehet toivat esille tyytymättömyyttään yliaktiivisen lesken puheisiin. Kotimaassa virinneen vastustuksen voi katsoa olleen yksi ”työntävistä tekijöistä”, jotka saivat Birgitan tekemään päätöksen jättää kotimaansa ja lähteä Roomaan eli ryhtymään kosmopoliitiksi niin kuin asia artikkelin otsikossa ilmaistaan.

Birgitta julistettiin pyhimykseksi hyvin nopeasti, vajaat kahdeksantoista vuotta kuolemansa jälkeen. Tuomas Heikkilän selvittää pyhimyksesijulistamisprosessin vaiheita ja niiden kytkeytymistä osaksi 1300-luvun lopun sekavaa kirkkopoliittista tilannetta – alkoihan tuolloin katolista kirkkoa ravisuttanut skisma, kun kaksi paavia kilpaili läntisen Euroopan hengellisestä yliheruudesta. Vaikka Heikkilän selostus on tiiviystään huolimatta hyvin seikkaperäinen, artikkelissa olisi voinut tuoda poliittisten käänteiden esittelyn ohella tuoda korostetummin esille sukupuolikäsitysten mer-

kitys ja kardinaali Adam Eastonin rooli, kun Birgitan kanonisoimista pohdittiin Roomassa. Vastustajien mielestään Birgitan ilmestykset eivät voineet olla jumalallista alkuperää mm. sen vuoksi, että aikaisempia sääntökuntia perustaneet miehet olivat joutuneet sommittelemaan sääntönsä omin neuvoin. Kanonisoimisen onnistumisen kannalta oli merkittävää, että Adam Easton asettui Birgitan visioiden puolustajaksi ja laati kirjoituksen, jossa hän mm. esitti näkevänsä Birgitan säännössä käänteisen analogian suhteessa syntiinlankeemus kertomukseen: vaikka oli-kin totta, että nainen eli Eeva toi maailmaan turmiollisen opetuksen, nainen eli Birgitta saattoi tuoda myös ohjeen hyvää elämää varten.

Myös Suomi sai oman birgittalaisluostarin sen jälkeen kun Birgitan sääntökunta alkoi levittäytyä Vadstenan ulkopuolelle. Naantalin luostarin historia on kuitenkin lyhyempi kuin laitoksen nauttima jälkimaine antaa ymmärtää, sillä laitos aloitti toimintansa vasta 1440-luvulla, eikä luostarista ole käytännössä jäljellä muuta kuin luostarikirkko – sekin osaksi erinäköisenä kuin keskiajalla. Luostarialuetta perusteellisesti tutkinut Henrik Lilius esittelee omassa artikkelissaan arkeologisten kaivausten ja arkkitehtonisten tutkimusten perusteella tehtyjä tulkintoja. Lilius jättää avoimeksi, toimiko luostari aluksi puisissa rakennuksissa kuten Markus Hiekkänen on esittänyt.

Kun kirkkorakennukseen on näin astuttu sisälle, on luontevaa, että seuraava artikkeli käsittelee kirkkointeriö-

riä. Helena Edgren käy Naantalin luostarikirkon lisäksi lävitse kaikki Suomen kirkot, joissa on säilynyt birgittalaisuuteen viittaavia elementtejä kuten Birgittaa esittäviä veistoksia ja kalkkimaalauksia. Kuten muut pyhimyksenkuvat, Birgitta-veistoksetkin ovat osaksi tuontitavaraa, osaksi kotimaista tuotantoa. Birgittalaisuuden vaikutuksesta kertova inventaario on tarkasti laadittu, mutta olisi ollut mielenkiintoista lukea enemmän niistä valinta- ja päätösmekanismeista, joilla jonkin tietyn kirkon sisustuksesta päätettiin, eli siitä, miten Birgitta pääsi osaksi ”kalustoa” niinkin monessa kirkossa ja verrattain lyhyessä ajassa.

Pelkkä rakennus krusifikseineen ja kuvineen ei vielä ollut toimiva kirkko, vaan se vaati seurakunnan, joka laulullaan osoitti ylistystä Herralleen. Hilka Vuoren artikkelissa käsitelläänkin birgittalaista lauluperinnettä, ennen muuta sisarten liturgiasta käsin. Artikkelit ei painotu yhteenkään tiettyyn luostariin, vaan tarkastelee niitä ajatuksia ja tarkoituksia, jotka Birgitta ja hänen rippisänsä Petrus Skänningeläinen liittivät nunnien lauluvelvollisuuteen. Tekstien ja nuottiperamenttien ohella Vuori on käyttänyt ”lähteinään” myös Vadstenan ja Naantalin luostarikirkkoja, joita hän luonnehtii akustisilta ominaisuuksiltaan erinomaisiksi laulutiloiksi.

Kirsi Salosen artikkelissa kurkistetaan luostarin muurien taakse ”puhtaan elämän ihmisten” intiimimpään todellisuuteen. Penitentiariaatin arkistoa perusteellisesti tutkinut Salonen on arkistolöytöjensä pohjalta kirjoittanut katsauksen sii-

tä, missä asioissa Naantalin luostarista lähestyttiin paavillista katumustuomioistuinta. Katsaus on kirjan lyhin, vain kolmen aukeaman mittainen, ja se perustuu oikeastaan vain kahteen asiakirjaan, mutta artikkeli sisältää joka tapauksessa täysin uutta tietoa luostarin huonosti tunnetuista sisäisistä oloista. Naantalin luostaria koskeva perimätieto kaivoon heitetyistä nunnien salaisista lapsista pitää ilmeisesti ainakin sen verran paikkansa, että luostaria on ainakin kerran koetellut skandaali, kun päärippi-isänä toimivan pappisveljen havaittiin harjoittaneen haureutta kahden nunnan kanssa. Toinen penitentiarialtelle osoitettu asiakirja on proosallinen kuvaus erään pappisveljen ruumiillisista vaivoista, joiden vuoksi hän kaipasi helpotusta kuoripalvelukseensa. Kummankin tapauksen tarkastelua olisi ehkä voinut syventää sitomalla ne tiukemmin muihin luostaria ja sen asukkaita koskeviin tiedonmurusiin samoin kuin pohtimalla tämennytyyppisten tapausten, varsinkin ensin mainitun, merkitystä luostariyhteisölle.

Päivi Setälä esittää omassa osuudessaan yhteenvetona Birgitan merkityksestä suomalaisille. Käsitellessään Birgitan kultin leviämistä ja sen vaikutusta suomalaiseen kansanperinteeseen hän tulee ottaneeksi esille mielenkiintoisen kysymyksen siitä, miten tieto pyhimyksistä ylipäänsä levisi – virallinen kanonisointihan edellytti kirkon johdon vahvistusta, ja koska paavin kuuria teki päätöksensä luotettavimmiksi katsottujen todistajanlausuntojen eli ihmekertomusten perus-

teella, pyhimystä (tai oikeammin pyhimyskandidaattia) oli pakko ”markkinoida” laajempien kansankerrosten tietoisuuteen. Kuitenkin tietämyksemme siitä, miten tieto Birgitan tai muistakin pyhimyksistä käytännössä saavutti eri seudut ja eri yhteiskuntaryhmät, on suurelta osin vajavainen. Anders Fröjmark on väitöskirjassaan *Mirakler och belgokult – Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992) todennut, että Pohjanlahden länsipuolella nimenomaan aristokratia mutta myös papisto osallistui Birgitan tunnetuksi tekemiseen. Setälän mukaan Suomen sisämaassa, missä kristinusko ei vielä myöhäiskeskiajalla ollut vakiintunut, tehtiin lähetystyötä Birgitan nimissä ja Birgitta sai kansan mielissä saman aseman kuin Neitsyt Maria (s. 173, 177). Birgitalle omistetut kirkot ja häntä esittävät kirkkotaiteen tuotteet epäilemättä edellyttivät papiston myötävaikutusta Suomenkin maakunnissa, mutta tästä on vielä pitkä askel suoranaisten lähetystyön tekemiseen naispyhimyksen nimissä, ja olisikin ollut paikallaan vaikka muita naispyhimyksiä koskevan tutkimuskirjallisuuden avulla selvittää, onko vastaavaa tapahtunut muuallakaan Euroopassa.

Samoin Setälän väite Birgitan rinnastumisesta Neitsyt Mariaan todennäköisesti pelkistää liiaksi kansanomaisen ajattelun monitahoisuutta. Vaikka virallisen Birgitta-kultin ja kansanperinteen sekoittuminen esimerkiksi karhun emoa koskevissa uskomuksissa epäilemättä kertoo karismaattisen naispyhimyksen valloittaneen

suomalaistenkin mieltä, huomiota tulisi kiinnittää hänen kannattajakuntansa sukupuolirakenteeseen: Birgitan esiintyminen toisaalta taitamattomana ompelutöiden tekijänä ja toisaalta karjan suojelijana ovat rooleina toisista irrallaan mutta liittyvät kumpikin ensi sijassa naisten elämänsfääreihin.

Mitä tulee Setälän huomioon siitä, että Varsinais-Suomessa eli Naantalin luostaria lähinnä olevilla seuduilla Birgitta tuntuu Halikossa järjestettäviä Piritan markkinoita lukuun ottamatta puuttuvan alueen kansanperinteestä (s. 174), asiointi ei – toisin kuin Setälä arvelee – ehkä heijastele niinkään sitä, että birgittalaiset ja Suomen papit olisivat myöhäiskeskiajalla keskittyneet levittämään hänen kultiaan silloille ”lähetyalueelle” eli Hämeeseen. Jos selitys pitäisi paikkansa, tällöinhän Naantalin luostari olisi varmastikin saanut suurimman osan maalajoituksistaan Hämeestä eikä Varsinais-Suomesta. Eikä Birgitta olisi esiintynyt niin monessa länsisuomalaisessa kirkossa veistos- tai maalaus-hahmona. Kysymys ei siis todennäköisesti ollutkaan siitä, etteikö Varsinais-Suomessakin olisi levitetty innolla sanaa Birgitan ja etteikö hän olisi esiintynyt myös varsinaissuomalaisessa kansanperinteessä, vaan ehkä siitä, että Naantali samoin kuin muut Suomen uskonnollista keskusta Turkuun lähellä olevat seudut kävivät uuden ajan alussa luterilaistamisprosessin perusteellisemmin kuin kaukaisemmat alueet, missä vanhalla kansanperinteellä oli myöhemminkin enemmän elintilaa.

Vaikka osa Setälän folkloristisesti sävyttyneessä artikkelissaan esittämistä tulkinnoista voidaan kyseenalaistaa ja vaikka ne suurelta osalta perustuvat jo olemassa olevalle tutkimustiedolle kuten Kustaa Viikunan *Vuotuiselle ajantiedolle*, kansanperinteen esittely on hyvin tervetullut muistutus suomalaisen kansanrunouden ja uskomusperinteen hyödyntämisestä keskiajantutkimuksessa. Ruotsalainen juhla-kirja on tässä suhteessa yksipuolisempi ja elitistisempi keskittyessään korkeakulttuuriin – ilmeisesti keskiaikaisten dokumenttien ja taide-esineistön runsaus aiheuttaa sen, että ruotsalaiset tutkijat keskiaikansa historiaa tarkastellessaan unohtavat helpommin suullisen perinteen ja kansanomaisien käsitysten tutkimisen tarjoamat mahdollisuudet.

Eva Ahl tuo lopuksi historiografisessa artikkelissaan kirjan teeman nykyhetken kynnykselle tarkastellessaan, millaisen kuvan pohjoismainen tutkimus on 1800-luvulta alkaen antanut Birgitaasta (vuoden 2003 julkaisusato ei luonnollisestikaan ehtinyt tarkasteluun mukaan). Artikkelissa kiinnitetään huomiota myös kaunokirjailijoiden kuten Eila Pennasen Birgitta-kuvaukseen. Ahl osoittaa varmastikin jokaiselta historiantutkijalta puhutteluvalla tavalla, miten yhdestä menneisyyden yksilöstä esitetyt tulkinnat voivat vaihdella melkoisesti, vaikka lähdaineisto on sama ja vaikka tarkastelijat ovat eläneet periaatteessa samassa kulttuuriympäristössä.

Ahl päättää katsauksensa toteamukseen Birgitalle sälyte-

tystä ekumeenisuuden ja silanrakentajan roolista. Birgitan näkyvä juhlinta Suomessa ja Ruotsissa vuonna 2003 ja varsinkin ruotsalaisen juhla-kirjan painotukset voidaankin nähdä luterilaisuuden keskelle virinneen uuskatolilaisuuden ilmentyminä. Suomalaisen juhla-kirjan alaotsikko ja Setälän kirjoittama esipuhe liittävät artikkelikokoelman kuitenkin pikemminkin suomalaisen kulttuurieliitin tarpeeseen korostaa eurooppalaisuuttaan, mikä on ollut varsin tyypillistä EU-Suomessa. Pyhä Birgitta on saanut useimmilta yksityiskohdiltaan varmastikin iättömän mutta taustaltaan aikasidonnaisen juhla-kirjan tältäkin puolen Pohjanlahtea.

Marko Lamberg

Myöhäis- keskiajan suuri asutus- taantuma

Janken Myrdal: Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse. Södertälje 2003. 269 s.

■ Otsikoin määrätietoisesti kirja-arviointini sanoilla, joista puuttuu dramatiikka ja ihmisseläisyys, vaikka aihe houkuttelee tunnepitoiseen lähestymistapaan. Näin menettelee myös Myrdal sekä otsakkeessa että tekstissä. Sisältö on tiedettä rivistä riviin, ei populaarisaa. Teos käsittelee ensin Euroopan historian tuhoi-

sinta epidemiaa, jonka nimityksekseksi Ruotsissa hitaasti vaikiintui ”suuri kuolema”, *digerdöden*, ja kontinentilla *pestis atra*, musta rutto, jolloin musta viittasi sekä paiseiden väriin että ihmiselämän päivittäisiin järkytyksiin. Mutta Myrdalin tutkimuksen kohteena ovat myös muut peräkkäiset rutto-epidemat aina keskiajan loppuun asti sekä näiden asutukselle ja maataloudelle aiheuttamat ongelmat.

Myrdal ilmoittaa, ettei hän laske tutkittavaan alueeseen mukaan Etelä-Ruotsin tanskalaismaakuntia, koska ne eivät keskiajalla kuuluneet Ruotsiin. Yhtäkaikki hän tarkastelee niitä kuten mitä tahansa Ruotsin maakuntaa, ja näin on ihan oikein, sillä valtiolliset rajat eivät ruton leviämislle olleet todellinen este kuten meret. Saman määritelmän mukaisesti Suomi kuuluu tutkittavaan alueeseen ja mainitaan kirjassa monesti (varsinkin Mika Kallioiseen viitaten) – mutta paria poikkeusta lukuun ottamatta vain 1400- ja alkavan 1500-luvun epidemioiden yhteydessä. Vanhemmassa suomalaisessa kirjallisuudessa puhuttiin pelkän luulon perusteella mustan surman raivoamisesta Suomessa, nykyisin siitä yleisesityksissä kernaasti vaietaan, sillä ainoakaan lähde ei suoranaisesti kerro sen esiintymisestä. Asiakirja vuodelta 1352 varottaa pappeja hakemasta virkoja Ruotsista ja jättämästä Suomea, mutta se ei kertone pappien puutteesta Suomessa vaan voidaan tulkita niin että pelättiin heidän rientävän tuottoisiin, kuoleman kautta vapautuneisiin virkoihin Ruotsissa. Myrdal jättää edel-

lisenkin vaihtoehdon avoimeksi. Suomen säästymiseen viittaa myös ruttotietojen puute Norrlannista sen eteläisimpiä maakuntia lukuun ottamatta.

Enin osa Myrdalin teoksesta on lähdeaineksen selostamista ja lähdekritiikkiä. Ero Ruotsin ja Suomen välillä on – kuten tunnettua – valtava. Kun Suomessa vuosi vuodelta kertova lähdemateriaali alkaa 1540-luvulla melkein tyhjästä, Ruotsissa on monenlaisia – tosin vain paikallisia – sarjoja keskiajalta. Ne ovat osittain kertovia kuten annaalit, kronikat ja päiväkirjat, hautakivien kirjoitukset, lääkintäkirjat ja yksityisten kirjeet. Mutta niissä on myös luotettavampana pidettävään jäänteiden ryhmään kuuluvia: tuomiokirjat, testamentit ja lahjakirjat, kiinnekirjat, kirkon tilit, pietarinpennin (jota Suomessa ei lainkaan maksettu) ja kymmenysten eli kirkollisverojen kantokirjat, Tukholman porvarien omaisuusverojen (*skott*) luettelot. Onpa niissä aatelin maakirjoja ja kirkon väestörekistereitäkin. Välillisesti saadaan asutuksesta tietoja kirkkojen rakentamisvaiheista ja arkeologisista kaivauksista.

Myrdal vertaa eri sarjojen antamia tietoja toisiinsa ja vaatii yleensä ainakin kahden sarjan tarjoamia viitteitä ruton raivoamisesta ennen kuin hän merkitsee ajankohdan ruttovuodeksi. Uskottavuutta vahvistavasta tekijästä kerron esimerkkinä tapauksen, jossa rutto mainitaan kronikassa vaikka suuresti arvostetun profetian mukaan sen olisi pitänyt ilmaantua vain jos poliittinen kehitys olisi ollut tasan päinvastainen kuin se oli. Ruton

ajankohdaksi osoittautuu miltei aina varhaisyyksy. Selitys on Myrdalin mukaan se, että kirppujen bakteerit olivat siihen mennessä ennättäneet tappaa rottakannan ja siirtyivät ihmisiin.

Olenaisesti vaikeampaa kuin määrittää kunkin epidemian ajankohta vuoden ja kuu-kauden tarkkuudella, on arvioida rutton kuolleiden määrä. Tavoitteena on löytää luku, joka ilmaisee lukumääräisesti suhteen normaalikuolleisuuden ja poikkeuksellisen korkean kuolleisuuden välillä. Testamentteja laativat vain ylimpiin yhteiskuntaluokkiin kuuluneet ja vain näitä koski tukholmalainen *skott*-vero. Näiden keskuudessa kuolleisuus oli todennäköisesti matalampi kuin koko väestön, ja näin saadaan liian alhaisia prosenttilukuja. Kvantitatiivisessa tutkimuksessa joudutaan käyttämään mielialoja kuvastavia lähteitä. ”Lahjakirjat eivät mitata kuolleisuutta, vaan rekisteröivät kuolemanajatusten ja kuolemanpelon lisääntymistä.” On ilmiötä kuten linnojen rakentaminen, joka vahvistuu jyrkästi väestötaantuman ollessa voimakkaimmillaan. Sillä ovat syynsä: aatelimahdin nousu.

Kuolleiden määrästä Myrdal esittää näin ollen vain likiarvoja. Siihen on lukijan tyydyttävä ja sekin voi olla uskallettua.

Analyysissään Myrdal joutuu ottamaan kantaa aikaisempaan tutkimukseen, sen metodeihin ja tuloksiin. Joissakin kohdissa hän esittää kritiikkiä, Pohjoismaiden autiotalaprojekti, *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600* (1981) saa monta

paria raippoja. Tekijää itseään on huomautettava virheellisestä terminologiasta (s. 148): ”ylikuolleisuuden” (*överdödlighet*) sanotaan ruttovuosina kymmenkertaistuneen normaali-vuosista. Eihän toki normaali-vuosina ollut mitään ”ylikuolleisuutta”, muutoinhan väestö olisi vähitellen kuihtunut sukupuuttoon. Verrata voi vain ”kuolleisuutta”. Eräissä muissakin kohdissa sana ”kuolleisuus” olisi ollut selkeämpi kuin ”ylikuolleisuus”.

Myrdal yhtyy siihen vallitsevaan käsitykseen, että mustaa surmaa seuranneet 1359–69 ja 1368–69 epidemiat saivat uhrukseen etupäässä lapsia, koska kymmentä vuotta vanhemmat ihmiset olivat edellisessä tai kahdessa edellisessä epidemiasa saavuttaneet immuunisuuden.

Manner-Eurooppaa tutkittaessa on syntynyt teoria, jonka mukaan siellä oli muodostunut liikaväestöä jo ennen mustaa surmaa ja siis siitä riippumatta maatalouden kriisi, jonka ruttoepidemia laukaisi. Näin voi olla, mutta ilmiöillä ei ole mitään syy-yhteyttä. Musta surma saapui Eurooppaan Aasiasta yllätyksenä eikä nälkä ollut sen taustatekijöitä: eri asia on, missä määrin aliravitsemus on voinut lisätä kuolleisuutta.¹ Myrdal ei ota kantaa teoriaan. Vallitsevan käsityksen mukaan Pohjoismaissa autioituivat syrjäseudut

1. Lääketiede laskee paiseruton niihin epidemioihin, joissa potilaan aliravitsemuksen vaikutus on minimaalinen. *Journal of Interdisciplinary History XIV* (1983), sit. Maria C. Nelson (1988) *Society, Health and Population during the Demographic Transition*.

pahemmin kuin rintamaat, koska ihmiset muuttivat hankalien kulkuyhteyksien takaa ja laidhojen peltojen ääreltä vapaaksi tulleihin tasankojen taloihin. Myrdal hyväksyy tämän tulkinnan, mutta lisää siihen ajanjakson lopulla tapahtuneen paluumuuton syrjäseuduille.

Jotta puoleen tai kahteen kolmasosaan vähentynyt väestö olisi kyennyt viljelemään vuosisatojen kuluessa raivatut pellot, maatalouden täytyi uudistua. Myrdal liikkuu näissä kysymyksissä alalla, jonka hän suvereenisti hallitsee. Kun yksivuoroviljelystä siirryttiin kolmivuoroviljelyyn, jossa yksi kolmesta lohokosta on kesantona, väheni työ melkein kolmasosalla. Hevonen valjastettiin muokkaamaan maita, joita oli kuokalla käännetty. Heinää ruvettiin niittämään entistä tehokkaammilla viikatteilla. Ne naapureista, joilla työvoimaa oli säilynyt, auttoivat toisia. Peltoja jätettiin laajalti laituriksi, varsinkin ratsuhevosille. Maan hinta laski, kun viljelijöistä oli kova kysyntä, ja aateli sai tyytyä aiempaa matalampiin vuokriin (*avrad*).

Loputonta väittelyä tultaneen jatkuvasti käymään keskiajan ruttoepidemoista ja niiden seurauksista, mutta sillä joka Myrdalin tutkimuksen jälkeen vielä löytää jotakin kuvaa olennaisesti vaikuttavaa lähdemateriaalia, täytyy olla hyvä tuuri.

Eino Jutikkala

Pintaa syvemmältä

Jari Eilola, Rajapinnoilla. Salitun ja kielletyn määrittelemisen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustauksissa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Bibliotheca historica 81. Helsinki 2003. 381 s.

■ Vuonna 1832 puolusti Elias Lönnrot Keisarillisessa Aleksanterin yliopistossa Helsingissä väitöskirjaansa *Afhandling om Finnarnes magiska Medicin*; osa siitä painettiin uudelleen kymmenen vuotta myöhemmin. Hän viittaa magian rooliin vanhan ajan kansojen keskuudessa ja toteaa sitten:

”Uudemmissa kansoista ovat erikoisesti suomalaiset kuuluisia maagisista taidoistaan. Koska kuitenkin, vaikka nimekkäätkin kirjoittajat ovat aihetta koskettelleet, suomalainen magia on tähän asti jäänyt jokseenkin selvittämättä, olen arvellut maksavan vaivan tehdä tunnetuksi, mitä asiaan liittyvää olen tavannut ollessani kanssakäymisissä kansan kanssa useilla Suomen paikkakunnilla sekä löytänyt tunnetuista kansanrunoista.”

Lönnrot viittaa edeltäjinään Henrik Gabriel Porthaniin, Christian Gananderiin ja Eric Lencqvistiin.¹

Lönnrotin väitöskirja oli no-

peassa aikataulussa laadittu opinnäyte leipäpuun varmistamiseksi. Mutta silti se eroaa aiemmista teemaa käsitelleistä kirjoituksista. Siinä näet pyritään todella ymmärtämään maagista ajattelua, tulkitsemaan empiiristä aineistoa teoreettisen viitekehysten valossa. Ja niin on perinteentutkimuksen laajassa tutkimuskirjossa tehty Lönnrotin jälkeen 170 vuoden ajan. Tuoreimpia teemaa vankasti sivuavia synteesejä on Anna-Leena Siikalan 1992 ilmestynyt *Suomalainen šamanismi – mielikuvien historiaa*. Historiantutkimuksen piirissä Jari Eilolan väitöskirja on järjestyksessä neljäs. Vuonna 1889 julkaisi Rafael Herzberg väitöskirjansa *Vidskepel-sen i Finland på 1600-talet*. Kahdeksaa vuosikymmentä myöhemmin ilmestyi allekirjoittaneen väitöskirja *Pabolaisen liittolaiset* ja 1992 Marko Nenosen väitöskirja *Noituus, taikuus ja noitavainot*.

Historiantutkimus on viime vuosina 'paljastanut' monia aiemmin salaan jääneitä ilmiöitä ja tapahtumia. Noitavainojen kohdalla on yksityiskohdallisen tutkimuksen myötä käynyt tavallaan päinvastoin. Empiirinen tutkimus on esimerkiksi kutistanut voimallisesti arvioita noituudesta kuolemaan tuomittujen lukua. Kun kolme vuosikymmentä sitten arviot liikkuiivat sadoissatuhansissa, nyt kokonaisarvio on noin 50 000 tuomittua. Luvun merkitystä arvioitaessa on syytä muistaa, että tuomiot jakaantuvat monen vuosisadan

1. Elias Lönnrot (1991), *Valitut teokset* 3, toim. Raija Majamaa, SKS 551, Pieksämäki (1991), 24.

mittaiselle jaksolle, 1400-luvun lopulta 1700-luvulle. Kuvaavaa tutkimustilanteelle myös on hiljattain ilmestynyt Rainer Deckerin tutkimus *Die Päpste und die Hexen. Aus den geheimen Akten der Inquisition* (Primus Verlag, Darmstadt 2003). Siinä käytetään Vatikaanin arkistossa vuoteen 1998 asti sallassa pidettyjä asiakirjoja. Ehkä suurin 'paljastus' on se, että paavien rooli noituuden juurimisessa osoittautuu tuiki vähäiseksi. Vertauskohteeksi voi ajatella esimerkiksi sitä, mitä viime vuosina on ilmennyt Vatikaanin suhtautumisesta Kollmannen valtakunnan juutalaisvainoihin.

Kaikissa kolmessa edellä mainitussa historian alan väitöskirjassa on yhteistä se, että niissä keskitytään noituutta ja taikuutta koskeviin oikeudenkäynteihin. Eilolan tutkimuksessa on toisin.

Tutkimuksen pääotsikko *Rajapinnoilla* kuvaa hyvin hänen otettaan, joka on monitieteinen sanan aidossa merkityksessä. Tekijä ei ole lähtenyt kokoamaan mahdollisimman runsasta empiirisistä aineista noitaoikeudenkäynneistä; Suomea ajatellen ovat Timo Kervinen ja Marko Nenonen itse asiassa jo koonneet varsin kattavan aineiston (1994). Eilolan tutkimuksen empiirisessä keskiössä on 81 oikeustapausta kolmesta kaupungista, emämaan Gävlestä sekä Uudestakaarlepystä ja Vaasasta. Tämän ohella hänellä kyllä on laaja tutkimuskirjallisuuden pohjalta saatu vertailuaineisto niin Suomesta ja emämaasta kuin muualtakin. Mutta pääroolissa ovat työssä joka tapauksessa tulkinnat. Niitä rakentaessaan

Eilola on hyödyntänyt niin perinteentutkimuksen ja kulttuuriantropologian kuin uskontotieteen ja psykologiankin antia. Konkreettisesti näkyy tulkinnan ensisijaisuus parhaiten tutkimuksen lähdeluettelosta. Arkistolähteet sopivat siinä yhdelle sivulle, kun taas kirjallisuusluettelo vie 19 sivua!

Kun kysymys ei ole ajallisesti etenevästä tapauskuvauksesta tai kerronnasta, tekijä ei ole voinut rakentaa dispositiotaan minkään helpon kaavan mukaan. Hän on rajannut varsinaiset käsittelyluvut kolmeen. Kun jokaisessa pääluvussa viitataan samoihin konkreettisiin tapauksiin Gävlessä, Uudessakaarlepypyssä ja Vaasassa, tämä asettaa suuria esitysteknisiä pulmia, jotta lukija ei työläännä toistoihin. Käsittääkseni on tekijä onnistunut varsin hyvin välttämään turhaa kertausta.

Tekijä luonnehtii hyvin päälähdettään oikeuden pöytäkirjoja lähdekriittisessä mielessä. Sen sijaan jää kaipaamaan tarkempaa ajallisen perspektiivin hahmottamista ja Eilolan tutkimusajankohdan sijoittamista siihen. Hän viittaa hieman epämääräisesti 'keskiaikaisiin käsityksiin'. Toteamus (s. 197), jonka mukaan "kirkon opetuksen taustalla oli jo keskiajan lopulta alkanut maailmanlopun tunnelma ...", on virhepäätelmä, sillä maailmanloppua odotettiin vankasti jo esim. 900-luvun lopulla, ensimmäisen kristillisen vuosituhannen alkaessa täytyä. Samoin olisi ollut syytä pohtia tarkemmin islantilaisien saagojen lähdearvoa tässä yhteydessä.

1500-luvun osalta ei ole

käytettävissä tuomiokirjojen veroista lähdesarjaa, ja 1700-luku on noituuden ja taikuuden näkökulmasta Suomessa vielä parhaastaan tutkimatta, ja niitä koskevien oikeudenkäyntien määrä oli varmasti vähäisempi kuin edellisellä vuosisadalla. Niinpä tekijän olisi ollut aiheellista korostaa, että 1600-luvun jälkipuoli on poikkeuksellinen kausi nimenomaan kansanperinteen tutkimuksen näkökulmasta; noitaoikeudenkäynnit mahdollistavat niin sanotusti reaaliaikaisten käsitysten esiin kerimisen.

Pitempää perspektiiviä jää hieman kaipaamaan myös tekijän pohdintoihin taikuuden ja noituuden kiinnittymisestä eri elämäntilanteisiin. Sinänsä on Eilolan esitys kyllä oivaltavaa pohdintaa. On käsittääkseni riittävästi näyttöä taikuuden ja noituuden liittymisestä pyyntikulttuuriin ja maatalouteen, erityisesti karjanhoitoon. Mutta sen sijaan ei liene vakuuttavaa näyttöä siitä, että noituus olisi milloinkaan kytkeytynyt kiinteästi käsityöhön ja kauppaan. Myöskään Eilolan koorama aineisto ei sellaista tarjoa.

Kotitalous on viime vuosikymmeninä ollut kaikkialla Euroopassa intensiivisen tutkimuksen kohteena. Pääosa tutkimuksesta on ollut kotitalouksien/perheiden rakenteisiin keskittynyttä. Tämä tutkimus on myös Eilolan päättelyn kannalta ollut tärkeää. Mutta joka tapauksessa hän on itse lähtenyt tutkailemaan ajan kotitalouksia niiden jäsenten keskinäissuhteiden näkövinkkelistä ja laajentanut näkökulman koko yhteiskuntaan. Viimeksi mainittu seikka näkyy kootusti

kuviossa 5 (s. 196). Se on rakennettu oivaltavasti ja toimii hyvin tekijän esittämien tulkin-tojen pohjana. Sen sijaan on syytä esittää varauksia Eilolan päättelyyn, jonka mukaan itä- ja länsisuomalaisten noitaioikeudenkäyntien (tekijä käyttää tässä epähuomiossa käsitettä 'noitavainot') luonteen erilaisuus selittyy osaltaan kotitalouksien rakenteen erilaisuudella. Tosin hän puhuukin siitä vain yhtenä selittävästä tekijänä.

Pääluvussa 'Noidaksi leimautumisen sosiaalinen prosessi' on keskeinen seikka painopisteen siirtäminen yksilöiden välisestä konfliktista laajempaan sosiaaliseen konfliktiin. Tekijä ruotii osuvasti yksilöihin sitoutunutta tutkimusnäkökulmaa. Olisi kyllä ollut paikallaan todeta, että tätä näkökulmaa on kritisoitu jo kauan; mainittakoon vain tunnetun sosiologin Norbert Eliaksen aikanaan esittämä kritiikki.

Jos Eilolan tutkimusotteelle etsii vertauskohtaa suomalaisen historian tutkimuksen piiristä, niin lähinnä mieleeni tulee Pentti Renvallin tutkimus *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa* (1949). Monien yhtymäkohtien ohella tutkimukset kyllä myös eroavat lähtökohdissaan selvästi. Siinä missä Renvall tukeutuu vahvasti kehityopsykologiseen viitekehykseen, Eilola välttää sitoutumista johonkin kaiken kattavaan malliin. Hänen ihmiskuvansa on pitkälti toinen kuin Renvallin.

Antero Heikkinen

Ansiokasta rajaseutututkimusta

Jukka Kokkonen: Rajaseutu liikkeessä. Kainuun ja Pielisen Karjalan asukkaiden kontaktit Venäjän Karjalaan kreivin ajasta sarkasotaan (1650–1712). Bibliotheca Historica 79, SKS, Helsinki 2002. 439 s.

■ Jukka Kokkonen tarkastelee väitöskirjassaan asukkaiden vuorovaikutussuhteita rajan yli Pielisen Karjalan ja Kainuun sekä Venäjän Karjalan välillä. Viimeksi mainitun alueen historia on Suomessa heikommin tunnettu, vaikka alueen taloudellinen ja kulttuurinen merkitys Lapille, Kainuulle ja Pohjois-Karjalalle on ollut huomattava. Tutkimuksen antama kuva vanhoista kulkureiteistä onkin hyödyllistä taustatietoa myös Kostamuksesta itään suuntaavalle matkailijalle. Kokkonen lähtee liikkeelle laveasta "kontaktin" käsitteestä, mutta hän rajannut tarkastelun kulkureitteihin, maa- ja raja-kauppaan sekä konfliktinratkaisuun. Valittu kysymyksenasettelu on laaja, vaikka tekijä on jättänyt työekonomisista syistä muuttoliikkeen ja karkulaisuuden vähemmälle huomiolle.

Nuoremman polven tutkijoiden väitöskirjojen rakenne antaa osaltaan viitteitä tiedeyhteisön ja laitosten yleisemmistä suuntauksista, sillä opin- näytteet sisältävät eri suhteis-

sa vanhaa ja uutta, lainattua ja omaperäistä. Jukka Kokkonen detaljeihin paneutuva käsitteilytapa paljastaa tekijän ponnistavan "perinteisestä", lähde-empiristisestä historiantutkimuksesta. Renvoitujen tuomiokirjojen ja reistratuuran jäljennösten systemaattinen läpikäynti sekä tilaineiston ja hallinnollisen kirjeenvaihdon analysointi ovat vaativaa ja aikaa vievää, mutta parhaimmillaan palkitsevaa perustutkimusta.

Pelkkä faktojen vyöryttäminen ilman tutkimusta jäsentävää teorettista pohjaa on joskus piinallista luettavaa. Tämän vaaran Kokkonen onneksi välttää. Metodisia lähtökoh- tia esitellessään Kokkonen tukeutuu keskusteluun mikrohistoriasta, kuten "tavallisten ihmisten" elämää sivuavassa tutkimuksessa asiaan on jo jonkin aikaa kuulunut. Mikrohistoriassa on perimmältään kysymys arkipäivän toimintaa jäsentävien voimien ja rakenteiden selvittämisestä. Kunnollisesti toteutettuna mikrohistorian ohjelma on tutkimuksellisesti paljon vaativampi kuin joskus esitetään. Lukuisat ta- pahtumakulut ja henkilöt eivät jää Kokkonen työssä irrallisiksi. Kun johdantotapaus kertoo kauppiaan ryöstöstä, nähdään kirjassa tämän jälkeen paljon vaivaa sen selvittämiseen, mitä kauppa ja rahatalous tänä aikakautena merkitsivät.

Vaatimus kansallisten ja paikallisten aiheiden sitomisesta kansainväliseen tutkimukseen on näkynyt positiivisella tavalla näköalojen laajentumisena. Samalla ammattitutkijaksi tähtäävältä on alettu edellyttää tutkimusaiheen kannalta merkittävien lähitieteiden perus-

tuntemusta. Turhan usein monitieteisyys jää fraasiksi, jota käytetään kullisien pystyttämiseen apurahahakemuksissa. Jukka Kokkonen on löytänyt luontevaksi keskustelukomppanikseen poliittisen maantieteen, jonka piirissä on pohdittu rajojen merkitystä ja erilaisia rajaseutukulttuureita ihmisryhmien vuorovaikutuksen kannalta. Osallistuminen laajempaan keskusteluun ei uhkaa historian tutkimuksen identiteettiä tai avaa ovia teoreettiselle reduktionismille, vaan se on välttämätön keino kriittisesti tuotetun historiallisen tiedon ja koko historian tutkimuksen relevanssin nostamiseksi.

Väitöskirjan voi epäilemättä koota suppeammallakin kysymyksenasettelulla ja aineistolla. Toisaalta katseen liika kaventaminen heti alussa voi vaikeuttaa ilmiöiden historiallisen kontekstin hahmottamista. Erityisen tärkeää on tuoda onnistuneesti esille toimintajäsentävät instituutiot, toimintatapojen järjestelmät. Tämä on vaativampi tavoite kuin pelkkä organisaatioiden tai tapahtumahistorian kuvaaminen. Kokkonen tutkimuksessa esiin nousee erityisesti kaksi monitahoista 1600-luvun rajaseudun ihmistä kosketanutta instituutiota: maakauppa ja rajarauha.

Rajojen historia varhaisella uudella ajalla oli oleellinen osa modernin valtion syntyä. 1600-luvulla rajalaitosta myöhemmässä mielessä ei vielä ollut. Ruotsin valtakunnan itäraja oli pohjoisessa lähinnä vyöhykkeenomainen raja-alue, joka oli yhtä aikaa jyrkkä ja avoin: nautintaoikeuksien rajojen loukkaamattomuudesta pidet-

tiin tiukasti kiinni, mutta kulku rajan yli oli varsin vapaata. Tiiviit kauppuosuudet sitoivat alueiden asukkaat toisiinsa. Pohjoinen meritie Euroopasta Venäjälle avautui 1500-luvun loppupuolella, mikä toi myös kangaslaatuja kirjon ja eksoottiset mausteet Kainuuseen ja Pielisen Karjalaan asti. Vietnanmeren keskus oli Solovetskin luostari, jonka alaisuudessa toimi mittava suolatuotanto. Itään ja Jäämeren kautta Eurooppaan päin vietiin mm. turkiksia. Tuoteryhmät ja kauppiat käydään läpi teoksessa jopa uuvuttavan seikkaperäisesti, paikallishistorioitsijoiden virheitä oikaisten. Vapaa maakauppa soti merkantilismin aikakauden periaatteita vastaan, mutta käytännössä kruunun virkamiehet näkivät sen olevan enemmän hyödyksi kuin haitaksi paikalliselle taloudelle. Kaupan keskuksiksi perustetuista kaupungeista Kajaani koki lyhyen kukoistuskautensa 1600-luvun loppupuolella, kun sen sijaan nykyisen Lieksan edeltäjä Brahea purettiin ja kynnettiin pelloksi samoihin aikoihin. Vilkkaan kaupan myötä rahan käyttö vaihdon välineenä näyttää olleen yleisempää kuin aiemmin on esitetty.

Rajarahainstituutiolla oli pitkät historialliset juuret, ja vastaavia järjestelyjä tehtiin esimerkiksi Ruotsin ja Tanskan välisellä rauhattomalla raja-alueella. Keskusvalta oli liian heikko suojelemaan asukkaita, jotka järjestelivät paikallisia sopimuksia suoraan rajan toisella puolella asuvien kanssa. Paikallisiin rajarauhoihin turvautuminen oli usein välttämättömä myös kruunun kannalta,

etenkin jos valtakunta oli joutumassa sotaan usealla eri rintamalla. Kainuussa välittäjinä toimivat sanomamiehet, jotka olivat yleensä yhteisössään vakavaraisia, arvostettuja talonpoikia. Kokkonen esittää muutamia erinomaisen valaisevia esimerkkejä tämän instituution olemassaolosta, josta tunnetaan merkkejä vielä Kustaa III:n sodan ajoilta 1700-luvun lopulta. 1650-luvun puolivälissä poliittinen tilanne Ruotsin ja Venäjän välillä kiristyi. Kesäkuussa 1656 hyrynsalmelainen talonpoika kuuli "venäläiseltä" tuttavaltaan, että venäläiset olivat hyökkäysvalmiudessa. Miehet sopivat varoittavansa toisiaan mahdollisista hyökkäyksistä.

Tässä yhteydessä mainitaan käsite "pyhä veljeys", jolla ilmaistiin rituaalista sukulaisuutta. Käytäntö kuvastaa aikakauden ajattelulle tyypillistä vastavuoroisuuden periaatetta, jonka mukaan sosiaalinen suhde ja tehty sopimus oli pyhä. Yhtä ehdoton ja vakaviin seurauksiin johtava oli usein myös tämän suhteen tai sopimuksen irtisanominen. Kokkonen luonnehtii vastaavasti rajaseudun asukkaiden suhdetta käsitteellä "ambivalentti". Ainakin mainitsemisen arvoinen keskustelu rajaproblematiikan kannalta olisi ollut "pyhän" käsitteeseen liittyviä kulttuurisia rajanvetoja käsittelevä tutkimus, jota Suomessa ovat edustaneet Asko Vilkkunan ja Veikko Antosen väitöskirjat.

Kaupan ja konfliktinratkaisun yhteyksien ymmärtämisen tärkeyden tekijä osoittaa esimerkiksi eritellessään kevättalvella 1712 syttynyttä "sarkasotaa". Kärhämä sai alkunsa ve-

näläiskauppiailta takavarikoituista kankaista. Venäläiset hävittivät kostona Kajaanin kaupungin. Kun sodan taustoja kesällä käsiteltiin Paltamon pappilassa pidetyillä tutkintakäräjillä, ilmestyi paikalle yllättäen vastapuolen keskeinen toimija Hilippa Simonpoika kumppaneineen, ilmeisesti aikomuksenaan vahvistaa rajarauha. Majuri Simon Affleck – kuuluisa verovouti ”Simo Hurta” – antoi vangituttaa venäläiset, joilla ei vihollisina pitänyt olla asiaa Ruotsin valtakunnan maaperälle. Hilippa pakeni vangitsijoiltaan hämmästyttävän helposti ja laiminlyönnistä vastuulliseksi todettu varusmestari sai kuolemantuomion, vaikkakin Kajaanin linnan komendantti vapautti varusmestarin tuomion julistamisen jälkeen. Kokkonen päättelee ilmeisen osuvasti, ettei venäläisten saapuminen ja sen oikeutus liene ollut epäselvää muille kuin ”virkaintoiselle” majurille. 1600-luvulla toimintamalli oli tuttu yhdestä rajan yli taapahtuneen karkuruuden muodosta, henkirikoksista. Surmaa ja pakeni joskus helposti vartijoiltaan, jos paikallisyhteisössä haluttiin tekijän säästävän päänsä.

Kokkosen parhaimmillaan varsin vetävässä kerronnassa tutkijan ihmisten toiminnalle antamat merkitykset vaikuttavat pääosin uskottavilta. Epäily tosin herää kerran kirja loppupuolella, kun tekijä kertoo ”elämässään väärälle raiteelle luiskahtaneen” sotkamolaisen maakauppiaan Antti Pekanpoika Laukkasen tarinan. Kokkosen mukaan Laukkanen alkoi ”erkaantua kristinuskosta todennäköisesti psyykkisten vai-

vojensa seurauksena” ja ”uralaan epäonnistunut” maakauppias vajosi jopa ”psykoosiin”. Foucaultlainen tutkija asettaisi kysymyksen Laukkasen mahdollisesta hulluudesta todennäköisesti toisin. Antti Laukkasen käytös ja puheet tuhopolttoineen ja jumalankieltämisineen oli yleisempikin reagoititapa niiden 1600-luvulla ihmisten kohdalla, jotka kokivat itsensä maailman ja vallan hylkiöiksi. Ilmiö on tuttu noituudesta syytettyjen kohdalla.

Jukka Kokkonen tuo avoimesti aihevalintansa aika- ja tutkijasidonnaisuuden. Esipuhetta lukemattakin käy selväksi, että väitöskirjan tekemiselle on tässä tapauksessa ollut syvempi motivaatio kuin pelkkä meritoituminen. Väistämättä tulee mieleen havainto Suomen historian oppiaineen kokeneesta, nyt jo paljolti täysin palvelleesta professorikunnasta ja aihevalintojen alueellisuudesta: pohjalainen on kirjoittanut Pohjanmaasta ja karjalainen Karjalasta. Nykyaikaistettuna tämä traditio on edelleen elinvoimainen. Moneen suuntaan avautuvan tutkimuksen substanssi ja kiinnostava, nykyihmistä koskettava kysymyksenasettelu painavat toivottavasti edelleen tutkimusaluetta tai väkinäistä ”eurooppalaisuutta” enemmän. Jukka Kokkosen väitöskirjaa voi huoletta pitää kansainvälisen tason lisänä rajaseutuproblematiikkaan.

Olli Matikainen

Suomen sodan luonne

Markku Jokisipilä: Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin–Ribbentropin sopimus. SKS, Bibliotheca Historica 84, Helsinki 2004. 471 s., kuvitettu.

■ Markku Jokisipilän väitöskirjan aihetta pidän sangen onnistuneena. Vaikka asiasta on kirjoitettu paljon, sitä on yleensä lähestytty varsin apologettisesti tai turhaan vikoillen. Asian kriittinen ja perusteellinen uudelleen käsittely on siksi tarpeen vaatima. Kysymyksen asettelu on hyvä ja terävä. Kun kansalliselta kannalta on korostettu Suomen olleen vain Saksan aseveli, tieteen kannalta on hyvä tarkastella, menikö yhteistyö joissakin suhteissa kenties pitemmälle. Saksa ja Neuvostoliitto ovat laskeneet Suomen Hitlerin suoranaiseksi liittolaiseksi. On aiheellista tutkia, minkä verran väitteissä on perää, minkä verran ei. Kysymys Rytin–Ribbentropin sopimuksesta on sopiva laaja yksityiskohta, jonka avulla erillissotateesiin voidaan todella syventyä.

Teoksen dispositio on asiallinen. Se jakautuu kahdeksaan suureen osioon, yhteensä 19 päälukuun, joiden nimet ovat tavanomaisen tyyliisiä. Sen sijaan alaluvuissa on kaunokirjallista ja nuorekasta lennokkuutta, joka näissä yhteyksissä yllättää.

Lähdekatsaus on tavan-

omainen, mutta sen lopussa oleva luettelo arkistolähteistä, joita on etsitty mutta ei ole löydetty tai saatu käyttöön, on arvokas. Parikin kirjaa kirjoittaneen Saksan lehdistöattasea Hans Metzgerin paperit ovat ehkä mielenkiintoisimmat: ne ovat mahdollisesti sukulaisilla, jotka ovat ne joko hävittäneet tai jättäneet taakseen. – Katsoukseen aikaisemmasta tutkimuksesta ei ole huomauttamista. Olen itsekin jo ehtinyt katsoa, että kysymyksiä olisi tarpeeksi tutkittu, mutta – kuten tekijä huomauttaa – joutunut käytännössä luopumaan kannastani. Tutkimusta kyllä riittää, mutta ehkä kuitenkin enemmän uusien katsomusten kuin uusien lähteiden takia. Kun Suomessa on korostettu, että kesän 1944 ”torjuntavoitto” (Adolf Ehrnrooth 1994) oli pääasiassa omaa sotaamme, se on lopulta vain osatotuus.

Viime aikojen tutkimuksessa myös Suomen taloudellinen riippuvuus Saksasta on korostunut. Varsinaisia liittosopimuksia ei Suomen ohella ollut Unkarilla ja Romaniallaakaan. Monet eri valtiot olivat hyvinkin erilaisessa asemassa Saksan-suhteissaan, ja yhteistä oli vain pelko Saksan hegemoniasta, jota myötäsukaisuudella lievennettiin. Saksan nykyisin hyvin tunnetun sisäisen kehityksen huomioon ottaminen on meillä ollut vaatimattomaa. Jokisipilä tuo siitä esille uutta tietoa.

Toisessa osiossa ”Pilvet kerräntyvät” esitellään hyvin Saksan ulkopoliittista koneistoa 1942–43. Koska osoittautuu, että ”sotilastie” oli diplomaattien veroinen, usein parempikin kanava Saksaan, olisi ollut

syytä tehdä siitä jo alkuun muutaman sivun katsaus ja esikuntien kaavakuva. Olisi ollut syytä esittää näitä kahta tietä, koska niihin myöhemmissä luvuissa joudutaan sekä monesti että ansiokkaasti palaamaan.

Aseveljeyden luonteen vähittäinen muutos sodan edistyessä on hyvin esitetty. Itse olisin korostanut Hitlerin ja Himmlerin rotufanatismia enemmän kuin teoksessa esitetään. Talvisotahan sai saksalaiset päättämään, että suomalaisissa oli enemmän germanivertä kuin suomen ruotsinkielisten määrä näytti; urhoollisuuden takia meistä tuli Andreas Hillgruberin mukaan ”kunnia-arjalaisia” (Aira Kemiläinen). Rotuajattelusta tuli kuitenkin Hitlerille itselleen eräs tuhon siemen.

Näyttää vahvasti siltä, että nimenomaan talousasioissa *Auswärtiges Amt*lle jäi enemmän liikkumatilaa kuin ulkopoliittikan muilla aloilla. Niinpä Saksan ja Neuvostoliiton välinen Ribbentrop-sopimus 23.8.1939, joka koski pääasiassa talousasioita, oli *Auswärtiges Amt*in neuvottelema. Hitler ei näet syvimältäään välittänyt talousasioista, vaan jätti ne apulaistensa hoidettaviksi. Se on sitovasti todistettu Heinrich Schwendemannin vanhaa Ribbentrop-sopimusta koskevassa tutkimuksessa *Wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen der Deutschen Reich und Die Sowjetunion 1939 bis 1942* (1993). Selvä analogia vuoteen 1944 ja Suomeen on olemassa. Jälkimmäiselläkin kerralla Ribbentropille jäi liikkumatilaa nimenomaan siksi, että Hitler vähätteli talousasioita.¹

Kolmas osio ”USA:n välitystarjous” kertoo siitä, kuinka ulkoministeri Ramsayn (ja myös Mannerheimin, joka sitä kannatti) rehellisyys kostautui, kun hän tunnusti 25.3.1943 Suomen Amerikan-suhteet Saksassa. Se johti vain siihen, mikä pitkään oli vältetty, nimittäin vaatimukseen poliittisen liittosopimuksen tekemisestä. Ribbentrop painosti Suomea sillä, että Hitler olisi nyt ollut liittosopimusvaatimusten takana. Jokisipilä on suorittanut laajoja arkistotutkimuksia ja useita haastatteluita todetakseen onko näin, mutta vetänyt vesiperän. Hän siis päättelee, että Ribbentrop ensi kerran bluffasi. Saksa kutsui kuitenkin Helsingin-lähettiläänsä Blücherin mielenosoituksellisesti kotiin. Ulkopoliittinen kriisi jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi.

Ribbentropin aseman perimmäinen heikkous näkyi myös hänen ”Euroopan yhdysvaltojen” suunnitelmansa huonossa edistymisessä. Hän mainosti vuodesta 1940 alkaen tulevaa liittoa Euroopan valtioiden kesken ja julkaisi siitä suunnitelmankin 21.3.1943. Euroopan kansallissosialistiset valtiot – pangermanismin eli eurofasismin kannattajatkin – olisivat kuitenkin halunneet sen tasapuoliseksi, kirjoitetuin säännöin määritellyksi liitoksi, eikä vain Saksan pelkäksi myötäilijäksi. Hitler kuitenkin lykkäsi kaikki käytännön järjestelyt sodan jälkeen, eikä Ribbentrop näin saanut ketään kannalleen. Muun muassa Mussolini teki 7.–10.4.1943 asiasta esityksen; samoin Norja, Hollanti ja Romania, eri aikoina mutta kaikki turhaan.² Ajatus siis kariutui.

Neljäs osio ”Kädenvääntö paktista” kertoo Saksan sopimusvaatimuksista ja niiden raukeamisesta. Selvemmin kuin ennen näkyy, kuinka ”sotilaslinja” ja diplomaattilinja erosivat toisistaan. Ribbentrop jatkoi ankarasti Suomea velvoittavan liittosopimuksen vaatimista. Vaikean viljatilanteen avulla hän sai jo eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan taipumaan asiaan. Mannerheim lähetti kuitenkin Talvelan Berchtesgadeniin. Vaikka hän ei saanutkaan tavata Hitleriä, Keitel ja Jodl vakuuttivat hänelle, että kaikki oli ennallaan ja hyvin. Mannerheim voi näin toukokuussa tyrmätä Ribbentropin vaatimukset, mikä oli Blücherillekin helpotus.

Kun Saksan tyytymättömyys kuitenkin jatkui, esim. SAK:n rauhankirjelmän vuoksi 8.5., suomalaiset vastasivat lähettämällä saksalaisille Linkomiehen puheen kaatuneiden muistopäivänä 16.5. ja Mannerheimin samoin julkaiseman puolustustaktisen päiväkäskyn. Ribbentropin aikoessa käyttää viljatilannetta painostukseen, Suomen hallitus selvittikin julkisesti luottavansa Saksan vilja-apuun, mikä käänsi tilanteen pääläelleen. Jos tässä tilanteessa painostusta olisi jatkettu, mahdollinen nälänhätä olisi Suomessa pantu kokonaan saksalaisten tiliin. Tätä Saksan kauppavaltuuskunta (esim. Clodius ja Snurre) neuvoivat kaikin tavoin välttämään, mikä tapahtuikin.

Mannerheim onnistui vielä heinäkuun alulla 1943 hajottamaan – tukeutuen Hitleriin, joka oli keskittynyt Saksan viimeiseen suureen hyökkäysoperaatioon Zitadelleen Kurs-

kin luona – koko suomalaisen SS-pataljoonan, joka näissä oloissa oli käynyt jo tarpeettomaksi.

Suomen selvän käänteen ajankohta on voinut johtua myös laajemmista maailmanhistoriallisista taustoista. Nykyisin nimittäin tiedetään, että Saksalla ja Neuvostoliitolla oli keväällä 1943 salaisia rauhantunnusteluja Tukholman kautta. Suomessa niistä tiedusteltiin Saksan pohjoisen ilmakomentajan, kenraali Stumpffin ja Lapin maaherra Hillilän kautta 23.6.1943 ainakin presidentti Rytin mielipidettä. Kun Hitler kuitenkin yritti vielä parantaa 5.7. alkaneen Operaatio Zitadellen avulla neuvotteluasemaansa, mutta hävisi heinäkuussa tämän ”Kurskin taistelun”, yhteys katkesi. Tämä Ohto Mannisen selvittämä käänne puuttuu Jokisipilän muuten hyvin monipuolisesta esityksestä.³

Viides osio ”Pitkä suvantovaihe” koskee liittosopimuskiistan kehitystä noin vuoden aikana kevästä 1943 kesään 1944. Osoittautuu, että Blücher Saksassa olonsa aikana ymmärsi muistioissaan Suomea paljon pitemmälle kuin julkisesti saattoi. Mannerheim suoritti em. Suomen SS-pataljoonan hajottamisen itsenäisesti, asiaa ennalta hallitukselta kysymättä. Hallitus kyllä ymmärsi, että se oli tullut syrjäytetyksi, mutta tyytyi taas kohtaloonsa. Yksityshenkilöt perustivat Suomalais-amerikkalaisen yhdistyksen 1.7.1943, mikä osoitti Suomen etäännytmishalua ja harmitti suuresti diktatuurimaan ulkoministeriötä. Ribbentrop oli kuitenkin paitsiossa.

Puute Jokisipilän esitykses-

sä mielestäni on, että siinä ei oteta huomioon Suomen johdoryhmän keväällä 1943 muutunutta asennetta koko hallitusta ja erityisesti eduskuntaa kohtaan, joka melkein kaksi vuotta oli ollut syrjässä ulkopolitiikan reaalisesta päätöksenteosta. Nyt eduskunta sai jälleen keskustella asioista varsinkin pääsiäisen aikaan 1944 laajasti, niin että Suomen päätös kesän 1944 taisteluista syntyi oikeassa demokraattisessa järjestyksessä. Se oli eduskunnan aivan laillisin muodoin tekemä päätös. Kesän 1944 taistelu oli tulos kansallisesta päätöksenteosta, se oli yhteinen tahtomme.

Uuteen vaiheeseen aseveljeys tuli, kun Suomi keväällä 1944 alkoi tunnustella Yhdysvaltojen kautta rauhan mahdollisuuksia. Niitä vastustaakseen Hitler jopa antoi *Stockholms Tidningarille* 19.3.1944 harvinaisen haastattelun, kuinka Neuvostoliiton rauhanlupaukset olivat petollisia. Kansan turva oli vain sen oma voima. Niin toki suomalaisetkin ajattelivat. – Tässä yhteydessä tekijä julkistaa ensi kertaa suomeksi DDR:n tutkijain venäläisiin lähteisiin perustuvan sensaatiomaisen väitteen, kuinka Saksan ylin sotilasjohto olisi jo

1. Koko Euroopassa on viime vuosikymmenellä ollut nähtävissä trendi, että sotataloushistoria on nostettu erääksi tärkeäksi tapauskulun esityksperusteeksi. Englannissa tunnetuimpana esimerkkinä voi mainita Alain Millward (useita teoksia 1970–93), DDR:ssä *Dietrich Eichholz* osa II (1985), meillä *E. O. Tirronen*, sarjassa Suomen Sota Osa 11 (1975).

2. Vrt. *Hans Werner Neulen* (1985) ja (1987); *Mauno Jokipii* (2002) 99 ja 381–382.)

3. Ohto Manninen (1994) *Molotovin cocktail – Hitlerin sateenvarjo*.

syyskuussa 1943 ajatellut onnettomuuksien tullen keskittyä Keski-Euroopan puolustukseen ja hylätä kaikki sivualueet, mm. Suomen, Norjan, Italian ja Etelä-Balkanin.

Kuudes osio ”Rytin–Ribbentropin sopimus” on väitöskirjassa keskeisin. Selvemmin kuin aikaisemmin siinä näkyy, kuinka sotilaslinjasta ja Mannerheimista tuli tärkein ratkaisija kesän 1944 ulkopoliittisessäkin kriisissä, ei hallituksesta ja diplomaateista.

Neuvostoliiton valtava hyökkäys Kannaksella 9.–10.6. alkaen on hyvin kuvattu, samoin Mannerheimin suora avunpyyntö Saksalle 12.6. Eniten uutta on keskustelussa, oliko suomalaisten vetäytyminen Kannakselta, Aunuksesta ja Maaselästä suomalaisten oma ratkaisu vai saksalaisten suositus. Kannaksen rintaman uusi yhteinen komentokeskus, jonka johtoon tuli kenraali Oesch, on ilmeisesti Erfurthin ehdotus. Sen sijaan näyttää, että yhtäaikainen vetäytyminen olisi Heinrichsin ajatus, kun taas Warlimont epäili sitä. Mannerheimin tehdessä 16.6. erittäin raskaan mutta lopulta onnistuneen ratkaisunsa Itä-Karjalan tyhjentämisestä taistelematta, valmiit linnoituslinjat silleen jättäen, Ryti oli läsnä Mikkelisissä keskustelemassa yleistilanteesta. Olisi ihme, jos Mannerheim ei olisi turvannut selkäänsä ottamalla presidentinkin näin suureen asiaan mukaan. Ajatus oli, että ahtaalla Kannaksella ei voinut luopua yhtenäisestä linjasta, mutta laajassa Itä-Karjalassa voitaisiin menestyksellä taistella myös avomaastossa, kuten jo 1941 oli tehty.

Ribbentrop oli myöhemmin

sitä mieltä, että Mannerheim oli myös hallituksen ohi tiedustellut venäläisiltä, voisiko neuvottelurauha tulla kysymykseen, jolloin he 23.6. vaativat ehdotonta antautumista. Tämä vaatimus on meillä tullut venäläisten yllättäväksi vedoksi, mutta näin sen esivaiheet saavat siis luontevan selityksen: se oli vastaus Mannerheimille. – Nykyään näyttää myös siltä, ettei Ribbentropkaan tullut ”kutsumatta” Helsinkiin, vaan Mannerheimin vihjeestä Suomen pyydettyä apua joukkojenkin muodossa.

Kun Ribbentrop väitti olleensa tässä asiassa yhteydessä suoraan Hitleriin, hän uskaltanut bluffaamaan. Tekijän laajat arkistoetsinnät eivät näet ole tällaista yhteydenottoa enää paljastaneet. Hitlerin uusin elämäkerturi Ian Kerschaw (2002) ei usko täyteen bluffiin, vaan ajattelee puhelinkeskustelua yhteenoton tavaksi. Siitä huolimatta tekijä pysyy jyrkässä kannassaan. Lisätodisteita kyllä kaivattaisiin, vaikka todennäköisyys on jo vahvasti tekijän kannalla.

Jokisipilä katsoo erityisesti pääministeri Linkomiehen ”pudottaneen eduskunnan pois kuvioista”. Aikaisemmin on jo käynyt ilmi, että Rytikin ajatteli näin voitavan tehdä, jollei muita mahdollisuuksia ollut. Mannerheimin itsenäisyys on riittävästi käynyt ilmi. – Silti on todettava, että kirjeasiassa se ”paluu demokratiaan”, joka oli vallinnut kevään 1944 mittaan, kun eduskunta oli jälleen otettu mukaan ulkopoliittikaan, meni ohi loppukesän 1944 ajaksi.

Jokisipilä on kirjoittanut kokonaisen luvun ”Myyttejä”,

jossa hän innokkaasti pyrkii niitä purkamaan. Hän ei luota eduskunnan syrjäyttämisen ja loihin motiiveihin. Rauhanoppositioin rohkeus vain ei riittänyt välikysymyksen tekemiseen kriittisellä hetkellä (Heikki Viitala). Juridiikan asiantuntija Antero Jyränki ei usko, etteikö tällainenkin välipuhe sitenkin ollut eräänlainen valtiosopimus. Mannerheim sähkötti Ribbentropille kohteliaisuuksia, mutta ei kiitosta aseavusta. Hitler ei näyttänyt välittävän Ribbentropin Suomen matkasta mitään. Tavallisinta teoriaa, että Saksa tyytyi Rytin kirjeen sanamuotoon, koska parempaa ei onnistuttu saamaan, tekijä ei edes mainitse. Sen sijaan hän korostaa sotilaslähteistä tunnettua seikkaa, että suuri osa uudesta panssarintorjuntakalustosta oli jo ennen kriisiä maassa, vaikka sen jakelu ja käyttökoulutus oli jostakin syystä aivan kesken.⁴

Pohtiessaan, olisiko Ribbentrop pystynyt toteuttamaan uhkauksensa, vaikka mitään sopimusta ei olisi tehtykään, Jokisipilä päätyy negatiiviseen lopputulokseen. Suomessa torjuva ratkaisu tuskin olisi herättänyt mellakoita. Aseavun määrästä tekijä turvautuu Koehmaisen pro gradu -tutkielman hyviin taulukoihin vuodelta 1974. – Sen sijaan luvusta puuttuu oman tykistön ja radion jatkokoulutuksen suuri merkitys Tali-Ihantalan menestyksellisille taisteluille.⁵

Seitsemäs osio ”Aseveljeyden loppusuora” kulkee tavanomaisempia uria. Kriisin jälkihoito onnistui, esim. sosialistit jäivät hallitukseen. Linkomiehen puhe 2.7. osoitti, että sopimus oli solmittu pakkoti-

lanteessa. Silti esim. Yhdysvalat veti lähetystönsä Suomesta (sitä oli tosin harkittu jo ennen). Hitler vastasi Rytille kaudella kirjeellä 4.7.1944 ja ehti 10.7. myöntää vielä lisääpaukin. Saksa alkoi vetää joukkojaan pois Etelä-Suomesta heinäkuun puolivälissä, tosin myös Neuvostoliitto samaan aikaan. Sen jälkeen niillä ei voisi Suomea painostaa.

Saksan itärintaman keski-osan täysi katastrofi heinäkuun alussa 1944, noin 350 000 miehen tappiot eli suuremmat kuin Stalingradissa, johtivat komentajat pyytämään vetäytymiskeutua. Sitä Hitler ei kenellekään antanut, vaan vaihtoi johdonmukaisesti miehiä. Suomen sodassa pitämiseksi Baltiasta yritettiin epätoivoisesti pitää kiinni. Attentaatti Hitleriä vastaan 20.7.1944 tavallaan muutti ulkopoliittisen tilanteen. Saksassakin osoittautui jo olevan vahva rauhanoppositio.

Rytin sairastelu ja ero on normaalisti esitetty. Saksalaisten epäilykset, että Mannerheim käyttäisi uutta presidentin asemaansa yhteistyön purkamiseen, osoittautui pian oikeaksi. Tällä kohdalla olisi ehkä syytä erikseen korostaa organisatorisesti, että kun Mannerheim jatkoi presidentintöistään huolimatta myös taistelevan armeijan ylipäällikkönä, hän oli lähes puolen vuoden ajan itse asiassa diktatorisessa asemassa, korkeammalla kuin kukaan suomalainen ennemmin tai myöhemmin. Sitä ei muuta se, että hän käytti valtuuksiaan niin sanoakseni silkkihansikkain.⁶

Keitelin käynti Mikkelissä 16.8.1944 ei enää muuttanut tilannetta. Kun Romaniakin

erosi sodasta 25.8., Mannerheim alkoi valmistella Suomen erillisrauhaa. Sen esittämistä varten Mannerheim kutsui 31.8.1944 luokseen sekä entisen (!) että nykyisen sotakabinetin – siis tietoisesti muodottoman elimen (asiasta saisi olla analyysia) –, joka esitti asian eduskunnalle. Monesti esitetyt rauhanprosessin sitä seuraavat yksityiskohdat Jokisipilä on asiallisesti rajannut jo kyllin laajan työnsä ulkopuolelle.

Kahdeksas osio on yhteen-veto. Jokisipilä katsoo, ettei erillissotateesi pidä pohjimmitaan paikkaansa. Ramsayn rehellisyys Yhdysvaltojen välitystarjouksen paljastamisessa oli raskas virhearvio, mutta Ribbentropin ulkopoliittinen painostus sen johdosta epäonnistui. Jännitys ei levinnyt sotilaskontakteihin ennen kuin vähän kolmannella kerralla, mutta Saksan hallinnon keskeinen valtataistelu, jota jo Hubatsch on korostanut, esti Saksan täyden menestyksen Suomessakin. Saksan tärkein tuki, Heeresgruppe Nord Baltiassa, oli meille ilmainen. Venäläisten tavoite, Salpalinja, jäi taisteluisa lopulta täysin koskemottomaksi. Koska sotilaslinja piti, Ribbentropin pelotteluilla ei ollut reaalisesti paljon merkitystä. Hitler oli lopultakin Suomen paras ystävä, Jokisipilä muotoilee jyrkästi.

Mannerheimin ylivertainen asema sodan lopulla saa taas vakuuttavan esityksen. Paluu autoritääriin traditioon todetaan ja sitä arvostellaan erityisesti Jyrängin argumentein. Jägerskiöldin käsityksiä marsalkan kaikin tavoin parhaasta johtotavasta tekijä pitää romantisoituina tai kaunisteltuina.

na. Matti V. Terän mukaan armeijan puutteet olivat osin omia laiminlyöntejä, eikä niitä olisi pitänyt puolustella poliittisen johdon kunnian kustannuksella. Ajaessaan Rytin sitoumusta marsalkka vähensi hänen ja poliitikkojen mahdollisuuksia, mutta rakensi omaa tulevaisuuttaan ”rauhanpresidenttinä”, väittää suorasuinen Jokisipilä.

Rytin henkilökohtaista uhrautuvaisuutta osoittava kirje vaikutti ulkomailla epäedullisesti Suomen ulkopoliittiseen maineeseen, mutta voidaan sanoa, että Pohjanlahden takana oli helppo olla viisas, kun taistelut riehuvat Suomessa. Eräät tosiasiat puhuvat toisaalta Suomen erillissotateesin puolestakin. Jokisipilä on keksinyt laskea, monestiko Suomen johtajat tapasivat Hitlerin – yhteensä kolme kertaa –, ja verrata sitä muihin maihin, joista saadaan korkeita lukuja. Myös juutalaisasiassa olimme, kuten nähtiin, varsin viattomia varsinkin Unkariin tai Romaniaan verraten. Tosiasiassa armeijamme onnistui hyvin puolustustaistelussaan, jonka Saksa pitkään tunnusti erillisodaksi ja liittoutuneekin väli-rauhan solmimisella. Sotasyyllisyyskysymyksestä selvittiin vähemmällä kuin juuri mikään muu maa. Tosin suurpoliittinen kehitys auttoi osaltaan meitä, mutta kokonaistulok-

4. Ks. Pekka Uutaniemen (2002) artikkeli 'Panssaritorjunta', teoksessa *Jatkosodan taistelut*, Helsinki.

5. Ks. Veikko Koppinen, *Sotilas-aikakauslehti* 1984/8 ja Matti Koskimaa (1993) Veitsen terällä.

6. Esim. Mauno Jokipii (1996) Oulun historica ja *Sotahistorian Aikakauskirja* 21/2002, 95–96.

seen voidaan yhteensä olla tyytyväisiä.

Erityisen tunnustuksen kriittisyyden osoittamisesta annan teoksen perusteellisille lähdeviitauksille, jotka auttavat todella alkulähteiden ja tutkimuskirjallisuuden yksityiskohdaisessa seuraamisessa. Tunnetutkin tutkijat joutuvat usein oikaistuksi, jos vain aihetta on, ja osoittautuu, että yllättävän paljon pientä heittoa oli kirjallisuuden esityksistä löydetävissä. Jokisipilä on henkilöön katsomatta vetänyt pelotonta lähdekritiikkilinjaa, mitä on hänen ansionaan korostettava.

– Pienenä kauneusvirheenä pidän, että alaviitteissä ensin löydetty teos on usein jäänytkin järjestyksessä ensimmäiseksi. Jos saman alaviitan teokset pantaisiin aina ajalliseen järjestykseen, se samalla osoittaisi, miten tutkimuskuva on kehittynyt. Teoksen harvinaisen ja kirjallista esitystä hyvin säestävä kuvitus ansaitsee lopuksi oman maininnan.

Väitöstilaisuudesta totean, että kirjoittajan selitykset, mihin kullakin osiolla on tähdäty, ja hänen puolustautumisensa huomautuksia vastaan osoittivat suurta perehtymistä aiheeseen laajemminkin ja tasapainoista historiallista ajattelua. Mainitsen vielä, että kuusi ylimääräistä vastaväittäjää sai lopuksi tilaisuuden esittää katsomuksiaan (35 minuutin ajan) ja keskustella niistä respondentin ja osin vastaväittäjänkin kanssa. Väitöstilaisuus oli – kai poikkeuksellisen suuren mediajulkisuuden takia sekä lehdistössä että televisiossa – kerännyt myös ennätysmäisen kuulijakunnan.

Mauno Jokipii

Verkostot ja tiedon kulku

Mika Kallioinen: Verkostoitu tieto. Informaatio ja ulkomaiset markkinat Dahlströmin kauppahuoneen liiketoiminnassa 1800-luvulla. Historiallisia tutkimuksia, SKS, Helsinki 2003. 207 s.

■ Mika Kallioinen teos *Verkostoitu tieto* tuo mielenkiintoisen lisän 1800-luvun liike-elämän informaatioverkostojen merkitystä ja kehitystä käsitteleviin tutkimuksiin. Pureutuminen turkulaisen C. M. Dahlströmin kauppahuoneen laajahkoon kirjeenvaihtoon 1830-luvulta 1860-luvulle antaa varsin kattavan kuvan yhden suomalaisyrityksen kansainvälisistä yhteyksistä tuona aikana.

Kallioinen tarkastelee aineistoa neljältä eri tasolta: teknologia (kommunikaatio tietoliikenteenä, uuden teknologian omaksuminen, tiedonkulun nopeutuminen), kommunikaatio sosiaalisena vuorovaikutuksena (verkosto tiedonkulun kanavana), kommunikaation kulttuurinen perusta (luottamus, kansainvälinen 'yrittäjä-kulttuuri') ja informaatio liiketoiminnassa (sisältö, saatavuus, hyödynnettävyys). Vaikka teoreettinen jaottelu pohjautuu moderniin viestintäkäsitykseen, kirja on lukijan onneksi kirjoitettu kiinnostavaksi, kronologiseksi historiateokseksi, oman aikansa tulkiksi.

Teos on pääasiassa keskittynyt Dahlströmin kauppahuoneen liikeyhteyksien ja tieto-

verkostojen selvittämiseen, ja se täydentää siten muita vastaavanlaisia tutkimuksia. Mm. Jari Ojala on selvittänyt Pohjanmaan kauppahuoneiden tiedonkulun kehittymistä samantapaisella metodilla. Esimerkiksi Iso-Britanniassa Liverpoolissa on parhaillaan käynnissä laajamittainen projekti sikäläisten kauppahuoneiden verkostojen ja yhteyksien selvittämiseksi. Yhdessä tämän tapaiset tutkimukset antavat valmistuttuaan hyvän kuvan liike-elämän verkostojen laajuudesta ja kehittymisestä eri maissa.

Kallioinen, Ojala ja esimerkiksi brittiläinen Graeme J. Milne ovat tutkimuksissaan tarkastelleet tiedonkulkua mm. luottamuksen, uskottavuuden ja maineen käsitteiden kautta. Tuttuus, tunnettavuus ja vastapuolen taustatietojen luotettava hankintamahdollisuus olivat oleellisen tärkeitä kauppa päätöksiä tehtäessä. Myös kirjeen lähettäjän asema (myyjä, välittäjä, tms.) vaikutti tiedon luotettavuuteen.

Kallioinen on kartoittanut kiitettävästi Dahlströmin kauppahuoneen kirjeenvaihtokumppanit ja mm. heidän yhteydenpitonsa tiheyden. Joistakin kauppasuhteista kehittyi ystävyksiä vuosikymmenten varrella, ja niiden kautta välitetyt tiedot olivat kutakuinkin luotettavimpia arvioita mitä kaupoista, kauppakumppaneista ja markkinoista ylipäättään saattoi saada. Nämä ystävyysuhteet olivat tarkoin vaalittuja. Kaupallisten etujen edelle ne eivät silti koskaan menneet, käy ilmi Dahlströmin kirjeenvaihdosta.

Teoksen vahvat puolet liit-

tyvät ennen kaikkea verkostojen kuvaamiseen, ja niissä Kallioinen on onnistunut erinomaisesti. Sen sijaan tiedon fyysinen liikkuminen on jäänyt melko vähälle huomiolle. Esimerkiksi kirjeiden kulkunopeuden laskeminen pelkästään kirjeen päiväyksen ja vastaanottomerkinnän perusteella – ottamatta huomioon esim. kirjeen kuljetustapaa – voi monista syistä johtaa harhaan.

Kallioiselle olisi varmasti ollut hyödyksi tuntea Suomen Filatelistiliiton julkaisusarjaan kuuluva, vuonna 1981 ilmestynyt D. A. Drombergin *Itämeren alueen höyrylaivapostia 1839–1875*, joka perustuu eräiden suomalaisten kauppahuoneiden, pääasiassa Abraham Kingelinin ja Peter Malmin kirjekokoelmiin. Drombergin tutkimus on edelleen suomalaisen laivapostin perusteos siitä huolimatta, että sen ilmestymisen jälkeen on tehty uusia löytöjä ja filateelisille markkinoille on ilmaantunut laivakirjeitä, joiden olemassa olosta ei aiemmin ollut tietoa.

Kallioinen ei teoksessaan erottele lainkaan höyrylaivapostia perinteisistä, Ahvenanmaan kautta kulkeneista postisoutukirjeistä tai Venäjän kautta kulkeneesta maapostista. Turku oli kuitenkin merkittävä satamakaupunki, jossa toimi 1800-luvun puolivälissä useita postia kuljettaneita höyrylaivayhtiöitä.

Drombergin kirjan mukaan C. M. Dahlström oli jopa yksi tärkeimmistä osakkeenomistajista, kun Åbo Nya Ångfartygsbolag perustettiin vuonna 1849 aiemman yhtiön konkurssin jälkeen. Yhtiön edeltäjän, Åbo Ångfartygsbolagin alukset *Furst*

Menschikoff ja *Storfursten* olivat Suomen höyrylaivapostihistorian uranuurtajia, ne kuljettivat postia Turun ja Tukholman välillä jo 1830-luvun lopulta lähtien. Uuden yhtiön aikana postisopimusta ei uusittu kuljetuskorvauskiistan vuoksi, mutta pari vuotta myöhemmin, 1852, yhtiö aloitti korvauksetta postin kuljetuksen *Furst Menschikoff II:lla* Helsingin ja Tallinnan välillä. Vuodesta 1861 yhtiön *s/s Aura* kuljetti postia Tukholma–Turku–Helsinki–Viipuri–Pietari-reitillä. Miten suuri osa kauppahuoneen postista mahtoi kulkea näillä aluksilla?

Drombergin tutkimustyö Kingelinin kirjekokoelmien parissa tuotti toisenkin kirjan, *Forwarding Agents*. Ulkomaankirjeitä eteenpäin välittäneitä kauttakulkuagentteja olivat Suomessa etenkin monet kauppahuoneet. Dromberg mainitsee heistä Abraham Kingelinin kirjeenvaihdon perusteella mm. H. Borgströmin, G. W. Sundmanin ja G. O. Waseniuksen Helsingissä, Kingelinin itsensä, Säve & Co:n ja E. Julinin Turussa, sekä Hackman & Co:n Viipurissa.

Ulkomaisia kauttakulkuagentteja löytyi Kingelinin kirjeenvaihdesta mm. Venäjältä ja Baltiasta, Ruotsista, Norjasta, Tanskasta, Englannista, Saksasta, Välimeren maista ja valtamerten takaa Filippiineiltä, Intiasta, Singaporesta, Brasiliasta ja New Yorkista. Esimerkiksi Hampurin kautta postia saapui parinkymmenen eri agentin välityksellä. Kirjeet oli usein lähetetty Hampuriin kauempaa: Välimeren alueelta, Brasiliasta tai Intiasta. Välittäjinä toimineet kauppahuoneet, lai-

vameklarit jne. toimittivat ne sitten eteenpäin parhaaksi katsomallaan tavalla.

Agenttien välittämät kirjeet tunnistaa "Forwarded by..."-leimasta tai yritysleimasta, joka on joltakin kauttakulupaikkakunnalta. Varsinkin vanhempina aikoina forwardingmerkintä saatettiin tehdä myös käsin. Kallioinen ei teoksessaan lainkaan erittele kauppahuoneiden suoraan lähettämiä ja kauttakulkuagenttien kautta tulleita ulkomaankirjeitä. Voisi luulla, että niitä löytyisi myös Dahlströmin laajasta kirjeenvaihdesta, kun samaan aikaan toimineen Kingelinin arkistosta niitä on kartoitettu kymmeniä. Vertailemalla olisi voinut saada mielenkiintoista lisätietoa näiden kauppahuoneiden ulkomaanyhteyksien mahdollisesti hyvinkin erilaisesta toimivuudesta.

Filateelisia markkinoita pitkään seuranneena en voi täysin yhtyä Kallioisen käsitykseen 1800-luvun – tai minkään muunkaan ajan – postinkulun lähes täydellisestä luotettavuudesta. Hänen mukaansa tutkitun ajanjakson, yli 30 vuoden aikana, Dahlströmin lähettämistä ja vastaanottamista tuhansista kirjeistä vain kolme olisi kadonnut matkalla. Mistä historioitsija voi tietää, kuinka moni on yrittänyt lähettää kirjeen, mutta se on jäänyt saapumatta perille? Tai saapunut perille, mutta kadonnut myöhemmin yhtiön arkistosta.

Käytännön esimerkki: arvostetun ruotsalaisen postimerkkiliikkeen, Rolf Gummesonin internetshopissa oli toukokuussa 2003 myynnissä kolme Dahlströmin kauppahuoneeseen Helsingborgin kautta

Hampurista vuosina 1840–43 lähetettyä kirjettä. Kaksi niistä oli osoitettu yhtiökumppaneille Eschner & Dahlström ja yksi C. M. Dahlströmille Helsingborgin kautta Turkuun. Aina-kin kaksi kirjeistä oli Dahlströmin tärkeimmän saksalaisen kauppakumppanin, Lipman & Geffckenin lähettämiä.

Myös tanskalaisen keräilijän, Børge Lundhin kokoelmasta teoksessa *European Letters to Finland, 1819 to 1873*, löytyy C. M. Dahlströmille osoitettu kirje, joka on lähetetty Kööpenhaminasta 30.9.1856 Helsingborgin ja Tukholman kautta Turkuun. Jo yllä mainitut neljä esimerkkitapausta osoittavat, että filateelisilla markkinoilla liikkuu enemmän Dahlströmin kauppahuoneen kirjeitä kuin niitä Kallioisen arvion mukaan on koskaan kadonnut.

Lundhin edellä mainittu, postihistoriallisen tutkimuksen pohjalta laadittu teos olisi hyödyksi kenelle tahansa kirjekoelmia tutkivalle historioitsijalle. Vuonna 1990 ilmestynyt kirja esittelee parisataa Euroopasta maitse Suomeen tuona aikana kulkenutta kirjettä ja erittelee niiden postileimat, -reitit ja -taksat.

Kallioinen lukeutuu koulu-kuntaan, joka korostaa voimakkaasti lennättimen merkitystä tiedonkulun nopeutumisessa. Totta onkin, että suhteellisesti ottaen informaation siirtyminen paikasta toiseen tunneissa aiempien päivien tai jopa viikkojen sijasta tuntuu dramaattiselta. Reaalisesti –

vuorokausissa laskettuna – muutos oli kuitenkin liike-elämän kannalta globaalilla tasolla jopa merkittävämpi silloin kun höyrylaivaliikenne alkoi korvata purjelaivoja.

Kuten Yrjö Kaukiainen on osoittanut (ks. *European Review of Economic History* 2001 ja *Historiallinen Aikakauskirja* 2/2001), pitkällä etäisyyksillä purjehdusajat lyhenivät merkittävästi 1820-luvulta lähtien. Esimerkiksi tiedon kulku Kalcutasta Lontooseen kesti vuonna 1830 nopeimmillaan sata päivää ja vuonna 1850 vain 39. Singaporen vastaavat luvut olivat 146 ja 35. Tiedon liikkuminen nopeutui vastaavalla tavalla myös lyhemmillä postireiteillä, mantereella tietysti ennen kaikkea rautateiden ansiosta.

Kallioisen mukaan vasta lennättimen tulo erotti kuljetuksen ja kommunikaation ratkaisevasti toisistaan. Näin ei kuitenkaan ollut asian laita. Postin kuljetus erotettiin tavarankuljetuksesta jo 1700-luvulla, kun Brittiläisen imperiumin kasvava informaation tarve – sekä sotilaallinen että taloudellinen – pakotti järjestämään erilliset, nopeat postinkuljetukset Falmouthista Etelä-Englannista Pohjois-Amerikkaan ja Länsi-Intian saaristoon. Posti kuljetettiin kevyillä purjealusilla, joilla oli aikataulut ja säännöllinen reitti. Ne eivät jääneet satamiin odottelemaan rahteja, eivätkä valinneet määränpäättä rahdin mukaan, kuten normaalit kauppa-alukset.

Etenkin höyrylaivakauden

alettua, kuten Kaukiainen totesi ensin mainitussa artikkelissaan, kauppiaat lähettivät tulevia rahteja koskevat konosamenttikirjeet postialuksilla etukäteen välittäjille, jotka pystyivät siten myymään rahtilavalla perässä tulevan bulkkitaran, ennen kuin se oli edes saapunut satamaan. Tämä nopeutti pääoman kiertokulkua ja vaikutti siten oleellisesti myös talouskehitykseen.

Kallioinen on rajannut tutkimuksensa huolella ja pysyy selkeästi asettamissaan puitteissa. Tämä heijastuu toisinaan siten, että perspektiivi jää Turku-keskeiseksi ja tiedon valtavirrat maailmalla osin pimentoon. Dahlströmin kauppahuoneen Euroopan ulkopuoliset yhteydet rajoittuvat kahvikauppaan muutamien brasilialaisten kauppahuoneiden kanssa. Postiyhteyksien kehittymisen Rio de Janeiroon Kallioinen kuittaa parilla kappaleella. Enemminkin niistä olisi voinut irrota.

Maailmantalouteen, merenkulkuun ja tiedonvälityksen nopeutumiseen liittyvien historiateosten lähdeluetteloista löytyy yllättävän vähän – tuskin lainkaan – yhteyksiä postihistoriaan, joka kuitenkin heijastaa monin tavoin ihmisten, yritysten ja erilaisten talousyksiköiden välisten yhteyksien kehittymistä. Suosittelen tutustumista filateeliseen tutkimukseen. Se avaa usein aivan uusia näköaloja aiemmin käsiteltyihin aiheisiin.

Seija-Riitta Laakso

Arvo M. Soininen 1920–2004

■ Jo lapsuudesta saakka potemansa vaikean vamman vuoksi Arvo M. Soininen ei voinut luoda itselleen tavanomaista akateemista uraa, mutta hän valitsi tieteen työskentelyalaksi ja siinä historiatieteen. Sen piirissä taas hän pysyi uskollisena maataloushistorialle, jonka agronomi-isä teki hänelle läheiseksi, ja samalla paria poikkeamaa lukuun ottamatta Savon maakunnalle, johon sukujuuret johtivat.

Soinisen ulkoiset elämänvaiheet on pikaisesti kerrottu. Hän syntyi 1920 Helsingin pitäjässä, myöhemmällä Vantaalla, väitteli 1960 Helsingin yliopistossa filosofian tohtoriksi, toimi talous- ja sosiaalhistorian dosenttina samassa yliopistossa vuodesta 1962 ja kuoli 27.1.2004. Jo ennen väittelemistä hän lukuisten historian tutkijain tapaan oli julkaissut savolaisen Rantasalmen pitäjän historian (1954) ja oli siinä työssä perehtynyt kaskialueen maataloushistorian lähteisiin. Häntä pyydettiin kirjoittamaan Hämeen maakuntahis-

torian kahteen osaan maataloutta koskevan luvun. Ensikerralla oli kysymys savolaisten muutosta hämäläisten erämaakappaleille, mutta toisella valintaan vaikutti hänen ainoalaatuinen asiantuntemuksensa erikoisalallaan.

Väitöskirjaa *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa* varten Soininen kävi läpi savolaisten veroyksiköiden, arvokuntien, vaiheet vuosikymmenien, jopa vuosisatojen alalta. Näin perinpohjaisesti niitä ei ollut aiemmin käytetty, ja niistä löytyi arvokasta uutta tietoa. Soininen havaitsi, että Pohjois-Savon asumia esiintyy lähteissä Etelä-Savon hallintoalueisiin luettuina jo ennen kuin pohjoissavolaisia hallintoalueita oli perustettu. Maantieteelliset nimet todistavat, että maakunnan yläosaa asutettiin jo ennen 1540-lukua, jopa jo 1400-luvun lopulla. Ennen Kustaa-kuningasta liikkeellepanijana oli vouti ja ennen voutia paikallinen väestö. Kommentoita tärkeämpi oli kansanliike.

Pitkäjänteisen työn tuloksesta valmistui 1974 *Vanha maataloutemme*, synteesi Suomen maataloudesta sellaisena kuin sitä harjoitettiin 1700-luvulla ja vielä teollistumisen kynnyksellä 1800-luvun alkupuolella ja

puolimaissa. Ajan omat tilastotiedot ovat vajavaisia ja epäluotettavia, mutta Soininen pystyy keräämäänsä primaariaineiston avulla tekemään jhotopäätöksiä jopa niin suureen synteisiin pyrkivästä rakenteesta kuin omavaraisuudesta normaali- ja katovuosina ja sen pitkänajan vaihteluista. Lisäksi hän konstruoi sellaisia tuotantoon ja kulutukseen liittyviä vakiolukuja kuin rukiin kylvötiheys tai heinäkuorman paino, lukuja, joista on hyötyä myöhemmillekin tutkijoille. Kansatieteeseen perehtyneenä hän kuvaa myös maatalouden teknisiä menetelmiä, joita hän ei nimitä "primitiivisiksi", vaan "traditionaalisisiksi". Jännittävä ongelma on, kasvoiko maataloustuotanto rinnan nopean väestönlisäyksen kanssa vielä tutkimuskauden lopullakin. Kuva muodostuu monivaihteiseksi, mutta melko valoisaksi, ainakaan Länsi-Suomessa ei voida todeta minkään väestöryhmän elintason absoluuttista laskua, korkeintaan tilattomien kohdalla suhteellista.

Soinisen *Vanha maataloutemme* oli ilmestyessään Suomen maataloushistorian aikakauden 1720–1870 perusteos ja on sitä vieläkin, kolmekymmentä vuotta myöhemmin.

Eino Jutikkala

Lolo Krusius-Ahrenberg 1909–2003

■ Helene Charlotte Johanna Lolo Krusius-Ahrenberg syntyi 21.6.1909 Marburg an der Lahnessa Saksassa silmälääkäri Franz Florian Krusiuksen ja Constance Emilie von Bomhardin perheeseen. Hän kuoli 13.7.2003 merkittävän elämäntyön tehneenä 94-vuotiaana. Hän kävi koulunsa Vaasassa ja tuli ylioppilaaksi 1926 Vaasan ruotsinkielisestä yhteiskoulusta. Hän oli silloin vasta 16-vuotias. Hänen kiinnostuksena kohteita ja vahvoja alueita historian lisäksi olivat matematiikka ja musiikki

Uranoortajan tie on ollut aina kovin mäkistä ja mutkasta. Meistä hänen uransa näyttää menestyksekkäältä ja helpolta. Näin ei kuitenkaan ollut, vaikka millään feminismin barrikadeilla häntä ei kuitenkaan näkynyt. Kun hänet aiottiin syrjäyttää eduskunnan historiaprojektista, poliittisesti toisen laidan kulkija Tyyne Leivo-Larsson puutui asiaan. Naisverkostot toimivat siis jo silloin. Toiminta Akateemisten naisten liitossa ja sen varapuheenjohtajana 1948–56 oli tarpeellinen henkireikä miehisestä tiedemaailmasta.

Lolo Krusius-Ahrenberg opiskeli Helsingin yliopistossa Suomen ja Skandinavian historiaa. Opiskeluvuosiin kuului myös hyvin nykyeurooppalaiseen tapaan kahden vuoden vaihto-opiskelu Frankfurt am Mainissa. Opiskelu Gunnar Suolahden oppilaana sujui mu-

kavasti ja hän valmistui maisteriksi 1932 ja väitteli jo siitä kahden vuoden päästä. Hänen väitöskirjansa *Der Durchbruch des Liberalismus und Nationalismus im politischen Leben Finnlands 1856–63* käsitteli kansallisuusaatteen ja liberalismien tuloa Suomeen 1800-luvulla. Tutkijana hän tukeutui laajaan alkuperäiseen arkistomateriaaliin ja toi uusia lähde-ryhmiä tarkastelun kohteeksi. Hänen tutkimusotteessaan näkyy ulkopuolisen tarkkailijan asenne, kasvu- ja opiskeluvuodet Saksassa ja monet pitkät ulkomaanmatkat, jotka tulivat mahdollisiksi perheyriksen menestyksen myötä 1950-luvulla. Monikulttuurinen tausta ja liikkuminen luontevasti saksalaisessa, suomenruotsalaisessa ja suomalaisessa kulttuuripiirissä toivat mukanaan myös eristyneisyyttä, joka antoi hyvän tarkkailuseman.

Väittelyn jälkeen Lolo Krusius-Ahrenberg jatkoi 1800-luvun valtiosäännön ja valtiopäivien historian tutkimista. Krusius-Ahrenberg pistäytyi myös henkilöhistorian puolella ja julkaisi teoksen *Tyrannmördaren C. F. Ehbrensvärd. Samhällsyn och politiskt testamente* vuonna 1947. Eläkevuosiin hän sai valmiiksi laajan osuutensa Eduskuntahistoriaan. Siitä tuli arvostettu klassikko jo ilmestyessään. Autonomian ajan valtiollisten olojen tutkijana Lolo Krusius-Ahrenberg oli edelläkävijä, jonka tutkimuspolkuja seurasivat myöhemmin Keijo Korhonen ja Osmo Jussila. Huomio kiinnittyy myös siihen, että hän julkaisi useita artikkeleita valtion ja työmarkkinajärjestöjen suhteista.

Perheellä oli Lolo Krusius-Ahrenbergin tutkimustyölle monenlaisia vaikutuksia. Perhe antoi sekä kannusta että vei aikaa ja energiaa tutkimustyöltä. Hän avioitui jo 20-vuotiaana filosofian maisteri Jarl Ahrenbergin kanssa. Puoliso oli myös opiskellut historiaa ja harrasti sitä läpi elämänsä. Hän kannusti ja tuki vaimoiaan tämän tutkimustyössä. Perheeseen syntyi poika vuosi Lolon väittelyn jälkeen. Jarl Ahrenberg johti perheen agentuuriliikettä G. A. Ahrenbergia ja aviovaimo auttoi siellä. Hän oli yrityksen palveluksessa neljätoista vuotta vuodesta 1931 lähtien, viimeiset kahdeksan vuotta kirjanpitäjänä. Agentuuriliike ei ollut erityinen kulta-kaivos sotaa käyvässä Euroopassa ja Lolo Krusius-Ahrenberg hakeutui ansaitsemaan elantoa sen ulkopuolelta, ensin opettamalla saksan kieltä Svenska Handelshögskolanissa 1942–45 kirjanpitotyön ohella.

Vuonna 1945 alkoi sitten Lolo Krusius-Ahrenbergin itsellinen ura perheen ja perheyriksen ulkopuolella. Hän opetti viisitoista vuotta valtio-oppia Svenska Medborgarskolanissa, josta tuli myöhemmin Svenska social- och kommunalhögskolan. Hänet toimi dosentina Svenska Handelshögskolanissa vuodesta 1946 ja samana vuonna hän alkoi hoitaa historian ja valtio-opin professuuria, johon virkaan hänet nimitettiin vuonna 1948. Siitä virasta hän jäi eläkkeelle vuonna 1973. Hän oli Suomen toinen naispuolinen historia-alan professori. Ensimmäinen oli Alma Söderhjelm vuonna 1927 ja kolmas Aira Kemiläinen 1971 (apulaisprofessori 1965). Kiin-

nostus varhaisia historiantutkijajansia kohtaan on viime aikoina herännyt. Filosofian tohtori Marja Engman tutkii parhaillaan Lolo Krusius-Ahrenbergia ja hänen tuotantoaan.

Kontakti omaan Alma materiinkin, Helsingin yliopistoon säilyi. Lolo Krusius-Ahrenberg toimi siellä Suomen ja Skandinavian historian dosenttina vuodesta 1945 vuoteen 1954 ja hoiti valtio-opin ruotsinkielistä professuuria muutaman vuoden. Hän ei kuitenkaan hakenut virkaa, vaan palasi Hankenille.

Hän osallistui myös tieteellisten seurojen toimintaan molemmilla osaamisensa alueilla. Hän oli Suomen historiallisen Seuran tutkijajäsen vuodesta 1949 ja sen ensimmäinen naispuolinen esimies vuonna 1957. Valtiotieteellisessä yhdistyksessä hän oli hallituksessa vuodesta 1949 ja puheenjohtaja kolmivuotiskauden 1952–54. Hän toimi 1950-luvulla myös Talous- ja sosiaalhistoriallisen yhdistyksen puheenjohtajana. Hän oli Suomen Tiedeseuran jäsen vuodesta 1960 ja kuului tutkijajäsenenä seuraan Kungliga samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia.

Professori Krusius-Ahrenberg kävi ahkerasti Suomen Historiallisen Seuran tilaisuuksissa ja osallistui usein myös esitelmien jälkeen jatkoille, jotka silloin olivat aina Kauppakilta-nimisessä ravintolassa. Krusius-Ahrenberg suhtautui meihin nuoriin aina ystävällisesti ja kannustavasti. Hänellä ja muilla varhaisilla naistutkijoilla oli meihin keltanokkiin merkittävä vaikutus, olihan meillä heissä esikuvia ja sa-

maistumisen kohteita ja heidän jälkeensä ura, jota pitkin kulkea. Yksi tulevaisuuden tutkimusaihe tulee olemaan heidän heijastusvaikutuksensa naisten tutkijanuran yleistymiselle.

Lolo Krusius-Ahrenberg eli täyttä elämää ja professori Krusius-Ahrenberg oli merkittävä tutkija.

Marja Engman ja
Aura Korppi-Tommola

Erkki Kuujo 1921–2004

■ Professori Erkki Olavi Kuujo kuoli Helsingissä 4.1.2004 82-vuotiaana. Hän oli syntynyt Viipurissa 18.8.1921, tullut ylioppilaaksi 1939 ja valmistunut fil.kandidaatiksi 1943 pääaineenaan yleinen historia. Loppotentteihin vaadittavat kirjat Kuujo luki asemasotavaiheen aikana korsussa Karjalankannaksella. Hän väitteli fil.tohtoriksi 1949, nimitettiin 1956 Helsingin yliopiston yleisen historian apulaisprofessoriksi ja 1969 saman alan henkilökohtaiseksi ylimääräiseksi professoriksi, mistä virasta jäi eläkkeelle 1984. Yliopistouran lisäksi Kuujo toimi mm. Helsingin iltayhteiskoulun johtajana 1947–48, valtionarkiston virkailijana 1947–52, ulkoministeriön arkistossa 1952–55 ja Kuopion kesäyliopiston rehtorina 1968–80.

Tiedemiehenä Erkki Kuujo kuului Arvi Korhosen toisen maailmansodan jälkeen luomaan koulukuntaan, jonka ta-

voitteena oli tutkia yleiseen historiaan liittyviä ongelmia ja näin samalla tehdä suomalais-ta historiankirjoitusta kansainvälisesti tunnetuksi. Kuujo oli ennen kaikkea keskiajan tutkimuksen specialisti. Saksankielisessä väitöskirjassaan (*Das Zehntwesens in der Erzdiözese Hamburg-Bremen bis zu seiner Privatizierung*, 1949) hän pohdi kysymystä, miten alun perin laajaa aluetta koskeva kymmenysverojärjestelmä muuttuu moderniksi, yksityistä taloa tai henkilöä koskevaksi systeemiksi. Esimerkiksi sopi Hamburg-Bremenin arkkihiippakunta, koska sieltä oli saatavissa riittävä määrä aineistoa. Seuraavaksi hän siirtyi tutkimaan Liivimaata analysoimalla sen taloudellisen ja oikeudellisen aseman kehitystä.

Myöhemmissä teoksissaan Kuujo keskittyi tutkimaan kotiseutunsa Karjalan historiaa. Hän mm. pohti taka-Karjalan verotusta vuoteen 1710 ja raja-Karjalan oloja Ruotsin vallan aikana. Keski- ja uuden ajan specialistina hän lisäksi ehti kirjoittaa ko. aikakausia käsitteleviä osia mm. Käkisalmen, Mikkelin, Savonlinnan, Sortavalan ja Viipurin kaupunkien historioihin. Yksi Kuujon päätoista on hänen myöhäiskeskiaikaan (1366–1521) keskittyvä Turun historiansa, joka ilmestyi 1981.

Kuujo oli hyvin kielitaitoinen. Hän oli sodan jälkeen stipendaattina Ranskan, Saksan ja Sveitsin yliopistoissa. Innokkaana matkailijana hän ehti tutustua erittäin moniin historiallisiin kohteisiin ja samalla perehtyä lukemattomiin kirjastoihin ja arkistoihin. Erinomaisen muistinsa vuoksi hän saat-

toi myöhemmin neuvoa nuoria tutkijoita, mistäpäin maailmaa tarpeelliset lähteet olivat löydettävissä.

Kuujon hiljaisella äänellä pitämät luennot olivat täynnä problematiikkaa. Etupenkit olivat hyvin tiheästi miehitettyjä. Tarkkana ja kriittisenä vastaajittajana hän pystyi helposti löytämään väitöskirjan niin ansiot kuin heikkoudet. Kriitikki säilyi kuitenkin aina kohuuden rajoissa.

Erittäin merkittävän työn professori Kuujo teki ylioppilastutkintolautakunnan jäsenenä vuosina 1962–83, joista viimeiset kymmenen vuotta hän oli lautakunnan puheenjohtajana. Hänen päämääränään oli huolehtia päätösten oikeudenmukaisuudesta ja ennen kaikkea siitä, etteivät tehtävät vaikeustasoltaan eronneet eri vuosina kovin paljon toisistaan. Mahdollisten muutosten oli perustuttava huolelliseen harkintaan. Suurten kokeilujen aika tuli vasta myöhemmin.

Erkki Kuujo oli monien järjestöjen ja tieteellisten seurojen jäsen. Hän edusti Suomea monta vuotta mm. kansainvälisten historiatieteitten komiteassa. Suomen ja Neuvostoliiton välisen tieteellis-teknisen yhteistyökomitean historian ryhmän jäsen hän oli lähes parikymmentä vuotta. – Vuonna 1960 hänet valittiin Suomen historiallisen seuran tutkijajäseneksi ja vuonna 1967 Suomalaisen tiedeakatemian jäseneksi.

Kuujo oli nuorena ollut monta vuotta mukana Helsingin NMKY:n toiminnassa ja omaksunut sille ominaisen kristillisen vakaumuksen. Se näkyi hänessä vaatimattomu-

tena ja avuliaisuutena ja heijastui perheeseen. Muutama vuosi sitten hän halvaantui liikuntakyvyttömäksi ja menetti puhekykynsä. Viimeiset kolme vuotta hän oli kotona täysin vuoteenomana kuunnellen mielellään äänikirjoja.

Pekka Suvanto

Seppo Rytkönen 1940–2004

■ Joensuun yliopiston yleisen historian emeritusprofessori Seppo Rytkönen kuoli 6. maaliskuuta 2004. Lappeenrannassa 6.6.1940 syntynyt Rytkönen oli kuollessaan 63-vuotias.

Rytkönen kirjoitti ylioppilaaksi Lappeenrannan lyseosta 1959. Filosofian kandidaatin tutkinnon hän suoritti Turun yliopistossa 1963 ja valmistui filosofian lisensiaatiksi 1965. Filosofian tohtoriksi hän väitteli Turun yliopistossa 1968 ollen tuolloin ainoastaan 28-vuotias.

Tutkijana Rytkönen mielenkiinto kohdentui ensimmäiseksi historiografiaan. Barthold Georg Niebuhrin käsittelevässä väitöskirjassaan *Barthold Georg Niebuhr als Politiker und Historiker. Zeitgeschehen und Zeitgeist in den geschichtlichen Beurteilungen von B.G. Niebuhr* (1968) Rytkönen tarkastelee, kuinka Niebuhrin oman ajan poliittiset käsitykset heijastuivat hänen tulkintoihinsa menneisyydestä sekä pohtii, miten Niebuhr hyödynsi antii-

kin historian tuntemustaan toimiessaan poliitikkona ja diplomaattina. Rytkösen väitöskirja lukeutuu kansainvälisesti edelleen alansa merkkiteoksiin. Väitöskirjansa jälkeen Rytkönen suuntautui saksalaisen varhaissozialismin tutkimukseen. Lähinnä poliittista aatehistoriaa edustavassa toisessa monografiassaan *Der Deutsche Frühsozialismus* (1979) Rytkönen lähestyi kahta varhaissozialistista liikettä – käsityöläiskommunismia ja ”todellista sosialismia” – niiden yhteiskunnallisesta kasvupohjasta ja aatteellisesta sisällöstä käsin. Rytkösen myöhempien tutkimusvausten valossa hänen merkittävimmät henkilökohtaiset tutkimukselliset ansionsa liittyvät juuri historiografiaan ja poliittiseen aatehistoriaan. Nämä alat olivat vahvasti esillä myös hänen opetustyössään.

Saksassa 1960-luvun alussa viettämiensä tutkijavuosien jälkeen Rytkösen ura yliopiston opettajana käynnistyi Turun yliopiston historian laitoksella, missä hän toimi assistenttina ja lehtorina vuosina 1966–69. Turun yliopiston dosentiksi hänet nimitettiin pian väittelyn jälkeen vuonna 1969, ja vuotta myöhemmin hänet nimitettiin Oulun yliopiston yleisen historian apulaisprofessorin virkaan. Rytkönen jatkoi aktiivisesti henkilökohtaista tutkimustyötään toimimalla mm. Suomen Akatemian varttuneena tieteenharjoittajana vuoden 1973.

Siirtyminen historian, erityisesti yleisen historian professorin viran hoitajaksi Joensuun korkeakouluun syksyllä 1975 ja nimittäminen yleisen historian apulaisprofessorin virkaan

seuraavana vuonna merkittävät uuden kauden käynnistymistä Rytkösen tutkijan ja opettajan uralla. Joensuun korkeakoulussa Rytkönen sai johdettavakseen historian laitoksen ja vastuun sen kehittämisestä, kun historian professorin virkaan nimitetty professori Heikki Kirkinen toimi korkeakoulun rehtorina aina vuoteen 1981 saakka. Suunnitellessaan nuoren historian laitoksen tutkimusstrategiaa Rytkönen irrottautui ennakkoluulottomasti yleisen historian tutkimuksen valtavirrasta. Perinteisten diplomatian historian ja aatehistorian sekä Joensuulle omaleimaisen Karjalan ja Itä-Euroopan historian rinnalla Rytkönen lähti määrätietoisesti rai-vaamaan tietä Afrikan historian tutkimuksen käynnistämiseksi Joensuussa. Kansainvälisestikin Afrikan historian tutkimus oli vasta saavuttamassa mursiän.

Suuntautuminen Afrikan historiaan vaati poikkeuksellisen suurta panostusta. Ensinnäkin puuttui kotimainen tutkimustraditio eikä Suomessa ollut saatavilla Suomen Lähetysseuran tuottaman aineiston lisäksi merkittäviä muita historian tutkimuksen tarpeisiin soveltuvia lähdeaineistojakaan. Ensivaiheessa Joensuuhun hankittiin brittiläisen siirtomaahallinnon ja brittiläisten lähetysseurojen tuottamia aineistoja, jotka loivat erinomaisen pohjan tutkimukselle ja ovat edelleen niin joensuulaisten kuin muiden suomalaisten Afrikan tutkijoiden ahkerassa käytössä.

Saatuaan Itä-Afrikan historian tutkimuksen hyvään alkuun Rytkösen huomio kohdentui vapaustaistelua käyvän

Namibian historiaan. Vuonna 1984 Suomen Akatemia myönsi rahoituksen Rytkösen johtamalle *Kulttuurin ja yhteiskunnan muutos Ambomaalla 1870–1915*-tutkimushankkeelle, jonka tuloksena valmistui kolme väitöskirjaa, yksi lisen-siaatintutkielma ja yli 20 pro gradu -tutkielmaa. Hanke edisti merkittävällä tavalla suomalaisen Afrikan historian tutkimuksen kansainvälistymistä. Kansainvälisen tiedeyhteisön käyttämällä kielillä laadittujen kirjallisten lähteiden niukkuuden vuoksi maailmanlaajuisen huomion kohteena olleen Pohjois-Namibian historiasta oli tarjolla niukasti relevanttia tutkimusta. Vuodesta 1870 alueella toimineen Suomen Lähetysseuran aineistot tarjosivat suomalaisille etulyöntiaseman Pohjois-Namibian historian tutkimukseen. Lukuun ottamatta 1890-luvun alusta lähtien alueella toimineita saksalaisia lähetystyöntekijöitä, eurooppalaisten vierailut nykyisen Namibian pohjoisosiin rajoittuivat aina 1920-luvun alkuun saakka satunnaisiin käynteihin.

Afrikan historian tutkimuksen kehittämisessä Seppo Rytkönen ansioitui toimimalla tutkimushankkeiden johtajana ja tutkimusten ohjaajana. Henkilökohtaisesti hän oli paneutunut Namibian maatalouden tutkimukseen, muttei ehtinyt saamaan käsikirjoitustaan viimeistellyksi elinaikanaan. Vuosi 1989 oli Rytköselle henkilökohtainen merkkipaalu Afrikan tutkimuksen saralla. Hän julkaisi tuolloin yhdessä Olli Kaikkosen ja Seppo Sivosen kanssa ensimmäisen suomalaisten kirjoittaman Afrikan historian yleisesityksen (*Afrikan*

historia). Hänellä oli suunnitelmassa laatia vielä erillinen itsenäisen Afrikan historiaa käsittelevä teos. Rytkönen oli näkyvästi mukana Joensuun ja vuonna 1992 perustetun Namibian yliopiston välisen yhteistyön kehittämisessä, mitä kuvastaa Namibian yliopiston ensimmäisen rehtorin, historian professori Peter H. Katjavivin vihkiminen Joensuun yliopiston kunniatohtoriksi vuonna 1999.

Erinomaista silmää uusien nousevien tutkimusalueiden "löytämässä" Rytkönen osoitti käynnistämällä 1990-luvun alkupuolella Itämeren alueeseen ja erityisesti Baltian maiden historiaan kohdentuvan tutkimusohjelman. Panostus ehti tuottamaan hänen elinajanaan kaksi väitöskirjaa ja lukuisia pro gradu -tutkielmaa. Rytkönen osallistui niin ikään aktiivisesti suomalaisten ja saksalaisten historiantutkijoiden vuosittain järjestämiin yhteisiin tapaamisiin.

Rytkönen kunnostautui myös Joensuun korkeakoulun/ yliopiston erinäisissä hallinto-tehtävissä. Historian laitoksen johtajana hän toimi useaan otteeseen. Hänen viimeinen laitosjohtajakautensa päättyi vuonna 1998. Joensuun korkeakoulun valtuuston ja hallituksen jäsen hän oli vuosina 1975–76.

Suomen Historiallisen Seuran tutkijajäseneksi Rytkönen kutsuttiin vuonna 1973. Rytkönen osallistui aktiivisesti Turun Historiallisen Yhdistyksen ja Pohjois-Karjalan Historiallisen Yhdistyksen toimintaan. Sotilasarvoltaan Rytkönen oli ylläluutnantti.

Seppo Rytkönen jäi yksilöl-

lille varhaiseläkkeelle Joensuuun yliopiston yleisen historian professorin virasta keväällä 1999.

Harri Siiskonen

Baltian oppihistorioitsijat kokoontuivat Riassa

Jo vuosikymmenien ajan ovat Baltian oppihistorioitsijat kokoontuneet joka toinen tai kolmas vuosi Tartossa tai Tallinnassa, Riassa ja Vlnassa. Lokakuussa 2003 kokoonnuttiin Riassa.

■ Neuvostoaikana kokoontumistraditiolla oli erityinen merkitys, sillä yleensä Baltian maiden keskinäiset tieteelliset yhteydet tapahtuivat valtaosaltaan yleisliittolaisissa puitteissa, missä tietenkin Moskovan asema oli keskeinen. Uuden itsenäistymisen jälkeen keskinäinen yhteistyö muutti tietenkin luonnettaan, mutta traditio ei suinkaan katkennut vaan päinvastoin vahvistui ja syveni. Jo pitkään ovat tradition ylläpitäjinä olleet etenkin kolmen maan oppihistorian näkyvimmmät nimet, virolainen Karl Siilivask, latvialainen Janis Stradins ja liettualainen Juozas Krikstopaitis, joilla kaikilla on ollut useita kontakteja myös suomalaisiin kollegoihin.

Lokakuun konferenssiin järjestelytoimikunnan, samoin kuin koko konferenssin, pu-

heenjohtajana toimi professori Stradins, Latvian tiedeakatemian presidentti, jonka isä Pauls Stradins aikoinaan perusti Riian merkittävän lääketieteen historian museon. Edellisellä kerralla, 1996, konferenssissa oli juhlistettu Pauls Stradinsin syntymän satavuotismuistoa. Tällä kertaa juhlistavana oli kemisti Wilhelm Ostwaldin 150-vuotismuisto, mikä soveltui mainiosti Janis Stradinsin puheenjohtajuuteen, sillä hän alkuaan kemisti ja saattoi esitelmässään puhua ammatillisella asiantuntemuksella kolmesta huomattavasta kemististä, joilla kaikilla oli kontakteja Riikaan. Vuoden 1909 Nobelin kemian palkinnon saanut Ostwald oli syntynyt 1853 Riassa ja toimi ensimmäisessä professuurissaan sikäläisessä Teknillisessä korkeakoulussa 1880-luvulla, ruotsalainen Svante Arrhenius, joka sai Nobelin palkinnon 1903, työskenteli Ostwaldin laboratoriossa 1886, ja Paul Walden, joka oli 1914 ehdolla Nobelin palkintoon mutta jäi ilmeisesti poliittisista syistä sitä vaille, toimi 1910-luvulla Riian Teknillisen korkeakoulun professorina ja rehtorinakin.

Konferenssin jäsenet osallistuivat tilaisuuteen, jossa kolmannen kansainvälisen Walden-symposion yhteydessä paljastettiin Paul Waldenin muistomerkki, ja konferenssin päätösistunnon yhteydessä tehtiin myös kunniakäynti Vermanen puiston laidassa, parin kivenheiton päässä Latvian yliopiston päärakennuksesta, sijaitsevalle uudelle Ostwaldin – latvialaisittain Vilhelms Ostvalds – muistomerille. Tämä ainoa nykyisen Latvian alueella syn-

tynyt nobelisti tunnettiin aikoinaan tietysti fyysikkojen ja kemistien piirissä fysikaalisen kemian perustajana mutta laajemman yleisön parissa ennen kaikkea filosofina, ns. energetiikan intohimoisena julistajana, jonka useita kirjoja käännettiin suomeksikin; V. A. Koskenniemi on muistelmateoksessaan *Vuosisadanalun ylioppilas* kertonut eloisesti, miten hänen Ostwaldin oppien lumoihin joutunut ystävänsä Janne Valmari, sittemmin maatalouskemian professori, jyräsi Filosofisen yhdistyksen kokouksessa aatteensa voimalla nurin koko Helsingin silloisen filosofikunnan, niin että Koskenniemenkin alkoi käydä heitä sääliksi. Akateemikko Stradinsin mielestä Ostwald on nykyään filosofina jo unohdettu, mutta hänen värioppinsa herättää yhä kiinnostusta, ja kemian historiassa hänellä tietenkin on pysyvä sijansa.

Muuten konferenssin anti oli runsas, ja kaikkiaan yhteentoista sektioon oli ilmoitettu lähes kaksisataa esitelmää, josta kaikki eivät, kuten tavalista niin isommissa kuin pienemmissäkin kongresseissa, ilmaantuneet paikalle. Enimmät osanottajat olivat tietenkin Baltian maista, erityisesti isäntämaasta Latviasta, mutta joitakin oli myös Venäjältä ja Ukrainasta, kaksi Suomesta – fil. tri Terhi Kiiskinen, joka puhui 1600-luvun monitieteilijästä Sigfridus Aronus Forsiuksesta, sekä allekirjoittanut, jonka aiheena oli ”tuntematon suurmiehemme” 1800-luvun eläin- ja kasvitieteilijä Alexander von Nordmann. Eräänä ongelmana meille eibalteille oli se että monet esitelmät ja keskustelutkin olivat

venäjänkielisiä, eikä asiaa paljon helpottanut se että kotimaisista osanottajista moni sanoi sanottavansa pelkästään latviaksi, vaikka virallisina kielinä olivat venäjän lisäksi myös englantia ja saksa.

Epäilemättä tilanne vähitellen on muuttumassa, varsinkin nyt Baltian maiden liittyessä Euroopan Unioniin, mutta "omakielisyyteen" pitäytymisen ei muuallakaan ole tuntematonta: pari vuotta sitten pidetyssä suuressa kansainvälisessä tieteenhistorian kongressissa Méxicossa perin monet esitelmät pidettiin espanjaksi tai jopa portugaliiksi. Toivoo sopii, että isäntämaan kieli ei tule dominoimaan vuoden 2005 vastaavaa kongressia, sillä sen pitopaikaksi on sovittu Kiinan pääkaupunki Peking, tai Beijing, kuten nykyään neuvotaan sanomaan.

Anto Leikola

Perhehistoriaa rajan molemmin puolin

Joensuun yliopistossa järjestettiin 24.–26. syyskuuta 2003 "Väestö ja perhe Karjalassa" -seminaari, jossa kuultiin kaikkiaan 22 esitelmää. Seminaarin järjestelyistä vastasi Joensuun yliopiston historian laitos.

■ Seminaari liittyi jo 1970-luvun lopulta alkaneeseen kiin-

teään yhteistyöhön Joensuun ja Petroskoin yliopistojen historian laitosten sekä Karjalan tiedeakatemian kanssa. Seminaareja on järjestetty Petroskoissa, Kajaanissa ja Joensuussa. Myös laitosten välinen opiskelija- ja opettajavaihto on ollut aktiivista.

Vuoteen 1997 saakka yhteistapaamisten yleisteemana oli Kainuun ja Vienan Karjalan, ja sen jälkeen Itä-Suomen ja Aunuksen Karjalan historialliset yhteydet. Joensuun ja Petroskoin yliopistojen tiivistä yhteistyöstä ovat näkyvinä esimerkkeinä väitöskirjat ja kansainväliset projektit, joissa on ollut mukana tutkijoita niin Joensuusta kuin Petroskoistakin. Tällaisesta yhteistyöstä on hyvä esimerkki Suomen Akatemian rahoittama professori Tapio Hämyksen johtama "Ruraali perhe Koillis-Euroopassa" -tutkimushanke.

"Väestö ja perhe Karjalassa" -seminaariin osallistui tutkijoita Helsingin, Joensuun, Oulun, Petroskoin ja Pietarin yliopistoista sekä Karjalan Tiedeakatemian. Ensi kertaa mukana oli Pietarin yliopiston historiallisten lähteiden tutkimuslaitos, jossa on vuodesta 1997 lähtien tehty laajamittaisia väestöhistoriallisia tutkimuksia Venäjän pohjois- ja luoteisalueista. Osa tutkimuksista on tehty yhteistyössä Groningenin yliopiston kanssa. Seminaarin yhteyteen oli järjestetty myös erillinen jatkokoulutusseminaari, jossa jatko-opiskelijat esittelivät teemaan liittyviä tutkimusaiheitaan.

Seminaarin teemoja olivat perhe, väestö ja raja. Mielenkiintoa herättivät varsinkin Karjalan Tasavallan Kansallis-

arkiston asiakirjojen osaston johtajan Jelena Usatshevan esitelmä arkistonsa väestö- ja sukututkimuslähteistä, Pietarin yliopiston historiallisten lähteiden laitoksen johtajan professori Sergei Kaschenkon esitelmä Pietarissa tehdyistä väestöhistoriallisista tutkimuksista, sekä Petroskoin yliopiston dekaanin Sergei Veriginin esitelmä Suomen vuonna 1940 luovuttamien alueiden uudelleen asuttamisesta.

Karjalan perhehistoria kiinnostaa niinikään kuulijoita. "Ruraali perhe Koillis-Euroopassa" -tutkimushankkeessa mukana olevan Aslak Aikion Karjalan saamelaisasutukseen liittynyt puheenvuoro sai aikaan jopa kiivaan väittelyn. Pohdittiin myös kotitalouksia, niiden rakennetta ja sosiaalista verkostoa, sekä avioitumiskäyttäytymistä. Esitelmät kiteytyivät lopulta siihen, pitäisikö kotitalouden tai perheen muuttunutta rakennetta selittää taloudellisilla, säädöksiin pohjautuneilla vai traditionaalisilla tekijöillä. Dosentti Kaija Heikkisen tarkasteli etnografisen aineiston käyttökelpoisuutta perhetutkimuksessa. Irina Takalan esitelmä alkoholin käyttövoista Karjalassa ja Aleksandr Pashkovin visuaalisesti hieno esitelmä Aleksanteri I:n matkasta Itä-Suomeen vuonna 1819 herättivät suurta kiinnostusta.

Kokonaisuudessaan seminaari oli kaikilta osiltaan hyvin onnistunut, ja yleiskeskusteluissa tuotiin esiin paljon uusia näkökulmia. "Väestö ja perhe Karjalassa" -seminaarin esitelmät on painettu Joensuun yliopiston humanistisen tiedekunnan *Historian tutkimuksia*

– *Studies in History* -sarjaan numerolla 23. Seminaarijulkaisun ovat toimittaneet Yury Shikalov, Tapio Hämynen ja Jukka Partanen.

Alustavasti sovitun vuoden 2005 Petroskoin seminaarin yleisteemaksi hahmoteltiin lain ja tradition asemaa historiassa Itä-Suomen ja Venäjän Karjalan alueella.

Jukka Partanen

Päiviö Tommilasta akateemikko

■ Tasavallan presidentti Tarja Halonen luovutti 23.3.2004 akateemikon arvonimen professori Päiviö Tommilalle. Akateemikon arvonimi on Suomessa korkein tieteenharjoittajalle myönnettävä tunnustus.

Päiviö Tommila (s. 1931) on toiminut professorina Turun ja Helsingin yliopistoissa. Hän oli Helsingin yliopiston rehtori vuosina 1988–92. Tommila tunnetaan suurten historiahankkeiden johtajana ja niiden tuloksena syntyneiden teossarjojen päätoimittajana. Hänen joh-

dollaan ovat syntyneet muun muassa teossarjat *Suomen kulttuurihistoria*, osat 1–3 (1979–82), *Suomen kaupunkilaitoksen historia*, osat 1–3 (1981–84), *Suomen lehdistön historia*, osat 1–10 (1985–92) ja *Suomen tieteen historia*, osat 1–4 (2000–03).

Tommila on osallistunut aktiivisesti tiedeyhteisön ja eri säätiöiden toimintaan muun muassa Tieteellisten seurain valtuuskunnan ja Suomen Kulttuurirahaston hallituksen ja hallintoneuvoston puheenjohtajana.

Päiviö Tommila oli *Historiallisen Aikakauskirjan* päätoimittaja 1983–90.

Juha Sihvola tutkijakollegiumin johtajaksi

■ Professori Juha Sihvola on nimitetty Helsingin yliopiston tutkijakollegiumin johtajan virkaan kaudeksi 1.8.2004–31.7.2009. Nimityksen teki yliopiston kansleri. Sihvola jää johta-

jankautensa ajaksi Jyväskylän yliopiston yleisen historian professorin virasta virkavapaalle.

Helsingin yliopiston tutkijakollegium perustettiin 2001. Sen tehtävänä on harjoittaa korkeatasoista humanistis-yhteiskuntatieteellistä tutkimusta, edistää tieteiden välistä vuorovaikutusta ja lisätä suomalaisen tutkimuksen kansainvälistä näkyvyyttä. Tutkijakollegiumissa työskentelee tällä hetkellä 35 tutkijaa.

Naishistoria-konferenssi Turussa

■ Kahdeksas Pohjoismainen naishistoriakonferenssi pidetään Turussa 12.–14. elokuuta 2005. Konferenssin teema on *Sukupuoli & tieto – Kön & kunskap - Gender & knowledge*.

Järjestäjältä saa lisätietoja ja konferenssiin voi rekisteröityä osoitteessa: <http://qhist2005.utu.fi> (Call for sessions & call for round tables 20.3.2004–31.8.2004, Call for individual papers 1.9.2004–30.11.2004).

Notes on the contents

■ The theme of the *Historical Review* 2/2004 is Judaism, anti-Semitism and the history of Israel. There are only 15 million Jews in the world. Their visibility is, however, greater than this figure would imply, says Tapani Harviainen in his article "Juutalaisten historia ja länsimäinen juutalaiskuva" (The history of Jewry and the western image of Jewry). In her article "Holokaustin hahmoja" (The shapes of the holocaust), Maaria Oikarinen says that Israeli visual arts only began to explicitly discuss the holocaust in the 1980s. Contemporary art comments on society, political rhetoric, and the commercialisation of the holocaust. Oikarinen discusses the ethical problems in depicting the holocaust and the differences between postmodern and conservative approaches.

In his article "Onko antisemitismi ikuista?" (Is anti-Semitism eternal?), Eero Kuparinen analyses the various elements of anti-Semitism and how it has been interpreted on the basis of these elements and how adequate these interpretation models are in explaining today's anti-Semitism. Svante Lundgren gives an account of the history of Jewish socialism and the relationship between Judaism and socialism in his article "Juutalaisuus ja sosialismi" (Judaism and socialism).

In the 1980s, Israel saw the rise of a group called the 'neo-

historians', who questioned the essential reasoning behind the Israeli War of Independence. Hannu Juusola introduces some of the more salient results of recent research and analyses one of the key disputes – the reasons for the Palestinian exodus – in "Israelin historian tutkimus perimmäisten kysymysten äärellä" (The study of Israeli history and the fundamental questions).

One of the basic rules of modern historical research is to refrain from passing moral judgement. The rule has created a rift between historians and laypeople. The most common question asked by the latter is probably: "Who is to blame?" In her article "Historia – sittenkin tuomari?" (History – a judge after all?), Sirkka Ahonen discusses the judgemental role of history when moving from the modern to the postmodern era.

The inconceivable fate of millions of Jews and the systematic inhumane cruelty behind it still touch new generations through history teaching at schools and popular historical culture. This question is discussed by Pilvi Torsti in her article "Historialliset avainsanat historiapolitiikan palveluksessa" (Keywords of history at the service of the politics of history).

In the article "Juutalaisten sotavankien luovutukset" (The deportation of Jewish prisoners of war), Jukka Lindstedt explains how 47 Jewish prisoners of war were handed over to Germany during the Continuation War. The prima-

ry reason for deportation was not the ethnic origin of the prisoners but their status as political prisoners of war. However, their Jewishness may have contributed to the fact that they could be more easily classified as political prisoners of war.

One of the most astonishing phenomena in the political history of post-war Finland is how the radicalism of students, youngsters and cultural circles came to be channelled through the minority faction of the Finnish Communist Party in the 1970s. This has long been the topic of academic research, but the background, nature, and significance of the movement have not been understood and explained in a satisfactory manner. Reminiscence about 1970s radicalism evokes strong emotions and colourful debate. The phenomenon is analysed by Juha Sihvola in his editorial "Taistolaisuus ja vallankumouksen pelko" (Left-wing radicalism and the fear of revolution) and by Anna Kontula in her review "Taistolaisuus puberteettikapinasta takinkääntöön" (Left-wing radicals: from pubescent revolutionaries to turncoats).

This issue of *Historical Review* also debates on the developments that led to peace after the Winter War. Heikki Ylikangas, Ohto Manninen and Seikko Eskola all present their arguments on the important decisions made in February and March, 1940. (pp. 244–263).

(Translation Valtasana Oy)

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA VUODEKSI 2004

Historiallinen Aikakauskirja ilmestyy neljä kertaa vuodessa, ja siinä käsitellään laajasti ajankohtaisia kysymyksiä uusimman tutkimuksen valossa. Aikakauskirjassa on sekä teemakokonaisuuksia että tärkeitä yksittäisiä artikkeleita ja kirja-arvosteluja. Kirjoittajat ovat alansa parhaita asiantuntijoita.

Nyt on aika tilata vuoden 2004 vuosikerta. Vuosikerta maksaa 34 euroa, jolla pääset myös Historian Ystävien Liiton jäseneksi. Korkeakouluopiskelijalle vuosikerta maksaa vain 25 euroa. Suomen Historiallisen Seuran jäsenenä saat lehden 26 eurolla (+ seuran jäsenmaksu).

- Liityn Historian Ystävien Liittoon (34 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Liityn Historian Ystävien Liittoon, olen korkeakouluopiskelija (25 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Tilaan lehden Suomen Historiallisen Seuran jäsenenä (26 euroa ja seuran jäsenmaksu)

Nimi .....

Lähiosoite .....

Postitoimipaikka .....

Lipuke lähetetään kirjekuussa osoitteella:
Historiallinen Aikakauskirja /Jaakko Pöyhönen
Heureka
PL 166
01301 Vantaa

Tilauksen voi tehdä myös:
pro.tsv.fi/haik/
fax 09-8734 142 (Pöyhönen)
puh. 09-8579 218 (Pöyhönen)

Lähetäjä maksaa normaalin kirjemaksun.

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA

Tilaukset, osoitteenmuutokset ja jakelu- yms. muistutukset on yksinkertaisinta tehdä:

- o postittamalla palvelupuke
- o soittamalla taloudenhoitaja Jaakko Pöyhöselle puh. 09-8579 218
- o telefaksilla Pöyhöselle nro 09-8734 142
- o sähköpostilla jaakko.poyhonen@heureka.fi tai pro.tsv.fi/haik/

Osoitteenmuutoksen voi tehdä myös lähettämällä postin ilmaisen osoitteenmuutuskortin lehden taloudenhoitajalle Jaakko Pöyhöselle, jonka osoite on palvelulipukkeessa sekä edempänä.

Taloudenhoitaja: Jaakko Pöyhönen, Heureka, PL 166, 01301 Vantaa, puh. 09-857 9218, telefax 09-8734 142, sähköposti jaakko.poyhonen@heureka.fi

Toimitussihteri: Veikko Kallio, Meripoiju 3 C 26, 02320 Espoo, puh. ja fax 09-8129 3010, 050-5211 540, veikko.kallio@kuvitus-tekstipalvelu.net. Käsikirjoitukset pyydetään lähettämään sähköpostin liitteenä (word) tai diskettinä sekä 2 tulostuksena Veikko Kalliolle. Julkaistavaksi hyväksytyt aineistot julkaistaan painettuna Historiallisessa Aikakauskirjassa sillä edellytyksellä, että se saadaan korvauksetta julkaista alkuperäisessä muodossa myös lehden digitaalisessa tietokannassa.

Tilaaminen: Lehteä on tilattu ensisijaisesti Historian Ystävien Liiton tai Suomen Historiallisen Seuran jäsenetuna. Tilauksen voi tehdä myös kirjakaupan, postin tms. kautta.

Hinnat 2004: Historian Ystävien Liiton jäsenmaksu on 34 €, korkeakouluopiskelijoilta 25 €, yhteisöltä 46 €. Maksuihin sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Tilaushinta Suomen Historiallisen Seuran jäseniltä on 26 €. Vuosikertatilauksessa kirjakaupassa yms. 40 €. Em. tilausmaksut peritään erikseen alkuvuodesta. Irtonumeron hinta 11 €.

Pankkiyhitys: Sampo, tilinro 800017-75048. Jäljellä olevia lehden vanhoja numeroita on helpoimmin saatavilla Tiedekirjan myymälästä Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, avoinna ma-pe klo 10–16, puh. 09-635 177. Vanhoja lehden numeroita voi tilata myös muiden kirjakauppojen välityksellä. Vanhojen numeroiden hinnat kappaleelta: 1975 3 €, 1976–89 4 €, 1990–91 6 €, 1992–94 7 €, vuodesta 1995 8 €.

Painatus: Vammalan Kirjapaino Oy. Harjukatu 8, 38200 Vammala.

Historian Ystävien Liitto

Puheenjohtaja: suurlähettiläs *Heikki Talvitie*

Sihteri: *Julia Burman*, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, fax 09-228 69266, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 ja to 10–12

Rahastonhoitaja: *Torsti Salonen*, PL 3, 08101 Lohja, puh. 019-315 915, fax 0420-298141.

Pankkiyhitys: Nordea nro 157230-363119.

Liiton keskeinen tehtävä on tukea Historiallisen Aikakauskirjan julkaisemista. Liitto edistää muutoinkin historian harrastusta ja tutkimista mm. järjestämällä tilaisuuksia ja kursseja sekä tutustumismatkoja. Liitto on myös palkinnut ansiokkaita historiateoksia sekä ylioppilaskirjoitusten reaaliokkeen vastaajia.

Jäsenmaksu on 34 €, opiskelijoilta 25 € vuodessa. Maksuun sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Jäseneksi ilmoittaudutaan Historiallisen Aikakauskirjan taloudenhoitajan kautta postittamalla viereisellä sivulla olevan palvelulipukkeeseen tai puhelimitse tai sähköpostitse (numerot yllä). Jäseneksi voi liittyä myös maksamalla jäsenmaksun liiton pankkitilille 800016-1528293; lomakkeeseen on tällöin merkittävät nimet ja osoitetiedot sekä maininta jäsenmaksusta.

Liiton julkaisusarjoja ovat Historian Aitta ja Historiallinen Kirjasto, joissa kummassakin on ilmestynyt parikymmentä teosta vuodesta 1929 alkaen. Liiton julkaisuja myy Tiedekirja, osoite ja puh. nro yllä.

Suomen Historiallinen Seura

Esimies: dos. *Katarina Mustakallio*

Varaesimies: dos. *Pirkko Leino-Kaukiainen*

Toiminnanjohtaja: fil.maist. *Julia Burman*, varmimmin tavoitettavissa Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, fax 09-228 69226, shs@histseura.fi ke 16–17 ja to 10–12

Seuran vuosijäsenet (jäsenmaksu 22, opiskelijat 18 €) saavat ilmaiseksi yhden Historiallisen Arkiston numeron vuodessa ja he voivat jäsenalennuseduin, jotka koskevat myös Historian Ystävien Liiton, Historiallisen Yhdistyksen, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, Suomen Sotahistoriallisen Seuran, Suomen Sukututkimusseuran, Svenska Litteratursällskapet, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen, Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seuran ja Taidehistorian Seuran jäseniä, ostaa Seuran kaikkia julkaisuja Tiedekirjasta, Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, ma-pe 10.00–16.30, p. 09/635 177, telefax 09/635 017. Muuten Seuran julkaisuja välittävät Akateeminen kirjakauppa, Suomalainen Kirjakauppa, Yliopistokirjakauppa sekä Kirjavälitys. Seuran jäseneksi voivat liittyä kaikki historiasta kiinnostuneet.

SUOMEN AKATEMIAN HISTORIA

Osa 1

Allan Tiitta

Huippuyksilöitä ja toimikuntia 1948–1969

Suomen Akatemian historia 1–3 kuvaa Suomen Akatemian vaikutusta suomalaisen tieteen ja tutkimuksen kehitykseen ja kansainvälistymiseen. Tutkimuksen piiriin kuuluvat niin 1948–69 toiminut vanha Suomen Akatemia kuin 1950 perustettu tieteellisten toimikuntien järjestelmä, joka muuttui 1970 nykymuotoiseksi Suomen Akatemiaksi. Sarjan ensimmäisessä osassa kuvataan suomalaisen tiedehallinnon rakentumista toisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä.

89 €/osa

Markku Kuisma

KAHLITTU RAHA

JA KANSALLINEN KAPITALISMI

Kansallis-Osake-Pankki 1940–1995

Markku Kuisman teos on kokonaisesitys Suomen suurimman liikepankin Kansallis-Osake-Pankin noususta, uhosta ja sulautumisesta uudenlaisen kokonaisuuden osaksi. Teos on kiinnostava ja ajankohtainen tutkimus taloudellisen ja poliittisen vallan yhteen kietoutumisesta ja keskinäisistä suhteista. Jännityskertomukseksi kasvava huippututkimus.

52 €

СТО ЗАМЕЧАТЕЛЬНЫХ ФИННОВ

100 suomalaista pienoiselämäkertaa venäjäksi

Toimittanut Timo Vihavainen

Kääntänyt Ilja Solomeshch

Kansallisbiografian toinen kansainvälinen julkaisu on mielenkiintoinen pienoiselämäkertojen kokoelma, johon on valittu erityisesti suomalaisia, joilla kansakuntamme historian eri vaiheissa on ollut yhtymäkohtia Venäjän historiaan.

30 €

Auvo Kostiainen – Janne Ahtola – Leila Koivunen – Katariina Korpela – Taina Syrjämaa

MATKAILIJAN IHMEELLINEN MAAILMA

Matkailun historia vanhalta ajalta nykypäivään

Kirja kietoo yhteen matkailun muodot, murrokset ja virtaukset vanhalta ajalta nykypäivään ja tulevaisuuteen.

28 €

Markku Jokisipilä

ASEVELJIÄ VAI LIITTOLAISIA

Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin-Ribbentropin sopimus

Tutkimus Rytin-Ribbentropin-sopimuksen taustoista. Rytin-Ribbentropin-sopimukseen ei ollut sotilaallista tai poliittista pakkoa, mutta miksi marsalkka Mannerheim ajoi sopimuksen kuitenkin läpi? Uhrattiinko erillisotateesi ja presidentti Rytin maine turhaan? "Tämä on harvinaisen hyvä tutkimus." Helsingin Sanomat 20.5.2004 (Jukka Tarkka)

29,-

SKS Kirjasi merkki

SUOMALAISEN
KIRJALLISUUDEN
SEURA

SKS:N KIRJAMYYMÄLÄ
Hallituskatu 1
00170 Helsinki

AVOINNA
KESÄKAUTENA
ma–pe 11–16
Puh. (09) 131 23 216
(09) 131 23 215

TILAUKSET MYÖS
kirjamyynti@finlit.fi
www.finlit.fi/kirjat